

બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

લેખક :

મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ

“ચીડીયાં સે જળ બાજ ગિરાઈ,
બિહી સે જળ શેર મરાઈ,
સવા લાખ સે એક લડાઈ.”

— ગુરુ ગોવિંદ

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

પ્રથમ આવૃત્તિ ૩,૫૦૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મોહનલાલ મગનલાલ ભટ્ટ, નવજીવન મુદ્રણાલય,
અમદાવાદ.

બાર આના

સંવત ૧૯૮૫

પ્રાસ્તાવિક

ખારડોલી સત્યાગ્રહ સત્યાગ્રહ દરમ્યાન તો ખારડોલીની સૂરત બદલી નાંખી હતી. એ સૂરત કેવી બદલાઈ હતી, આખા તાલુકાની પ્રજાએ એકત્ર થઈ આખા તાલુકાને કેવો અજ્ઞેય ગઠ બનાવી દીધો હતો, અને થોડા સમયને માટે તો સરકારનું તંત્ર ચાલતું બંધ કર્યું હતું એ વાત સૌ કોઈ જાણે છે. ખારડોલીની ૧૯૨૮માં જે સૂરત હતી તે આજે નથી, ખારડોલીના લોકો પોતાનું સે વેળાનું તેજ ભૂલીને બેઠા હોય તો નવાઈ નથી, શ્રી. મુનશી જેવા તટસ્થ પ્રેક્ષકને ખારડોલીમાં જે ‘મુલ્ય પરિવર્તન’ થયેલું જણાયેલું તે આજે કદાચ ન જણાય. ૧૯૨૮માં સરકારી અમલદારથી ન અંજતા, અને તેમાંના ઘણાને કોડીના ગણતા લોકો આજે તેમની ખુશામદ કરતા માલૂમ પડે છે, જે પટેલાઈને તુચ્છ ગણીને સત્યાગ્રહ દરમ્યાન લોકોએ ઠેલી દીધી હતી, તે પટેલાઈને માટે આજે પડાપડી થાય છે, અને જે સંગઠન તે વેળા હતું તે આજે નથી દેખાતું. શાંતિના સમયમાં યુદ્ધનું તેજ જળવડતું અને વિજયનું ડગ જીરવડતું એ મહા કઠણ કામ છે. છતાં ખારડોલી તાલુકો સત્યાગ્રહને ભૂલ્યો છે એમ તો કોઈ ન કહે, અને એ સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ ખીજ તાલુકાઓને તો પ્રાણપ્રદ રહેશે, અને લાવી પ્રજાને માટે એક સુસ્મરણ રહેશે. સાર્વજનિક વ્યવહારમાં અહિંસાને શસ્ત્ર તરીકે ઉપયોગમાં લાવવાનો પ્રયોગ જ્યાં સુધી ચાલશે ત્યાં સુધી કોઈપણ ‘સત્યાગ્રહ’ના ઇતિહાસનું મૂલ્ય રહેશે. ખીજ કારણ માટે નહિ તો એટલા કારણે પણ એ સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ સંધરવા જેવો છે.

ખારડોલી સત્યાગ્રહમાં સૈનિક તરીકે લાગ લેવાનું સહભાગ્ય તો મને નહોતું મળ્યું, પણ અ-સૈનિક તરીકે મારે ઠીક ઠીક સેવા આપવાનો લાભ મળ્યો હતો. એ દરમિયાન સરદારની સાથેના સહવાસનાં અને સત્યાગ્રહના દર્શનનાં કેટલાંક સ્મરણો મારે માટે પુણ્યસ્મરણો રહેશે. એ અને ખીજાં સ્મરણોને ઇતિહાસ રૂપે ગૂંથીને ગુજરાત આગળ રજૂ કરતાં આનંદ થાય છે. આ ઇતિહાસ કોઈ સૈનિક રજૂ કરે તો જુદી જ રીતે કરે અને સરદાર પોતે લખે તો વળી તેથી જુદી રીતે લખે. પણ સરદાર અને તેના સૈનિકોને લડવાનો જેટલો શોખ છે તેટલો લખવાનો નથી, એટલે મારે આ કામ ઉપાડવું પડ્યું છે. પરિણામે ‘ગોળીબહારની લાઇન’માંથી લખાયેલાં વર્ણનોની લહેજત એમાં ન મળે, અને ‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહના ઇતિહાસ’માં મળતો સત્યાગ્રહના પ્રણેતાના સ્વાતુભવનો શાંત રસ ન મળે. પણ એ ન મળે તો ખીજું કંઈક તો મળી રહેશે, જેથી વાચકને આ ઇતિહાસ ઉપર આપેલો સમય કેવળ કાળક્ષેપ ન લાગે એવી આશા છે.

સરકારી અમલદારોનાં નામ ખનતાં સુધી છોડી દેવામાં આવ્યાં છે. સત્યાગ્રહીને એનો હેતુ સમજાવવાની જરૂર નથી. પ્રકરણને આરંભે મૂકેલાં આદર્શ વાક્ય સરદારનાં લાપણામાંથી લીધેલાં છે.

મહાકવિ કાલિદાસની પ્રસિદ્ધ ઉક્તિનું સ્મરણ કરીને ઇતિહાસના પૂર્વાર્ધને ‘કલેશ’ તરીકે વર્ણવ્યો છે અને ઉત્તરાર્ધને ‘ફળ’ તરીકે વર્ણવ્યો છે. કારણ કલેશઃ ફલેન હિ પુનર્નવતાં વિધતે એ વચન સત્યાગ્રહને વિષે તો સવિશેષે સાચું છે.

અનુક્રમણિકા

પૂર્વાધિ—‘કલેશ’

૧. બારડોલી	૩-
૨. ભક્ષણનીતિ	૯
૩. બારડોલીમાં શું બન્યું ?—સરકારપક્ષ	૧૬
૪. બારડોલીમાં શું બન્યું ?—લોકપક્ષ	૨૩
૫. બારમી ફેબ્રુઆરી	૩૦
૬. તંત્રચના	૪૪
૭. સ્પષ્ટીકરણ	૫૧
૮. ગાંધીજીના આશીર્વાદ	૫૫
૯. ખુમારીના પાઠ	૫૯
૧૦. લૂલા બચાવ	૭૧
૧૧. નાદીરશાહી	૭૬
૧૨. ૧૯૨૧ની યાદ	૮૩
૧૩. ખેડૂતોના સરદાર	૯૪
૧૪. ખામોશીના પાઠ	૧૦૦
૧૫. લોહું અને હથોડો	૧૧૦
૧૬. પ્રચંડ ભઠ્ઠી	૧૧૯
૧૭. વધારે તાવણી	૧૨૮
૧૮. ઘાઝયા ઉપર ડામ	૧૩૫
૧૯. ગવાઈ રહેલું બારડોલી	૧૪૪
૨૦. ગાળવીજ	૧૬૦
૨૧. લોકશિક્ષણ	૧૭૦
૨૨. ‘બારડોલી દિન’	૧૭૮
૨૩. આરોપી ન્યાયાધીશ બન્યા	૧૮૮
૨૪. ન્યાયના ભવાડા	૧૯૪
૨૫. બારડોલાની વીરાંગનાઓ	૨૦૩

૨૬.	વિધિકારો	૨૦૮
૨૭.	નિષ્પક્ષ સાથીઓ	૨૧૭
૨૮.	ઉપસાધી ભગ્યા	૨૨૩
૨૯.	વિકરાળ કાળિકા	૨૩૨
૩૦.	જેને રામ રાખે	૨૪૨
૩૧.	સત્યાગ્રહનો જયજયકાર	૨૫૦
૩૨.	અભિનંદન	૨૫૮
૩૩.	તાબ કલમ	૨૬૩
	રળિયામણી ધડી	૨૬૭
	અમૃતવાણી	૨૭૮

ઉત્તરાર્ધ—‘ફળ’

	બારડોલી તપાસસમિતિ સાથે	૨૯૯
૧.	આરંભના દિવસો	૩૦૧
૨.	તાલુકાની સામાન્ય સ્થિતિ	૩૦૬
૩.	ખેતીનો નફો!	૩૧૧
૪.	શૂંચકેલ ?	૩૩૦
૫.	ફળ	૩૪૨

પરિશિષ્ટ

૧.	લડત કેમ મંડાઈ ?	૩૪૭
૨.	સમાધાનીનો પત્રવ્યવહાર	૩૭૭
૩.	સરકારની ધમકીઓ	૩૮૪
૪.	મુનશી સમિતિના નિર્ણયોનો સારાંશ	૩૮૬

ચિત્રસૂચી

નકશો	
‘અળગા રહી દોરનાર’	૫૬
ખેડૂતોના સરદાર	૯૪
બહેનોની એક સભા	૧૫૬
એ સમયની સૂરતની એક સભા	૨૨૬
એ અદ્ભુત દૃશ્ય	૨૬૭

પૂર્વાર્ધ
'કલેશ'

બારડોલી

“આપણે જગબત્રીસીએ ચડી ગયેલા છીએ, પણ એ તો રામના પાસથી ચથ્થર પાવન થાય તેમ એક મહાન પુરુષના નામથી આપણું નામ ચડી ગયું છે. હવે આપણી કસોટી થશે.”

પુરુષનું નસીબ પાંદડે ઢાંકેલું કહેવાય છે, તેમ પ્રાંત અને પ્રદેશનું પણ પાંદડે ઢાંકેલું હશે? ગુજરાતને ૧૫ વર્ષ ઉપર કોણ બાળતું હતું? ગુજરાતના વેપારીઓએ અને સાહસિક વર્ગોએ મહાગુજરાત વસાવ્યું અને સાગર મહાસાગરને કિનારે સંસ્થાનો જમાવેલાં; ગુજરાતના દાનવીરોએ દેશના બધા પ્રાંતોમાં ગુજરાતની કીર્તિ ફેલાવેલી; પણ શરાતન માટે ગુજરાતનું નામ ઇતિહાસને પાને ચડ્યું જાણ્યું નહોતું. ગાંધીજીએ ગુજરાતને ઇતિહાસને પાને ચડાવ્યું. દશ વર્ષ ઉપર બારડોલીને પણ કોણ બાળતું હતું? પણ આજે બારડોલીને જગત બાળે છે—જોકે બારડોલીને હજી એ વાત ગળે બિતરવી અધરી પડે છે.

સુરત જિલ્લાને પૂર્વ ખૂણે આવેલો એ તાલુકો રંરર વર્ગ-માધલના ક્ષેત્રજનો છે, અને એમાં ૧૩૭ ગામડાં છે. એની ઉત્તરે તાપી નદી વહે છે, પૂર્વ અને પશ્ચિમે ગાયકવાડ સરકારની હદ છે, અને દક્ષિણે પણ થોડી ગાયકવાડી હદ અને જલાલપુર તાલુકો આવેલા છે. ગાયકવાડી હદ આમ ત્રણ દિશામાં આવેલી છે એ નોંધવાજેવી વસ્તુ છે એમ સત્યાગ્રહના ઇતિહાસમાં ગાયકવાડી હદનાં ગામોએ આપેલો હિરસો જોવાથી વાચકને 'સમજશે. મિદોળા, વાઘ્મીકિ અને પૂર્ણા નદીઓ આ તાલુકામાંથી વહી અરબી સમુદ્રને મળે છે. એકેના ઉપર પુલ નથી કે ચોમાસામાં એકે ઓળંગાય એવી નથી. તાલુકાના પશ્ચિમના ભાગમાં ઉત્તમ પ્રકારની કાળી જમીન છે, અને તેમાં કપાસ, જુવાર, ભાત વગેરે

પાકો થાય છે; ઉત્તરનો ભાગ ભાતની ખેતીને માટે સારો છે; પણ પશ્ચિમનો ભાગ જંગલી અને ‘દાદરિયા’ છે, જમીન નબળી છે અને હવાપાણી પણ નબળાં છે. તાલુકાની એકંદર સ્થિતિનો વિચાર કરતાં પડોસના જલાલપુર તાલુકા જેવો એ રસાળ ન કહી શકાય, પણ કંચારીન પાક અને જરાયત પાક ખંને દીકરીક પ્રમાણમાં કરવાની અનુકૂળતાવાળા ગુજરાતના ધણા ઓછા તાલુકાઓમાં આ એક હશે.

વસ્તી ૮૭,૦૦૦ માણસની છે, અને આમાંનો ધણો મોટો ભાગ ખેડૂતો છે. આમાં મોટા ભાગની વસ્તી કણુખી, અનાવલા, બ્રાહ્મણ, વાણિયા અને કાળીપરજ અથવા રાનીપરજ લોકોની છે. જૂજજૂજ પારસી કુટુંબો તાલુકાનાં ગામોમાં પથરાયેલાં છે, અને વસ્તીનો નાનકડો ભાગ મુસલમાનોનો છે. આ બધી કોમોની કોમવાર વસ્તીના વિશ્વાસપાત્ર આંકડા સેટલમેન્ટ રિપોર્ટોમાં મળવા જોઈએ પણ મળતા નથી. પણ ૧૧,૦૦૦ ઉપરાંત વસ્તી રાનીપરજની અને બાકીના ૭૬,૦૦૦ માંથી અર્ધામાં અનાવલા, કણુખી, વાણિયા, મુસલમાન વગેરે આવે છે, અને અર્ધા દૂબળા છે એવી લોકિયા ગણુત્રી છે. કણુખી અને અનાવલા જમીનની માલકી ધરાવનારા અને જાતે ખેતી કરનારા છે; વાણિયાઓના હાથમાં જમીન ઘણી છે, પણ તેઓ જાતે ખેતી કરનારા નથી; રાનીપરજ લોકો, જેમના હાથમાં એકવાર ઘણી જમીન હતી અને જેઓ પૂર્વ ભાગના પહેલા એકલા જ વતની હતા તેઓ ઘણીખરી જમીન ખોઈ ખેડા છે અને ખેતીની મજૂરી કરીને ગુજરાન કરે છે. રાનીપરજ વર્ગમાં ચોધરા, ઢોડિયા અને ગામિત આવી જાય છે. એ ઉપરાંત ખેતીની મજૂરી કરનાર વર્ગમાં દૂબળાઓ તે છે જ, પણ તે છૂટક મજૂરી કરનારા નથી હોતા. તે ઉજળિયાત ‘ધણિયામાં’ (શેડ)નું કરજ કરી, પરણી, તેને ત્યાં કામ કરવા બંધાય છે અને જિંદગીભર એવી અધિગ્રામીમાં કામ કરે છે; જોકે હવે તેનામાં પણ નગરિતિ આવી છે, અને દૂબળાની પ્રથા જ આખી તુટી પડશે કે શું એવો ભય ધણાને પેઠો છે. મુસલમાનો પણ ખેતી કરનારા છે, જોકે તેમાંના કેટલાક વેપારવણુ કરે છે.

અને ગાડાં ભાડે ફેરવે છે, અને પારસીઓ ધણાખરા દારૂતાડીની ટુકાનોવાળા છે અને ધણી જમીનના માલિક છે.

ખેડા જિલ્લાનાં ગામડાંની સરખામણીમાં આરડોલીનું ગામકું વસ્તીમાં ઘણું નાનું કહેવાય. ખેડામાં કેટલાંક ગામ ૧૦,૦૦૦ સુધી વસ્તીવાળાં છે, જ્યારે આરડોલીમાં કસબાનાં ગામ સિવાય એવું મોટું એકે ગામ નથી, અને કેટલાંક ગામોમાં તો પચીસત્રીસ કે પાંચદશ ઘરો જ હશે. આરડોલીના પશ્ચિમ વિભાગનાં ગામડાંમાં વસ્તી કંઈક ઘીચ છે, પણ ખેડાના જેટલી ઘીચ વસ્તી તો ક્યાંય નથી. વાણિયા, બ્રાહ્મણ અને કણુખીઓનાં ઘરોમોટાં નળિયેરી, આગલાં, અને પાછલાં આરણાંવાળાં અને મોટા વાડાવાળાં હોય છે. રાતીપરજ લોકો કૂટાણવાયાં ખેતરોમાં છાપરાં નાંખીને રહે છે. કણુખીઓનાં ઘરો મોટા માળ અને ઓટલાવાળાં હોય છે, પણ અંદર જુઓ તો ઉપર અને નીચે સળંગ ખંડો, માળ ઉપર ધાસચારો, ગોતર અને દાણાનાં પાલાં ભરેલાં, અને નીચે ધરના અરધા ભાગમાં ઢોરોનો વાસો. ગુજરાતમાં ખીજે ક્યાંય આ પ્રથા જોવામાં આવતી નથી. જ્યાં લૂટફાટ અને ઢોરઢાંખરની ચોરી થતી હોય ત્યાં ઢોરને ઘરમાં રાખવાનું સમજી શકાય—જોકે જુદાં કોઠારાં રાખવાથી એ ગરજ તો સરે છે જ—પણ આરડોલી જ્યાં લૂટફાટ કે ચોરીનું નામ નથી ત્યાં મોટી હવેલી જેવાં દેખાતાં ઘરોમાં માણસો ઢોરની સાથે રહેવાનું કેમ પસંદ કરતાં હશે એ વાત અનુભવા માણસને આશ્ચર્ય પમાડે છે. સત્યાગ્રહની લડતમાં તો ઢોરોએ પણ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો, અને સ્વાસ્થ્ય અને સ્વચ્છતાની વિરુદ્ધ લાગતી આ પ્રથા અણુધારી રીતે સત્યાગ્રહને મદદ કરનારી થઈ પડી હતી એ જુદી વાત છે.

તાલુકાના આ બાહ્ય વર્ણુનમાં એવી એકે વસ્તુ નથી કે જે એ તાલુકાને ગુજરાતમાં વિશેષ સ્થાન આપવાને કારણરૂપ ગણામ. પણ એ કારણો જોવાને માટે જરા અંતરમાં ઊતરવું પડશે.

આરડોલીને ભલે કોઈ જાણતું ન હોય, પણ ગાંધીજીની દક્ષિણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહી સેનામાં અનેક કણુખી, અનાવલા અને મુસલમાનો આરડોલીના હતા. આ બધા ગયા હતા તો ત્યાં

કમાવાના હેતુથી; પણ લડત જગતાં તેમાંના ધણા ધંધો છોડીને લડતમાં જોડાયા હતા અને પોતાની વીરતા અને આપભોગની શક્તિનો ગાંધીજીને પરિચય આપ્યો હતો. ૧૯૨૧-૨૨માં સવિનય ભંગનો પ્રથમ પ્રયોગ આરોડોલીમાં કરવાનું ગાંધીજીએ નક્કી કર્યું ત્યારે આરોડોલીના લોકોનો તેમનો દક્ષિણ આફ્રિકાનો પરિચય પણ ધણે અંશે તેમાં કારણરૂપ હતો. એ પ્રયોગ તે વેળા કેમ ન થયો તેના કારણમાં અહીં ઊતરવાની જરૂર નથી. પણ એ મહા-પ્રયોગને માટે આરોડોલી તાલુકો પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો એ વાતને કોઈ મિથ્યા કરી શકે એમ નહોતું; અને તે વેળા તે મહા-પ્રયોગમાં આરોડોલી માંગોપાંગ ઊતરત કે એ પ્રયોગની નીચે ચૂરાઈ જત એ કહેવું અશક્ય છે, છતાં તે વેળા કેટલીક તૈયારીની તો આરોડોલીને ટેવ પડેલી હતી એ સ્પષ્ટ છે. તે વેળા બધા પટેલોએ રાજનામાં લખીને ગાંધીજીને આપી રાખ્યાં હતાં, અનેક ગામેમાં ‘રાસ્તી’ (રાષ્ટ્રીય શાળા) ખોલાયેલી હતી, અનેક સ્ત્રીપુરુષોએ લડતમાં સ્વયંસેવક તરીકે પોતાનાં નામ આપ્યાં હતાં, અને ખાદીનો પ્રચાર પણ ઠીક થયો હતો. રાનીપરજ લોકોમાં આત્મશુદ્ધિનો જખરદસ્ત પવન વાયો હતો, અને તેમાંના ધણાએ દારૂતાડી વગેરે છોડ્યાં હતાં. ગાંધીજીના પકડાયા પછી શ્રી. વલ્લભભાઈએ પોતાના સાથીઓ દ્વારા રચનાત્મક કાર્યક્રમ જેસથી ચાલુ રાખી કોઠ દિવસ આરોડોલીને સત્યાગ્રહને માટે તૈયાર કરવાનાં સ્વપ્નાં સેવ્યાં હતાં. તાલુકાના જુદાજુદા ભાગમાં પાંચ થાણાં સ્થપાયાં હતાં — આરોડોલી, સરભોણ, વરાડ, મઢી અને વાંકાનેર અને પાંચે ટેકાણે કસાયેલા સેવકો આસપાસના વાતાવરણની નિરાશાજનકતાનો વિચાર કર્યા વિના અડગો નાંખીને પડ્યા હતા. આરોડોલીમાં સ્વ. મગનલાલ ગાંધીની દેખરેખ નીચે રાનીપરજ છોકરાઓને વણાટ શીખવવાની શાળા ચાલતી, તેમજ બીજાં થાણાં દ્વારા ખાદીની પ્રવૃત્તિ ધીમે-ધીમે ચાલતી. ‘રાનીપરજ’ નામનો જન્મ ‘૨૧ પછી’ થયેલો. સરકારી દફતરે અને લોકોને મોઢે એ લોકો ‘કાળાપરજ’ તરીકે ચડેલા હતા. ૧૯૨૬ માં એ લોકોની એક પરિષદ ખાનપુર નામના ગામડામાં ભરાઈ ત્યારથી તેમના નામમાં રહેલી કાળા ટીલી ભુંસાઈ

અને તેમને 'રાનીપરજ' નું તેમનું સ્થાનસૂચક નામ મળ્યું. ત્યારથી દારૂનિષેધ અને ખાદીપ્રવૃત્તિનું કામ એ લોકોમાં વધતું જ ગયું છે. શ્રી. ચુનીલાલ મહેતા અને તેમના પત્ની તો એ લોકોમાં જ દટાઈને બેઠાં હતાં, અને તેમના સહવાસને પરિણામે અનેક 'કાળી-પરજ'ના લોકો ઉજળીપરજ કરતાંયે ચોખ્ખા થઈને બેઠા છે. બાઈ લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમ અને બાઈ બુગતરામે બારડોલીની ઉદ્યોગ-શાળામાં કેળવેલા અનેક રાનીપરજ યુવાનો પોતાની કોમની સેવાને માટે તૈયાર થતા ગયા છે. સરભોણ અને વરાડ થાણાંમાં ધારેલું કામ ન થઈ શક્યું છતાં કાર્યકર્તાઓ તો ત્યાં વળગી જ રહેલા. બાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ વરાડમાં રાષ્ટ્રીય શાળા ચલાવતા, અને એ શાળા ચલાવતાં ચલાવતાં વર્ષમાં ૧૨ લાખ વાર સૂતર કાંતવાનો યજ્ઞ તેમણે પૂરો કરેલો. બાઈ નરહરિ પરીખ, જેમણે ૧૯૨૬ માં શ્રી. જયકરના રિપોર્ટની સારી રીતે ખબર લઈને બારડોલીના બેડૂતોની ખરી સ્થિતિ ગુજરાતની આગળ મૂકી તેઓ સરભોણ આશ્રમમાં બેસી- 'બેદા બળવા'ની તૈયારીનાં બીજ રોપવામાં રોકાયા હતા, અને બીજ રોપવામાં તેમણે શ્રી. શંકરલાલ બેંકર જેવાને પણ એક વર્ષ માટે ત્યાં બેંચ્યા હતા. આ તૈયારીમાં એકવાર તેમને સાત દિવસના ઉપવાસ કરીને જેમની સેવા કરતા હતા તેમની સામે સત્યાગ્રહ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. આમ અનેક રીતે કાર્યકર્તાઓ આ લોકોની સાથે પોતાનો સંબંધ જાળવી રહ્યા હતા, અને ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહને માટે પસંદ કરેલી ભૂમિ બારડોલી હતી એ સ્મરણ લોકોમાં જાગૃત રાખતા હતા.

હવે લોકોનું થોડું સ્વભાવવર્ણન આપવું જરૂરનું છે, કારણ તેમની કેટલીક ખાસિયતો જાણે તેઓ સત્યાગ્રહને માટે સરખા હોય એવી લાગે છે. તાલુકાના કણબીઓમાં લેઉવા, કડવા, મતિયા, ભક્ત પાટીદાર, ચરોતરિયા એવા વિભાગ છે, પણ દરેક કોમનું બંધારણ આજના સુધારાના જમાનામાં પણ એવું ટકી રહ્યું છે કે તેની મારફતે કાંઈ સારું કામ કરાવવાની કોઈનામાં શક્તિ હોય તો કરાવી શકે. બહિષ્કારનું શસ્ત્ર એ લોકોને અજાણ્યું નથી. સમાજની સામા થઈ દુરાચાર કરનારને અને તેના વંશને વર્ષોનાં

આરડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

વર્ષો સુધી બહિષ્કૃત કર્યાના દાખલા આ કામોમાં મળે છે. શ્રી. વલ્લભભાઈને આ અંધારણુ પોતાના પ્રયોગને માટે સારાં સાધન તરીકે કામ આવ્યાં. એ કામની સ્ત્રીઓની કેટલીક વિશિષ્ટતા તેમને ગુજરાતની સ્ત્રીઓમાં વિશિષ્ટ સ્થાન આપે એવી છે. સવારથી સાંજ સુધી ઘરમાં અને ખેતરમાં પુરુષોની સાથે કામ કરનારી એ બહેનોમાં એક પ્રકારની નિર્મળતા અને વીરતા છે જે બીજી કામોમાં ઓછી જોવામાં આવે છે. આખી કામને વિષે એમ કહી શકાય કે એ ધર્મભીરુ કામ છે, કદાચ વહેમી પણ હશે, પણ એ વહેમમિશ્રિત ધર્મભીરુતામાં પણ પ્રતિજ્ઞાને પવિત્ર સમજીને તેને ગમે તે ભોગે પાળવાની શક્તિ ભરેલી છે. રાત્રીપરજ લોકોના જેવી ભોળા અને નિષ્કપટ કામ તો ભાગ્યે જ બીજી કોઈ હશે. આ બે મોટી કામોના સહવાસમાં રહીને બીજી કામોમાં પણ તેમના કેટલાક ગુણો જાતર્યા છે, અને પરિણામે આખી પ્રજા શાંતિપ્રિય, અને ‘કાયદો અને વ્યવસ્થા’ને સ્વાભાવિક રીતે માનનારી છે. આ તાલુકામાં ફોજદારી ગુનાઓનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે, અને દીવાની દાવાઓને માટે મુનસફની કોર્ટ તો તાલુકામાં છે જ નહિ.

આવા લોકોમાં સત્યાગ્રહનું બીજા જગી નીકળે અને ફળે એમાં આશ્ચર્ય નથી. ગાંધીજી ‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહ’ના ઇતિહાસની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે: “જેમાં કાંઈ છૂપું નથી, જેમાં કાંઈ ચાલાકી કરવાપણું નથી રહેતું, જેમાં અસત્ય તો હોય જ નહિ, એવું ધર્મયુદ્ધ તો અનાયાસે જ આવે છે, અને ધર્મી તેને સારું હમેશાં તૈયાર જ હોય છે. પ્રથમથી રચવું પડે તે યુદ્ધ નથી. ધર્મ-યુદ્ધનો રચનાર ને ચલાવનાર ઈશ્વર છે. તે યુદ્ધ ઈશ્વરને નામે જ ચાલી શકે, અને જ્યારે સત્યાગ્રહીના બધા પાયા ઢીલા થઈ જાય છે, તે છોક નિર્બળ અને છે, ચોમેર અંધકાર વ્યાપે છે ત્યારે જ ઈશ્વર તેને સહાય કરે છે. મનુષ્ય જ્યારે રજકણથી પોતાને નીચો માને છે ત્યારે ઈશ્વર તેને સહાય કરે છે. નિર્બળને જ બળ રામ આપે છે.” આરડોલીના લોકોની નિર્બળતાએ જ જાણે તેમને સત્યાગ્રહને માટે લાયક બનાવ્યા.

લક્ષણનાતિ

“૮૦ ટકા ખેડૂતવસ્તીવાળા આ દેશમાં ખેડૂત માટે જેવા રાક્ષસી કાયદા છે તેવા ધરતીના પડ ઉપર ક્યાંયે નહિ મળે.”

બારડોલી સત્યાગ્રહની ઉત્પત્તિના વર્ણન ઉપર આવીએ તે પહેલાં આ દેશમાં, અથવા આ પ્રાંતમાં, ચાલતી જમીનમહેસૂલનીતિ વિષે થોડી હકીકત આપવી જરૂરની છે. ‘સર્વે’ કચારથી અને કેમ શરૂ થઈ, મહેસૂલઆકારણી કેવી રીતે થવા માંડી એ બધી વસ્તુના ઇતિહાસમાં અહીં નહિ ઊતરી શકાય. આ ઇતિહાસ વાંચનારે જાણવાનોગી કેટલીક હકીકત આ પ્રકરણમાં રજૂ કરીશ.

જમીનમહેસૂલ એ ‘કર’ છે કે ‘લાડું’ અથવા ગણોત’ છે એ સવાલ એકવાર બહુ ચર્ચાતો અને સરકારી અમલદારો પણ નિષ્પક્ષ રીતે તેને ચર્ચાતા લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ બ્રિગ્ઝ નામના એક લેખકે જમીનમહેસૂલ ઉપર પ્રકાશ પાડનાર એક મહત્વનો ગ્રંથ લખ્યો હતો તેમાં બતાવ્યું હતું કે સેંકડો વર્ષો થયાં જમીનનો માલિક એ જમીનનો ભોગવટો કરનાર ખેડૂત મનાતો આવ્યો છે, સરકાર માલિક નથી, પણ અંગ્રેજ સરકાર તો જમીનની માલિક થઈ બેઠી છે અને વધારેમાં વધારે મહેસૂલ ઉત્પન્ન કરવાનું સાધન એને માને માને છે. આ ગ્રંથ ૧૮૩૦ માં લખાયો હતો. ૧૮૫૩ માં આમની સલાની એક કમિટી આગળ પુરાવો આપનાર એક અંગ્રેજ અમલદારે કબૂલ કર્યું હતું કે જમીનમહેસૂલ ઠરાવવામાં

ખેડૂતનો અભિપ્રાય લેવામાં નથી આવતો, એને કહેવામાં આવે છે કે આટલું તારે આપવું પડશે, તને પરવડે તો ભર નહિ તો જમીન છોડ. પણ સને ૧૮૫૬ માં કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સ એક ખરીતો બહાર પાડ્યો હતો તેમાં બહેર ક્યું હતું કે જમીનમહેસૂલ એ ભાડું નથી પણ 'કર' છે. સર ચાર્લ્સ વૂડ અને લોર્ડ લિટને પણ એ વસ્તુ સ્વીકારી હતી. ખેડૂત પોવેલ નામનો લેખક, જેણે ગયા સૈકાની આખરમાં પોતાનું જમીનની આકારબંધી સંબંધી પુસ્તક લખ્યું હતું તેણે પણ કહ્યું છે કે જમીનમહેસૂલ એ જમીનની આવક ઉપર એક પ્રકારનો કર છે, પણ હવે એ 'કર' છે કે 'ભાડું' એ ચર્ચા કરવી નિરર્થક છે. નિર્ર્થક છેસ્તો! કારણ સરકાર એ મહત્વના ભેદની અવગણના કરી, જમીનની માલિક થઈ પડી છે, અને એ ચર્ચાને નિર્ર્થક કરી મૂકી છે. નહિ તો એ ચર્ચા અતિશય મહત્વની છે, કારણ જમીનમહેસૂલના કાયદાની આક્રમમાં આકરી કલમો, ખેડૂતથી જમીનમહેસૂલ ન ભરી શકાય તો ખેડૂતની હજારગણી કિંમતની જમીન ખાલસા કરવાનો સરકારને અધિકાર આપનારી રાક્ષસી કલમો, સરકારે માની લીધેલા માલિકાહક-માંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. આજે તો એટલે ૧૯૨૪ના માર્ચમાં, સરકારના જમીનમહેસૂલખાતાનો પ્રધાન (રેવન્યુ મેંબર) બેઠક પરે કહે છે કે જમીન સરકારની જ છે, એમાંથી પુષ્કળ આવક થાય છે અને એ આવકથી જ વહીવટ ચાલે છે. એટલે ગમે તેમ થાય તોપણ એ આવક છોડાય નહિ. આ ઉચાપતનીતિ-માંથી જમીનમહેસૂલના પ્રશ્નની અટપટી ચૂંચો ઊભી થઈ છે, એનો જ આશરો લઈને સરકારે વર્ષોનાં વર્ષો થયાં ખેડૂતોને રંજડયા છે, તેમની દાદ ફરિયાદ સાંભળવાને દીવાની કોર્ટને હક રહ્યો નથી, અને ધારાસભાને પણ સરકારના ઠરાવમાં હાથ ધાલવાનો હક નથી.

આ નીતિને પરિણામે, ખેડૂતને જમીનમહેસૂલમાં દખલ કરવાનો કશો અધિકાર નથી એ સિદ્ધાન્તને પરિણામે, જ્યાંજ્યાં જમીનમહેસૂલની કાયમની જમાબંધી થઈ નથી ત્યાં જમીન-મહેસૂલ ઉત્તરોત્તર વધતું જ ગયું છે. ૧૮૬૨માં લોર્ડ કેનિંગે

આખા દેશને માટે કાયમની જમાબંધી કરવાની લલામણ કરી હતી, પણ એ લલામણ કાગળ ઉપર જ રહેલી અને પાછળથી તે કાગળ ઉપરથી પણ રદ કરવામાં આવી. ભાગ્યે જ બીજો એવો ઇલાકા હશે કે જ્યાં જમીનમહેસૂલના દર મુંબઈ ઇલાકા જેટલા આકરા હોય, અને મુંબઈ ઇલાકામાં પણ એવા ભાગ બીજા નથી કે જ્યાં સરકારધારે ગુજરાત જેટલો વધારે હોય. રાવબહાદુર જોષીએ જમીનમહેસૂલના પ્રશ્ન ઉપર પચીસેક વર્ષ ઉપર એક લેખમાળા બહાર પાડી હતી તેમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે મુંબઈ ઇલાકામાં બીજા કોઈ પણ ઇલાકાના કરતાં માથાદીઠ જમીનમહેસૂલનો દર વધારે છે (એટલે કે માથાદીઠ બે રૂપિયા), એકરદીઠ દર ગુજરાતના જિલ્લાઓમાં વધારેમાં વધારે છે (એટલે કે એકરે રૂપિયા ચાર), અને ગુજરાતમાં પણ સુરત જિલ્લામાં વધારેમાં વધારે છે (એટલે કે એકરે પાંચ રૂપિયા નવ આના). બારડોલીનો જ દાખલો લઈએ તો જમીનમહેસૂલ ૧૮૬૪થી વધતું જ ગયું છે: ૧૮૬૬-૬૭ પહેલાં રૂ. ૩,૧૮,૧૬૨ હતું તે ૧૮૬૬-૬૭માં રૂ. ૪,૦૦,૮૩૯ થયું, ૧૮૯૭-૯૮માં રૂ. ૪,૫૮,૩૧૭ અને ૧૯૨૩-૨૪ માં રૂ. ૫,૧૪,૭૬૨ થયું. તેમાં શ્રી. જ્યકરે ૩૦ ટકા વધારો સૂચવ્યો, મિ. એંડર્સને ૨૯ ટકા સૂચવ્યો, સરકારે ૨૨ ટકા સૂચવ્યો, અને પછી ૨૨ ના ૨૦ ટકા કીધા.

સરકારનો કાયદો જમીનમહેસૂલ ખેતીના નફા પ્રમાણે આકારવાનું કહે છે. પણ ખેતીનો નફો નક્કી કરવાનું કોઈને સૂઝયું નથી, અથવા તો ખેતીમાંથી નફો થાય છે કે કેમ એ તપાસવાની કોઈને જરૂર જ જણાઈ નથી. જમીનમાંથી ઉત્પન્ન દહાડેદિવસે વધતું જાય છે એમ તો કોઈ અમલદાર કહેતો નથી જ, પણ કોઈ માલની કિંમત વધી છે એ કારણ આપે છે, તો કોઈ તાલુકાની આબાદી લોકોનાં ઘરબાર અને બીજા બાહ્ય સ્થિતિમાં મહેસૂલ વધારવાનું કારણ જુએ છે, કોઈ ગણેાત અને વેચાણના આંકડા ઉપર પોતાનું મંડાણ માંડે છે તો કોઈ સુધરેલા રસ્તા અને વધેલી બજારની સગવડ ઉપર પોતાનો આધાર રાખે છે, કોઈ લોકોએ દારૂ પીવાનો છોડ્યો એ હકીકતને સબળ કારણ માને છે તો કોઈ

લોકો દારૂ પીવાનો શોખ વધારતા જાય છે એ વાતને સખળ કારણ માને છે! જમીનમહેસૂલ વધારવું જ છે તેને બહાનાંની શી ખોટ? તેં નથી બગાડ્યું તો તારા આપે, નહિ તો તારા આપના આપે!

ઉપર જોઈ ગયા કે આ ઉચાપતનીતિની સામે દાદશરિયાદ શી રીતે હોય? ૧૮૭૩માં સરકારી અમલદારે કરેલી મહેસૂલ-આકારણીની સામે હાઇકોર્ટમાં એક દાવો મંડાયો હતો, અને હાઇકોર્ટે શરિયાદીના પક્ષમાં ચુકાદો આપ્યો હતો. આથી સરકારી અમલદારોમાં ખળભળાટ પેદા થયેલો, અને પરિણામે ‘રેવન્યુ જ્યુરિસડિક્શન એક્ટ’ પસાર કરવામાં આવ્યો જેથી દીવાની અદાલતોનો જમીનમહેસૂલની બાબતમાં વચ્ચે પડવાનો અધિકાર લઈ લેવામાં આવ્યો, અને સેટલમેન્ટ અમલદારને ગમે તે મહેસૂલ ઠરાવવાનો પટ્ટો મળ્યો. હિંદુસ્તાન સરકાર કે મુંબઈ સરકાર પણ કશી દાદ દે એવું રહ્યું નથી. શ્રી. ચિકોડી પોતાના એક અભ્યાસ-પૂર્ણ લેખમાં કહે છે તેમ, “આ સુધારા તો શાપરૂપ નીવડ્યા છે. દીવાની અદાલતનું કશું ચાલે નહિ; હિંદુસ્તાન સરકારના હક ઓછા કરવામાં આવ્યા છે, પોતાનો અંકુશ તે આજના સંજોગોમાં વાપરવા ઇચ્છતી નથી. જમીનમહેસૂલનો પ્રશ્ન પ્રાંતીય છે અને સરકારે ‘રિઝર્વ’ (અનામત) રાખેલો છે. એટલે એ પ્રશ્નમાં સ્થાનિક સરકાર જ કુલ મુખત્યાર છે.”

સને ૧૯૧૬ના હિંદુસ્તાનના રાજ્યતંત્રના કાયદા ઉપર વિચાર કરવાને માટે પાર્લામેન્ટે એક જોઇન્ટ કમિટી નીમી હતી. તેની આગળ જમીનમહેસૂલઆકારણી ઉપર ધારાસભાનો અંકુશ રાખવા માટેનો પુરાવો રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો, અને તે કમિટીએ જમીનમહેસૂલ વધારવાના સંબંધમાં સરકારે કેવું ધોરણ સ્વીકારવું જોઈએ તે વિષે નીચેનાં વચનો પ્રેગટ કર્યાં હતાં:

“જ્યારે કંઈ નવો કર નાંખવામાં આવે, ત્યારે તે ધારાસભાની આગળ લાવવાનો શિરસ્તો થવો જોઈએ. ખાસ કરીને જમીનમહેસૂલ એ કેવળ ગણેત છે, કે માત્ર કર છે, એ વિષે કંઈ પણ અભિપ્રાય આપ્યા વિના અમારી સલાહ છે કે જમીનમહેસૂલના આકાર વધારવાની રીત

જેમ અને તેમ જલદી ધારાસભાઓની હકુમતમાં આવવી જોઈએ.
 . . . આ કમિટીને લાગે છે કે જમીનમહેસૂલ નક્કી કરવાનાં મુખ્ય
 ધોરણો, જમીનની કિંમત કાઢવાની રીત, સરકારધારે અને ગણેશનું
 પ્રમાણ, જમાબંધીની મુદત અને વધારવાનું ધોરણ — એવી એવી ખેડૂતોના
 કલ્યાણની સાથે સંબંધ ધરાવનારી બાબતો વિષે કાયદો કરવાનો
 સમય આવી પહોંચ્યો છે.”

આ વચનો તે ૧૯૨૪ સુધી વચનો રહ્યાં. મુંબઈ ધારાસભાના
 એક સભ્યને થયું કે આ વચનોનો અમલ કરાવી શકાય તો કરાવવો,
 તેટલા માટે એમણે એવો ઠરાવ રજૂ કર્યો, કે ‘એ વચનોનો
 અમલ થાય એટલા માટે અને એ વચનો મુજબ કાયદો ધડવાનું
 સૂચવવાને માટે ધારાસભાએ પોતાના સરકારી અને લોકનિયુક્ત
 સભ્યોની કમિટી નીમવી, જેમાં લોકનિયુક્ત સભ્યોની બહુમતી હોય,
 અને એ કમિટીએ ભલામણ કરેલો કાયદો પસાર થાય નહિ
 ત્યાં સુધી કેઈ પણ રિવિઝનનું કામ શરૂ ન કરવામાં આવે,
 અને નવી આકારણી દાખલ ન કરવામાં આવે.’ સરકારને
 આ ઠરાવ શેનો ગળે બીતરે? સરકારી સભ્યોએ એનો વિરોધ કર્યો,
 પણ બહુમતીથી એ પસાર થયો. કાયદો કરવાને માટે કમિટી
 નીમવાની વાત તો પાર્લામેન્ટની હતી એટલે ઠરાવના તેટલા ભાગનો
 અમલ કરી એક કમિટી નીમી, પણ ઠરાવનો કાળા અક્ષરે છાપેલો
 ભાગ જે ધણા મહત્વનો હતો તે વિષે અખાડા કર્યા. આ વાતનેયે
 બીજાં ત્રણ વર્ષ થયાં, જોઈટ કમિટીની ભલામણનો મૂળ અર્થ કાર
 રહ્યો, કમિટી નિમાઈ, પણ એક પછી એક તાલુકાની આકારણી
 તો ચાલુ જ રહી, અને ધારાસભાનો ઠરાવ ન જ થયો હોય
 એવી રીતે સરકાર વર્તી. ત્યારપછી ૧૯૨૭માં સરકારને જાગૃત
 કરવાનો બીજો એક ઠરાવ ધારાસભા આગળ આવ્યો. એ ઠરાવમાં
 ધારાસભાએ ગવર્નર અને તેની કાઉન્સિલને ભલામણ કરી, કે
 ‘મહેસૂલકમિટી નિમાઈ છે તેની ભલામણ ધ્યાનમાં લઈને કાયદો
 ધડવામાં આવે, અને ૧૯૨૪માં થયેલા ઠરાવ છતાં અનેક રિવિઝન
 સેટલમેન્ટ થયાં છે માટે એ કાયદાનો અમલ ૧૯૨૪ના માર્ચ
 મહિના પછી થયેલા સેટલમેન્ટને વિષે પણ થાય, અને એ

કાયદો થાય ત્યાં સુધી એવાં રિવિઝન સેટલમેંટ મુજબ વધારેલો ધારા ન લેવાની સરકારી અમલદારોને સરકાર લલામણુ કરે.’

આ ઠરાવ પણ ધારાસભામાં પર વિરુદ્ધ રદ મતે પસાર થયો. એ વાતને એક વર્ષ થયું. પેલો કાયદો તો થાય ત્યારે ખરો, પણ ધારાસભાના ઉપર કહેલા બંને ઠરાવો છતાં સરકાર ઠંડે પેટે અનેક તાલુકાઓનું મહેસૂલ વધાર્યું ગઈ. પેલી મહેસૂલઆકારણીના નિયમો સૂચવનારી કમિટીએ રિપોર્ટ રજૂ કર્યો, એ રિપોર્ટની જે ગતિ થઈ તેનો ઇતિહાસ હિંદુસ્તાનના જમીનમહેસૂલના કાળા ઇતિહાસમાં એક વધુ પ્રકરણ ઉમેરે છે. એ કમિટીમાં ૨૨ સભ્યો હતા. તેમાં ત્રણ વિભાગના કમિશનરો અને બીજા મહેસૂલખાતાના કેટલાક અમલદારોનું એક સમૂહ હતું. એ સમૂહે કમિટીના બીજા સભ્યોથી જુદા પડી પોતાનો લિનમત રજૂ કર્યો. સરકારે પોતાના ઠરાવમાં આ સમૂહનો લિનમત સ્વીકારીને જણાવ્યું કે મહેસૂલ ગણોત્તનો જ આધાર રાખીને ઠરાવું જોઈએ! કમિટીએ વધુમતે ઠરાવ્યું હતું કે ખેડૂતને જે ચોખ્ખો નફો થાય તેના ૨૫ ટકા જેટલો સરકારધારો હોવો જોઈએ, પણ સરકારે પેલા સમૂહનો મત સ્વીકારીને ઠરાવ્યું કે ૫૦ ટકા જેટલો સરકારધારો લેવાની ‘ચાલુ’ પદ્ધતિને વળગી રહેવું જોઈએ! કમિટીએ લલામણુ કરી હતી કે કોઈ પણ રિવિઝન કરવામાં આવે એટલે તેની તપાસ કરવાને માટે એક કાયમની ‘એડવાઇઝરી કમિટી’ (સલાહકાર સમિતિ) નિમાવી જોઈએ, તે લલામણુ પણ સરકાર ધોળીને પી ગઈ! કમિટીએ એક વ્યવહારુ અને નિર્દોષ સૂચના કરી હતી કે સેટલમેંટ અમલદારે તાલુકા લોકલ બોર્ડ નિમેશ ખેડૂતોના બે સભ્યોને પોતાની તપાસ દરમિયાન મદદ માટે સાથે રાખવા. એ સૂચના પણ પેલા સમૂહના આભપ્રાય સાથે સંમત થઈને સરકારે ઉડાવી દીધી!

આમ જોઈટ પાર્ટીમેંટરી કમિટીની લલામણુનો અમલ કરવાને માટે નિમણેયી કમિટીની લલામણુ સરકાર ગણી ગઈ અને ચાલુ અનિષ્ટ પ્રથાને કાયમ રાખવાને માટે જ પેરવી કરી. આ

કમિટીની ભલામણ પ્રમાણે કાયદો થાય ત્યાં સુધી તો ધીરજ રાખો, ત્યાં સુધી રિવિઝન કરવાં મોકૂફ રાખો, સરકાર કાયદો કરતાં ઢીલ કરે તેથી ગરીબ ખેડૂતોને નાહકનો માર ન મારો એમ સૂચવવામાં આવ્યું, ત્યારે સરકારના મહેસૂલમંત્રીએ કહ્યું: ‘શું કરીએ? અમારી તિજોરી ખૂટી ગઈ છે. ૨૫ તાલુકામાં ૧૦૧ લાખનો વધારો થયો છે તે મૂકી દેવામાં આવે તો સરકારની શી દશા થાય?’ આમ એક તરફથી નવા થનારા કાયદાને નકામો કરવાની પેરવી થઈ રહી, બીજી તરફથી એક પછી એક તમામ તાલુકાઓનું કાટલું કઢાતું ગયું!

આજના જમાનાના મહેસૂલમંત્રીના આ ઉદ્દગારો સાથે અંગાઉના સરકારી અમલદારોના ઉદ્દગારો સરખાવીએ. ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૧ માં કહ્યું હતું: ‘મહેસૂલઆકરણી એ ખેડૂતના કલ્યાણનો વિષય હોવાથી એ આકરણી કરતાં આપણે એ વિચારવું જોઈએ કે સરકારે ખેડૂતની પાસે કેટલું રહેવા દેવું જોઈએ, નહિ કે ખેડૂત સરકારને કેટલું આપી શકે છે.’ ૧૯૬૪ માં મુંબઈના ગવર્નર સર આર્ટલ ફ્રીઅરે કહ્યું હતું: ‘સરકારે સાફ દરાવ્યું છે કે સરકારની તિજોરીની શા સ્થિતિ છે તેનો વિચાર તો ગોણુ છે, ખરો વિચાર તો લોકોના કલ્યાણનો છે, મહેસૂલ વધાર્યા ઘટાડવાથી ખેડૂતની શી સ્થિતિ થશે તેનો છે.’

ખેડૂતના લોહીનું છેલ્લું ટીપું ચૂસવાની આ નીતિ જ એવી છે કે જેની સામે કર ન ભરવાના સત્યાગ્રહની એક મોટી લડત લડાવી જોઈએ. પણ શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ પાસે સને ૧૯૨૮ માં એ મોટી લડતનો વિચાર નહોતો, એમને તો એક નાનકડા પ્રશ્ન ઉપર જ લડત લડી લેવી હતી. પણ એનો વિચાર આવતા પ્રકરણમાં કરશું.

૩

બારડોલીમાં શું બન્યું?

સરકારપક્ષ

“તમે જિંદગી આરામમાં પડી ગયા હતા અને આંખો મીંચીને માથે પડે તે ભર્યું જતા હતા. એન્ડર્સન સાહેબે તમારી આંખ ઉઘાડી તે બહુ સારું કયું.”

ગયા પ્રકરણમાં જણાવેલી અંધાધૂંધીનો ભોગ અનેક તાલુકાઓ થઈ પડ્યા તેમાંનો એક બારડોલી પણ હતો. બારડોલીની છેલ્લી જમાબંધી સને ૧૮૯૬ માં થઈ હતી, અને મુંબઈ ઇલાકામાં ચાલતી પ્રથા પ્રમાણે ત્રીસ વરસ પછી એટલે સને ૧૯૨૬ માં એમાં સુધારો (‘રિવિઝન’) કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો હતો. આ સુધારાનું કામ પ્રોવિન્સિયલ સિવિલ સર્વિસના શ્રી. જયકરને સોંપવામાં આવ્યું, જે એ વેળા સુરતના એક ડેપુટી કલેક્ટર હતા. એમને આવાં કામનો કશો જ પૂર્વઅનુભવ નહોતો. એમણે ૧૯૨૫ની શરૂઆતમાં પોતાનું કામ શરૂ કર્યું, અને પાંચ મહિનામાં બારડોલી અને ચોર્યાસી બે તાલુકાનાં ‘રિવિઝન’ તૈયાર કરીને સરકારને મોકલ્યાં. બારડોલીના રિપોર્ટ ઉપર તા. ૩૦ મી જૂન, ૧૯૨૫ની તારીખ છે, પણ તે રિપોર્ટ તા. ૧૧ મી નવેમ્બર, ૧૯૨૫ સુધી સરકારને મોકલી શકાયો નહિ. કારણ શ્રી. જયકરે રિપોર્ટની સાથે મોકલેલા કાગળમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે “રિપોર્ટનો ખરડો

બારડોલીમાં શું બન્યું?—સરકારપક્ષ

સેટલમેન્ટ કમિશનર સાહેબને મોકલવામાં આવ્યો હતો, અને ગણીત, વેચાણ વગેરે વિષેના ફેટલાક ફકરાઓમાં તેમણે સૂચવેલા સુધારા કરીને તે પાછો તેમના ઉપર પાસ થવા માટે મોકલવામાં આવ્યો હતો. હવે એ પાસ થઈને આવ્યો છે અને તે શિરસ્તા મુજબ સરકારને મોકલવામાં આવે છે.” આ તેમણે સૂરતના કલેક્ટર તરીકે લખેલું. સેટલમેન્ટ ઓફિસરનો રિપોર્ટ સામાન્ય રીતે કલેક્ટર મારફતે સરકારને મોકલવામાં આવે છે. કલેક્ટર તેના ઉપર શેરો કરે છે, અને સેટલમેન્ટ કમિશનરને ફવાના કરે છે. શ્રી. જયકરનો રિપોર્ટ કલેક્ટરનો શેરો મેળવવા ભાગ્યશાળી નહિ થયો, કારણ તે વેળા શ્રી. જયકર પોતે જ કામચલાઉ કલેક્ટર થયા હતા. પણ સરકારી ઠરાવની ભાષામાં, “અગાઉ સૂરતના કલેક્ટર તરીકે કામ કરેલું એવા સેટલમેન્ટ કમિશનરે એને જીણવટથી તપાસ્યો અને લગભગ આખો રિપોર્ટ ફરી લખી કાઢ્યો છે.” એટલે આપણે જે રિપોર્ટ શ્રી. જયકરના રિપોર્ટ તરીકે જોઈએ છીએ તે તેમનો મૂળ રિપોર્ટ નથી પણ સેટલમેન્ટ કમિશનર મિ. એંડર્સને ‘લગભગ આખો ફરી લખી કાઢેલો’ રિપોર્ટ છે. મૂળ નમૂનો કેવો હશે એ લગવાન જાણે. પણ, સંભવ છે કે ગણીત વેચાણવાળા ફકરાઓ શ્રી. જયકરના હોવાને બદલે આખા મિ. એંડર્સનના લખેલા હોય.

પણ આપણે શ્રી. જયકરના રિપોર્ટમાં બારડોલી વિષે શી ભલામણ કરવામાં આવી તે ઉપર આવીએ. શ્રી. જયકરે આખા તાલુકામાં ચાલતા મહેસૂલના દરમાં પચીસ ટકા વધારો સૂચવ્યો, પણ ૨૩ ગામોને નીચલા વર્ગમાંથી ઉપલા વર્ગમાં ચડાવવામાં આવ્યાં એટલે પરિણામે એ ગામોના ઉપર ઉપલા વર્ગના વધારે મહેસૂલનો અને મહેસૂલના વધારેલા દરનો એમ બેવડો માર પડ્યો, અને આખા તાલુકાનું મહેસૂલ ૩૦ ટકા વધી ગયું. મૂળ મહેસૂલ રૂ. ૫,૧૪,૭૬૨ હતું તેને બદલે તે રૂ. ૬,૭૨,૨૭૩ કરવાની ભલામણ થઈ. આ ભલામણનાં કારણો તેમણે નીચે પ્રમાણે જણાવ્યાં હતાં :

૧. ગયા રિવિઝન પછી ટાપ્ટી વેલી રેલ્વે નવી ખોલવામાં આવી અને તાલુકામાં અનેક પાકા નવા રસ્તાઓ થયા છે.

૨. વસ્તીમાં ૩,૮૦૦ નો વધારો થયો છે.

૩. ખેતીવાડીનાં સાધનો, ગાડાં અને દૂગણાં ઢોરોમાં વધારો થયો છે.

૪. પહેલા 'રિવિઝન' પછી અનેક પાકાં મકાનો વધ્યાં છે, જે ઉપરથી લોકોની સમૃદ્ધિનું માપ મળે છે.

૫. કાળીપરજ લોકોમાં કેળવણી અને દારૂનિષેધથી તેમની સ્થિતિમાં સુધારો થયો છે.

૬. અનાજ અને કપાસના ભાવમાં અસાધારણ ઉછાળો થયો છે.

૭. ખેતીની મજૂરી બમણી વધી ગઈ છે.

૮. જમીનની કિંમતમાં વધારો જ થતો જાય છે, અને ગણોત્તના પ્રમાણમાં જમીનના આકરમાં ઘટાડો થતો જાય છે.

પણ ૩૦ ટકાનો વધારો સૂચવવામાં જે કારણ શ્રી. જયકરને વધારેમાં વધારે મહત્વનું લાગ્યું તે તો એ હતું કે ૩૦ વરસ ઉપર જમીનમાંથી ઉત્પન્ન થતા પાકની કિંમતમાં જેવા ભાવને લીધે સને ૧૯૨૪ માં રૂ. ૧૫,૦૮,૦૭૭ નો વધારો થયો છે.

આ રિપોર્ટ ૧૯૨૬ ની શરૂઆતમાં પ્રસિદ્ધ થયો. 'પ્રસિદ્ધ થયો' કહેવામાં મારી ભૂલ થાય છે. આ રિપોર્ટો પ્રસિદ્ધ થતા જ નથી. એક અગાઉના એસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર શ્રી. શિવદાસાનીએ ૧૯૨૮ ના માર્ચ મહિનામાં ધારાસભામાં કરેલા પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું હતું તેમ: "સેટલમેન્ટ ઓફિસરના રિપોર્ટની નકલો લોકોમાં જોઈ એ એટલી પ્રસિદ્ધ જ થતી નથી. તાલુકા કચેરીમાં એક નકલ રાખવામાં આવે છે, અને ખેડૂતો તે વાંચી લેશે અને તેના ઉપર પોતાના વાંધાઓ મોકલી આપશે એમ માની લેવામાં આવે છે. . . . આ રિપોર્ટ ઘણીવાર તો અંગ્રેજીમાં જ હોય છે. . . . અરે, એકવાર તો મને એવી ખબર મળી હતી કે કેટલાક તાલુકાઓમાં મામલતદારે લોકોને નકલ પણ લેવા દીધી નહોતી." આરોલી રિપોર્ટ પણ આ જ અર્થમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો, એટલે કે તાલુકા કચેરીમાં જઈ ને જેને એ જોવો હોય તે જોઈ આવે. આરોલી તાલુકાની સમિતિએ આ રિપોર્ટની

તપાસ કરી તેના રદિયા તૈયાર કરવાને માટે એક કમિટી નીમી. તેના પ્રમુખ ભાઈ નરહરિ પરીખ હતા. કમિટીએ રિપોર્ટની નકલની ગમે એટલી કિંમત આપવાનું કહ્યું, પણ ભાઈ નરહરિને તાલુકા કચેરીમાં જઈને રિપોર્ટ વાંચવો હોય તો વાંચી જવો અને તેમાંથી ઉતારા કરવા હોય તો કરવા એમ કહેવામાં આવ્યું. આ પ્રમાણે ઉતારા લઈ, રિપોર્ટનો અભ્યાસ કરી, કમિટી તાલુકામાં ફરી વળી અને સેટલમેન્ટ ઓફિસરે જણાવેલી હકીકતોને ખોટી પાડનારો પુરાવો ભેગો કર્યો, અને ભાઈ નરહરિ પરીખે ‘નવજીવન’માં એક લેખમાળા લખીને રિપોર્ટની વિસ્તીર્ણ સમાલોચના કરી. ગુજરાત મહાવિદ્યાલયના અધ્યાપક શ્રી. મલકાનીએ ‘યંગ ઇડિયા’માં એવા જ કેટલાક લેખો લખ્યા.

આટલું કરીને ખેસી ન રહેતાં ખારડોલીના ખેડૂતોએ ૧૯૨૭ના જાન્યુઆરી મહિનામાં એક પરિષદ ભરી અને રા. બ. ભીમભાઈ નાયક અને શ્રી. શિવદાસાનીની આગેવાની નીચે સરકારને એક ડેપ્યુટેશન મોકલવાનો દરાવ કર્યો. ૧૯૨૭ના માર્ચ મહિનામાં આ સભ્યો કેટલાક ખેડૂતોને લઈને રેવન્યુ મેન્જર મિ. રૂને મળ્યા. મિ. રૂએ તેમને ગયા હતા તેવા જ વિદાય કર્યા. એ જ વરસના મે માસમાં રા. બ. ભીમભાઈ નાયકે સેટલમેન્ટ ઓફિસરના રિપોર્ટનો વીગતવાર જવાબ આપનારી એક લાંબી અરજ સરકારને મોકલી. તે પણ દફતરે ન આવ્યા. ૧૯૨૭ના જુલાઈ મહિનામાં સરકારે એક દરાવ બહાર પાડ્યો. તેમાં તેમણે સેટલમેન્ટ કમિશનરની સૂચના પ્રમાણે ગામડાંનું નવું વર્ગીકરણ બહાલ રાખ્યું અને સેટલમેન્ટ અમલદારની માલના વધેલા ભાવની દલીલ સ્વીકારી અને સેટલમેન્ટ કમિશનરના સૂચવેલા ૨૯ ટકાના વધારાને બદલે અને સેટલમેન્ટ ઓફિસરે સૂચવેલા ૩૦ ટકા વધારાને બદલે ૨૨ ટકા વધારો સૂચવ્યો. ૨૨ ટકા વધારો સૂચવવાનું કારણ સરકારે એ જણાવ્યું કે રૂના ભાવમાં ભવિષ્યમાં થનારો ઘટાડો ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યો છે.

અત્યારસુધી જેમણે જેમણે આ વધારા સામે વાંધા ઉઠાવ્યા હતા તેમની પાસે શ્રી. જયકરનો રિપોર્ટ જ હતો, મિ. એંડર્સનના

રિપોર્ટની નકલો તો છેક ૧૯૨૮ના માર્ચ મહિના સુધી પ્રસિદ્ધ થઈ જ નહોતી. આ રિપોર્ટ જ્યારે સરકાર પાસે કઢાવવામાં આવ્યો ત્યારે ખબર પડી કે શા કારણે સરકારે એ જાણીબૂઝને દાખી રાખ્યો હશે. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે શ્રી. જયકરે પોતાનો રિપોર્ટ મિ. એંડર્સનને જોવાને માટે મોકલ્યો હતો અને તેને તેમણે લગભગ આખો ફરી લખી કાઢ્યો હતો. છતાં પણ એ રિપોર્ટના ઉપર મિ. એંડર્સને ધરાઈને ટીકા કરી, અને તે રિપોર્ટના મુખ્ય ભાગના ટુકડેટુકડા કરી નાંખ્યા. આ રહ્યા મિ. એંડર્સનના સંપાદા :

“શ્રી. જયકરે મહેસૂલવધારાને માટે જે સૂચના કરી છે તે ઉપર આવીએ. હું દિલગીર હું કે એમણે જમીનના પાકની કિંમત કેટલી વધતી જાય છે એના ઉપર જ બધો આધાર રાખ્યો છે. તાલુકાની સામાન્ય સ્થિતિનો સાર આપતાં પણ મા ફકરામાં પણ જમીનની કિંમત અને ગણેતમાં થયેલા વધારાનો માત્ર એક જ દાખલો આપે છે, અને કહે છે કે ભાવો એટલા બધા વધી ગયા છે કે ગણેતના પ્રમાણમાં આકારણી બહુ ઓછી થઈ છે. આને માટે કશો પાયો નથી, અને પાયા વિના ઈમારત શી રીતે ચણાય? આવા સેટલમેન્ટ રિપોર્ટ ઘડાતા હશે? આ પછી બે ફકરા ખાસા એ સિદ્ધ કરવાને માટે એમણે લખ્યા છે કે સરકાર જે પૈસાને બદલે પાક લઈને જ મહેસૂલ ઉધરાવતી હોત તો મહેસૂલની રકમ કેટલી બધી વધી જતી — જાણે આમાં કોઈ નવું કહેવાનું હોય ના! તે જણાવે છે કે તાલુકાની કુલ ઉત્પન્નમાં લગભગ ૧૫ લાખ જેટલો વધારો થયો છે, અને એ જણાવ્યા પછી તેમની બુદ્ધિમાં ઉદય થતો જણાય છે કે એમ કહેવાનો કશો અર્થ નથી, કારણ એવી રીતે ખેતીનું ખર્ચ પણ ૧૫ લાખ વધ્યું હોય તો વધારે મહેસૂલ લેવાનો કોઈ આધાર રહેતો નથી. વારુ, પણ ખેતીનું ખર્ચ ૧૫ નહિ પણ ૧૭ લાખ વધ્યું હોત તો તો મહેસૂલ ઓછું કરવું જોઈએ, વધારવાની તો વાત જ બાબતે રહી! હવે શ્રી. જયકરે કેવી રીતે બતાવી શકશે કે ખેતીના ઉત્પન્નમાં જે વધારો થયો છે તેના કરતાં ખેતીના ખર્ચમાં ઘટાડો થયો છે કે વધારો થયો છે. આને વિષે તો માત્ર તેઓ એક લીટી લખે છે: “આ વાત પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ ખરી.” આમ તેઓ કિલ્લાનો મુખ્ય દરવાજો જ બુલ્લો રાખે છે. એટલે કોઈને હુમલો કરવો હોય તો ધડીકમાં તેના કાચા કિલ્લા ઉપર તૂટી પડી તેને તોડી પાડી શકે એમ છે, કારણ ખેતીખર્ચ ખેતીના ઉત્પન્ન કરતાં વધ્યું છે એમ કોઈ બતાવી દે એટલે શ્રી. જયકર પાસે કશો

જવાબ જ રહેતો નથી. આ સમજવા પછી જ કદાચ સમજારો કે મહેસૂલ-આકારણી ખેતીના કુલ ઉત્પન્ન અને ભાવ ઉપર ન બાંધી શકાય પણ ગણેત ઉપર જ બાંધી શકાય. . . . શ્રી. જયકરના રિપોર્ટના ૫૭ થી ૬૫ માં ફકરા તો તદ્દન નકામા છે એમ કહીએ તો ચાલે; અરે, એટલું જ નહિ એમણે જે વધારો સૂચવ્યો છે તેના બચાવ માટે નહિ પણ તેની વિરુદ્ધ દલીલ એમાંથી મળે છે, એટલે એ ફકરા તો ખરેખરા જોખમકારક છે. . . . આમ ખેતીનું ખર્ચ બાદ કર્યા વિના ખેતીનું ઉત્પન્ન ગણીને તેની ઉપર આકારણી બાંધીએ તો માર્યા જ પડીએ. એમ કરવામાં કેવી સ્થિતિ થાય છે તે ૬૫ માં ફકરામાં જોવાનું મળે છે. ૬૬ માં ફકરામાં શ્રી. જયકરે વધારાની પોતાની જે સૂચના કરી છે તે કરતાં તેમની એ જ દશા થઈ છે. તેમણે બતાવ્યું છે કે ખર્ચ બાદ કર્યા વિનાનું ઉત્પન્ન એટલું બધું વધ્યું છે કે ૩૩ ટકા તો જરૂર વધારી શકાય. સાથે સાથે તેમને એમ પણ ખબર છે કે એના એ જ ભાવો કદાચ કાયમ ન રહે, અને તેમ થાય તો વધારેપડતો વધારો સૂચવ્યો એવો આરોપ આવે. એટલે તેમણે ડરતાં ડરતાં અને કશું કારણ બતાવ્યા વિના ૨૫ ટકા વધારો ‘યોગ્ય અને ન્યાયયુક્ત’ છે એમ જણાવ્યું છે. જે સરકારની વધારાની હદ ૭૫ ટકા હોત તો તેમણે કદાચ કહ્યું હોત કે ૬૫ ટકા વધારો ‘યોગ્ય અને ન્યાયયુક્ત’ છે.”

આમ શ્રી. જયકરના રિપોર્ટનો આખો પાયો જ નાબૂદ કરનારો રિપોર્ટ સરકાર શી રીતે પ્રસિદ્ધ કરવાની હિંમત કરી શકે?

શ્રી. જયકરના રિપોર્ટને ઉડારી દઈને એંડર્સને નવો જ પાયો શોધ્યો, એ પાયો તે ‘આપણું એક જ સાચું એધાણ — ગણેત.’ આ પાયો શ્રી. જયકરના કરતાં કંઈ વધારે મજબૂત નહોતો, એટલો જ તે કાચો હતો. મિ. એંડર્સન કહે છે કે શ્રી. જયકરના રિપોર્ટની ખરી કિંમત એની પુરવણીમાં રહેલી છે. છતાં એ જ પુરવણી-માંની એક અગત્યની પુરવણી જ વિષે તેમની ટીકા જુઓ:

“પુરવણી જ (વેચાણના આંકડાવાળા) જેટલી કાળજીથી તૈયાર થવી જોઈએ તેટલી કાળજીથી તૈયાર નથી થઈ એથી મને ખેદ થાય છે. એમાં એટલા બધા વેચાણદસ્તાવેજો લીધા છે કે ઘડીભર વિચાર કરનારને જણાશે કે ૧૯૦૧ની અને ૧૯૧૦ વચ્ચે

આરોહી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

જે વેચાણો થયાં તેની ૧૯૨૫માં સેટલમેન્ટ અમલદાર સાર્થિક તપાસણી ભાગ્યે જ કરી શક્યા હશે.” અને છતાં એ જ અમલદાર તૈયાર કરેલી (ગણોતના આંકડાવાળી) પુરવણી એચને આંખ મીચીને કમિશનરે સ્વીકારી, — કારણ પોતે વધારે શી રીતે સૂચવે? પોતાને પણ કંઈ પાથો મળવો જોઈએ ના!

આમ ખોટા આંકડાનો આશ્રય લેવા ઉપરાંત મિ. એંડર્સન એક બાબતમાં તો ભીંત જ ભૂલ્યા. પોતાની ૨૯ ટકા વધારાની ભલામણનું મંડાણ માંડતાં તેમણે પોતાના જેવા જવાબદાર અમલદારને ન છાજે એવી ગણતરીની ભૂલ કરી:

“શ્રી. જયકરે ૪૨,૯૨૩ એકરનાં ગણોતો લીધાં છે. કુલ જમીન ૧,૨૬,૯૮૨ એકર છે, એટલે આખા તાલુકા અને મહાલની ત્રીજા ભાગ જેટલી જમીન ગણોતે અપાય છે: એમાં વળી આઘલાગે અને બીજી રીતે અપાતી જમીન ગણીએ તો આ ગણોતે અપાયેલી જમીન અર્ધા ભાગની થઈને બાકી રહે.”

મિ. એંડર્સન ભૂલી ગયા કે શ્રી. જયકરે સાત વર્ષોનાં ગણોતો લીધાં હતાં, અને આ ગણોતો જેટલાં વર્ષોનાં હોય તેટલાં વર્ષોએ ગુણીને પત્રક કર્યાં છે. એટલે ૪૨,૯૨૩ એકર જમીનનાં ગણોતો તે તો ૬,૦૦૦ થી વધારે એકર જમીનનાં ગણોતો નથી. આમ પાંચદશ ટકા ગણોતની જમીનને બદલે મિ. એંડર્સને માની લીધું કે અર્ધોઅર્ધ જમીન ગણોતે અપાય છે!

આમ સરકારની આગળ એ ઢંગધડા વિનાના રિપોર્ટો જઈને પડ્યા. એમાંથી કયો પસંદ કરે? એક તરફ વાવ, બીજી તરફ કૂવો! સરકારે કૂવો અને વાવ બંને પસંદ કર્યા; બંનેમાંથી કંઈક લીધું, ગણોતનું ધોરણ પણ સ્વીકાર્યું, ચડેલા ભાવનું ધોરણ પણ સ્વીકાર્યું, અને ૨૨ ટકાની ભલામણ કરી.

બારડોલીમાં શું બન્યું?

લોકપક્ષ

“બાદશાહે પૂછ્યું, ‘દિલ્લીમાં કાગડા કટલા?’ એકે તડાકો માર્યો, ‘આઠ લાખ એંશી હબર ત્રણસો બત્રીસ!’ કેવો હસ્તાદ ગણતરીબાજ! સરકારનો એ ધંધો છો કે બહાને સાચું મનાવવું હોય તો ખૂબ જોરથી કહેવું, અને આંકડાઓનો મારો કરવો.”

સરકારપક્ષ ગયા પ્રકરણમાં આપી ગયા. આમાં બે રિપોર્ટના પરસ્પર વિરોધીપણાની વાત ઘડીકવાર બાબુએ રાખીને બંને રિપોર્ટની દલીલોની સામે લોકોનો શો જવાબ હતો, સરકારી અમલદારોએ વારંવાર કરેલાં કથનનો લોક શો જવાબ આપતા હતા એ આપણે સંક્ષેપમાં જોઈ લઈએ.

લોકોનો સૌથી મોટો જવાબ એ હતો કે શ્રી. જયકરે આખા તાલુકામાં લોકોને મળ્યા વિના, લોકની પાસેથી કશી હકીકત બાધ્યા વિના, લોકોને પોતાની વાતો સંભળાવવાની તક આપ્યા વિના, તાલુકાનાં ગામોમાં ઘોડા દોડાવને ઉપલક્ષિયા નજરે જે દેખાયું તે ઉપર પોતાના ‘રિવિઝન’ના દરો નક્કી કર્યા; કેટલીક વસ્તુ વિષે તો તેમણે કાળજીથી તપાસ કરી હોત, તોયે તેમને ખબર પડત, પણ તેમણે ન કરી. શ્રી. જયકરે ૩૦ ટકા દર વધારવાનાં જે કારણો બતાવેલાં તેના જવાબ તો લોકો પાસે જોઈએ તેટલા હતા. તાલુકા સમિતિએ નિમેશી કમિટીના પ્રમુખ તરીકે ભાઈ નરહરિએ એના જવાબ લેખમાળામાં આપ્યા, રા. બ. ભીમભાઈ એ પોતાના કાગળો અને અરજમાં આપ્યા. શ્રી. જયકરનાં કારણો એક પછી એક લઈ લોકોએ તેના આપેલા જવાબનો સાર આપી જઈએ:

૧. ટાપ્ટી વેલી રેલ્વે બોલવામાં આવી તેથી અમુક ગામડાંને ફાયદો થયો, અને તે કારણે શ્રી. જયકરે કેટલાંક ગામડાંના વર્ગો ચડાવ્યા. મિ. એંડર્સને પણ એ દલીલને ટેકો આપ્યો. પણ બંને ભૂલી ગયા કે મિ. ફરનાન્ડીએ ૧૮૯૬ની જમાબંધી કરતી વેળા આ રેલ્વે ધ્યાનમાં લીધી હતી. તેમણે એ રિપોર્ટમાં

સ્પષ્ટ લખ્યું હતું : ‘બી. બી. સી. આર્મી. રેલ્વેના એજન્ટની પાસેથી મને ખબર મળી છે કે ટાપ્ટી લાઇન આવશે વર્ષે આજ સમયે શરૂ થશે. ગમે તેમ હો, પાંચ વરસ પછી આરડોલી સૂરતની સાથે રેલ્વેથી સંકળાશે એમ માનવામાં કશી અડચણ નથી. અને રિવિ-ઝન દાખલ થયા પછી ૩૦ વરસ સુધી ચાલશે, એટલે જમીનના આકારના દર નક્કી કરતી વખતે ભવિષ્યમાં થનારી રેલ્વેથી થનારા ફાયદા ધ્યાનમાં લેવામાં વાંધે નથી.’

૧. રસ્તાઓના સુધારા વિષે તો કશું ન કહીએ તો સારું. આરડોલી તાલુકાનાં ગામડાંમાં ભટકનાર તાલુકાના પાકા રસ્તાઓની તારીફ કરે તો તે રસ્તા ઉપરથી તે ભટક્યો હોવા વિષે શંકા થાય. કર્નલ પ્રેસકોટના સમયમાં એ રસ્તા ‘માણસ અને પશુનાં કાળજી’ તોડે એવા’ હતા, તો તે આજે કાંઈ બહુ સુધાર્યા નથી, અને આજે જે ‘સેંકડ કલાસ રસ્તા’ કહેવાય છે તેમના કરતાં તો ચોમાસાના ચાર માસ સિવાયના આઠ માસમાં ગામડી ગરદ વધારે સારી. કર્નલ પ્રેસકોટે કેટલાંય વર્ષ ઉપર લખ્યું હતું : ‘આરડોલી તાલુકો જ્યારથી આપણા હાથમાં આવ્યો છે ત્યારથી એ બહુ ભારે મહેસૂલ ભરતો આવ્યો છે, અને તેનો વિચાર કરીને પણ આપણે ત્યાં સારા રસ્તા કરવા નેઈએ.’ આજે કહેવાતા સારા રસ્તા ઉપર મહેસૂલવધારો સૂચવાય છે.

૨. વસ્તીમાં ૩૦ વર્ષમાં ૩,૮૦૦ નો વધારો એ વધારો કહેવાતો હશે? ગામડાંની વસ્તી તો તૂટી છે, કસબાની વસ્તી વધી છે.

૩. ભેંસો સિવાય બીજાં કશાં સાધનોમાં વધારો થયો નથી. બગદોની સંખ્યામાં તો ઊલટો ઘટાડો થયો છે એમ શ્રી જયકર પોતે કબૂલ કરે છે. વળી લોકો બીજે કમાઈ કરી લાવીને પણ બગદ, હળ, વગેરે ખરીદ કરે અને નવાં મકાન પણ બાંધે. વળી કુટુંબો વિભક્ત થાય એટલે પણ નવા હળની, નવી ગાલ્લીની અને નવી બગદનેડની જરૂર પડે. આ વાતનો સ્વીકાર સૂરતના ડેકેટર મિ. લેલીએ પણ કર્યો હતો.

૪. લોકો સમૃદ્ધ ન હોય તો પાકાં મકાનો શી રીતે બાંધે છે એ સવાલ થાય છે. “આફ્રિકાથી ધન કમાઈ લાવે એટલે દેશમાં

જથું.

ખારડોલીમાં શું બન્યું? — લોકપક્ષ

આવીને ઘર બાંધે. તેનું જોઈ ખીજ પાસે નાણું ન હોય છતાં પેલાના જેવો મોટો કહેવડાવવા તે પણ ઘર બાંધે. અને હવે તો એટલે સુધી સ્થિતિ આવી ગઈ છે કે મોટું ઘર હોય તો જ છોકરાને કન્યા મળે. અમારી તપાસ દરમ્યાન એક દાખલો એવો મળ્યો કે છોકરો મોટી ઉંમરનો થયો. તે કુંવારો રહી ગયેલો એટલે કન્યા મળે તેની ખાતર જમીન ગીરો મૂકીને ઘર બાંધ્યું. પણ ઉપાડેલાં નાણાંથી ઘર પૂરું ન થયું એટલે છેવટે દેવું ભરવા અને ઘર પૂરું કરવા માટે કમાવા સારુ એ છોકરો પરદેશ ગયો! તાલુકામાં પાકાં મોટાં મકાન છે તેમાંના અર્ધાં ઉપર તો આફ્રિકા જવાવાળાનાં છે, અને ખીજ પાકા મકાનોવાળા મોટેભાગે દેવાદાર હોય છે” (ભાઈ નરહરિકૃત ‘ખારડોલીના ખેડૂતો’).

૫. કાળીપરજ લોકોમાં મઘપાનાનિષેધની ચળવળ ચાલી છે અને કેળવણીનો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે એ એમની પ્રગતિ સૂચવે છે એવું કારણ આપીને એ લોકોને પણ ૨૫ ટકા વધારો લાગુ પાડવામાં હરકત નથી એમ શ્રી. જયકરે કહ્યું છે. આ મઘપાન-નિષેધની ચળવળ જ્યારે પૂરી સફળ થઈ ત્યારે ખરી. કેળવણી તો હજી દૂર છે, અને કરજનો બોલે એ લોકો ઉપર રોજ વધતો જાય છે અને તેઓ પોતાની જમીન ખેતા જાય છે.

૬. “મોલના ભાવ ૧૯૧૪થી ૧૯૨૫ના ગાળામાં વધેલા તે લડાઈના કારણથી વધ્યા હતા એ સર્વાવિદિત છે. આંકણી-અમલદારના રિપોર્ટની શાહી સુકાયા પહેલાં તો એ ભાવ ઘટી ગયા છે. એટલે આવા અપવાદરૂપ વર્ષોમાં વધેલા ભાવ ઉપરથી ત્રીસ વરસ સુધી મહેસૂલના દર વધારી મૂકવા એ ઉઘાડો અન્યાય છે. બીજું, માલના ભાવ તો ઊતરી પણ ગયા, પણ મજૂરીના ભાવ વધ્યા અને રહેણીકરણીનું ધોરણ ખરચાળ થયું. તેને ઊતરતાં વાર લાગવાની. માલના ભાવ વધ્યા તેની સાથે ખેતીનાં ખર્ચ વધી ગયાં છે એ ધ્યાનમાં નથી લેવાયું. જે બળદની જોડ પચીસ કે ત્રીસ વરસ ઉપર સો રૂપિયે મળતી તેના હાલ ચારસોથી પાંચસો રૂપિયા પડે છે, જે ગાડાં પચાસ કે પોણાસો રૂપિયે થતાં તેના આજે દોઢસો પડે છે. જે દૂબળો પચીસ કે ત્રીસ રૂપિયે

રહેતો તે આજે બસો કે ત્રણસો રૂપિયે પણ નથી મળતો. આ બધું ઝટ ઘટવાનું નહિ, અને માલના ભાવ તો ઘટતા ચાલ્યા જ છે” (ભાઈ નરહરિકૃત ‘આરડોલીના ખેડૂતો’).

૭. ખેતીની મજૂરી બમણી નહિ પણ ચારગણી વધી છે. પણ એ તો મહેસૂલ ઓછું કરવાના પક્ષમાં દલીલ છે, એ કોઈ પણ સામાન્ય અક્ષલનો માણસ સમજી શકે.

૮. “જમીનની કિંમતમાં વધારો થયો છે તે લડાઈ પછીનાં વરસોમાં થયો છે. તે વખતે કપાસના ભાવ એટલા વધી ગયા કે લોકોને કપાસની ખેતીમાં મોટો નફો દેખાવા માંડ્યો. તેમાં વળી પરદેશથી ધન કમાઈ લાવ્યા હોય તે લોકો જમીન સંપાડવા ઉત્સુક હોય. જેની પાસે કાંઈ જમીન હોય તેની કામમાં આબરૂ ગણાય. એટલે આવા લોકો મોંમાગ્યાં દામ આપીને જમીન ખરીદવા પાછળ પડ્યા. તેમાં ભારે ભાવની અંબમણુ તો હતી જ. એટલે જમીનના ભાવ કૃત્રિમ રીતે વધેલા છે એમ કહી શકાય. ભાવ ઊતરતાંની સાથે આજે જમીનની કિંમતમાં ૨૫ ટકા ઘટાડો થઈ ગયો છે; પણ ખેતીમાંથી નફો ન હોય તો જમીનની કિંમત વધારે કેમ રહી શકે એ કાયડો સરકારી અમલદારને ઝટઝટ ન ઊકલી શકે. માનવલાગણીનો જેમાં વિચાર નથી કરવામાં આવતો એવા પશ્ચિમના અર્થશાસ્ત્રથી રંગાયેલા સરકારી અમલદાર તો જરૂર એવી દલીલ કરે કે જે જમીનમાંથી સારી પેદાશ ન થતી હોય તો લોકો શું કામ જમીનમાં પૈસા નાંખે? પોતાનાં નાણાં વ્યાજે કેમ ન ફેરવે? હકીકત એવી છે કે જે ખેડૂતના શહેરની બેંકમાં પચાસ હજાર રૂપિયા પડ્યા હોય તેના કરતાં જે ખેડૂત પાસે પચાસ વીધાં જમીન હોય તેની આબરૂ કામમાં વધારે ગણાય છે. એટલે શહેરમાં ગમે તેટલું વ્યાજ મળતું હોય તોપણ ખેડૂત પોતાનાં નાણાં જમીનમાં જ રોકવાનું પસંદ કરે છે. ‘વતન’ શબ્દની પાછળ એક એવી ભાવના રહેલી છે જે ભાવના ખેડૂતને પોતાના વતનમાં જમીન સંપાડવા વાજબી કરતાં વધારે દામ આપવા પ્રેરે છે. પરંતુ આ વસ્તુ સરકારી અમલદારના સમજવામાં શી

રીતે આવે? ગામેગામના વેચાણની તપાસ કરતાં મોટા ભાગનાં વેચાણ પરદેશ જઈ આવેલાઓએ કરેલાં જોવામાં આવે છે. આંકણીઅમલદાર લોકોની સ્થિતિ તપાસીને નિવેદન કરાંતો દાવો કરે છે, પરંતુ આ તાલુકામાંથી પરદેશ જઈ ધન રળી આવનારની સંખ્યા મોટી છે તેનો પોતાના નિવેદનમાં ઉલ્લેખ સરખો નથી!” (ભાઈ નરહરિકૃત ‘બારડોલીના ખેડૂતો.’)

વેચાણ અને ગણોતના આંકડા કેવી રીતે તૈયાર થયા છે તે જાણવાને માટે એકએ ચાત નોંધવી જરૂરી છે. સેટલમેંટ ઓફિસરે ગામેગામ ફરીને આ વેચાણ અને ગણોતના આંકડા તપાસવા જોઈએ, એમાં સાચાં ગણોત અને વેચાણ ક્યાં છે તે તપાસવાં જોઈએ, વ્યાજના દસ્તાવેજો, ગીરના અને વેચાણ-ગીરના દસ્તાવેજો કાઢી નાંખવા જોઈએ. પણ બારડોલીમાં આવું કશું બન્યું નહોતું. સેટલમેંટ રિપોર્ટની ઉપર ૩૦ મી જૂન ૧૯૨૫ની તારીખ છે. રિપોર્ટ લખતાં પંદરેક દિવસ થયા હશે એમ માની લઈએ તો ૧૩૭ ગામના આંકડા તેમણે ૧૦ દિવસમાં તપાસી લીધા હશે એમ મામલતદારે પટેલ તલાટીઓ ઉપર મોકલેલા એક સકચુલર ઉપરથી જણાય છે. ૧લી જૂનને દિવસે કાઢેલા આ સકચુલરમાં તેમને એવું લખવામાં આવ્યું હતું: “આ દેખત તમારે બધાં પત્રકો લઈને તાલુકે આવવું. પ્રાંત સાહેબ (જયકર સાહેબ)નો મુકામ ૪ થી જૂનથી તાલુકે થવાનો છે, અને તેઓ તમે કરેલાં પત્રકો તપાસશે. તે પહેલાં મારે પણ એ તપાસી જવાં જોઈએ. એટલે તમારે તમામ ચાલુ પત્રકો લઈને તાલુકે આવી રહેવું અને કામ પૂરું થાય ત્યાં સુધી અહીં રહેવું.”

પ્રાંત અમલદાર તા. ૪ થી ૧૫ મી સુધીમાં ૧૩૭ ગામોનાં પત્રકો શી રીતે તપાસી શક્યા હશે તે સમજી શકાતું નથી. રવિવાર વગેરે ન ભોગવ્યા હોય તોયે એ કામ ૧૧ દિવસમાં પતાવવું એ મોટા અષ્ટાવધાનીને માટે પણ અશક્ય થઈ પડે. અને વળી એ બધી તપાસ કચેરીમાં બેસીને થાય શી રીતે એ પણ કલ્પનામાં નથી આવતું.

વળી મામલતદારનો એક હુકમ આ વસ્તુ ઉપર વધારે અજવાળું પાડે છે. આ હુકમની ઉપર ૨૩મી ઓક્ટોબરની તારીખ છે. એમાં ૨૭મી ઓક્ટોબરે અર્ધા પત્રકો લઈને પટેલતલાટીને તાલુકે હાજર થવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો છે. કારણ, ‘તમે તૈયાર કરેલાં વેચાણનાં પત્રકોની મારે મેળવણી કરવાની છે.’ વાંચનારે જો આ ચર્ચાનો અરોગર અભ્યાસ કર્યો હશે તો તેને યાદ હશે કે શ્રી. જયકરે પોતાનો રિપોર્ટ પહેલો મિ. ઍંડર્સનને જોવા મોકલ્યો હતો, પછી તે જોઈને તેને સુધારવાની તેમણે કેટલીક સૂચના કરી, તે પ્રમાણે સુધારીને તેમણે તે પાછો જોવા મોકલ્યો, અને આખરે નવેંબરમાં તે સરકારી રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યો. પેલો સુધારીને મોકલવાનો હુકમ શ્રી. જયકરને આવ્યો ત્યારે તેઓ કલેક્ટરપદ કરતા હતા એટલે તેમનાથી કેમ તપાસણી થઈ શકે? એટલે તેમણે કર્યો મામલતદારને હુકમ, અને મામલતદારે પટેલ-તલાટીને તાલુકે ખોલાવેલા. પણ એ તપાસણીને વિષે મિ. ઍંડર્સન કહે છે: “આ આંકડા મામલતદારે મેળવ્યા છે અને તપાસ્યા છે એમ તુમારમાંથી દેખાય છે. હવે મામલતદારની એ મેળવણીનો અર્થ તેમના એકાદ કારકુને અથવા સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટરે કરેલી મેળવણી હોય છે. સેટલમેન્ટ અમલદાર તે પોતે વેચાણ અને ગણતના આંકડા તપાસે એવી આશા રખાય છે તેને બદલે પેલા સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટર કે કારકુનની તપાસણી કેમ ચાલે?”

છેવટે ખેતીના ઉત્પન્નના લાભમાં વધારો થવાને લીધે ૧૫ લાખ રૂપિયાનો લાભ ખેડૂતોને થયો એ દલીલનું બેઠ્ઠાપણું તો આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તેમ મિ. ઍંડર્સને પોતાના રિપોર્ટમાં એવી સરસ રીતે બતાવ્યું છે કે તેને વિષે વધારે લખવાની જરૂર જણાતી નથી.

આ તો શ્રી. જયકરે આધાર રાખેલી હકીકતનું પૃથક્કરણ થયું. મિ. ઍંડર્સને તો ગણતના આંકડા ઉપર જ આધાર રાખ્યો હતો. આજે જમાબંધીની જે કલમો છે તે મુજબ પણ એ આંકડાનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં એ આંકડા પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે કે નહિ તે જોવું જોઈએ, અને આંકડા બરાબર તપાસેલા છે કે નહિ

તે જોવું જોઈએ. આંકડાની તપાસ કરી જ થઈ નહોતી એ આપણે જોઈ ગયા, અને આંકડા પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે એમ પુરવાર કરવાને માટે મિ. એંડર્સન કેવી રીતે ભીંત ભૂટ્યા એ તો આપણે ગયા પ્રકરણમાં જ જોયું. મિ. એંડર્સને ૪૨,૯૨૩ એકર જમીન આપા તાલુકામાં ગણોતે અપાય છે એમ શ્રી. જયકરે આપેલા ૧૯૧૮ થી ૧૯૨૫ના આંકડા ઉપરથી કહ્યું. એ તો સાત વરસના આંકડા હતા. જો એ સાત વરસના આંકડા લીધા તો કુલ જમીનને સાતે ગુણીને ગણોતે આપેલી જમીનનું પ્રમાણ કાઢવું જોઈતું હતું, પણ તેમણે તો સાત વર્ષમાં ગણોતે આપેલી જમીનનું પ્રમાણ એક વર્ષની કુલ જમીન પર કાઢ્યું, અને પછી દલીલ કરી કે લગભગ ૫૦ ટકા જમીન ગણોતે અપાય છે. જો એંડર્સનના આંકડા માનીએ તો કેવું વિચિત્ર પરિણામ આવે છે એ જોવા-જેવું છે. નીચેનાં ગાંભોમાં કુલ જેટલી જમીન છે તેના કરતાં ત્યાં ગણોતે આપવામાં આવેલી જમીન વધી જાય છે :

	ગામ કુલ જમીન સાત વર્ષમાં ગણોતે આપેલી જમીન			સાત વર્ષમાં ગણોતે આપેલી ક્યારી જમીન	
	એકર	એકર	ગુંઠા	એકર	ગુંઠા
ઉતારા	૧,૩૧૭	૨,૮૬૨	૪	૦	૦
વધાવા	૭૯૪	૧,૧૮૬	૨૧	૩૬	૧૧
મિયાવાડી	૧,૦૫૭	૧,૧૮૫	૦	૧૮	૦
ભૈંસદલા	૭૫૧	૯૨૫	૩	૩૭	૩૩

દીવા જેવું છે કે ગણોતે આપેલી જમીનનું પ્રમાણ કુલ જમીનના સાતગણા કરીને કાઢવું જોઈએ.

પછી શું થયું તે તો ગયા પ્રકરણમાં વર્ણવ્યું છે. સરકારનેા પક્ષ એટલો બધો ખોટો હતો, આંકડા અને હકીકતની પણ એટલી બધી દેખીતી ભૂલો હતી કે આખું નવું સિવિલન રદ કરાવાની જ લોકો માગણી કરી શકતા હતા. પણ લોકોએ એવડી મોટી માગણી ન કરી. તેમણે તો તેમના નાયક તરીકે વીર છતાં ધીર નાયક વલ્લભભાઈને પસંદ કર્યા હતા. તેમણે શરી તપાસ કરાવવાની માગણી ઉપર જ આગ્રહ રાખવાની સલાહ આપી.

પણ એ વાત તો આવતા પ્રકરણમાં કરશું.

૫

બારમી રેશુઆરી

“સાબરમતીના સંતે મોટી શક્તિ પેદા કરી છે. તેની પાછળ તમે અમને ગાંડા કરો કે દીવાના કહો, પણ જ્યાં સુધી જીવતા છીએ ત્યાં સુધી આ ગાંડા ખેડૂતો મોટે મરવા તૈયાર છે.”

ત્યા રે આ સંજોગોમાં લોકોએ શું કરવું? શ્રી. જયકરના રિપોર્ટ સામે તો તેમણે સને ૧૯૨૬ થી હિલચાલ ઉઠાવી હતી. તેમની તાલુકા સમિતિએ નિમેલી તપાસસમિતિએ એ રિપોર્ટની એકેએક દલીલના રદિયા. આપ્યા હતા, અને વધારે વાજબી હરે કે ચાલું દર પણ વાજબી ગણાય એવા નફા ખેડૂતને થતા નથી એમ બતાવ્યું હતું. આ પછી સને ૧૯૨૭માં તેઓ તેમના ધારાસભાના પ્રતિનિધિઓને આગળ કરીને સરકારના મહેસૂલમંત્રી—રેવન્યુ મેમ્બર—ની પાસે ડેપ્યુટેશન લઈ ગયા. આ પછી આ સભ્યોએ સરકારને મોટી અરજીઓ કરી, જેમાં રિપોર્ટની દલીલોના જવાબ અને ખેડૂતોની ખરી સ્થિતિ આપવામાં આવી હતી. આ બધું છતાં ૧૯૨૭ના જુલાઈની ૧૯મી તારીખે સરકારે ૨૨ ટકા વધારો મંજૂર કર્યો, એટલે સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭માં તેમણે પરિષદ ભરી, જેમાં હજારો ખેડૂતોએ હાજરી આપી. આના પ્રમુખ રાવ સાહેબ દાદુભાઈ દેસાઈ એમ. એલ. સી. હતા. ખૂબ વિચાર અને ચર્ચા પછી તેમણે વધારાની રકમ ન ભરવાનો ઠરાવ કર્યો. આ ઠરાવની પણ કશી અસર ન થઈ, તલાટીઓને કીસના હપ્તા નવા દર પ્રમાણે વસૂલ કરવાના હુકમ થયા.

બારબી ફેબ્રુઆરી

હવે ખેડૂતોને નવી દિશામાં વિચાર કરવાનું સૂઝ્યું. અત્યારસૂધી સ્વએલું નહોતું એમ નહિ, પણ ૧૯૨૧ પછીની દેશની પરિસ્થિતિએ કષ્ટસહનના કાર્યક્રમ વિષે તેમની શ્રદ્ધા મોળી પાડી નાંખી હતી અને સત્યાગ્રહના નામથી તેઓ ભડકતા. પણ ધારાસભાના સભ્યોએ તેમને સાફ કહી દીધું કે અમારાથી હવે કશું થાય એમ નથી અને હવે તો તમારે ખીજું જે કંઈ કરવું હોય તે કરો. ભાઈ કલ્યાણજી અને કુંવરજી — જે બે ભાઈઓનો ગાંધીજીની પાસે ૧૯૨૧ માં સત્યાગ્રહના સ્થાન તરીકે બારડોલીને પસંદ કરાવવામાં મોટો હિસ્સો હતો તેઓ — તાલુકા સમિતિના મંત્રી ભાઈ ખુશાલભાઈ સાથે શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ પાસે ગયા, અને તેમને બારડોલી આવી ખેડૂતો પાસે સત્યાગ્રહની લડત લડાવવાની વિનંતિ કરી. શ્રી. વલ્લભભાઈએ સાફ ના પોડી, એમ કહીને કે રાવ બહાદુર ભીમભાઈ અને રાવ સાહેબ દાદુભાઈ જેવા નેતા તેમને દોરી રહ્યા છે ત્યાં તેમના કામમાં વચ્ચે પડવું એ પોતાને શોભે નહિ. આ પછી તેઓ પાછા ગયા, પણ આ વેળા તો ધારાસભાના એ સભ્યોની સલાહ અને સંમતિ મેળવીને ગયા. શ્રી. વલ્લભભાઈએ તેમને શંતિથી સાંભળ્યા, કંઈક આશા આપી અને કહ્યું, ‘તમે પાછા બારડોલી જાઓ, એકલો વધારો નહિ પણ આખું મહેસૂલ ન ભરવાને માટે ખેડૂતો તૈયાર હોય અને તેમ કરીને છેક ફના થવા તૈયાર હોય તો હું આવવા ખુશી છું. પણ તમે આખા તાલુકામાં ફરી વળો અને લોકો શું ધારે છે તે મને તમે ફરી પાછા આવીને જણાવો.’

આ વસ્તુ ૨૦ મી જાન્યુઆરીના અરસામાં બની. કાર્યકર્તાઓ પાસે માત્ર આઠદશ દિવસ બાકી હતા. એટલામાં શું થાય? પણ તેમણે ન જાણ્યા દિવસ, ન જાણી રાત; તાલુકાના ઘણાખરા કાર્યકર્તાઓને ભેગા કર્યા, અને આખો તાલુકો ફરી વળવાનો કાર્યક્રમ ધડી, ગાડાંમાં, મોટરબસમાં અને પગે ચાલી અનેક ગામે પોંદી નાંખ્યાં. આઠ દિવસમાં ઘણાંખરાં ગામેના લોકોનો અભિપ્રાય જાણી તેમણે પાછી અમદાવાદ ફૂચ કરી. આ વખતની ટોળીમાં કલ્યાણજી, કુંવરજી, ખુશાલભાઈ, કેશવભાઈ તો હતા જ; પણ ખેડા, નાગપુર અને બોરસદમાં ખ્યાતિ પામેલા વીર ચોદાઓ

દરબારસાહેબ, મોહનલાલ પંડ્યા અને રવિશંકરને પણ તેઓ પોતાની મદદમાં લાવ્યા હતા. શ્રી. વલ્લભભાઈ સાથે વાતો થઈ, તેમની રીત મુજબ તેમણે પોતાની મેડી ઉપર આંટાં મારતાં મારતાં કહ્યું, ‘હીક તમે જાઓ આપુ પાસે. હું તમારી પાછળ આવ્યો.’ ‘આપુ’ની સંમતિ વિના તો આવી લડત કેમ જ ઉપાડાય? ગાંધીજીને કાને તો બધી વાતનાં ભણકારા આવી ચૂકેલા હતા. તેમણે અત્યારસુધી ઉત્તેજન નહોતું આપ્યું, ‘વલ્લભભાઈ કહે તે કરો,’ એવી જ વાત જે મળ્યા તેને કરી હતી. આ વેળા તેમની સાથે હીકહીક વાતો થઈ. વિદ્યાપીઠમાં ગાંધીજીને ત્રણ વાગે જવાનું હતું. આ આગેવાનોને ગાંધીજીએ વિદ્યાપીઠ જતાં રસ્તામાં વાત કરવાનો સમય આપ્યો હતો. કલ્યાણજીભાઈએ વાત માંડી, લોકો નરમગરમ છે એમ જણાવ્યું, વધારો ન ભરવાને તો સૌ કોઈ રાજી છે એમ પણ ઉમેર્યું.

ગાંધીજી : એટલે ?

કલ્યાણજી : મહેસૂલમાં ૨૨ ટકા વધ્યા છે તો ૨૨ ટકા ભરવાના રાખી મૂળ મહેસૂલ ભરી દેવું એટલી વાત ઉપર લોકો તૈયાર છે.

ગાંધીજી : એ તો ભયાનક છે. તમારે જ પૈસે સરકાર તમારી સાથે લડી લેશે અને પૈસા વસૂલ લેશે. જો લડત માંડવી હોય તો તે એવી-જ શરત કરીને મંડાય કે મૂળ મહેસૂલ ભરવાને તૈયાર છીએ પણ તમે વધારો રદ ન કરો ત્યાં સુધી એકે પાઈ ન આપીએ. આ રીતે કરવાને લોકો તૈયાર છે ?

કલ્યાણજી : કસબાનાં ગામોમાં કસ નથી, વાણિયા ભાઈઓને વસવસો છે, એવો ડર પણ રહે જ કે બધી જમીન ખાલસા કરી મૂળ માલિક રાનીપરજ લોકોને તે પાછી સોંપી દેવામાં આવે. ખીજા લોકોમાંથી ઘણા પૂરું મહેસૂલ ન ભરવાને તૈયાર છે એમ અમને અમે જેટલાં ગામ શ્યાં તે ઉપરથી લાગ્યું.

ગાંધીજી : વારું, લડવાને તૈયાર છે એમ કબૂલ કરીએ. પણ મહેસૂલનો પ્રશ્ન એમનો સાચો છે કે ? સરકાર ન કબૂલ કરે પણ દેશને સરકારનો અન્યાય ગળે ઊતરશે કે ?

કલ્યાણીજી : હા; નરહરિભાઈએ પોતાના લેખોમાં એ અન્યાયની વાત તો જાહેર આગળ મૂકેલી જ છે.

ગાંધીજી : નરહરિના લેખો વાંચેલા યાદ છે, પણ આ વધારાની સામેની દલીલો તેમાં વાંચેલી યાદ નથી. ગમે તેમ હોય, એટલું યાદ રાખવાનું છે કે લોકલાગણી આપણી સાથે હોવી જ નોંધાયે, અને તે માટે અન્યાય ચોખ્ખો દેખાઈ આવવો નોંધાયે. વળી એક ખીજી વાત. લડવાને તૈયાર તો થયા છે, પણ સત્યાગ્રહના મુદ્દા સમજીને તૈયાર થયા છે? જો એ ન સમજ્યા હોય, અને વલ્લભભાઈના જોર ઉપર જ ઊભા થયા હશે તો વલ્લભભાઈને અને તમને બંનેને સરકાર ઉપાડી લે પછી તેઓ ટકી રહેશે ખરા?

કલ્યાણીજી : એટલા ઊંડા ઊતરીને અમે તપાસ નથી કરી.

ગાંધીજી : એ જાણવું રહ્યું; પણ વલ્લભભાઈ શું કહે છે?

આ ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યાં વલ્લભભાઈ રસ્તા ઉપર ભેળા થયા. વલ્લભભાઈએ જણાવ્યું કે પોતે કેસ તપાસી ગયા છે અને લડત વાજબી લાગે છે. વલ્લભભાઈએ નિશ્ચય કરી લીધો છે એમ લાગતાંની સાથે જ ગાંધીજી બોલ્યા : ‘ત્યારે તો મારે એટલું જ ઇચ્છવું રહ્યું કે વિજયી ગુજરાતનો જય હો.’

પણ શ્રી. વલ્લભભાઈએ નિશ્ચય કરી લીધો હતો શું? અને ક્યો હતો તો તેમ કરતાં તેમને કેટલી ગૂંચવણ પડી હશે? નાગપુરખોરસદના વિજયી સેનાપતિને સત્યાગ્રહની વાત સાંભળી કે લડવાનું મન થઈ જાય એવું નહોતું. નાગપુર અગાઉ થોડા જ દિવસ પહેલાં જ્યારે તેઓ રંગૂન ગયા હતા તે દરમિયાન તેમના કેટલાક સાથીઓએ સવિનય ભંગની વાત ઉપાડી હતી. તેમને ઠંડા પાડતાં તેઓ ચૂક્યા નહોતા. ૧૯૨૭ માં નાગપુરમાં સવિનય ભંગ શરૂ થયો હતો અને તેની આગેવાની લેવાનો ઘણા મિત્રોએ આગ્રહ કર્યો હતો, એ બાબત મહાસભાના કાર્યવાહક મંડળે પણ કંઈક ઠરાવ કર્યો હતો, પણ તેમણે એ વાત ઉપાડવાની સાફ ના પાડેલી, કારણ તેમને એ લડત ઉપાડવાને કારણે પૂરતાં નહોતાં લાગેલાં. પ્રસ્તુત સમયે તો તેઓ છેક છૂટા હતા એમ પણ ન

કહેવાય. ચારપાંચ વર્ષ થયાં તેઓ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ હતા. સરકારી અમલદારોએ તેમનાં કાર્યનાં મુકતકંઠે વખાણ કર્યો હતો. આમાંના કેટલાકની સાથે તો તેમને મીડી મૈત્રીનો સંબંધ થયો હતો. એ મૈત્રી પ્રલયસંકટનિવારણના કાર્ય દરમ્યાન ઓછી નહોતી થઈ પણ વધી હતી. સરકારી અમલદારોની સાથે તેમણે આ કાર્યમાં સહકાર કર્યો હતો, પોતાની અજબ વ્યવસ્થાશક્તિની તેમણે અમલદારો ઉપર ખૂબ છાપ પાડી હતી, અને જિલ્લાના કલેક્ટરે તો એકવાર તેમને પૂછેલું પણ ખરું કે આટલા સારા કામ માટે તેમને અને તેમના સાથીઓને સરકાર કંઈ માન એનાયત કરે એવી ભલામણ પોતે કરે તો તેમાં શ્રી. વલ્લભભાઈને કશો વાંધો છે?

આવી આવી મૂંઝવણો છતાં બારડોલીના ખેડૂતોનું દુઃખ તેમને વસી ગયું હતું એટલે તેમણે બારડોલી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. હજી ખેડૂતોની નાડ તપાસવાનો કંઈક અવકાશ તો હતો જ. ૫ મી કેબ્રુઆરીએ સરકારનો પહેલો હપ્તો લહેણો થાય, ૪ થી પહેલાં તો બારડોલી પહોંચવું તેમને અશક્ય હતું. ૪ થીએ તમામ ખેડૂતોની એક પરિષદ તેમના પ્રમુખપણા નીચે બારડોલીમાં ઓલાવવી એવો નિશ્ચય થયો. એ પ્રમાણે બારડોલીમાં પરિષદ મળી. આ પરિષદમાં ધારાસભાના ત્રણ સભ્યો — રાવ બહાદુર ભીમભાઈ નાયક, રા. સા. દાદુભાઈ દેસાઈ અને શ્રી. દીક્ષિત — પણ પધાર્યા હતા. તેઓ તો પોતાની રીતે જેટલું થામ તેટલું કરી ચૂક્યા હતા. ‘હવે બાજી અમારા હાથમાં નથી,’ એમ કહીને તેમણે હાથ ધોઈ નાંખ્યા હતા, અને વલ્લભભાઈ જેવા સત્યાગ્રહી લડતો લડનારા સરદાર પાસે જવાની તેમણે લોકોને ભલામણ કરી હતી. શ્રી. વલ્લભભાઈએ પ્રથમ તો કામ કરનારાઓને તપાસ્યા, જોયું કે તેમને સત્યાગ્રહ કરવાની ચળ નહોતી, તેઓ તો હજાર વાતનો વિચાર કરીને પગલું ભરવા માગતા હતા. કેટલાકને લડત ચલાવવાની લોકોની શક્તિ વિષે સ્પષ્ટ અશ્રદ્ધા હતી. આ પછી શ્રી. વલ્લભભાઈએ ગામોના પ્રતિનિધિઓને ઓલાવ્યા. ૭૯ ગામોના માણસો આવ્યા હતા, અને તાલુકાની એતી કરનારી બધી કોમો એમાં આવી જતી હતી. બધા કાંઈક

જવાબદારીવાળા માણસો હતા, સારા સારા ખાતેદારો હતા, ત્રણસેંથી પાંચસેં રૂપિયા સુધી ધારે ભરનાર ખાતેદારો હતા. એક પારસી સંજ્ઞન તો ૭૦૦ રૂપિયા ભરનારા હતા. આ લોકોના મોટાભાગે આગ્રહપૂર્વક જાહેર કર્યું કે વધારેલું મહેસૂલ અન્યાય છે અને ન જ ભરવું જોઈએ. શ્રી. વલ્લભભાઈએ એક પછી એક માણસ લઈને સવાલ કર્યો. પાંચ ગામોના માણસો એવા હતા કે જેમણે જાહેર કર્યું: ‘અમે જૂનું મહેસૂલ ભરી દઈએ, અને બાકીનું ચાહે તે રીતે વસૂલ કરવાની સરકારને હાકલ કરીએ.’ બીજા બધા સરકાર નમતું મૂકે નહિ, અથવા જૂનું લેવાને તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી કશું જ ન ભરવાની તરફેણમાં હતા. લોકો નિખાલસતાથી વાત કરતા. એક રાત્રીપરજ ખેડૂત કહે: ‘ટકી તો રે’લું, પણ છરકારનો તાપ નહીંઓ જીરવી હકાય.’ બીજો એક જણ બોલ્યો: ‘સરકાર થાય તે કરે, બીજાનું સૂઝે તે થાય, હું તો નહિ ભરું.’ એક ગામવાળા કહે: ‘અમારે ત્યાં અર્ધું ગામ અસહકારી છે, અર્ધું સહકારી છે. પેલા અમે કરીએ તેથી અવળું જ કરનારા રહ્યા.’ એક જણ કહે: ‘અમારા ગામમાં હિંદુમુસલમાનો બધા એક છે, માત્ર રૂપ ટકા મુસલમાન નથી ભળ્યા.’ બીજો એક જણ કહે: ‘ચાર જણ પણ સાચા હશે તો આખો તાલુકો ટકશે.’ ‘ચાર જણ કોણ?’ ‘ચાર આગેવાન.’ ‘એમાં તમે ખરા કે નહિ?’ ‘ના, સાહેબ, હું તો ચાર પછી ચાલનારો.’ એટલે શ્રી. વલ્લભભાઈ કહે: ‘તો ચાર આગેવાન ઊભા થાઓ જેઓ મહેસૂલવધારા સામે થતાં ખુવાર થવાને તૈયાર હોય.’ એટલે ટપાટપ ચાર જણ ઊભા થયા!

દરમિયાન જૂનું મહેસૂલ ભરવાના પક્ષવાળા પેલાં પાંચ ગામના પ્રતિનિધિઓ બીજાની સાથે બેસીને ચર્ચા ચલાવી રહ્યા હતા, તેઓ આખરે નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે આખું મહેસૂલ ન ભરવામાં આખા તાલુકાની સાથે રહેવું.

આમ બધાની ખૂબ તપાસ કર્યા પછી પણ શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલે જાહેર ભાષણમાં લોકોને ખૂબ ચેતવણી આપી: ‘મારી સાથે એલ ન થાય. બિનજોખમી કામમાં હું હાથ ધાલનારો નથી.

જેને જોખમ ખેડવાં હોય તેની પડખે હું ઊભો રહીશ. ૧૯૨૧માં આપણી કસોટી થવાની હતી, પણ ન થઈ. હવે સમય આવ્યો છે. પણ તમે તૈયાર છો? આ એક તાલુકાનો પ્રશ્ન નથી, અનેક તાલુકાઓ અને અનેક જિલ્લાઓનો છે. તમે હારશો તો બધાનું ભાવી બગડશે.' એવી એવી ખૂબ વાતો સંભળાવી, અને આખરે સાત દિવસ વધારે વિચાર કરવા, શાંતિથી બધાં જોખમોનો વિચાર કરી નિશ્ચય કરવા લોકોને સલાહ આપી.

દરમ્યાન તેમણે સરકારની સાથે મસલત કરવાનું પણ જણાવ્યું, અને નિષ્પક્ષ પંચ નીમવાની સૂચના સરકાર સ્વીકારે તો સત્યાગ્રહ કરવાનું પગલું લેવાની જરૂર ન પડે એમ જણાવ્યું. સભામાં હાજર રહેલા ધારાસભાના ત્રણ સભ્યોએ પરિષદમાં કેવળ હાજરી જ નહોતી આપી. તેમણે પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું કે તેમનાથી લઈ શકાય તેટલાં પગલાં તેઓ લઈ ચૂક્યા, અને તેમાં ન શક્યા એટલે હવે સત્યાગ્રહને પંથે તેમને દોરી શકે એવા નેતાને ખેડૂતોને સોંપતાં તેમને આનંદ થાય છે.

આ પછી શ્રી. વલ્લભભાઈ અમદાવાદ ગયા, અને તા. ૬ ફ્રી ફેબ્રુઆરીએ ગવર્નરસાહેબને કાગળ લખી આખી વસ્તુસ્થિતિ વર્ણવી, સરકારની જમીનમહેસૂલની નીતિને લીધે કમનસીબ ગુજરાતને કેટલું વેઠવું પડ્યું છે તે જણાવ્યું, અને લખ્યું: 'મારી વિનંતિ એટલી જ છે કે લોકોને ન્યાય આપવા ખાતર સરકાર ઓછામાં ઓછું એટલું કરે કે નવી આકારણી પ્રમાણે મહેસૂલ વસૂલ કરવાનું હમણાં મુલતવી રાખે અને આખો કેસ નવેસરથી તપાસી જાય. એ તપાસમાં લોકોને પોતાની હકીકત રજૂ કરવાની તક મળે, અને તેમની રજૂઆતને પૂરતું વજન આપવાની ખાતરી આપવામાં આવે.' સાથે સાથે એમ પણ જણાવ્યું: 'આ લડત જે તીવ્ર સ્વરૂપ પકડે એવો સંભવ છે તે અટકાવવી આપના હાથમાં છે, અને તેથી આપને માન સાથે આગ્રહ કરું છું કે લોકોને પોતાનો કેસ નિષ્પક્ષ પંચ સમક્ષ રજૂ કરવાની તક આપો. આપ નામદારને એમ લાગે કે આ બાબતમાં રૂબરૂ મળવા જેવું છે તો બોલાવો ત્યારે આપને મળવા આવવા હું તૈયાર છું.'

આ જ કાગળમાં શ્રી. વલ્લભભાઈએ એક કુશળ ધારાશાસ્ત્રીની રીતે સરકારે કેટલીક કાયદાની ભૂલો કરેલી તે તરફ પણ તેમનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. સેટલમેન્ટ કમિશનર મિ. એંડર્સને નવા જ ધોરણે અનેક ગામોના ગ્રુપ (વર્ગ) બદલા હતા તેનો ઉલ્લેખ કરીને શ્રી. વલ્લભભાઈએ જણાવ્યું, “ નવી વર્ગીકરણમાં કેટલાંક ગામો ઉપરના વર્ગમાં ચડાવવામાં આવ્યાં છે, એટલે એ ગામોને માથે તો ઉપરના વર્ગનો ઊંચો દર અને વધારેલું મહેસૂલ મળીને ૫૦ થી ૬૦ ટકાનો વધારો પડ્યો છે. છેવટના હુકમો કાઢતાં પહેલાં આ બાબતની લોકોને ખબર આપવામાં આવેલી નથી. સરકારે તો સેટલમેન્ટ કમિશનરનું નવું વર્ગીકરણ સ્વીકૃત્યું, અને ૧૯૨૭ની ૧૯મી જુલાઈએ છેવટના હુકમ કાઢ્યા. ચાલુ વર્ષમાં નવી આકરણીનો અમલ કરવો હોય તો તે પહેલી ઓગસ્ટ પહેલાં જાહેર થઈ જવી જોઈએ. આથીયે વિશેષ નિયમ બહાર એ બન્યું છે કે ૩૧ ગામોએ જુલાઈ માસના છેલ્લા અઠવાડિયામાં નોટિસો ચોડવામાં આવી કે જેમને વાંધા રજૂ કરવા હોય તો તે એ મહિનાની અંદર પોતાના વાંધા રજૂ કરે. એક રીતે તો ૧૯૨૭ની ૧૯મી જુલાઈનો સરકારી ઠરાવ નં. ૭૨૫૯/૨૪, જેની રૂએ જમીનમહેસૂલમાં વધારો થયો તે સરકારનો છેલ્લો હુકમ હતો. પરંતુ પેલી નોટિસ ચોડાઈ એટલે એ હુકમ છેવટનો રહી શકતો નથી. અને છેવટનો હુકમ કાઢતાં પહેલાં વાંધાઓનો વિચાર કરી લેવાને સરકાર બંધાય છે. વળી જ મહિનાની અગાઉથી નોટિસ આપ્યા સિવાય ચાલુ વરસમાં નવો વધારો અમલમાં મૂકી શકાય નહિ.”

કાગળમાંથી આટલો લાંબો ઉતારો હું એટલા ખાતર લઉં છું કે સરકાર પોતાની ભૂલ સમજી પણ તે કખૂલ કરવાને તૈયાર નહોતી. પણ એક મહિના પછી માર્ચમાં ધારાસભા મળી તેની બેઠકમાં જાહેર કર્યું કે ૨૨ ગામોના વર્ગ ઉતારવામાં આવ્યા છે. ઉપરના કાગળનો એક ટૂંકો અને ટચ જવાબ ગવર્નરના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીએ લખ્યો, અને તેમાં જણાવ્યું કે તમારો કાગળ નિકાલ આપે મહેસૂલખાતા તરફ રવાના કરવામાં આવ્યો છે. પેલી

કાયદાની ભૂલનો સ્વીકાર તો સરકાર જરૂર કરી શકતી હતી, તે પણ ન કર્યો. શ્રી. વલ્લભભાઈએ તો મળવાની પણ માગણી કરી હતી. ગવર્નરસાહેબને શ્રી. વલ્લભભાઈ અજાણ્યા નહોતા. પ્રલયસંકટ-નિવારણના કામને અંગે એવાર તેમને તેઓ મળ્યા હતા, ખૂબ વાતચીત પણ થઈ હતી, અને પ્રલયસંકટનિવારણના તેમના કામની પણ તે સાહેબને ખબર હતી. પણ તેઓ આ ટાંકણે એવી રીતે વર્ત્યા કે જાણે શ્રી. વલ્લભભાઈ સાથે સીધી મસલત કરવાને પ્રથમથી જ સરકારને અણગમો હોય ના!

દરમ્યાન શ્રી. વલ્લભભાઈ તા. ૧૧ મી માર્ચ સુધી મહેસૂલ-ખાતાના જવાબની રાહ જોઈ બેઠા હતા. જવાબ ન આવ્યો એટલે અગાઉ દરાવ્યા પ્રમાણે તેઓ બારડોલી જઈ ૧૨ મી તારીખે પાછા ખેડૂતોને મળ્યા, અને સૌની સાથે પાછી ગાળી કરી. ખેડૂતોના સેવકો પણ આ વખત દરમ્યાન બેસી નહોતા રહ્યા. તેઓ ગામે-ગામે ફરી વળ્યા હતા, તેમણે એક પ્રતિજ્ઞા ઉપર ખેડૂતોની સહીઓ લીધી હતી, અને સહી કરનારા અગેવાનોને ભેગા કર્યા હતા. આ વેળા મસલતસલાનો રંગ જુદો જ હતો. પહેલી વેળા આવેલા તે ઉપરાંત પણ કેટલાંક ગામોના લોકો આમાં હાજર હતા.

શ્રી. વલ્લભભાઈએ એકેએક ગામના માણસોને ફેરવી ફેરવીને સવાલો પૂછ્યા. સૌના જવાબમાં સાચનો રણકાર હતો, શેખી નહોતી, પણ સાચી દંડતા અને મક્કમતા હતી, અને પરિસ્થિતિનું ભાન હતું. એક પછી એક પોતાના ગામની સ્થિતિ વર્ણવવા લાગ્યા. ‘અમારા ગામના પટેલે ક્રીસ ભરી દીધી છે; અમારી પડોસના વાણિયાએ ભરી દીધી છે. પણ તેને ખબર નહોતી. તે બાકીના ન ભરે.’ ‘અમારા ગામમાં ૫૮ જણે સહી કરી છે. ૧૨ બાકી છે. પણ ૫૮ મક્કમ માણસો છે.’ ‘અમારે ત્યાં બધાએ સહી કરી છે, માત્ર પટેલ બાકી છે, પણ તેનો વિરોધ નથી.’ ‘અમારે ત્યાં થોડા મુસલમાન જોખમ ખેડવા તૈયાર નથી.’ ‘અમારું અર્ધું ગામ તો ગમે તે થાય તોપણ બહુ રહેશે. બાકીના અર્ધા ખોટા છે. પણ એ અર્ધું ગામ જાણે

આપણું છે જ નહિ એમ આપણે વર્તવાનું.’ ઘણાએ જણાવ્યું : ‘અમારું ગામ મક્કમ છે. કાંઈ ડરવાનું કારણ નથી.’ ત્રણ ચાર આમના લોકોએ કહ્યું : ‘આખા ગામને માટે અમને જવાબદાર ગણજો.’

શ્રી. વલ્લભભાઈએ આ પછી સૌને ખૂબ ચેતવ્યા : ‘જોખમ-ભરેલું કામ ન કરવું એ સારું, પણ કરવું તો પછી પાર ઉતારવું. હારશો તો દેશની લાજ જશે, મજબૂત રહેશે તો આખા દેશને કાયદો છે. વલ્લભભાઈ જેવો લડનારો મળ્યો છે તેના જોરે લડશું એવી વાત હોય તો લડશો મા. કારણ કે તમે જો તૂટી પડ્યા તો સો વર્ષ સુધી નથી ઊઠવાના એ ખચીત માનજો. હવે આપણે જે દરાવ કરવો છે તે દરાવ તમારે જ કરવાનો છે. અમે એ દરાવ ન કરીએ, એ ઉપર લાપણુ પણ ન. આપીએ, તમે લોકો જ સમજીને એ કરવા ધારો તો કરજો.’

એક વાત અહીં નોંધવાજેવી છે. તા. ૪ થીએ તેમજ તા. ૧૨ મીએ ચોર્યાસી તાલુકામાંથી પણ ઘણા ખેડૂતો આવ્યા હતા. કક્ષેટા નામના એક ગામના મુસલમાનેને પોતાના ગામને અને તાલુકાને થયેલો અન્યાય બહુ જ ખૂંચતો હતો, અને ચોર્યાસી તાલુકાને લડતમાં જોડવામાં આવે એવી તેમની માગણી હતી. શ્રી. વલ્લભભાઈએ તેમની સાથે ખૂબ વાતો કરી, અને સમજાવ્યા : ‘બારડોલીનો સત્યાગ્રહ કેવળ બારડોલીને જ મદદ નહિ કરે, ચોર્યાસીનું કામ અનાયાસે થશે, અમારાથી આજે એ તાલુકાને પહોંચાય એવી અમારી શક્તિ નથી. તમારે ત્યાંનો અન્યાય અને અમારે ત્યાંનો સરખા જ છે, અને છેવટે બારડોલીનું થશે તે જ ચોર્યાસીનું થશે. પણ આજે તો પિછોડી જોઈને જ સોડ તાણવી જોઈએ. તમારે ત્યાં ૪૦-૫૦ ટકા જેટલા ખાતેદારો તો સરંત રાંદેરના ધનાઢ્ય માણસો. એ લોકો પૈસા પહેલાં ભરી આવે, એના ઉપર કમિશનરનું દબાણ પણ ચાલી શકે અને પછી તમે લોકો ગભરાઈ જાઓ. હું તમને કેમ આમ ખાડામાં ઉતારું? બાકી તમે ચોક્કસ સમજીને કે જે અમારું થશે તે તમારું થવાનું છે.’ પેલા સમજ્યા અને શાંત થઈને ઘેર ગયા.

આ પછી વૃક્ષલભાઈ ભરી સભામાં ગયા. ઉપરની જ વસ્તુ જરા વધારે વિસ્તારથી સભાને સમજાવી:

“મેં સરકારને કાગળ લખ્યો હતો, અને તેમાં નિષ્પક્ષ પંચ નીમવાની તેમને લલામણુ કરી હતી. તેનો જવાબ મને એવો મળ્યો છે કે તમારો કાગળ રેવન્યુ ખાતામાં વિચાર અને નિકાલ માટે મોકલ્યો છે. એ જવાબ જ ન કહેવાય. સરકારનો જમીનમહેસૂલનો કાયદો ભારે અટપટો અને ગૂંચવણભરેલો છે. એ એવી રીતે ઘટેલો છે કે સરકાર તેનો જ્યારે જેવો ધારે તેવો અર્થ કરી શકે. જીલમીમાં જીલમી રાજ્યમાં થઈ શકે એવો આ કાયદો છે, એટલે કે તેમાંથી જેવો અર્થ જોઈતો હોય તેવો અમલદારો ઉપજાવી શકે.

ગઈ વખતે મહેસૂલવધારાનો અન્યાય મેં તમને સમજાવ્યો. પણ એ વધારો અન્યાય નહિ પણ ગેરકાયદેસર પણ છે. કલમ ૧૦૭ પ્રમાણે આજે મહેસૂલ આકારાય છે ને લેવાય છે. તે કલમની રૂએ ખેડૂતને નીપજ થાય તે ઉપર જે ફાયદો રહે તેના ઉપર મહેસૂલ આકારવાનું ધોરણ મૂકેલું છે. આ ધોરણની વિરુદ્ધ તે બધું કાયદાવિરુદ્ધ ગણાય. એટલે આ વર્ષે આરોહી તાલુકા પર સરકારે જે નવી આકારણી કરેલી છે તે જમીન-મહેસૂલના કાયદાની વિરુદ્ધ જઈને કરેલી છે. મુદ્દાની વાત એ છે કે સેટલમેન્ટ એ.ફિસરે, જેમણે આ તાલુકાની સ્થિતિની મૂળ તપાસ કરીને સરકારમાં રિપોર્ટ રજૂ કર્યો તેમણે તો કાયદાને વળગીને જ કામ કરેલું. બેંકે મને પોતાને તો એની વિરુદ્ધ પણ ખૂબ ફરિયાદ છે. સેટલમેન્ટ એ.ફિસરે પોતાનો જે રિપોર્ટ કર્યો તે ૧૦૭મી કલમને આધારે જ કરેલો, છતાં જ્યારે તે રિપોર્ટ સેટલમેન્ટ કમિશનર પાસે ગયો ત્યારે તેમણે તેને સાવ ફેરવી નાંખ્યો, ને કોડની કલમને ઊંચી મૂકી ભાડાની આંકણી અથવા ગણિતના દર વધ્યા છે એટલી જ ખીના ઉપર આંકણીનું ધોરણ રચ્યું. સરકારે પણ આમ થઈ શકે કે નહિ તે કાયદાની દૃષ્ટિએ વિચારવાનું બાબત એ મેલી કમિશનરની લલામણુને જોરણે જ ગામોનાં વર્ગીકરણની રચના ફેરવી નાંખી. તેમ થતાં જે ગામો નીચલા વર્ગમાં હતાં તે ઉપલા વર્ગમાં મુકાયાં, અને પરિણામે મૂળ રિપોર્ટની આકારણીને જોરણે જેમના ઉપર ૨૦ ટકા વધારો આવતો હતો તેમના ઉપર ૬૦ ને ૬૬ ટકા સુધી વધારો ચોંટ્યો. જે ગામડાં ઉપર આવો અણુવાર્યો બોલો નાંખવામાં આવ્યો તેમને તો ખબર પણ નથી અપાઈ કે તમારું આમ થયું, નથી તેમની પાસેથી આ સામેના વાંધા મગવામાં આવ્યા. જે કંઈ કર્યું છે તેમાં માત્ર ઉતાવળ ને ભૂલો જ કરી છે. સરકારને -આણુસાલ જ નવી આકારણીનો અમલ કરવાની

ઉતાવળ હતી. તેણે ધાર્યું કે જે જમીનમહેસૂલના કાયદાની કીલ્લવટો જાગ્યે જ કેઈ સમજતું હોય તેમાં જેમ કરીશું તેમ ચાલશે. જ્યારે આમ કયું ત્યારે તમારી જોડે વિચાર કરી લઈને મેં સરકારને કાગળ લખ્યો કે આ બાબતમાં સરકાર તરફની ઘણી ભૂલો થઈ છે. પણ મને જવાબ મળે છે કે તમારો કાગળ વિચાર થવા મોકલ્યો છે! વિચારમાં ઠીલ થઈ શકે, પણ અહીં હપ્તો શરૂ થયો તેનો વિચાર કાણ કરે? કાગળનો નિકાલ થતાં સુધી હપ્તો સુલતની રાખવાનું કહીએ તો સરકાર થોડું જ મોઠું રાખે તેમ છે? આ રાજ્યમાં પૈસો લેવાનો હોય તેમાં મીનમેષ ન થાય; તે તો વખતસર, નિયમસર અને વ્યાજસહિત જ લેવાય. આ રિથિતમાં મારે સરકારને વધુ શું કહેવાપણું હોય? હું તો તમને જ સલાહ આપી શકું ને તે તમારા પોતાના જ જોર પર. આપણે ખીન્ન બધા જ ઉપાયો અજમાવી ચૂક્યા, હવે કેઈ સાંભળે એ આશા ખોટી છે; તો છેવટનો એક જ ઉપાય હવે બાકી રહ્યો છે, અને કેઈ પણ પ્રબલ માટે એ એક જ ઉપાય છેવટના તરીકે રહેલો છે. તે બળની સામે બળ. સરકાર પાસે તો હકુમત છે, તોપણ દૂક છે, પશુબળ છે. તમારી પાસે સાચું બળ છે, દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ છે. આવો આ બે બળનો મુકાબલો છે. તમારી વાત સાચી છે એવું જો તમને બરાબર ભાન હોય, આ અન્યાય છે ને તેની સામા થવું એ ધર્મ છે એ વાત તમારા અંતરમાં ભગી ગઈ હોય, તો તમારી સામે સરકારની બધી શક્તિ કશું કામ કરી શકવાની નથી. એમને લેવાનું છે ને તમારે દેવાનું છે. તમે સ્વેચ્છાએ હાથથી ઉપાડીને ન આપો ત્યાં સુધી એ કામ કેઈ કાળે બનવાનું નથી. ભરતું ન ભરતું એ તમારી ઇચ્છાની વાત છે. જ્યારે તમે એમ ઠરાવો કે અમે રાત્રી પાઈ ભરનાર નથી, આ સરકાર મરજીમાં આવે તે કરો, જપ્તી કરો, જમીનો ખાલસા કરો, અમે આ આકારણી સ્વીકારતા નથી, તો તે લેવાનું સરકારથી કદી બની શકવાનું નથી. એ કેઈ પણ રાજ્યથી બની શકે તેવું નથી. જીલમીમાં જીલમી રાજ્ય પણ પ્રબલ એકત્ર થાય છે ત્યારે તે સામે ટકી શકતું નથી. જો તમે ખરેખર એકમત થઈને નિશ્ચય કરતા હો કે આ મહેસૂલ ખુશીથી કે સ્વેચ્છાએ નથી જ ભરતું તો હું ખાત્રી આપું છું કે આ રાજ્ય પાસે એવું કેઈ સાધન નથી કે જે તમારો નિશ્ચય તોડાવી શકે ને તમને ભાંગી શકે. એ નિશ્ચય કરવાનું કામ રા. બ. લીમલાઈ તેમના કાગળમાં કહે છે તેમ તમારું પોતાનું છે. કેઈના ચડાવવાથી, કેઈના કે મારા જેવા ઉપર આધાર રાખીને નિશ્ચય ન કરશો. તમારા જ બળ ઉપર જીજીવું હોય, તમારી જ હિંમત હોય, તમારામાં આ લડત પાછળ ખુવાર થઈ જવાની શક્તિ હોય તો જ આ કામ કરજો.

આમ લડતનાં જોખમો પૂરાં વિચારજો. એમાં જેટલાં મોટાં જોખમો છે તેટલાં જ મોટાં પરિણામો સમાયેલાં છે એ યાદ રાખજો. કામ જેટલું મુશ્કેલ છે તેટલું જ મહત્ત્વનું છે. જરા સખ્તાઈ થતાં જ જો તમે આમાંથી ખરી જવાના હો તો તેમાં તમને એકલાને જ નહિ પણ ગુજરાતને ને આખા હિંદુસ્તાનને નુકસાન પહોંચવાનું છે. માટે જે નિશ્ચય કરો તે ઈશ્વરને હાજર સમજીને પાકે પાચે કરજો કે પાછળથી કોઈ તમારા તરફ આંગળી ન ચીધે. જો તમારા મનમાં એમ હોય કે મીણનો હાકેમ પણ લોદાના ચણા ચવડાવે ત્યાં આવડી મોટી સત્તા સામે તો આપણું શું ગજું, તો તમે આ વાત છોડી જ દેજો. પણ જો તમને લાગે કે આવા સવાલમાં તો લડવું જ ધર્મ છે, જો તમને લાગે કે જે રાજ્ય કોઈ રીતે ઇન્સાફની વાત કરવા તૈયાર નથી તેની સામે ન લડવું ને પૈસા ભરી દેવા તેમાં આપણી ને આપણાં બાળબચ્ચાંની બરબાદી જ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ આપણું સ્વમાન પણ જાય છે, તો તમે આ લડત માથે લેજો.

આ કંઈ લાખ સવાલાખના વધારાનો કે ૩૦ વરસના સાડતીસ લાખનો સવાલ નથી, પણ સાચજૂઠનો સવાલ છે, સ્વમાનનો સવાલ છે. આ સરકારમાં હંમેશાં માટે ખેડૂતનું કોઈ સાંભળનાર જ નહિ એ પ્રથાની સામે આમાં થવાનું છે. રાજ્ય આખાની મદાર ખેડૂત પર છે. રાજ્યતંત્ર બધું ખેડૂત પર ચાલે છે. છતાં તેનું કોઈ સાંભળતું જ નથી, તેને કોઈ દાદ દેતું નથી. તમે કહો તે બધું ખોટું જ. આ સ્થિતિ સામે થવું એ તમારો ધર્મ છે, અને તે એવી રીતે સામા થવું કે જેથી ઈશ્વરને ત્યાં જવાબ દેવા પડે તે દિવસે તમને ભારે ન પડે. મિલજ કાબૂમાં રાખીને, સાચ ઉપર અડગ રહીને, સંયમ પાળીને, સરકાર સામા ઝૂઝવાનું છે. જપ્તી અમલદારો આવશે, તમને ખૂબ સતાવશે, ઉશ્કેરણીનાં કારણો આપશે, ગમે તેવી ભાષા વાપરશે, તમારી સતાવણી કરશે, અને જેટલી જેટલી તમારી નબળાઈઓ તેમના જોવામાં આવશે તેટલી મારફતે તમારા ઉપર હુમલા કરવા મથશે છતાં મુખ્ય વસ્તુ ઉપરથી તમે ન ડગશો, અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા ઉપરથી ન ચળશો. શાંતિથી ને સંયમથી દઢ રહેજો કે અમારે હાથે કરીને સરકારને પાઈ પણ નથી આપવી, જોઈએ તો જપ્તીઓ કરો, ખાલસા કરો, ખેતર પર જાઓ, હરાજીઓ ભોલાવો, જે કંઈ કરવું હોય તે જબરદસ્તીથી કરો, મરજિયાત કંઈ નહિ કરાવી શકો; અમારે હાથે તમને કશું નહિ મળે. એ જ આ લડતનો મૂળ પાયો છે. આટલું જો તમે કરી શકો તો ધાર્યું પરિણામ આવે જ એ વિષે મને કંઈ શંકા નથી. કારણ તમારી લડત સાચ ઉપર મંડાયેલી છે.”

આ ઉપરાંત બીજી સમજ પાડવામાં આવ્યા પછી નીચેના
ઠરાવ પરિષદ આગળ રજૂ થયા :

સત્યાગ્રહનો ઠરાવ

બારડોલી તાલુકાના ખાતેદારોની આ પરિષદ ઠરાવ કરે
છે કે અમારા તાલુકામાં લેવામાં આવતા મહેસૂલમાં સરકારે
જે વધારો લેવાનો જાહેર કર્યો છે તે અયોગ્ય, અન્યાયી અને
જીલમી છે એમ અમારું માનવું છે; એટલે જ્યાં સુધી સરકાર
આહુ મહેસૂલને પૂરેપૂરા મહેસૂલ તરીકે લેવા, અગર તો નિષ્પક્ષ
પંચ મારફતે આ આંકણી ફરી તપાસવા તૈયાર ન થાય ત્યાં
સુધી સરકારને મહેસૂલ સુદ્ધ ન ભરવું; અને તેમ કરતાં સરકાર
જમી, ખાલસા વગેરે જે કંઈ ઉપાયો લે તેથી પડતાં સઘળાં
કપ્ટો શાંતિથી સહન કરવાં.

જે વધારાવિનાના આહુ મહેસૂલને પૂરેપૂરા મહેસૂલ તરીકે
લેવા સરકાર કબૂલ થાય તો તેટલું મહેસૂલ બિનતકરારે તુરત
ભરી દેવું.

આ ઠરાવ રજૂ કરનારા અને તેને ટેકો આપનારા ૧૨
ગામોના સારા સારા પ્રતિષ્ઠિત ખેડૂતો હતા. એમાં અનાવલા,
પાટીદાર, વાણિયા, પારસી, મુસલમાન, રાનીપરજ બધી કોમોના
માણસો આવી જતા હતા. બેત્રણ જણાએ ટૂંકાંટથ ભાષણો
કર્યા અને બાકીનાએ ઊભા થઈને ટેકો જાહેર કર્યો.

આ ગંજીર ઠરાવ ખુદાના પાક નામ વિના અને રામધૂત
વિના પસાર ન થાય. એટલે ઇમામસાહેબે કુરાને શરીફમાંથી
આયત સંલગાવી, અને નીચેનું કબીરનું સંગ્રામગીત આખી પરિષદ
ઝીલે એવી રીતે સંલગાવવામાં આવ્યું અને રામધૂત ચાલી :

શર સંગ્રામ કો દેખ ભાગે નહિ,

દેખ ભાગે સોઢ શર નાહી — શર૦

કામ ઔર કોથ મેદ લોભસે જૂઝના,

મંડા ધમસાણુ તંહ ખેત માંહી — શર૦

શીલ ઔર શૌચ સંતોષ સાથી ભયે,

નામ રામશેર તંહ ખૂબ બાજે,

કંહત કબીર કોહ જીઝિ હૈ શરમા,

કાયરાં ભેદ તંહ તુરત ભાજે — શર

તંત્રરચના

“પાણીમાં પેઠા પછી હવે તરવા શીખ્યે જ છૂટકો છે, નહિ તે તળિયે જઈશું.”

આ મ સંગ્રામ તો મંડાયા, પણ પછી? સ્થિતિ તો સામાન્ય માણસને મૂંઝવે એવી હતી. લોકોની મનોદશામાં તત્કાળ પલટો કરવાની જરૂર હતી. આજ સુધી લોકોને એવું વિચારવાની તાલીમ મળી હતી કે વધારા જેટલી રકમ ન ભરવી; જે જે ભાપણે થયાં હતાં તેમાં, ધારાસભાના સભ્યો તરફથી જે સલાહ મળી હતી તેમાં, એ જ વાત કરવામાં આવી હતી, અને એ વાત મોટા ખાતેદારો ફરી ફરીને સંભળાવતા હતા. ખારમી પહેલાં જ નબળાપાતળા જે આવતાં તોફાન સામે ટક્કર ઝીલી શકે એવા નહોતા તે મહેસૂલ ભરી ચૂક્યા હતા, અને ખારમીના ઠરાવ છતાં પણ કેટલાક તો ખારી શોધતા હતા. કેટલાક રાહ જોઈને બેઠા હતા: ‘જોઈએ છીએ, એકાદ મહિનામાં તો ખખર પડી જશે કે લડત કેવી ચાલે છે, પછી આપણે પણ ઠરાવ કરશું.’ આ બધાની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરાવવાની હતી.

આખા તાલુકાની અનેક કોમો વચ્ચે પણ મેળ સાધવાનો હતો. પાટીદારોમાં તો નાતનાં બંધારણ હતાં, પણ તે બંધારણને લડતને માટે ઉપયોગમાં લેવાનાં હતાં. નાતના ઘરડાઓ લડતથી જ ડરતા હોય તો તેઓ બંધારણનો લડતને માટે ઉપયોગ કરવા દે ખરા? રાનીપરજ બિચારા ગરીબ ગાય જેવા—તેમના ઉપર જો સરકાર પહેલો જ હુમલો કરે તો તો તેઓ જ ચુરાઈ જાય. વાણિયાઓ પાસે તો સેંકડો એકર જમીન પડેલી—એ જમીન ખાલસા થાય ત્યાં સુધી તેઓ ટકી રહે ખરા? ઘણા તો સરકારદરબારે જનારા, સરકારી અમલદારોથી શરમાઈને કામ કરનારા રહ્યા. આ લોકોની પાસે રાનીપરજ લોકોની ઘણી જમીન રહેલી; રાનીપરજના તરફથી જ એ લોકો મહેસૂલ ભરી દે તો પેલા બિચારા શું કરે? અનાવલા આદમીઓનાં થોડાં ગામો તે બધાં લડતમાં જોડાયાં નહોતાં. એ નાતને

અંધારણુ જેવી તો વસ્તુ જ ન મળે! મોટા પ્રતિષ્ઠિત ગણ્યતા લોકો તો પોતાની પ્રતિષ્ઠાના તોરમાં અને મુત્સદ્દીપણના મદમાં હજી રાહ જોઈને બેઠા હતા. મુસલમાનોમાંથી આગેવાનો બારમીએ હાજર હતા, પણ સૂરતનું ઝેરી વાતાવરણ અહીં પણ ફેલાય તો? અને પારસીઓ વિષે તો શું કહેવાય? તેમને પણ લડતમાં મોટાં જોખમ હતાં. તેમનો દારૂ વેચવાનો ધંધો રહ્યો. અગાઉની દારૂનિષેધપ્રવૃત્તિને લીધે પણ કેટલાકનાં મન મોળાં હતાં.

શ્રી. મોહનલાલ પંજા તાલુકાનાં ગામોમાં રખડવા મંજૂર હતા. તેમણે એક ગામથી શ્રી. વલ્લભભાઈ ઉપર કાગળ લખ્યો હતો, તેનો ભાવાર્થ આ હતો: ‘અહીંનાં ગામોમાં હું ભટકી રહ્યો છું, અને મારી આસપાસની સ્થિતિ જોઈને સમસમી રહ્યો છું. થોડા જ દિવસમાં સરકારની સાથે શરૂ સંગ્રામ માંડનાર આ લોકો હશે? આ લોકોને તો લડતની કશી ખબર હોય એમ લાગતું નથી. ગામમાં સભા શી રીતે થાય? અર્ધું ગામ જનમાં ગયું હોય, અથવા નાત જમવા બેસવાની હોય! લગનગાળામાં એમને લડવાની કુરસદ ક્યાં છે? અને કેટલાક તો એવા પંજા છે છે કે જેમના મનમાં હજી રહ્યું છે કે સત્યાગ્રહ હોય કે ન હોય અમારે ઘેર લગન હોય અને મામલતદાર ન આવે એ બંને? આ લોકોની મારફતે આપણે લડવાનું! મને નિરાશા નથી થતી, પણ આપણે કેટલાં પાણીમાં છીએ તે જાણી રાખવું ફીક છે. ભગવાન તમારી લાજ રાખે!’

પણ લાખ વિચાર કરીને લડતનો નિશ્ચય કરનાર નાયક આ પરિસ્થિતિથી ડગે એવા નહોતા. તેમણે તો લોકોને કહ્યું હતું: ‘તમારામાંથી ૧૦૦ મરણિયા મળે તોયે આપણે જીતશું.’ પણ એ ૧૦૦ મરણિયાને બળે ૧૭,૦૦૦ ખાતેદારો જીતે એમ તે ઇચ્છતા નહોતા. તેમને તો કાયરને શરૂ બનાવવા હતા, મૂડામાં ત્રાણ પૂરવા હતા. એટલે એમણે તો લડતની તૈયારી કરવા માંડી, આખું તંત્ર તૈયાર કરવા માંડ્યું. તાલુકામાં ચાર જાવણીઓ તો હતી જ — બારડોલીમાં શ્રી. કલ્યાણજી, જુગતરામ, કેશવભાઈ અને બુશાલભાઈ હતા; સરભોણમાં ડા. ત્રિભુવનદાસ હતા; મદીમાં

મકનજી દેશાઈ હતા, અને વેડછીમાં શ્રી. ચુનીલાલ મહેતા અને તેમનાં પત્ની હતાં. શ્રી. વલ્લભભાઈએ બધા કાર્યકર્તાઓને બોલાવ્યા અને નવી છાવણીએ બોલવાની સૂચના કરી. આ સૂચનાને પરિણામે વાણિયાઓના મોટા મથક વાલોડમાં, વાણિયાઓના ખીજા મથક બુહારીમાં, તાલુકાના મધ્યમાં આવેલા પાટીદારોના મોટા મથક વાંકાનેરમાં, ઉત્તરમાં એવા જ મોટા મથક વરાડમાં અને ખામણીમાં, અને રાનીપરજી વિભાગના બાલદા ગામમાં, અને એક બાજુ પુરામાં એટલી નવી છાવણીએ બનાવવામાં આવી.

હજી સુધી કાર્યકર્તાઓને માટે જાહેર માર્ગણી કરવામાં આવી નહોતી, અને શ્રી. વલ્લભભાઈને એવી માર્ગણી કરવી પણ નહોતી. સેવા કરવાને જે તત્પર હતા તે તો આવી ચૂકેલા હતાં, જ. ડા. ચંદુલાલ તો પોતાને સિપાઈ કહેવડાવવામાં ગૌરવ માનનારા, અને કહ્યું કામ ઉપાડી લેનારા. તેમણે વાલોડ અને બુહારીની છાવણી સંભાળી લીધી. શ્રી. મોહનલાલ પંજ્યા વરાડ અને એની આસપાસનાં ગામડાં સંભાળીને બેઠા. શ્રી. રવિશંકરભાઈ વિના ગુજરાતમાં ચાલતી સત્યાગ્રહની લડત શ્રી. વલ્લભભાઈ ચલાવે જ શાના? તેમણે સરભણમાં પડાવ નાંખ્યો. દરબારસાહેબ ગોપાળદાસ પણ શ્રી. વલ્લભભાઈને અમદાવાદથી આરડોલી બોલાવી લાવવામાં સામેલ હતા. બંદે દરબારસાહેબ, મોહનલાલ પંજ્યા અને રવિશંકર જેવા ભડ યોદ્ધા આવવાને તૈયાર છે એ તો ભાઈ કલ્યાણજી, ખુશાલભાઈ અને કેશવભાઈ પાસે શ્રી. વલ્લભભાઈને આરડોલી લઈ જવાને એક મજબૂત દલીલ હતી. દરબારસાહેબે ખામણીનો કિલ્લો સંભાળ્યો. ભાઈ ગોરધનદાસ ચોખાવાળા તેમને કુશળ મદદનીશ તરીકે મળી ગયા. ભાઈ ચિનાઈ જેઓ સાબરમતી જેલમાં બે વર્ષ સરકારના મહેમાન થઈ આવેલા હતા, અને જેમણે સૂરતના રમખાણમાં બહાદુરીથી અને શાંતિથી ધા ઝીલ્યા હતા તેમને આરડોલી તળ સોંપવામાં આવ્યું. ભાઈ કેશવભાઈ તો ખાદીના કામને વરેલા હતા, પણ તેમણે શ્રી. લક્ષ્મીદાસભાઈ પાસે લડતમાં જોડાવાની રજા માગી લીધી. તે ડા. ચંદુલાલ સાથે જોડાયા, અને વાલોડની આસપાસના રાનીપરજી ગામેને માટે

તેમણે જવાબદારી લીધી. નડિયાદવાળા ભાઈ ફૂલચંદ શાહ પણ પંચાલ જેવા જૂના જોગી, ખેડા, નાગપુર અને ખોરસદના અનુભવી, મઢી થાણા ઉપર ગયા. ખોરસદવાળા અંબાલાલ પટેલ આવદા, અને નારણભાઈ છુહારી જાવણી સંભાળીને ખેડા.

આખા તાલુકાના મુસલમાન ભાઈઓની ખાસ સેવામાં ૭૫ વર્ષના યુવાન અખ્યાસસાહેબ તૈયબજી અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહનો અનુભવ મેળવી આવેલા અનુભવી ઇમામસાહેબ રોકાઈ ગયા.

આવી લડત પ્રકાશનખાતા વિના શી રીતે ચાલે? બધા ખેડૂતોની પાસે દૈનિક છાપાં લેવાની અથવા 'નવજીવન'ના પણ ગ્રાહક થવાની આશા ન રાખી શકાય, અને બહારનાં છાપાં તો લડતનો ખાલ ચિતાર આપે. એટલે ભાઈ જુગતરામ દવેના હાંથ નીચે પ્રકાશનખાતું ખોલવામાં આવ્યું. શ્રી. કલ્યાણજીને પણ પ્રકાશનવિભાગમાં ગણીએ તો ખોટું નથી. કારણ ભાઈ જુગતરામની કદામ અંતે કસાયેલી કલમ અને ભાઈ કલ્યાણજીનો ચિત્રો ખેંચવામાં સિદ્ધ થયેલો હાથ એ બે પ્રકાશનખાતાના પ્રાણરૂપ હતાં. આ પ્રકાશનખાતામાંથી રોજ યુદ્ધની ખબર આપનારી એક પત્રિકા કાઢવાનું, શ્રી. વલ્લભભાઈનાં ભાષણો છૂટાં છાપવાનું, મુંબઈનાં દૈનિકોને ગુજરાતી અને અંગ્રેજીમાં ખબરો મોકલવાનું, ફોટોગ્રાફો મોકલવાનું યોજવામાં આવ્યું. લડત પૂર-જોસમાં ચાલવા માંડી ત્યારે આ ખાતામાં 'યંગ ઇન્ડિયા'ના પાકા અનુભવી ભાઈ પ્યારેલાલે જોડાઈને અંગ્રેજી વિભાગ કુશળતાથી સંભાળી લીધો. ખબરની પત્રિકાઓ પહેલી સાપ્તકલેસ્ટાઈલથી કાઢવામાં આવતી હતી, થોડા જ દિવસમાં સૂરતમાં તે છપાવવાની વ્યવસ્થા થઈ અને આરંભથી જ ૫,૦૦૦ નકલો ઊડી જવા લાગી. આ પત્રિકાઓ લોકોનો રોજનો ખોરાક થઈ પડી, તેમને રોજ-રોજ લડતનો રસ લગાડી શર ચડાવનાર રણશિયું થઈ પડી. મુંબઈનાં દૈનિકો રોજરોજ એ પત્રિકાઓ સળંગ ઉતારવા લાગ્યાં, ગુજરાતના અનેક જિલ્લાઓમાં અને ગામોમાં એની નકલો જવા લાગી, અને લડતના બેત્રણ મહિનામાં તો એની ચૌદ હજાર નકલો ઊડી જવા લાગી.

સરદારની સાથે ચોવીસે કલાક રહી તેમને દરેક બાબતમાં મદદ આપનાર મંત્રીની ખાસ જરૂર હતી. એક પ્રકારનો ક્ષેત્ર-સંન્યાસ લઈ બેઠેલા છતાં રૂવામી આનંદે આ પદ આટોપી લીધું અને લડતના અંત સુધી એ પદને શોભાવ્યું.

મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ ઉપરાંત, બેઠોએ પોતામાંથી જ અનેક સ્વયંસેવકો ઉભા કર્યા. એ લોકોનું કામ પોતપોતાનાં ગામોમાં સેવક કરવાનું, ખખરો લાવવાનું અને પહોંચાડવાનું, સંદેશ લાવવા લઈ જવાનું, અને બીજું જે નાનુંમોટું કામ સોંપાય તે કરવાનું હતું. આમાંના કેટલાક સ્વયંસેવકો રાત્રીપરજ કામમાંથી મળી રહ્યા હતા.

પત્રિકાઓમાં પહેલું ભાષણ તો શ્રી. વલ્લભભાઈનું ૧૨મીનું હતું, પણ શ્રી. વલ્લભભાઈ સત્યાગ્રહનો ઠરાવ કરીને બારડોલીમાં એક ઘડી પણ બેસે એમ નહોતું. તે જ રાત્રે તેઓ વાંકાનેર ગયા. પંડ્યાજીના કાગળના ભણકારા તો તેમના કાનમાં વાગતા જ હતા. એ ભણકારા અને આસપાસની પરિસ્થિતિને લીધે વાંકાનેરમાં એ જ રાત્રે એમણે જે ભાષણ કર્યું તે બારડોલીના ભાષણને ભુલાવે એવું હતું. એ ભાષણ આખી લડતના પાયારૂપ થઈ પડ્યું એમ કહેવાય. અને આ ભાષણથી જ સરદારે આખા તાલુકામાં લોકશિક્ષણ શરૂ કર્યું કહેવાય. આ લોકશિક્ષણનાં બધાં મૂળતત્ત્વો આ ભાષણમાં આવી જાય છે. એ પત્રિકા નં. ૪થી તરીકે છપાયું. એનો મહત્ત્વનો ભાગ અહીં આપી દઉં છું:

“બારડોલીમાં આજે હું એક નવી સ્થિતિ નેહું છું. અગાઉના દિવસો મને યાદ છે. તે કાળે આવી સભાઓમાં પુરુષો જેટલી બહેનો પણ આવતી. હવે તમે પુરુષો એકલા જ સભામાં આવો છો. તમે કહેવાતા મોટાઓનું નેહીને મલાને શીખતા જતા દેખાઓ છો, પણ હું કહું છું કે ને આપણી બહેનો, માતાઓ, સ્ત્રીઓ આપણી સાથે નહિ હોય તો આપણે આગળ ચાલી શકવાના નથી. કાલ સવારે જખ્તીઓ આવશે. આપણી ચીજો, વાસણો, ઢોરઢાંખર લઈ જવા જખ્તીદારો આવશે. ને આપણે બહેનોને આ લડતથી પૂરી વાકેફગાર નહિ રાખી હોય, તેમને આપણી નેડે જ તૈયાર કરી નહિ હોય, આ લડતમાં પુરુષતા જેટલો જ રસ લેતી નહિ કરી હોય, તો તે વખતે તેઓ શું કરશે? બેડા-બિલ્લાના મારા આવ્યા અનુભવોમાં મેં જોયું છે કે ઘરનું ઢોર છેડી જવામાં આવે ત્યારે સ્ત્રીઓને લડતમાં

કેળવવામાં ન આવી હોય તો મોટો આઘાત પહોંચે છે. માટે તમે બહેનોને લડતમાં બરાબર કેળવો. ગમે તેટલી હાડમારી, ગમે તેટલાં દુઃખ પડે, બધું સહન કરીને પણ આવી લડતો લડવી રહી. બચે સરકાર જમીન ખાસસા કરવાના હુકમો કાઢે, ચાહે તેમ થાય, પણ આપણા હાથે ઉપાડીને એક પૈસો પણ ન આપવાના નિશ્ચયમાંથી ન ડગવું નેઈએ.

તમે લગ્નો લઈ બેઠા છો તે બધાં દુકમાં પતાવવાં પડશે. લડાઈ જગાવવી હોય ત્યાં બીજું શું થાય? કાલ સવારે બહીને તમારે બગ્યાથી આથમ્યા સુધી ઘરને તાળાં મારી ખેતરમાં ફરતા રહેવું પડશે, છવણી જેવી બિંદગી આળવી પડશે. બાળક, વૃદ્ધ, સ્ત્રી, પુરુષ સૌ આ સ્થિતિ સમજે, ગરીબતવંગર, બધી કેમ એકરાગ થઈ એકબોળિયે પ્રાણ હોય તેમ વર્તે, રાત પડ્યે જ સૌ ઘેર આવે. આવું થવું નેઈશે. જપ્તીઓ કરવા સરકારને ગામમાંથી જ અથવા તાલુકામાંથી જ માણસો લાવવા પડે છે ને? તે કામ માટે એક માણસ પણ શોધ્યો ન જડે એવી આખા તાલુકાની હવા થઈ જતી નેઈએ. જમીનઅમલદાર કોઈ ખભે બાંધીને વાસણો લઈ જનારો મેં હજી જોયો નથી. સરકારી અમલદારો તો અપંગ હોય છે. પટેલ, મુખી, વેડિયો, તલાટી કોઈ સરકારને મદદ ન કરે ને ચોખ્ખું સંભળાવી દે કે મારા ગામની અને તાલુકાની લાજઆબરૂ નેડે મારી લાજઆબરૂ છે. તાલુકાની આબરૂ જય તો મુખીપણું શા ખપવું? તેના હિતમાં જ મારું હિત છે. તાલુકો ધસાય, અપંગ થાય, એમાં પટેલનું હિત નથી. એટલે આપણે આખા તાલુકાની હવા એવી કરી મૂકીએ કે તેમાં સ્વરાજની ગંધ હોય, શુદ્ધામીની નહિ; તેમાં સરકારની સામે જૂઝવાના ટેકનું તેજ ચહેરા પર ફેખાઈ આવતું હોય.

હું તમને આજે ચેતવણી આપવા આવ્યો છું કે હવે રમતના છંદમાં, મોજશોખમાં ઘડી પણ ન રહો. નશ્વત થાઓ. બારડોલીનું નામ ચારખંડ ધરતીમાં ગવાયું છે. આજે બપોરે જ પરિષદમાં એક મુસલમાન ભાઈએ આપણને સંભળાવ્યું કે બારડોલીના કોઈ પણ વતનીને જોતાં જ બંગાળામાં લોકો કેવા તેના પગની ધૂળ લેવા તૈયાર થતા. કાં તો આપણે, તાલુકાએ ખરાબ થવું છે ને મરી ફીટવું છે, ને કાં તો સુખી થવું છે. હવે રામબાણુ છૂટી ગયું છે. આપણે ભાંગશું તો આખા હિંદુસ્તાનને ભાંગશું; અને ટકશું તો તરશું, ને હિંદુસ્તાનને પદાર્થપાઠ આપશું. તમારો જ તાલુકાએ ગાંધીજીને આખા દેશની લડતના પાયની ઈસ થવાની આશા આપી હતી. તે પરીક્ષા તો તે વખતે ન થઈ, નેકે દેશપરદેશ બારડોલીનો ડંકો વાગી ગયો. હવે એ પરીક્ષા આજે આપવાનો પ્રસંગ

આરેરાલી સત્યાચલનો ઇતિહાસ

આવ્યો છે. તમે હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ અપાવવા નીકળ્યા હતા, તે હવે તમારા ઘરની લડત માટે શું કરો છો તેની પરીક્ષા થશે. આમાં પાછા પડીએ તો ઇબ્જતઆબઝ જશે, ને હિંદુસ્તાન આખાને ભારે તુકસાન થશે.

આજે જ પરિષદ પૂરી કરીને તરત હું અહીં તમારી પાસે આવ્યો છું, કારણ હવે તાલુકાનાં જેટલાં ભાઈબહેનો મળે તેટલાંને મારો સંદેશો આપવા માગું છું કે હવે સૌ ચેતતાં રહેલો, હવે પૂરેપૂરાં જાગૃત રહેલો, ગાંફેલ ન રહેલો. સરકાર એકે ઉપાય બાકી નહિ રાખે, તમારામાં ફાટફૂટ પાડશે, કબિયા કરાવશે, કંઈ કંઈ ફેલ કરશે, પણ તમે તમારા બધા અંગત ને ગામના કબિયાને હમણાં લડત ચાલતાં સુધી ફવામાં નાંખજો, લડત પૂરી થાય ત્યાં સુધી એવી એકેએક વાત ભૂલી જાઓ; પાછળથી બધું ચાલ કરીને જોઈએ તો લડી લેજો. જોઈએ તો તેવી રીતે પાછળથી લડવાના તમારા નિશ્ચયના દસ્તાવેજો કરીને પેટીપટારામાં સાચવી મૂકજો! પણ અત્યારે તો આપદોષાનાં વેર પણ ભૂલી જાઓ. જિંદગી સુધી જેની સાથે ન બોલ્યા હો ને અબોલા પાળ્યા હોય, તેની સાથે પણ આજે બોલજો; આજે ગુજરાતની ઇબ્જત તમે તમારા હાથમાં લીધી છે તે સંભાળજો. અને આપણે હાથેથી એક દમડી સરકારને નથી આપવી એ નિશ્ચયમાં કાયમ રહેજો; નહિ તો જીવ્યું ન જીવ્યું થઈ જશે; અને તાલુકો કાયમના બોલમાં પડશે. ફેટલાકને જમીન ખાલસા થવાનો બાહ છે. ખાલસા એટલે શું? શું તમારી જમીનો ઉખાડીને સૂરત કે વિલાયત લઈ જશે? જમીન ખાલસા કરે કે ચાહે તે કરે, ફેરફાર થાય તે સરકારના દફતરનાં પાનાંમાં થાય, પણ તમારામાં સંપ હોય તો તમારી જમીનમાં બીજો કોઈ આવીને હળ ન નાંખે એમ કરવું એ તો તાલુકાનું કામ છે. પછી સરકારી દફતરે ભલે ખાલસા થાય. ખાલસાની બીક છોડી દો. જે દિવસે તમારી જમીનો ખાલસા કરાવવા તમે તૈયાર થશો તે દિવસે તો તમારી પાછળ આખું ગુજરાત જાય છે એમ ખચીત માનજો. ખાલસાની બીક હોય, એવી નામદાઈ હોય તો લડત લડાય જ નહિ. તમારા એક જ ગામમાં પાકો બંદોબસ્ત કરશો, તોપણ આખા તાલુકાને મક્કમ કરી શકશો, આખા પરગણાને જાગૃત કરશો.

લડતનું મંડાણ મંડાઈ ચૂક્યું છે. હવે ગામેગામ મોટી લશ્કરી છાવણીઓ છે એમ માનો. ગામેગામની હકીકત રોજ તાલુકાના મથકે પહોંચતી જોઈએ, અને મથકના હુકમો ગામેગામ પહોંચવા અને અમલમાં મુકવા જોઈએ. આપણી તાલીમ એ જ આપણી જીતની કુંચી છે. સરકારનો મણસ ગમેગામ એકાદ તલાટી કે મુખી હોય છે, આપણી પાસે તો આખું ગામ છે.”

રૂપકીકરણ

“આ લરત અંગ્રેજનું રાજ્ય ઉથલાવવા માટે છે એવું કોઈ કહેતું હોય તે તેને અંકકલ જ નથી. જે વખતે અમે હિંદુસ્તાન દેશમાં લડી મરીએ છીએ તે વખતે અમે રાજ્ય લઈએ તોપણ ભાગોળે જઈને પાછું આપવું પડે.”

આ મ લડતની તૈયારી ચાલી રહી હતી ત્યારે સરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર પણ ચાલી રહ્યો હતો. ગમે ત્યારે, ગમે તે દશાએ, સરકાર સુલેહ કરવાને તૈયાર હોય તો આપણે તૈયાર હોવું જોઈએ એ જ મનોદશા શ્રી. વલ્લભભાઈએ આખી લડત દરમિયાન રાખી અને સરકારની કોઈ પણ રીતે ગેરસમજ ન થાય એ વખતોવખત સ્પષ્ટ કરવાની તેમણે તક લીધી.

તા. ૬ ફેબ્રુઆરીએ લખેલા કાગળનો જવાબ આપરે ૧૭મી ફેબ્રુઆરીએ આવ્યો. આમાં ફરી જણાવવામાં આવ્યું: “નવી જમાબંધીને મંજૂરી આપતાં સરકારી દરાવમાં કહેલું છે કે બીજી જમાબંધી સુધીનાં વર્ષોમાં આ તાલુકાનો ઇતિહાસ સતત વધતી જતી આબાદીનો હશે એ કથનને નામદાર ગવર્નર તો ભારપૂર્વક વળગી રહે છે. છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષનો ખારડોલી અને ચોર્યાસી તાલુકાનો ઇતિહાસ આ આગાહીનું પૂરતું સમર્થન કરે છે.” આ આગાહી કરવી મહેસૂલ લેનારને માટે કેટલી સહેલી અને અનુકૂળ છે! આ પછી બીજું એક વચન શ્રી. જયકરને પ્રમાણપત્ર આપનારું હતું: “રેવન્યુખાતાના અનુભવી અમલદાર

શ્રી. એમ. એસ. જયકર દશ મહિના સુધી આ તાલુકામાં ફર્યાદો છે અને દરેક ગામની તેમણે બરાબર તપાસ કરી છે. તેમણે ગામેગામ ખેતરો ઉપર જઈ ખેડૂતો સાથે વાતચીત કરી છે તથા તેમની સાથે મસલત કરી છે.” આ ઉપરાંત જાણાવ્યું કે ગણોત્તના આંકડા ઉપર આ ઇલાકાના જમીનમહેસૂલના ઇતિહાસમાં પહેલીવાર આધાર રાખવામાં આવ્યો છે એ કથન પાયાવિનાનું છે, સરકારે સેટલમેંટ ઓફિસર અને સેટલમેંટ કમિશનરે સૂચવેલા દરોમાં ખૂબ ઘટાડો કરી નાંખ્યો છે, અને “હવે નવી આકારણી પ્રમાણે વસૂલ લેવાનું મુલતવી રાખવા, અથવા આકારણીનો ફરી વિચાર કરવા, અથવા બીજી કોઈ પણ જાતની વિશેષ રાહત આપવા તૈયાર નથી. આ પ્રમાણે જાહેર કરવા છતાં બારડોલીના લોકો પોતાની જ બુદ્ધિએ ચાલીને અથવા બહારનાઓની શિખામણને વશ થઈને, મહેસૂલ ભરવામાં કસૂર કરશે તો લેન્ડ રેવન્યુ કોડ અનુસાર જે પગલાં લેવાં જોઈશે તે લેતાં ગર્વનર અને તેની કાઉન્સિલને જરા પણ સંકેત નહિ થાય, અને તેને પરિણામે નહિ ભરનારાઓને જાણીબૂજીને જે નુકસાનમાં ઊતરવું પડશે તેને માટે સરકાર જવાબદાર નહિ રહે.” આ કાગળની કેટલીક વિચિત્ર વાતોનો જવાબ શ્રી. વલ્લભભાઈ આપ્યા વિના ન રહી શક્યા. તા. ૨૧ મીએ તેમણે ઉપરના પત્રનો જવાબ આપ્યો, તેમાં ગણોત્તના આંકડાનો આધાર પહેલીવાર રાખવામાં આવ્યો છે એ પોતાના કથનના આધારમાં અનેક અમલદારોનાં કથન ટાંક્યાં, ૨૨ ટકા વધારો કયા આધારે ઠરાવવામાં આવ્યો એ સરકાર પાસે જાણવા માગ્યું, અને સરકારે આપેલી ધમકી માટે આભાર માનીને તેમને જાણાવ્યું: “તમે મને અને મારા સાથીઓને ‘બહારના’ ગણુતા જાણુઓ છો. હું મારા પોતીકા લોકોને મદદ કરી રહ્યો છું એના રોપમાં તમે એ વાત બૂઝી જાઓ છો કે જે સરકારની વતી તમે બોલો છો તેના તંત્રમાં મુખ્યપદે બહારના જ લોકો ભરેલા છે. હું તમને કહી જ દઉં કે જોકે હું મને પોતાને હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ ભાગ જેટલો જ બારડોલીનો પણ રહીશ સમજું છું, છતાં ત્યાંના દુઃખી રહેવાશીઓનો

બોલાવ્યો જ હું ત્યાં ગયો છું અને કોઈ પણ ક્ષણે મને રજા આપવી એ એમના હાથમાં છે. એમના હીરને અહોરાત્ર ચૂસનાર અને બહારથી આવીને તોપખંડકના નેરે લદાયેલા આ રોજ્યતંત્રને પણ તેટલી જ સહેલાઈથી વિદાય દેવાનું એમના હાથમાં હોત તો કેવું સારું!” આટલાથી કોઈ શાણો માણસ ચેત્યો હોત. પણ સરકારના રેવન્યુખાતાના મંત્રી મિ. સ્માઈથ વધુ ઉશ્કેરાયા, આગલા પત્રને ટપી જાય એવો બીજો કાગળ લખ્યો, તેમાં જણાવ્યું, “બારડોલીની પ્રજાએ દેવાળું કાઢ્યું નથી, તેમજ તે દેવાળું કાઢવાની અણિ પર આવેલી નથી. તાલુકાની વસ્તી વધી છે અને હજુ પણ વધતી જાય છે અને દેવાળાનું એક પણ ચિપ્પું નજરે દેખાતું નથી;” શ્રી. વલ્લભભાઈએ ટાંકેલા સરકારી અમલદારોના અભિપ્રાયો “સરકારના સત્તાવાર ઉદ્દેશો ન ગણાય,” અને શ્રી. વલ્લભભાઈ અને તેમના સાથીઓને ‘બહારનાઓ,’ કહેવામાં તેમણે સરકારના રેવન્યુ મંત્રી તરીકે નહોતું લખ્યું પણ “આ કાગળથી હું સ્પષ્ટ કરું છું કે આ કાગળની માફક પેલા કાગળમાં પણ નામદાર ગવર્નર અને તેની કાઉન્સિલના જ પાકા વિચારો મૂકવામાં આવ્યા હતા અને છે એમ જ આપ સમજશો;” અને “હજુ આ સખંધી વિશેષ પત્રવ્યવહાર કરવાની તમને જરૂર લાગે તો જિલ્લાના કલેક્ટર મારફત પત્રવ્યવહાર કરશો.”

સરકારની સંમતિ લઈને શ્રી. વલ્લભભાઈએ આ આખો પત્રવ્યવહાર વર્તમાનપત્રોને પ્રસિદ્ધ કરવાને આપ્યો, અને એ આપતાં તેમને એક પત્ર લખ્યો તેમાં સરકારની અવગાંઈને સારી રીતે ઉઘાડી પાડી, અને બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઉદ્દેશ કેટલો પરિમિત હતો તે બહેર કયું : “બારડોલી સત્યાગ્રહનો હેતુ પરિમિત છે. જે બાબત વિવાદાસ્પદ છે એમ આ પત્રવ્યવહારથી પ્રગટ થાય છે તે બાબતમાં નિષ્પક્ષ પંચ માગવાનો સત્યાગ્રહીઓનો હેતુ છે. લોકો તો કહે છે કે બારડોલી તાલુકામાં મહેસૂલ વધારવાને માટે કશું જ કારણ નથી. પણ એ આગ્રહ રાખવાને બદલે મેં તો નિષ્પક્ષ પંચની જ લોકોની અનિવાર્ય માગણી ઉપર આગ્રહ રાખ્યો છે. સેટલમેન્ટ ઓફિસના રિપોર્ટના વાજબીપણાનો મેં ધનકાર કર્યો

આરોહી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

છે, સેટલમેન્ટ કમિશનરે જે ધોરણે કામ લીધું છે તે ધોરણનું વાળખીપણુનો મેં ઇનકાર કર્યો છે. સરકારની ઇચ્છા હોય તો એની તપાસ કરીને મને ખોટો ઠરાવે. સત્યાગ્રહપ્રતિજ્ઞાથી પણ ખેડૂતો એ શરતે બંધાયા છે — એક તો એ કે સરકાર જૂનું મહેસૂલ લઈને પૂરી પહોંચ આપે તો જૂનું મહેસૂલ ભરી દેવું, અથવા તો નિષ્પક્ષ પંચ નીમીને લોકોની પાસે જૂનું મહેસૂલ ભરાવી દે તો ભરી દેવું, અને પંચના નિર્ણયની રાહ જોવી. આ બેમાંથી એક રસ્તો કોઈ પણ આબરૂદાર સરકાર માટે કઠણ હોવો ન જોઈએ.” એ વસ્તુ જોવાજોવી છે કે સરકારના રેવન્યુખાતાના મંત્રી મિ. સમાધય જ્યારે શ્રી. વલ્લભભાઈની સાથે પેલો અપમાનભર્યો પત્રવ્યવહાર ચલાવી રહ્યા હતા અને તેમને ‘બહારના’ કહીને પોતાનું પોત પ્રકાશી રહ્યા હતા તે જ વખતે સરકારના અર્થસચિવ (ફાર્થનેન્સ મેમ્બર) સર યુનીલાલ મહેતાએ ‘બહાર’નાની ગુજરાત પ્રલયસંકટનિવારણને અંગે કરેલી સેવાની ભારે તારીફ કરી રહ્યા હતા. આ રહ્યા તેમના શબ્દો:

“ધંધારિજગારમાં રમ્યોપમ્યો રહેલો ગુજરાત પ્રાંત થોડાં વર્ષ ઉપર તો આત્મત્યાગભર્યાં લોકકાર્ય કરનારા સેવકો ધરાવવાની મગફરી લઈ શકતો નહોતો. પણ આજે મહાત્મા ગાંધીને અતિશય આનંદ થતો હશે કે આમ્ય પ્રદેશોમાં સમાજસુધારા અને લોકસેવાનાં કામ કરનારા સેવાવતીઓનું મંડળ જીલ્લું કરવાના તેમના પ્રયાસને સારી સફળતા મળી છે, અને આવી અણુધારી આફત વખતે પોતાના વહાલા નેતાની ગેરહાજરીમાં વિદ્વાપીઠના સ્વયંસેવકોએ આટલું સરસ કામ કરી બતાવ્યું. ગાંધીજીની ગાદી શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલે કેવી રીતે સાચવી અને પ્રલયસંકટનિવારણનું કામ એમણે કેટલા ઉત્સાહથી ઉપાડી લીધું અને પાર પાડ્યું એ તો હવે સૌ જાણે છે.” (ફેબ્રુઆરી ૨૦, ૧૯૨૮નું ભાષણ.)

પણ સરકારના કારભારી મંડળમાં મુખ્ય સચિવનું પદ ભોગવનારા, સમાજમાં મોટી પ્રતિષ્ઠા ધરાવનારા, અને શ્રી. વલ્લભભાઈ જેવાને માટે આટલું માન ધરાવનારા અને તેમની કાર્યપ્રણાલી સારી રીતે જાણનારા સર યુનીલાલ મહેતા સરકારની પાસે તેની હદ ન છોડાવી શક્યા.

ગાંધીજીના આશીર્વાદ

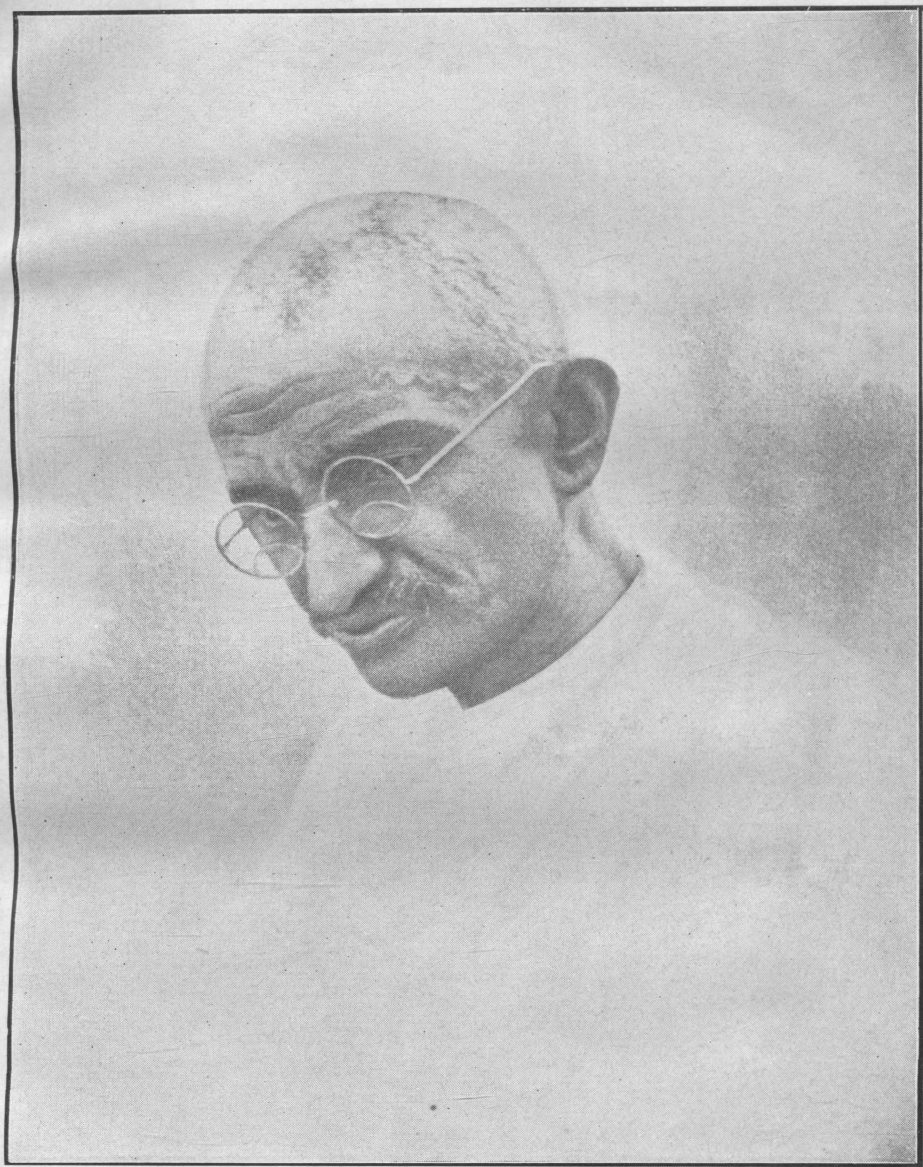
“ આપણે સરકાર નેડે કળિયો બાંધવાની ખાતર આ લડત નથી માંડી. તેનું વાજખી લહેણું આપણે દ્વંદ્વે ઘોઈને ચૂકવી આપવું છે.”

શ્રી. વલ્લભભાઈએ સત્યાગ્રહનો ઉદ્દેશ આવી રીતે રૂપદ કયો એ જરૂરનું હતું, કારણ લડત શરૂ થઈ કે તરત વર્તમાનપત્રો પોતાની ઇચ્છા મુજબ એનું વર્ણન આપવા લાગ્યાં. આ વર્ણનમાં પ્રામાણિક અને અપ્રામાણિક અતિશયતા રહેલી હતી. લડતના પક્ષનાં કોઈ વર્તમાનપત્રો લડતને ‘જૂના બારડોલી કાર્યક્રમના પુનરુદ્ધાર’ તરીકે અને ‘સવિનય ભંગ’ ની અને કર ન ભરવાની લડત તરીકે વર્ણવતાં, તો ‘ટાઇમ્સ’ જેવાં વિરોધી વર્તમાનપત્રો, ગુજરાત પ્રલયસંકટનિવારણ જેવાં ઉત્તમ કાર્યમાં શ્રી. વલ્લભભાઈએ કરેલી ઉત્તમ સેવા કબૂલ કરતા છતાં, “સરકારને મદદ કરવાને બદલે સરકારને ગૂંચવનારી અથવા સરકારના તંત્રને અટકાવનારી હિલચાલના નેતા” તરીકે, અને “ગેરકાયદેસર હિલચાલમાં ગુજરાતના ખેડૂતોને ઉત્તેજન આપીને તેમની ભયંકર અસેવા કરનાર” તરીકે શ્રી. વલ્લભભાઈને વર્ણવવા લાગ્યાં. આની સાથેસાથે આ જ વર્તમાનપત્રે અનેક જૂઠાણામાં એક બીજાં પણ જૂઠાણું ચલાવ્યું હતું કે ગાંધીજીએ આ લડતમાં ભાગ લીધો નહોતો કારણ તેમને એ લડત પસંદ નહોતી. હિલચાલને હલકી પાડવાને માટે અનેક સાધનોમાં જૂઠાણું તો એક સાધન હોય જ. ગાંધીજી હિલચાલને આશીર્વાદ તો આપી ચૂકેલા હતા એ સૌ જાણે છે,

પણ હવે ‘યંગ ઇડિયા’ અને ‘નવજીવન’ દ્વારા પ્રસંગેપ્રસંગે તેઓ માર્ગદર્શન કરવા લાગ્યા, અને ઉત્તેજન આપવા લાગ્યા. આ લડતમાં ગાંધીજીએ આપેલો હિરસો દક્ષિણ આફ્રિકામાં ખેડા ખેડા શ્રી. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી સમજી શક્યા હતા, અને તેનું વર્ણન સત્યાગ્રહના વિજય પછી તેમણે જેવું આપ્યું છે તેવું કોઈએ નથી આપ્યું: ‘ભગવાન સંસારચક્ર ચલાવી અળગો રહે છે, કોઈ જાણતુંયે નથી કે એ ચક્ર ભગવાન વડે ચાલે છે: પણ તે ન હોય તો ચક્ર બંધ થાય. તેમ જ તમે અદૃશ્ય રહીને, અલિપ્ત રહીને, આ લડતને દોરી છે.’ શ્રી. વલ્લભભાઈ અને સરકારની વચ્ચે ચાલેલો પત્રવ્યવહાર જે ‘નવજીવન’ના અંકમાં આખો પ્રગટ થયો તે જ ‘નવજીવન’ના અંકમાં ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહની લડતને જાહેર આશીર્વાદ આપ્યા અને સરકારની પણ આંખો ઉઘાડી. એ લેખ અક્ષરશઃ અહીં ઉતારું છું:

“આ અંકમાં વાચક સરકાર અને શ્રી. વલ્લભભાઈની વચ્ચેનો પત્રવ્યવહાર જોશે. આ પત્રવ્યવહાર એક દૃષ્ટિએ દુઃખદ પ્રકરણ છે. હું જ્યાં સુધી જોઈ શકું છું ત્યાં સુધી તો શ્રી. વલ્લભભાઈએ રબૂ કરેલી હકીકતો કે તેની ઉપર રચેલી દલીલોમાં ક્યાંયે ભ્રમ નથી. સરકારના ઉત્તરમાં ચાલાકી, ઉડાઉજવાબી અને તોછડાઈ છે. આમ અમલ માણસને આંધળો બનાવે છે, ને તેના અભિમાનમાં તે મનુષ્યત્વ ખોઈ ભાન ભૂલી જાય છે, એ દુઃખદ પ્રકરણ છે. માણસની આવી ભૂલોનાં ઉત્તરો પ્રકરણો અનુભવવામાં આવે, તોપણ દરેક નવા પ્રકરણ વેળા તેનું દુઃખ તો લાગશે જ. કેમકે પોતે દોષ કરતો હતો મનુષ્ય જાડે જાડે સારું જ ચાહનારો છે તેથી ખીજનાં ઉદ્ધતાર્થ, અવિવેક, ઇત્યાદિથી દુઃખ જ પામશે.

હું હકીકત અને દલીલોના શુભદોષોમાં નહિ ઊતરું. વાંચનારની અઃગળ શુભદોષો તપાસવા વિચારવા પૂરતું સાહિત્ય ન હોય; હોય તો તે વાંચવા વિચારવા પૂરતી તેને ધીરજ ન હોય. પણ કેવળ ન્યાયને માર્ગે જ જનાર તટસ્થ વાંચનારને પણ વલ્લભભાઈની માગણી વાજખી જણાયા વિના નહિ રહે. વલ્લભભાઈ નથી કહેતા: ‘મારી દલીલ સરકારે કબૂલ રાખવી જ જોઈએ.’ તે તો કહે છે: ‘સરકારનો એક પક્ષ, લોકનો બીજો પક્ષ છે. બન્નેની વચ્ચે હકીકત વિષે જ મતભેદ છે. આ મતભેદનો નિવેડો કરનાર એક તટસ્થ પંચ હોવું જોઈએ. તે જ સુકાદો આપે તે લોકો સતી વલ્લભભાઈ કબૂલ રાખશે.’

‘અળગા રહી દોરનાર’

વૃક્ષભાઈના પત્રનું મધ્યખિંદુ, તેનો નિચોડ આ છે. સરકાર અને લોકોની વચ્ચે આમ પંચ હોય? સરકાર સર્વોપરી નથી? આ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. કાયદાના પ્રશ્નોમાં તો આ સરકાર પણ કહેવાતી રીતે અદાલતના પિંજરામાં ઊભવા તૈયાર ગણાય છે. મહેસૂલને સરકાર અદાલતની બહાર રાખે છે. આનું કારણ સમજવું સામાન્ય મનુષ્યની અક્ષલ બહાર છે. આપણે અત્યારે એ કારણની પંચાતમાં ન ઊતરીએ.

પણ જ્યારે મહેસૂલના પ્રશ્નો સામાન્ય રીતે કાયદા બહાર છે, ત્યારે લોકો વતી વૃક્ષભાઈ પંચ ન માગે તો શું કરે? સરકારને અરજ કરીને એસી રહેવાની સલાહ આપે? એવી સલાહ આપવી હોય તોયે લોકોએ જ તેવી ખારી વૃક્ષભાઈ સારુ ઉઘાડી નહોતી રાખી. તેઓ અરજીઓ કરી ચૂક્યા. અરજ કરી આપવાનું કામ વૃક્ષભાઈનું ન મળે, તેથી તેઓ અરજ કરી આપનાર પાસે ગયા. ત્યાં ન ફાવ્યા એટલે વૃક્ષભાઈ પાસે સત્યાગ્રહના યુદ્ધમાં સરદારી કબ્જ કરાવવા ગયા.

સત્યાગ્રહના કાનૂન પ્રમાણે વૃક્ષભાઈએ સરકારની પાસે વિનય-વિધિ કરી: ‘તમે ખોટા ન હો એમ સંભવે, લોકોએ મને ભોળવ્યો હોય એમ બને. પણ તમે પંચ નીમો ને તેની પાસે ઇન્સાફ કરાવો. તમારી ભૂલ થઈ ન જ હોય એવો દાવો તમે નહિ કરો.’ આ વિધિનો સરકારે અનાદર કરવાની ગંભીર ભૂલ કરી લોકોને સત્યાગ્રહ કરવાનો માર્ગ સાદું કરી આપ્યો છે.

પણ સરકાર તો કહે છે કે વૃક્ષભાઈ તો પરાયા છે, બહારના છે, પરદેશી છે. તે અને તેમના પરદેશી સાથીઓ ભે બારડોલી ન ગયા હોત તો લોકો મહેસૂલ ભરી જ દેત, એવો તેના કાગળનો ધ્વનિ છે. ઊલટો ચોર કોઠવાળને દુકાં છે. બારડોલી જ્યાં લગી હિંદુસ્તાનમાં છે, ત્યાં લગી વૃક્ષભાઈને કે કાશ્મીરથી માંડી કુમારિકા લગીમાં અથવા કરાંચીથી માંડી દિબ્રુગઢ લગીમાં રહેનાર હિંદીને બહારનો કેમ કહેવાય, તે નથી વૃક્ષભાઈ સમજતા કે નથી બીજા કોઈ આપણામાંના સમજી શકવાના. પરદેશી, પરાયા, બહારના તો સરકારના અંગ્રેજી અમલદારો છે; અને વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો આ પરાઈ, બહારની સરકારના બધા અમલદારો, પછી તે કાળા હો કે ઘોળા. સરકારનું ‘લૂણ’ ખાનારા સરકારનો જ પક્ષ લે. દ્રોણ લીખ્યાદિ જ્ઞાને પણ યુધિષ્ઠિરને જવાબ આપવો પડ્યો: ‘જેનું લૂણ અમે ખાઈએ છીએ તેના અમે તો કહેવાઈએ.’ આ પરાઈ સરકાર વૃક્ષભાઈ જેવાને બારડોલી પરત્વે ‘પરદેશી’ કહે એ કેવી વક્તા? ઘોળે દીએ અંધારું થયું ગણાય. આવાં જ કારણે મારા જેવાએ સરકારને

બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

વડાદાર રહેવામાં પાપ સમજી અસહકાર સાધ્યો. ન્યાં અવિનય આટલી હદ સુધી પહોંચે ત્યાં ન્યાયની આશા શી રાખવી ?

આ સરકારને ન્યાય કેાણુ શીખવે ? કેવળ સત્યાગ્રહી. બુદ્ધિવાદથી સરકાર અપરાજિત છે. બળિયાનું બળ જ તેની બુદ્ધિ હોય છે. તે તલવારની અણીએ ન્યાય જોખે છે. આ તલવાર સત્યાગ્રહની બેધારી તલવાર આગળ બુકી છે. જો બારડોલીના સત્યાગ્રહીઓમાં સત્યનો આગ્રહ હશે, તો કાં તો પંચ નિભાશે, અથવા વલ્લભભાઈની દલીલનો સ્વીકાર થશે, અને વલ્લભભાઈ પરદેશી મંત્રી સ્વદેશી ગણાશે.

બીજા પ્રશ્નો આ પત્રવ્યવહારમાંથી નીકળે છે તેનો વિચાર હવે પછી. બાજુ બારડોલીના લોકોના હાથમાં છે એટલું તેઓ યાદ રાખશે તો બસ છે.”

જુમારીના પાઠ

“તમારી શાહુકારી જે તમને નહીં છે, તમારી આંખમાં જુમારી આવવા દો ને ન્યાયને ખાતર અને અન્યાયની સામે લડતાં શીખો.”

‘તંત્રચર્યા’વાળા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા કે શ્રી. વલ્લભભાઈ લશ્કરી છાવણીએ રચવાની સૂચના રામબાણુ દુશ્યા પછીના પોતાના પહેલા જ ભાષણમાં કરી ચૂક્યા હતા. ખીજા ભાષણોમાં આ સૂચનામાં વધારે વીગતો તેઓ પૂરતા જતા હતા. મહિનાની આખરે તો આ સૂચનાનો અમલ સરસ થઈ રહ્યો હતો એમ સૌ કોઈ જોઈ શકતું હતું. બામણી વિભાગનો કિલ્લો દરબારસાહેબ પાસે હતો એ આપણે જોઈ ગયા. એ વિભાગનાં ૧૫ ગામોના લોકો એકઠા થયા હતા. ભાઈ ગોરધનદાસ ચોખાવાળાએ તે વખતે વાંચેલું નિવેદન, ખીજા બધા વિભાગમાં પણ એ જ પ્રકારની તાલીમ અને શસ્ત્ર કેવી રીતે જળવાતી હતી, અને સરદારને માટે કેવી રીતે ખબરો તૈયાર રખાતી હતી એ બતાવવાને માટે, કંઈક ટુંકાવીને, અહીં આપું છું. તંત્રચર્યા કેટલી સફળ થઈ હતી, સરદારને કેવા સેવાનિષ્ઠ સૈનિકો મળી રહ્યા હતા એ પણ એમાં જોઈ શકાય છે :

“અમારા વિભાગમાં કુલ સત્તર ગામો છે. તેમાં બે ગામો મિયાવાડી અને કલસાડ ભજડ છે, એટલે વસ્તીવાળાં પંદર ગામ છે. આજ આપની સમક્ષ એ પંદરે ગામના લોકો ભેગા થયા છે. એ પંદર ગામો નીચે પ્રમાણે છે :

બામણી, કડોદ, અકોટી, સિંગોદ, હરિપરા, મંગરૌણિયા, રાજપરા, મોરી, ભામૈયા, ઝોરગામ, મસાડ, નસૂરા, સમથાણ, જુનવાણી અને

આરડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

પ્રકરણ

નાની ભટ્ટલાવ. છેલ્લાં બે જીનવાણી અને નાની ભટ્ટલાવ રાની પરજનાં ગામે છે.

આ વિભાગમાં કડોદ સિવાય બાકીનાં બધાં ગામેમાં કચારની પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર સહી થઈ ગઈ છે. બેત્રણ ગામ સિવાય બીજે કોઈ પણ ઠેકાણે પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર સહીઓ થવામાં વિલંબ થયો નથી અને મુસ્કેલી આવી નથી. અત્યારે તો કડોદ સિવાય બધાં ગામે સરકાર સામે ગમે તેવી સંખત લડત લડવા તૈયાર છે.

બામણી ગામે સત્યાગ્રહનો પ્રથમ પડકાર આ તાલુકામાં કરેલો અને તે આ લડતને અંત સુધી શોભાવશે. બીજાં બધાં ગામે પણ ખુબાર થઈને ટેક પાળે એવાં છે. અમારા સુંદર વિભાગમાં કોઈ કાળો ડાઘ હોય તો તે કડોદ છે. કડોદના કેટલાક લોકો મોળા જ નહિ પણ ઊલટી સલાહ આપી લડતને નુકસાન પહોંચાડે એવા છે. પણ ત્યાં પણ ચાર જણને ચોંચાઈ દંડની નોટિસ મળી છે અને તેઓ તો તાળાં ભારીને બેઠા છે.

સ્વયંસેવકોનું કાર્ય મુખ્ય થાણાએ નિવેદન લાવવાનું તેમજ પત્રિકા-ખબરપત્રો લઈ જઈ પોતાનાં ગામેમાં વહેંચવાનું છે. હવે તો તેમને ભાગે અતિ રસવાળું કામ આવી પડ્યું છે. સરકારે હવે કેટલાક ભાગમાં જમીનો શરૂ કરી છે. લોકોએ પણ સરકારને તેમના આ કાર્યમાં નહિ કાવવા દેવા બધા આપતા ઉપાયો લીધા છે. બધી અગવડ વેરીને પણ આખો દિવસ ઘેરઘેર તાળાં લગાવી રાખે છે. સ્વયંસેવકો નાકાંઓ ઉપર એસી અમલદાર આવ્યાની ખબર નગારું વગાડી અથવા શંખ ફૂંકી આપે છે. આમ સ્વયંસેવક ભાઈઓ પણ પોતાનો ભાગ અતિ ઉત્સાહથી અને સુંદર રીતે ભજવી રહ્યા છે. ”

આ તો એક મહિનાને અંતે તાલુકો કેવી રીતે તૈયાર થઈ રહ્યો હતો તે જણાવી દીધું. દરમ્યાન મહિનામાં શું શું બન્યું તે જોઈએ.

સરકારની સાથે સત્યાગ્રહની લડતમાં પહેલો હુમલો તો સરકારનો જ હોય. તા. ૧૫ મી ફેબ્રુઆરીએ સરકારે પહેલો ભડાકો કર્યો. જે તાલુકામાં મહેસૂલ ન ભરવાને માટે ચોથાઈ દંડની નોટિસો ભાગ્યે જ આપવામાં આવતી હતી ત્યાં વાલોડ અને બાજીપરાના પંદર પ્રતિષ્ઠિત વણિક સંજ્ઞનો ઉપર દશ દિવસમાં નવું મહેસૂલ ભરી દેવાની નોટિસ પહોંચાડવામાં આવી. આ પછી પચાસસાઠ વણિકો

ઉપર આવી નોટિસોનો સામટો મારો થયો. આ આરંભકાળની કેટલીક પત્રિકાઓ જોવાજોવી છે :

“વાલોડના પચાસસાઠ વાણિયા ખાતેદારો ઉપર નોટિસો છટી છે. સરકારે વાણિયાને પોતા માની ઠીક શરૂઆત કરી છે.

સરભણ વિભાગમાં કોઈ ગામમાં મહેસૂલ ભરાયું નથી.

કડોદના કેટલાક વાણિયાએ ખોટી સમજથી રાનીપરજ ભાગમાંની થોડી જમીનના પૈસા ભર્યા છે. પણ તા. ૧૪ મીએ શ્રી. વલ્લભભાઈ અને અખ્યાસસાહેબ ગયા બાદ અસર ઠીક થઈ છે, અને બે દિવસથી મહેસૂલ ભરાતું નથી.

દીંબરવામાં તલાટીએ વગરમાગ્યો ઉપદેશ લોકોને આપવાની મહેરબાની કરી છે, તે સંવાદરૂપે :

તલાટી—તાલુકો તુરંતે ત્યારે ભરશે તેના કરતાં આજે જ ભરો ને ?

લોકો—એ વાત જ ન કરો. તાલુકો તુરંતે ભરે, પણ આ ગામ થૂંક્યું નહિ ગળે.

તલાટી—અમારું માન ન રાખો પણ મોટો અમલદાર આવે ત્યારે તેમનું માન રાખી ચાર છ આની તો ભરજો.

લોકો—મોટા અમલદારની મોટાઈ અમારે શા ખપની ? હવે તો વલ્લભભાઈસાહેબનો હુકમ થાય ત્યારે જ ભરાય.

લુહારીના અગિયાર વણિક ભાઈઓએ પોતાના ખાતામાંના રૂ. ૫૧૫ મહેસૂલ ભરેલું. તેઓ શ્રી. અખ્યાસસાહેબના ઉપદેશ પછી પરતાય છે. ત્યાંના એક વણિક અગ્રેસર કહે છે, હવે વલ્લભભાઈસાહેબને મોઢું ખતાવતાં મને શરમ થશે.”

આમ રોજરોજ લડતના વાતાવરણના પારામાપક યંત્રની જેમ પત્રિકાઓ લોકોની પાસે પડતી હતી. સરકારના સામ, દામ, ભેદ, દંડ બધા ઉપાયો એમાં પ્રગટ કરવામાં આવતા હતા, કોઈ મહેસૂલ ભરી આવે તો તે હકીકત પણ ગુપ્ત રાખવામાં આવતી નહોતી.

શ્રી. વલ્લભભાઈનો હજી ખારડોલીમાં કાયમનો મુકામ નથી થયો. અવારનવાર તેઓ આવળ કરે છે. લડતની કળાનું જ્ઞાન ધરાવનારા રવિશંકરભાઈ અને મોહનલાલ પંજા બ્યાંત્યાં પહોંચી જઈ લોકોને શરૂ ચડાવી રહ્યા છે. પહેલા જ મહિનામાં ‘છગતપુરી કનસેશન’ના હુકમ સરકારે કાઢ્યા હતા, જેથી પચીસ ટકાથી વધારે જેમનું મહેસૂલ વધ્યું હોય તેમને દર પચીસ ટકે બે વરસ

વધારે ન ભરવાની છૂટ જાહેર થઈ હતી. ભોળા ખેડૂતો આ કનસેશનને શું સમજે? એ ખેડૂતોને આવી લાલચમાં ન ફસાવવાનો ઉપદેશ આપતાં રવિશંકરભાઈએ વાલોડની એક સભામાં પોતાની રમૂજ ભાષામાં આ પ્રમાણે સમજ આપી હતી:

“એ સરકારના કાયદા આપણે ન સમજીએ. આપણા તો સત અને ધર્મનો કાયદો. સતને પંથે ચાલીએ અને અનીતિ અને અન્યાયની સામા થઈએ. કાયદા સરકારી અમલદારો માટે; તે તેને સમજે અને અમલ કરે. બક રાક્ષસે કાયદો ક્યો હતો કે મારે રોજ આટલા મણુ આહાર જોઈએ. આટલાં બકરાં, આટલાં ઘેટાં, આટલાં માણુસો જોઈએ. એ બક રાક્ષસનો કાયદો હતો. એ તેને માટે હતો. એ જીલમી કાયદાને જે વશ થતા હતા તેમને માટે હતો. લીમને માટે એ કાયદો થોડો જ હતો?”

લોકો પણ સરકારથી ઝટ ભોળવાય એમ નહોતું. આરડોલીના થાણામાં અનેક જણ કંઈક નહિ તો કંઈક સલાહ માટે આવ્યા જ હોય. ‘મારી જમીન ખેતીની નથી. મેં તો મકાન બાંધવા થોડી જમીન સરકાર પાસે ભાડે લીધી હતી. એનું એક રૂપિયો ત્રણ આના ભાડું છે એ ભરાય?’ એમ પૂછતો એક ભાઈ આવે છે. તો બીજો પૂછે છે: ‘મારી વાવવાની જમીન છે. ફલાણો કહે છે કે એનું ભરાય. મને લાગે છે ન ભરાય. એની સલાહ આપશો?’ ત્રીજો એક માતબર પટેલ આવીને કહે: ‘આ જમીનનાં કાગળિયાં જુઓ. હાઇકોર્ટમાં એને માટે ત્રણ વર્ષ લડ્યો અને જમીન મેળવેલી છે. એનું ભરવું જોઈએ?’ આવ્યાને વલ્લભભાઈ સલાહ આપે છે, સાંત્વન આપે છે, ધીરજ અને હિંમત આપે છે. લોકો એકબીજાને પણ હિંમત આપી રહ્યા છે. બાજીપરાના એક મજ્જમ ખેડૂત કહે: ‘જમીન ખાલસા થશે ખાલસા, શું કરશો? આ શરીર એક દહાડો ખાલસા થઈ જવાનું ને! આ લડત તો આપણા સવારથની છે. વલ્લભભાઈની શો સવારથ છે? ગાંધી ડેસા તો અંધરી લડત લડાવતા હતા. તે તો સ્વરાજ લેવા માટે લડવાનું કહેતા હતા. તે આપણને અંધરું પડતે. આ વેળા આપણે સમજીએ તો સહેલી બાજી છે. વલ્લભભાઈનું નાક ન કાપશો.’

ખીજી તરફ સરકારના અમલદારો પણ પોતાના કામમાં આગળ વધ્યા જાય છે. એડફવા નામના ગામમાં તલાટીએ એક રાત્રીપરજ બેઠતને મુક્કાપાટુ મારીને પૈસા કઢાવ્યા. મોટા અમલદારો વધારે કુશળતાભરેલી રીતે વાપરવા લાગ્યા. એક ગામના શેઠને પોતાને મુકામે બોલાવી જુવાન ડેપ્યુટી કલેક્ટર કહે છે :

‘મારા માનની ખાતર તો કંઈ આપો. કંઈ નહિ તો એક રૂપિયો આપો.’

ડોસા કહે : ‘ના સાહેબ, તમારે માટે માન તો ઘણું છે પણ શું કરીએ? ગામમાં રહેવું ખરુંને!’

‘પણ તમને જલમાં પૂરું તો?’

‘શા સારું? મેં શો ગુનો કર્યો છે? મેં કંઈ રાજદ્રોહ તો નથી કર્યો.’

એટલે ડોસાને સતાવ્યા બદલ અમલદારસાહેબ સમ્મતાથી માશી માગે છે, અને ડોસાને રજા આપે છે. કોઈ ટેકાણે ઊંઘુ-ચતું સમજાવવાની પ્રપંચજળ પથરાય છે, તો કોઈ ટેકાણે વાણિયાઓ મારફતે ગરીબ રાત્રીપરજના પૈસા ભરાવી દેવડાવવામાં આવે છે.

પણ લોકો આ પ્રપંચો સામે ઠીક ટક્કર ઝીલી રહ્યા છે. પોતા કહેવાતા વાણિયા પણ સરકારી અમલદારોને જડખાંતોડ જવાબ વાળે છે, અને જુજરગ ડોસાઓને પણ લડતનો રંગ ચઢતો જાય છે. એક ગામે અમે સાંજે સભા પૂરી કરીને બેઠા હતા, ત્યાં તો બે ડોસાઓ ગાડીમાંથી ઊતરીને વલ્લભભાઈ પાસે આવ્યા. આવીને કહે : ‘કાલે ખખર સાંભળી કે આપનું ભાષણ આ ગામે છે. આજે સાંજ પડી ગઈ પણ તકદીરમાં મળવાનું એટલે તમે જાઓ તે પહેલાં અમે પહોંચી ગયા.’ શ્રી. વલ્લભભાઈ એ પૂછ્યું : ‘કેમ જોર છે ને?’ એટલે ડોસા કહે : ‘અમારું તો જેટલું તેજ પહોંચે તેટલું અજવાળું રહેવાનું. પણ હવે તમારા જેવા ગરુ મળ્યા એટલે અમારો ભો ભાંગી ગયો. આટલું જોર અમારામાં નહોતું તે હવે તમે પડખે ઊભા એટલે આવ્યું. હવે સરકારને મનમાં આવે તે કરે. જે ડગી જાય તેને અમે તો નાતબહાર મૂકશું.’

કોઈ ગામના વાણિયાએ પૈસા ભરી દીધા એમ સાંભળ્યાથી લોકોના ઉપર કશી માઠી અસર થતી નથી. સ્વયંસેવકો પ્રતિજ્ઞાપત્રો ઉપર સહીઓ કરાવવા ફરી રહ્યા છે, અને દરરોજ નવાંનવાં ગામ જોડાયાની ખબર આવ્યે જાય છે. આ પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઉપર સહેલાઈથી સહીઓ થતી નહોતી એ અહીં જણાવવું જોઈએ. પ્રહેલી માર્ચ સુધી એત્રણ ગામો એવાં રહ્યાં હતાં કે જે આગ્રહપૂર્વક સત્યાગ્રહપ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરતાં નહોતાં, તેમજ પૈસા પણ ભરતાં નહોતાં. નાના જમીનદારો તો માગી માગીને સહીઓ કરે, મોટાઓ ડરતા ફરે.

શ્રી.વલ્લભલાલનાં ભાષણોનો રસ હવે લોકોને લાગવા માંડ્યો હતો. ખેડૂતોની ખુશ્દિ અને હૈયામાં સોંસરી પેસી જાય એવી તળપદી ભાષામાં તેઓ તેમને પ્રેરવા લાગ્યા. એક ગામે તેઓ કહે :

“હું તાલુકાનાં ગામો ફરતો જઈ છું તેમ જોતો જઈ છું કે આ પંદર દિવસમાં લડતનું કેપ સમજતાં લોકોની ભડક ભાંગી ગઈ છે. હજી જે આની ચાર આની રહી હોય તો તે કાઠી નાંખજો, ને ડર ફવામાં ફેંકી દેજો. ડરવાનું તમારે નથી, સરકારને છે. કોઈ સુધરેલી સરકાર પ્રજાની સંમતિ સિવાય રાજ કરી શકે નહિ. અત્યારે તો તે તમારી આંખે પાટા બાંધી રાજ કરવા માગે છે. સરકાર કહે છે : તમે સુખી છો. મને તો તમારાં ઘરોમાં નજર નાંખતાં તમે ખીજ જિલ્લાના ખેડૂતો કરતાં સુખી હો એવું કશું જોવા મળ્યું નથી. તમે ડરી ડરીને સુંવાળા થઈ ગયા છો. તમને તકરારટો આવડતાં નથી, એ ગુણ છે. પણ તેથી અન્યાયની સામે થવાની ચીડ પણ આપણામાં ન રહે એવા સુંવાળા ન થઈ જવું જોઈએ. એ તો ખીકણપણું છે. આ તાલુકામાં રાતના બાર એકેક વાગે હું ફરું છું, પણ મને કોઈ ‘કાણુ’ કરીને પૂછતું નથી ! રવિશંકર કહે છે : આ તાલુકાનાં ગામોમાં અજ્ઞાનને કૃતનું પણ કરડતું નથી, કે કોઈ ભેંશ શિંગડું મારતી નથી ! તમારી શાહુકારી જ તમને નડી છે, માટે આંખમાં ખુમારી આવવા છો ને ન્યાયને ખાતર ને અન્યાયની સામે લડતાં શીખો.”

આ પ્રથમના દિવસોનાં બધાં ભાષણોને ‘ખુમારીના પાઠ’ તરીકે વર્ણવી શકાય. તાલુકાની સુંવાળી કોમને લડતને માટે તૈયાર કરવાની હતી. લડતને માટે તૈયાર કર્યા પછી, તેમનું નવું પ્રગટેલું જોમ અવળે માર્ગે ન ચડી જાય એ જોવાનું હતું.

ખારડોલી સત્યાગ્રહનાં શ્રી. વલ્લભભાઈનાં ભાષણો તારીખવાર કોઈ ભાઈને બેસે તો તેને ખબર પડે કે શ્રી. વલ્લભભાઈ કેવી રીતે લોકોની નાડ પારખતા ગયા, અને તેમને પચે એવી દવા વખતો-વખત આપતા ગયા અને બદલતા ગયા.

રાત્રીપરજ લોકો, જેમના ઉપર નાના નાના સરકારી નોકરો પોતાનાં પ્રપંચ અને ધમકી ખૂબ અજમાવતા હતા અને જેમને તેમના શાહુકારો પણ ઠગતાં પાછા ન હતા તેમનામાં પણ તેજ આવતું, જતું હતું. જ્યાં ખાદીનાં પગલાં થઈ ચૂક્યાં હતાં ત્યાં તો તેજ હતું જ, પણ જેમને ખાદી અને દાર્શનિકોનો સ્પર્શ નહોતો થયો તેમને પણ ખાદીવાળાઓની સંગાથે જોડાવામાં લાલ દેખાવા લાગ્યો. વેડછી ગામમાં આ લોકોની એક સભા થઈ હતી. ગાંધીજીની આગળ ચાર વર્ષ ઉપર ખાદીની પ્રતિજ્ઞા લેનાર અને પોતાનાં કાચ અને પિત્તળનાં અનેક ધરેણું ઉતારનાર બાળાઓ અને સ્ત્રીઓ પોતાની સ્વચ્છ જાડી ખાદીની સાડી પહેરી સભ્ય સ્ત્રીઓને આંજો એવી સ્વચ્છતા અને સરળતાભરી સભામાં બેઠી હતી. આ બધી સ્વયંસેવિકાઓ હતી. સત્યાગ્રહનાં ગીતો લલકારતી ગામેગામ ફરવા લાગી, અને લોકોને શરૂ ચડાવવા લાગી.

પણ સત્યાગ્રહનાં ગીતોની વાત કરતાં આ પ્રથમ માસમાં જ બનેલી એકબે ઘટનાઓ લખવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. સ્થાનિક સ્વયંસેવકો તો વધતા જતા જ હતા, પણ કાઠિયાવાડ અને બીજે સ્થળેથી પણ સ્વયંસેવકોની અરજીઓ આવતી જતી હતી. કાઠિયાવાડથી પહેલી જ ટુકડી એવી આવી કે જેને શ્રી. વલ્લભભાઈએ પ્રેમથી વધાવી લીધી. એ ટુકડીમાં મૂળ સત્યાગ્રહાશ્રમના અને પછી વઢવાણમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું કામ કરનારા કૂલચંદભાઈ અને તેમનાં પત્ની શેલીબહેન, ભાઈ શિવાનંદ અને રામનારાયણ હતાં. ભાઈ કૂલચંદે ખારડોલી પહોંચતાં પહેલાં જ પોતાનું કામ નક્કી કરી લીધું હતું. રસ્તે આવતાં જ તેમણે ગામડી ભાષામાં ટૂંકા અને ટચ, તરત મોઢે ચડે એવાં સત્યાગ્રહગીતો તૈયાર કરી રાખ્યાં હતાં. તાલુકામાં આવીને તેમને બીજાં ઘણાં બનાવવાની પ્રેરણા થઈ. બસ પછી તો કૂલચંદભાઈની ભજનમંડળીની દરેક ઠેકાણે

માગણી જ થાય. આબાલવૃદ્ધ સૈને એ ભજનોની ધૂન ગમી ગઈ અને ચોટે અને ચક્રે, ખેતરોમાં અને શેરીમાં બાળકો અને બાળાઓ એ ધૂન લલકારવા લાગ્યાં :

અમે લીધી પ્રતિજ્ઞા પાળશું રે
ભલે કાયાના કટકો થાય — અમેં

ડંકો વાગ્યો લડવૈયા શૂરા નગજો રે
શૂરા નગજો રે કાયર ભાગજો રે — ડંકો

માથું મેલો સાચવવા સાચી ટેકને રે
સાચી ટેકને રે, સાચી ટેકને રે — માથું

ધીમેધીમે અળગા રહેલાઓ સૌ પાસે આવતા જતા હતા. સરભોણુ એ પોતાને ફળવાયલા અને મુત્સદ્દી માનનારા અનાવલાઓનો કિલ્લો. એ હજી જોડાયા નહોતા. શ્રી. વદલભભાઈના ભાષણને પરિણામે ત્યાં ચમત્કારિક અસર થઈ. પહેલા બધા નાના ખાતેદારો આવ્યા અને એક પછી એક સહીઓ કરી ગયા, મોટાઓ જે થોડો વખત રાહ જોવામાં હતાપણુ સમજતા હતા તેઓ પાછળ પાછળ આવ્યા અને તેમણે પણ સહી આપી. આખરે રહી ગયા માત્ર એકએ પેન્શનરો — જેઓ પણ આખર સુધી તાલુકા સાથે જ રહ્યા એમ આગળ ઉપર જોશું.

મુસલમાન વર્ગમાંના કૅટલાક પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઉપર સહી કરવામાં ધર્મનો વાંધો કાઢતા હતા. બાર વર્ષની ઉમરથી એક પણ રોજને ચૂક્યા નહોતા એવા પાક મુસલમાન ઇમામસાહેબ બારડોલીમાં રોજ કરતા બેઠા, રોજ છતાં પણ વાલોડ સુધી જતા અને મસ્જિદમાં જઈને વાઝ આપી આવતા, એની કાંઈ જેવી તેવી અસર નહોતી થઈ. તેમની જ સમજૂતીથી વાલોડના મુસલમાન ભાઈઓએ સત્યાગ્રહપ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી આપી.

સ્ત્રીઓ પણ હવે સભામાં ખૂબ ઉત્સાહથી ભાગ લેવા લાગી. આજ સુધી તેમને શર ચડાવનાર નેત્રીઓ હજી આવી નહોતી. હવે બહેન મીકુબહેન, ભક્તિબહેન, ઘેલીબહેન, અને સૂરજબહેન એ કામ ઉપાડી લીધું. મીકુબહેનની પાસે લડત ઉપરાંત ખાદીનો

મંત્ર તો હતો જ. જ્યાં જાય ત્યાં તેઓ ખાદી લઈને જાય અને ખાદી વેચતાં વેચતાં પણ બધે નિર્ભયતાનો ઉપદેશ આપતાં જાય. મુંબઈના મહાધનાઢય પારસી કુટુંબની આ બહેન પોતાના નાણુક શરીર છતાં જ્યારે આ ગામેમાં ફરવા લાગી ત્યારે લોકોને થઈ ગયું કે આ લડત એકબે કુસ્તીઓમાં નહિ પતે, સરકાર પણ હેડ ચડશે, અને લોકોએ પણ બરોબર કમર કસવી જોઈશે.

દરમ્યાન સરકારના અમલદારોની પ્રપંચબળમાં ક્યાંક ક્યાંક લોકો રસાતા જતા હતા. વાલોડના કિલ્લામાં તેમણે પહેલું નોંધવાજેવું ગાયકું પાડ્યું. બે વાણિયાઓને તેમણે સાધ્યા અને લોકોની આંખમાં ધૂળ નાંખવાની તેમણે બતાવેલી તરકીબને પણ તેઓ વશ થયા. ઘરમાં સહેજે હાથ લાગે એવી રીતે નાણાં રાખીને જમી થવા દેવાની સલાહ તેમણે માની, અને મહાલકરી જ્યારે જખ્તીહુકમ લઈને તેમને ત્યાં ગયા ત્યારે રૂ. ૧,૫૦૦ અને રૂ. ૭૮૫ ની નોટો તેમને સહેજે મળી રહી. લોકોને આ બાજીની ગંધ મળી ગઈ હતી. આવા બે જબરદસ્ત સ્થંભો ભાંગવાની ખબર વાયુવેગે ગામેગામે ફરી વળી. વાલોડમાં તો લોકોના પ્રકોપનો પાર ન રહ્યો. બંને જણનો આકરો બલિષ્કાર કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. શ્રી. વલ્લભભાઈને ખબર પડી કે મોડી રાત્રે તેઓ વાલોડ પહોંચ્યા અને લોકોને તેમણે શાંત પાડ્યા:

“તમને આ કૃત્યથી બહુ રોષ ચડ્યો છે એ સ્વાભાવિક છે, પણ શિષના આવેશમાં કશું કરશો નહિ. ટેકા દઈને તમે જેમને ભ્રષ્ટા રાખવા મથશો તે ઠેક સુધી કેમ ચાલશે? . . . આપણે સરકાર જોડે લડવા નીકળ્યા છીએ, આપણા જ નબળા માણસો સાથે અત્યારે આપણે લડવું નથી. એમની સાથે લડીને તમે શું કરશો? . . . હું સાંભળું છું કે હજી બીજા બેચાર આવા નબળા છે. તેમને તમે સાંભળાવી દો કે પ્રતિજ્ઞા તોડી ભરવું હોય તો સીધી રીતે ભરી દો, આ ભાઈઓ જેવો પ્રપંચ કરશો તેમાં તો સરકાર પાસે પણ તમારી આબરૂ જવાની.

છેવટમાં મારી તમને એટલી જ વિનંતિ છે કે આ કિસ્સાથી આપણે ઘડો લઈએ અને આપણી પોતાની બતને વિષે વધારે બજત રહીએ; આપણા ભાઈઓ માટે વધારે કાળજી રાખીએ. આ કિસ્સાને ચેરચેર કરવામાં કંઈ સાર નથી. ચંદી ચીજને ચૂંથીએ તો તેમાંથી બદમા જ છૂટ્યા કરે.

ડાહો માણસ તેના ઉપર ઘોષા ભરી ધૂળ નાંખે ને આગળ જાય. એમાંથી ફરી સાતું પરિણામ નીપજે. કોઈ ખૂરું કામ કરે તેના તરફ ભલા થશે તો એ ભવિષ્યમાં સુધરશે. માટે આપણે ખૂરાને મૂઠી માઠી આપી ભલીએ ને ઈશ્વર આપણે માથે આવે વખત ન આણે, ને આવતાં પહેલાં મોત આપે એવું માગીએ. લડાઈમાં તો સિપાઈ હોય છે, મરનારા હોય છે ને ભાગી જનારા પણ હોય છે. એમનાં નામ પણ ઇતિહાસમાં લખાય છે. ને મરનારાનાં, ફાંસી જનારાનાં પણ લખાય છે. પણ બેઠનાં કઈ રીતે લખાય છે તે તમે જાણો છો. માટે આ બનાવ ઉપર તમે મૂઠી મૂઠી ધૂળ નાંખી ઠાંકી છો ને એની બદલોને ફેલાવા ન દો.”

લોકો શાંત તો પડ્યા પણ પડેલાઓની સાથે તેઓ સમાધાન કરવાને માટે તૈયાર નહોતા. ‘આમને આવી રીતે જવા દઈએ તો ખીજના ઉપર ખોટી અસર પડે અને બંધારણ નબળું પડે. એ લોકોએ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું જ છૂટકો છે.’ આ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવાની વાત લોકોને જ સૂઝી હતી. શ્રી. વલ્લભભાઈ તો તેમને ભૂલી જવાનું કહીને નીકળ્યા હતા. લોકો પેલાઓ પાસે ગયા, તેમને ખૂબ સમજાવ્યા, જાહેર માથે માગી ને બાકીનું મહેસૂલ ન ભરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું કહ્યું. એમાંથી એકને વાત ગળે જાતરી ગઈ, તેમને શુદ્ધ પશ્ચાત્તાપ થયો અને તેમણે એ શુદ્ધતાના પ્રમાણ તરીકે રૂ. ૮૦૦નું સત્યાગ્રહ લડતને માટે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે દાન કર્યું. બારડોલી સત્યાગ્રહદક્ષિણાનો મંગળ આરંભ આ દાનથી થયો.

આમ અશુભમાંથી શુભ પરિણામ આવ્યું. અશુભ ઉપર ધૂળ નાંખાઈ ગઈ, અને શુભની સુવાસ ગામેગામ ફેલાવા લાગી. આખા મહિનામાં આવી રીતે ખરી પડનારાઓની સંખ્યા આંગણીને વેઢે ગણી શકાય એટલી હશે. એ વાતથી પણ લોકોનું બળ વધ્યું. અને નાતનાં બંધારણો મજબૂત થવા લાગ્યાં.

પટેલ, તલાટી, વેડિયાને પણ પ્રસંગેપ્રસંગે શ્રી. વલ્લભભાઈ સંભળાવી લેતા હતા. જખ્તીની નોટિસની મુદત પૂરી થઈ હતી, અને જખ્તી કરવાનું કામ તેમના ઉપર ઝૂમી રહ્યું હતું. આ ટાણે શું કરવું? જેમજેમ લોકોમાં જોર આવતું જતું હતું તેમતેમ તેમનો અમલદારોનો ભય ભાગતો જતો હતો. શ્રી. વલ્લભભાઈની

આરંભની આકરી વાણી પોતાનું કામ કર્યે જતી હતી. “તમારા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર ગામબહાર મુકામ કરે છે અને ચિઠ્ઠી લખીને લોકને બોલાવે છે. તેની પાસે જવાની તમારે શી મતલબ? તેને જવાબ લખી આપો. કે ભૂખ્યા હો તો જીવારનો રોટલો તૈયાર છે, અમારા ગામને પાદરથી કેઈ ભૂખ્યો ન જાય. એ અમલદાર તમને કહે છે: ‘મારી ખાતર તો એક રૂપિયો ભરો.’ એને તમે કહોની કે અમારી ખાતર તુંયે રાજીનામું આપી દેતી. ‘દુઃખને વખતે રૈયતને પડખે ઊભો રહે તે અમલદાર, બાકી બધા હવાલદાર.’”

આમ જ્યાં ડેપુટી કલેક્ટર હવાલદાર ઠરતા હતા ત્યાં પટેલતલાટીનાં તો ગળાં શાં? “પટેલ તો ગામનો ધણી છે, ગામનું મુખ છે, એ સરકારને લોકો તરફથી સંભળાવનાર છે. પટેલ કાંઈ સરકારનો વેચાણ થયેલો સાત રૂપિયાનો દૂબળો નથી. સાત રૂપિયા ખાતર જે માણસ પોતાના કુટુંબીઓનાં ઘરનાં ગોદડાં ચૂંથવા જાય એને દૂબળો ન કહીએ તો શું કહીએ? અરે, દૂબળો પણ પોતાના ધણિયામાના ઘરમાં એવું કામ કરવા ન પેસે. પટેલ વેદિયો નથી. અને એવાં કામ કરાવે એ પટલાઈ ઉપર પૂજો મૂકાતી. તમારા કરતાં તો મજૂરી કરનારને મજૂરી વધારે મળે છે.” તલાટીઓ વિષે બોલતાં: “તમારું વાલોડ તલાટીઓ પેદા કરનારી એક ખાણ છે. તમે પૈસા ખરચી ખરચીને છોકરાઓને ભણાવો છો તેના આવા તલાટી પાકે છે. એવા ભણ્યા કરતાં આ રવિશંકર જેવો વગર-ભણ્યો બ્રાહ્મણ શો ખોટો? તમને મનમાં મોટાઈ આવે છે કે અમારો છોકરો ભણીને પછી તલાટી થશે, બજારમાં નીકળે તો પાછળ વેદિયા ચાલતા હશે. પણ એ જ છોકરાને સરકારનો હુકમ થશે સારે સગા આપને ઘેર જમી કરવા જવું પડશે. આ બધી સરકારની અને તેની કેળવણીની માયાના ખેલ છે.”

લગભગ ૬૦ પટેલોએ ખારડોલીમાં ભેગા થઈ શ્રી. વલ્લભભાઈ આગળ પ્રતિજ્ઞા કરી કે જમીના મેલા કામમાં ભાગ ન લઈએ. ઢેડ લોકો અને બીજાઓ વેદિયા તરીકે જમીની વસ્તુ ન ઉપાડવાની પ્રતિજ્ઞાના ઠરાવો કરવા લાગ્યા.

આર્યોક્તિ સત્યાચરનો ઇતિહાસ

આમ માસને અંતે તાલુકો સારી રીતે સંગઠિત થઈ ગયેલ હતો, તાલુકાના લોકોમાં પોતાના જળનું ભાન આવતું જતું હતું, પોતાના નાયકની સાથે તેમનો નેહ વધતો જતો હતો. ખીન્ન તાલુકાઓ આ તાલુકાની સહાનુભૂતિના ઠરાવો કરવા લાગ્યા હતા, તાલુકાની મદદમાં ફાળા ઉઘરાવવાના વિચાર કરવા લાગ્યા હતા. જલાલપુર તાલુકામાં મળનારી આવી એક પરિષદમાં શ્રી. વલ્લભભાઈએ જવાની ના પાડી, અને સંદેશો મોકલ્યો કે હજી અમે અભિનંદનને લાયક નથી થયા, અમને કંઈક કામ કરવા દો, તાવણીમાં તવાવા દો, પછી જેટલી મદદ થાય તેટલી કરજો. સુરત જિલ્લાની એક પરિષદ ભરવાનો ઠરાવ થયો હતો તે ઠરાવને પણ શ્રી. વલ્લભભાઈએ રદ કરાવ્યો, અને લોકો ઉપર જમીખાલસાની નવાજેશ થાય નહિ ત્યાં સુધી એ પરિષદ ન ભરવાની સલાહ આપી.

લૂલા ખચાવ

“એંડર્સન એ જ અમલદાર કે જેણે સરકારને ગધેડે બેસાડી હતી. ધારાસભામાં એને પાણીપતની વાત કરવાનું સજ્જતું. મેં કહ્યું, ‘કોઈનું રાજ રહ્યું નથી, તમારુંયે જશે તેમાં મારે શું?’”

વા ચક્રને યાદ હશે કે શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલે ગવર્નરને લખેલા પોતાના પહેલા જ પત્રમાં એકત્રીશ ગામોને વિષે થયેલા વિશેષ અન્યાયનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. આમાંનાં ૨૨ ગામના વર્ગી (યૂપો) ઉતારવાનું ધારાસભાની માર્ચ મહિનાની બેઠકમાં સરકારે જાહેર કર્યું. લોકોનું બળ જોઈને આ પગલું લેવામાં આવ્યું એમ કહેવામાં કંઈ હરકત નથી. આ જાહેરનામાને લીધે ત્રણ ગામો જેમનો વર્ગ ચર્ચો હતો અને ૨૦ ટકા વધારો થયો હતો તેમનો વર્ગ ઊતારવાને લીધે એ વધારો રદ થયો, ત્રણ ગામો જ્યાં મહેસૂલનો વધારો ૪૫ થી ૫૦ ટકા કરવામાં આવ્યો હતો તે ઓછો થઈ ૧૮ થી ૨૦ ટકા થયો, બે ગામનો વધારો ૫૮ ટકાને બદલે ૨૦ ટકા થયો, અને ૧૪ ગામ ૫૦ ટકાના વધારામાંથી ૨૫ ટકાના વધારામાં આવ્યાં. આમ એક ભૂલ સહેજ સુધારવામાં આવી, પણ તેથી કંઈ સરકારમાં ડહાપણનો ઉદ્વેગ થયો હતો એમ નહિ કહી શકાય. સરકારે તો આ જાહેરનામું કાઢીને સાથે સાથે એમ પણ જાહેર કર્યું કે વર્ગ ઉતારવાની સાથે આકારનો વધારો થયો છે તેને કશો સંબંધ નથી, તે વધારાનું પ્રમાણ તો તેટલું જ રહેશે. બારડોલીના ખેડૂતોની લડત તો કશી તપાસ વિના કરવામાં આવેલા મહેસૂલવધારાની સામે હતી. આ જાહેરનામાંથી તો માત્ર ૨૨ ગામ જ્યાં વિશેષ અન્યાય થયો હતો તે બીજાં ગામોની સમાન કક્ષામાં મૂકવામાં આવ્યાં.

ધારાસભાની આ બેઠકમાં ભાઈ નરીમાને બારડોલી તાલુકાના મહેસૂલવધારા સંબંધી સરકારના ઉપર તિરસ્કારનો ઠરાવ રજૂ કર્યો હતો. આ ઠરાવ ઉપર બોલતાં સરકારે અખત્યાર કરેલી નીતિના અચાવમાં આ આખી લડતમાં સરકારને ભમાવનાર સેટલમેન્ટ કમિશનર મિ. ઓંડર્સને એક ભૂકું ભાષણ કર્યું. તેનો એક અચાવ એવો હતો કે સરકારની ‘રેશનિંગ’ નીતિને પરિણામે દારૂની અપત એાછી થયાથી લોકોને અચત થઈ છે, તેટલા પૂરતું વધારે મહેસૂલ તેઓ સુખે આપી શકે. બીજી દલીલ ટાપટી વેલી રેલ્વેથી થયેલા મોટા લાભની કરવામાં આવી. “આ રેલ્વે પાછળ સરકારના આશરા તળે લ.ખો રૂપિયા રેડાયા છે, જેનું વળતર બારડોલીની જમીનના કેટલાંયે વર્ષના મહેસૂલ બરાબર થવા જાય.” રેલ્વે બાંધવામાં આવી તે કેવળ પારમાર્થિક હેતુથી જ એમ કહેવું એ કેટલું બેહુદું છે? રેલ્વેઓએ ભારતનો કસ કેટલો ચૂસી લીધો છે તે બાબતની ચર્ચા કરવાનું આ સ્થળ નથી. પણ એ વાત કેરે મુકીએ તોપણ અજબ વાત તો એ છે કે આ રેલ્વેની દલીલ કરવામાં મિ. ઓંડર્સન તાલુકાનો આખો ઇતિહાસ જ ભૂલી ગયા. ૧૮૯૬ ની જમાબંધી વેળા તે વખતના અમલદાર મિ. પ્રનાન્ડીએ મહેસૂલના દરની ભલામણ કરતાં રેલ્વેથી થનારા લાભને ધ્યાનમાં લીધા હતા. એ અમલદારના શબ્દ તો એાથા પ્રકરણમાં ટાંકી ચૂક્યો છું. પણ ખૂબી તો એ છે કે એ રેલ્વે થવાથી જે લાભની આશા રખાતી હશે તે લાભ પણ થયા છે કે નહિ એની શંકા છે. બારડોલી અને મઢી સિવાયનાં બીજાં કોઈ પણ સ્ટેશને માલ ચડાવવાનું તો કશું સાધન નથી, અને બારડોલીના સ્ટેશન છતાં લોકો નવસારીના બજારનો ઘણો મોટો ઉપયોગ કરે છે.

એક બીજી દલીલ મિ. ઓંડર્સનના પેલા ૪૨,૯૨૩ એકરના ગણેતે આપેલી જમીનના આંકડાં જેવી જ પોકળ હતી. પણ આંકડાનો દુરુપયોગ કેવી રીતે થાય છે, આંકડાને કેમ ઉલટાવવામાં આવે છે તે જણાવવા ખાતર તે અહીં આપવાની જરૂર લાગે છે. એ દલીલ આ હતી: ‘આ વર્ષે જે નવો આકાર ઠરાવવામાં આવ્યો

છે તેની સાથે સને ૧૮૩૩માં લેવામાં આવતા આકારનું પ્રમાણ ૧૧૭ અને ૧૦૦નું છે. એટલે સો વર્ષમાં માત્ર ૧૭ ટકાનો વધારો થયો છે.' હવે આમાં કેટલું ખોટાણું રહેલું છે તે જોઈએ. ૧૮૩૩માં મિ. ઑડર્સનના કહેવા પ્રમાણે ખેડાણને લાયક જમીન ૩૦,૦૦૦ એકર હતી, આજે તે ૧,૩૦,૦૦૦ જેટલી છે. આ ખેડાણની જમીન શી રીતે વધી? નવી જમીન જે ખેડાણને લાયક જમીનમાં ગણાઈ તેમાં કેટલીક ખરાબાની હતી અને કેટલીક ચરણુ અને 'વાડા'ની હતી. ૧૮૩૩ પહેલાં એવો રિવાજ હતો કે ખેડૂત જેટલી જમીન ખેડે તેના પ્રમાણમાં તેને અમુક જમીન ચરણુને માટે મફત મળે. ૧૮૩૩ પછી ૧૮૬૬ સુધી આ ચરણુની જમીન ઉપર વીધે ૧ રૂપિયા લેવાનો શરૂ થયો, અને ૧૮૬૬ થી આ બધી જમીન જરાયત ગણાવા લાગી અને તેની ઉપર મહેસૂલ પણ બીજી જરાયત જમીનના દરે જ લેવાવા લાગ્યું. હવે આપણે જોઈએ કે જે વધારાને મિ. ઑડર્સન સેંકડે ૧૭ ટકા તરીકે વર્ણવે છે તે વધારો ખરી રીતે કેટલો છે. આરડોલી તાલુકાના સરભોણુ પરગણામાં ખેડૂતને ૨૦ વીધાં ખેડાણની જમીન સાથે ૬ વીધાં ચરણુની અથવા વાડાની જમીન મળતી. એટલે કે વીધાનો આકાર ૩.૫ ગણીએ તો એ ખેડૂતને ૨૬ વીધા જમીનને માટે ૧૮૩૩ સુધી

$$(૨૦ \times ૫) + (૬ \times ૦) = ૧૦૦ \text{ રૂપિયા}$$

ભરવા પડતા. અને ૧૮૩૩ પછી એટલે ૧૮૬૬ સુધી

$$(૨૦ \times ૫) + (૬ \times ૧) = ૧૦૬ \text{ રૂપિયા}$$

ભરવા પડતા. પણ ૧૮૬૬ થી પેલા ૬ વીધાના પણ ૩.૫ લેખે ૩૦ રૂપિયા ચડવા લાગ્યા, અને જૂના દર ઉપર મિ. ઑડર્સન ૧૭ ટકા ચડ્યા છે એમ કહે છે એટલે ૨૬ વીધાનું મહેસૂલ આજે

$$(૨૦ \times ૫.૮૫) + (૬ \times ૫.૮૫) = ૩.૧૫૨.૧૦$$

થવા બંધ છે. એટલે કે ૧૮૩૩માં એ ખેડૂતને જેટલી જમીનના ૧૦૦ રૂપિયા પડતા હતા તેટલી જ જમીનના આજે ૧૫૨ રૂપિયા પડે છે. એટલે મહેસૂલ ૧૭ ટકા નહિ પણ ૫૨ ટકા વધ્યું છે. પણ ખેડૂતની ખોટ તો એ ઉપરાંત ઘણી છે. અસલ વાડા મફત

અથવા જૂજ મહેસૂલે મળતા ત્યારે ખેડૂત ઘણાં ઢોર રાખી શકતો, અને ઢોરની સ્થિતિ પણ બહુ સારી હતી. આજે ચરણુની સારી પેઠે કિંમત આપવી પડે છે અને પરિણામે ઢોરની સ્થિતિ ખેડૂત જેવી થવા બેસી છે.

જે મહેસૂલ આકરું હોય તો ખેડૂત જમીન કેમ નથી છોડી દેતો એમ મિ. એંડર્સન પૂછે છે, પણ એણે પોતે જ શ્રી. જયકરના રિપોર્ટ ઉપર કરેલી પોતાની ટીકામાં લખ્યું હતું તે આ વેળા એ ભૂલી ગયા હતા : “બધા આંકડા ઉપરથી એ અનુમાન ઉપર આવી શકાય છે કે ૧૮૯૬માં તાલુકામાં વધારે પડતો મહેસૂલનો દર હતો અથવા તો નફાના છેક ૫૦ ટકા જેટલો દર હતો.” આ આંકડા દર છતાં ખેડૂત જમીન કેમ નથી છોડી દેતો એનો જવાબ તો એ જ હોઈ શકે કે બ્રિટિશ રાજ ભૂંડું છે એમ જાણતા છતાં, અથવા મિ. એંડર્સન અને જયકર જેવા રેઢિયાળ અમલદારો હોવા ન જોઈએ એમ જાણતાં છતાં, ખેડૂત બ્રિટિશ રાજને અને પેલા રેઢિયાળ અમલદારોને નભાવી લે છે. ખેડૂત આકરા દર છતાં જમીનને વળગી રહે છે કારણ તેની પાસે બીજું સાધન નથી, અને જમીનમાંથી પૂરતું પેદા નથી થતું છતાં જમીન છોડતો નથી તેનું કારણ તો સત્યાગ્રહની લડત દરમિયાન સરકાર તરફથી કાગળો લખનાર મિ. સ્માઇથે પોતે જ આપેલું છે. ૧૯૨૪માં ખેડાના કલેક્ટર તરીકે એણે જમીનમહેસૂલકમિટી આગળ જુલાની આપતાં જણાવ્યું હતું : ‘જે એમ પૂછતા હો કે લોકો ગુજરાત કેમ કરતા હશે તો એનો જવાબ એ છે કે મોસમ વીત્યે નવરાશના દિવસોમાં એ લોકો દહાડીદપાટી કરે છે, બળદ અને ગાડાંની મદદથી ભાડાં કરે છે, ઢોર રાખી ઘીદૂધ વેચે છે.’

પણ હવે આ બચાવના પોકળપણમાં બહુ ઊતરવાની જરૂર નથી. દલીલો તો ગમે તે કરવાનો મિ. એંડર્સનને હક હતો, પણ એક વસ્તુ એના ભાષણમાં એવી હતી કે જે એના જેવા અમલદારના મોંમાં પણ શોભતી નહોતી. પોતાના એ ઐતિહાસિક થઈ જનારા ભાષણને ઉપસંહાર કરતાં મિ. એંડર્સન બોલેલા : “આપણને કહેવામાં આવે છે કે થોડાં વરસ ઉપર બારડોલી

તાલુકો સવિનય ભંગની એની ભવ્ય તૈયારી માટે જગપ્રસિદ્ધ થયો હતો. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે એ પ્રસિદ્ધ થયો હતો ખરો, પણ એ પ્રસિદ્ધિનો મારા તમારા જેવાને લોભ થાય એમ નથી— એ પ્રસિદ્ધિ નિષ્ફળતાની અને હારયપાત્રતાની પ્રસિદ્ધિ હતી. આ વખતે લડત ચલાવી રહ્યા છે તેમને મારે જણાવવું જોઈએ કે એ જમીન ખાલસા થશે. તેને વેચવાનો વખત આવશે ત્યારે તેને લેનારા ધણા લોકો મળી આવવાના છે. સત્યાગ્રહીઓની હિંસા કે અહિંસા આ લોકોને સોના જેવી જમીન ખરીદતાં અટકાવી શકવાની નથી. એટલે હું તેમને વીનવીને ચેતવું છું કે થર્મોપિલી તરફ કૂચ કરતાં જોજો તમે પાણીપત નહિ પહોંચી જાઓ.”

મિ. એંડર્સન ગમે તેટલા જમીન ખરીદનારા ઊભા કરે તેમાં તેમની સાથે કોને તકરાર હોય? બડાશ જેને જેટલી મારવી હોય તેટલી મારવાનો હક છે. પણ પાણીપતની એવકૂરીભરેલી વાત કરવાની મિ. એંડર્સનની હિંમત ચાલી અને એ ભાષણ જેમનું તેમ સરકારી હેવાલોમાં છપાયું એ આ જમાનાની સરકારની બલિહારી છે. બારડોલીએ તો કદી પોતાની ‘પ્રસિદ્ધિ’નો ગર્વ કયો નહોતો, પ્રસિદ્ધ થવાનું તેના નસીબમાં તે વેળા નહોતું લખેલું એ વાતનો બારડોલીને ખેદ રહી ગયો હતો. પણ પાણીપતનો શાપ દેતી વેળા મિ. એંડર્સનની અઝલ કેમ એટલી બધી બહેર મારી ગઈ હશે કે તે અબજોતાં હાલની સરકારને અહમદશાહ અબદલી દુરાની સાથે સરખાવી દેતા હતા એ ભૂલી ગયા? અહમદશાહના દહાડા તો પાણીપત પછી હિંદુસ્તાનમાં ગણ્યાગાંઠ્યા જ હતા એ વાત એંડર્સન કેમ ભૂલી ગયા હશે? બારડોલી તો પાણીપતના પાઠ ભૂલે એમ નહોતું જ, પણ તે ઉપરાંત બારડોલીની આગળ તેને ઉત્તેજન આપનારી ચંપારણ, ખેડા, નાગપુર અને બેરસદની તાજાં યાદ પણ હતી.

‘નાદીરશાહી’

“સરકારે ધાયું છે કે અહીંના સુવાળા અને પોચા વાણિય.ઓને જ સૌથી પહેલા જ ચાંપી નેવા. ગાબડું એકવાર પડ્યું તો ધીરેધીરે આખી ઇમારત ગબડી પડશે.”

જમીનાં કાગળિયાં તો જાણે જનતાનની જાહેરખબરના જેવાં નકામાં હોય એમ લોકો ગણવા લાગ્યા. શ્રી. વલ્લભભાઈ કહે: ‘પેલાં પીળાં કાગળિયાં આવે એને તમારી લડતનાં સંભારણું તરીકે આયનામાં મઢાવીને ઘરમાં લટકાવી રાખો. તમારી ભવિષ્યની પ્રજા પણ એને જોઈને અભિમાન લેશે કે અમારા બહાદુર આપ-દાદાએ સરકાર સાથે લડત માંડી હતી.’

બસ થયું. આમ સરકારના દરેક પગલાને હસી કાઢવામાં આવતું જાય, અને લોકોની ભડક ભાંગતી જાય. પત્રિકાઓમાં અમુક ઠેકાણે પીળા પતાકડાં ચોડાયાં છે એમ ટોળથી રોજ ઉલ્લેખ થાય અને લોકો ચોરા ઉપર બેસીને તલાટીના ઉત્સાહ ઉપર હસે. તલાટી જમી કરવા નીકળતા નહિ એમ નહિ. નીકળતા તો ખરા, પણ જમીની રીતોથી અજાણ તલાટીઓ હજી જમી કરતાં ખરેખર શીખ્યા નહોતા. અને ભલભલા જમીવાળાઓને પાણી પાવાની કળામાં પ્રવીણ શ્રી. મોહનલાલ પંચા અને દરબાર-સાહેબની પાસે લોકો તે કળા શીખવા લાગ્યા હતા. બાળકો પણ જાણતાં હતાં કે તલાટી વેડિયો લઈને ઘર તરફ આવે ત્યારે શું કરવું. સ્વયંસેવકો તો તલાટીની પાસે જઈને શ્રી. વલ્લભભાઈના ભાષણમાંથી તેમને તેમના કર્તવ્ય વિષેના ફકરા વાંચી સંભળાવે. રવિશંકરભાઈ લોકોને કહે: ‘બાપર દેવાનાં જેવું એક કોણું સરકારને ડરાવતું હતું, લોકો પણ તેનાથી ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારતા હતા. પણ વલ્લભભાઈસાહેબે બોરસદમાં લડત ઉપાડી તેને પ્રતાપે

લોકોમાં એવું બળ આવ્યું કે બાબર દેવો ભાગતો ફરવા લાગ્યો. આ બળ ગરીબડી રાનીપરજ કામમાં આવવા લાગ્યું. એક રાનીપરજ પટેલે મહાલકરીને ‘જમ્મીમાં મદદ કરવાની ધસીને ના પાડીને કહ્યું, ‘મારી પાસે પટાવાળા કે વેઠિયા નથી, હું શું કરું?’

છાવણીઓમાં રોજરોજ સ્વયંસેવક વધતા જતા હતા. બામણીની દરબારસાહેબની છાવણી દરબારને શોભે એવી હતી. એક સન્નજને પોતાનું રાયરમીલાવાળું ધર તેમને સોંપ્યું હતું, સાયંકાળે ત્યાં ‘નવજીવન,’ ‘આત્મકથા,’ ‘પત્રિકાઓ,’ વક્ષલભાઈ-સાહેબનાં ભાષણો વંચાય, પ્રાર્થના થાય, અને મોડા મોડા રાત્રે લોકો છૂટા પડે. કૃષ્ણચંદભાઈનાં ભજનથી રસ જામે તે જુદો. આ ‘દરબારી’ છાવણીની વાત થઈ. ગરીબની છાવણીમાં ગરીબને જાગે એવો ઠાઠ રહેતો. જુવારની કડબ અને પરાળનાં જાયેલાં છાપરાંમાં બાલદાની છાવણી હતી. પણ ત્યાં પણ રંગ તો બીજી છાવણી જેટલો જ જામતો.

વાલોડના બીજા જે વણિક સન્નજન આજ સુધી પશ્ચાત્તાપ કર્યો વિના બેઠા હતા તેમને હવે પશ્ચાત્તાપ થયો અને તેમણે રૂ. ૬૫૨નું દાન પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે કર્યું. આ અને એવા દાખલાઓથી લોકો કંઈક હદ ઓળંગવા લાગ્યા. બહિષ્કારનું શસ્ત્ર જ એવું છે કે જેમાં હદ ચાતરવાનો ભય હમેશાં રહે છે. તેમાં બારડોલીના લોકો જેમણે પોતામાં રહેલા બળનો આ પહેલી જ વાર અનુભવ કર્યો હતો તેનું શું પૂછવું? અત્યાર સુધી ‘કડોદનો કાળો ડાઘ’ તાલુકાને નામોશીરૂપ હતો. કડોદ લડતમાં નહોતું જોડાયું એટલું જ નહિ પણ ત્યાંના પૈસા ભરી દેનારા શ્રીમંતો બીજાને સતાવતા પણ ખરા. તેઓ પોતાના ગામની પોતાની જમીનનું જ નહિ પણ બહારગામની જમીનનું મહેસૂલ પણ કટકે કટકે, લોકોને સતાવવાની ખાતર જ જાણે, ભર્યે જતા હતા. આવા માણસોની જમીન ગણોતે કદી ન ખેડવાનો ઠરાવ કરવાને માટે આસપાસના ગામના ખેડૂતોની સભા ભળી. તેને ત્યાં મજૂરોને કામ કરવા ન જવા દેવાનો પણ ઠરાવ વિચારમાં આવ્યો, અને કડોદ ઠેકાણે ન આવે ત્યાં સુધી આખા કડોદની સાથે અસહકાર.

કરવાનો દરવા પણુ વિચારમાં આવ્યો. છેલ્લા એ દરવો છોડી દેવાનું સમજાવતાં શ્રી. મોહનલાલ પંડ્યાને મહામુસીબત પડી. પાટીદાર કામનાં જુદાંજુદાં મંડળોનાં પંચ મળતાં હતાં અને અહિંકારના આકરા દરવો થતા હતા. ચાલી રહેલા આ નવા પવનને મર્યાદામાં રાખવાને માટે ગાંધીજીને અહિંકારના શસ્ત્ર વિષે નીચે પ્રમાણે સાવચેતીની નોંધ લખવાની ફરજ પડી. આમ વારંવાર ગાંધીજીની સલાહસૂચના તો આરોડોલીના સત્યાગ્રહીઓને મળ્યા જ કરતી હતી :

“જેઓ સરકારવેશે ભરવા તૈયાર થાય છે તેમની સામે આરોડોલીના સત્યાગ્રહીઓ અહિંકારનું શસ્ત્ર વાપરવા તૈયાર થઈ જતા સાંભળ્યા છે. અહિંકારનું શસ્ત્ર જલદ છે, ને મર્યાદામાં રહીને સત્યાગ્રહી વાપરી શકે છે. અહિંકાર હિંસક અને અહિંસક હોઈ શકે છે. સત્યાગ્રહીથી અહિંસક અહિંકાર જ વપરાય. અત્યારે તો હું બન્ને અહિંકારનાં થોડાં દૃષ્ટાંતો જ આપવા ઇચ્છું છું :

સેવા ન લેવી તે અહિંસક અહિંકાર. સેવા ન દેવી એ હિંસક હોઈ શકે.

અહિંકૃતને ત્યાં જમવા ન જવું, તેને ત્યાં ધિવાહાદિના પ્રસંગોમાં ન જવું, તેની સાથે સોદો ન કરવો, તેની મદદ ન લેવી એ અહિંસક ત્યાગ છે.

અહિંકૃત માંદો હોય તો તેની સારવાર ન કરવી, તેને ત્યાં દાકતર ન જવા દેવો, તેનું મરણ થાય તો મરણક્રિયામાં મદદ ન કરવી, તેને ફૂવા, મંદિર, વગેરેના ઉપયોગથી દૂર કરવો એ હિંસક અહિંકાર છે. જોડો વિચાર કરતાં માલુમ પડશે કે અહિંસક અહિંકાર લાંબો સમય નહીં શકે છે, ને તે તોડાવવામાં બહારની શક્તિ કામ નથી કરી શકતી. હિંસક અહિંકાર લાંબો વખત ન ચાલે, ને તેને તોડવામાં બહારની શક્તિનો પુષ્કળ ઉપયોગ થઈ શકે. હિંસક અહિંકાર લડતને છેવટે નુકસાન જ કરે છે. આવા નુકસાનના દાખલા અસહકારના યુગમાંથી ઘણાં જ આપી શકાય છે. પણ આ પ્રસંગે મેં ભેદ પાડી બતાવ્યો છે, તે જ આરોડોલીના સત્યાગ્રહીઓ અને સેવકોને સારું બસ હોવું જોઈએ.”

પેલાં પીળાં પતાકાંની સંખ્યા હવે સેંકડાઓથી ગણાય એટલી થઈ હતી. બચનું નામ નિશાન ન રહ્યું હોય એમ સૌ કેઈ વર્તતા હતા. રાત્રીપરજનો માણસ ઉપ્યુટી કલેક્ટર જોવાની સાથે

પેલાની આંખ અને કાન ચોળાવે, અરે છુદ્ધિને ચોળાવે, એવા સ્વાલજવાળ કરી શકે એવી કલ્પના મહિના ઉપર કોઈએ કરી નહોતી.

સ૦ કેમ ભરતા નથી ?

જ૦ વધારો રદ કરો એટલે ભરીએ.

સ૦ તમારા ગામો ઉપર તો જૂજજૂજ વધારો જ આવે છે.

જ૦ જૂજજૂજ પણ ક્યાંથી લાવીએ ? પોણો મણુ પાણીમાં ત્રણ શેર લોટ નાંખી રાખડો બનાવીએ તેમાંથી તમે અચ્છેર લોટ વાઈ લેવા માગો છો.

સ૦ વધારો તો સાચો જ છે. ધારાસભામાંયે કાયમ રહ્યો છે. માટે નહિ ભરો તો જમીન ખાલસા થશે.

જ૦ અરે સાહેબ, ધારાસભાની વાત અમે નહિ સમજીએ.

ફૂલમાં ફૂલ કપાસકા, ઓર ફૂલ કાયકા ?

રાત્રીમાં રાત્રી મેઘરાત્રી, ઓર રાત્રી કાયકા ?

સ૦ એટલે શું ?

જ૦ ખાલસા તો મેઘરાત્રી કરવા માગે તો થાય. બીજા કોઈ રાત્રી ન થાય.

આ વધતા જતા બળને કેમ સાંખી રહેવાય ? ડેપુટી કલેક્ટરે તો ઉત્સાહમાં માનેહું હશે કે આ ‘વાણુગાં’ એ અને ‘ઢોડિયાં ચોંધરાં’ જમ્તીની નોટિસથી જ ડરીને પૈસા ભરી દેશે. મિ. એડર્સને પણ ધારાસભામાંથી સંભળાવ્યું હતું કે ‘સરકાર આ બાબતમાં જરાય પાછું ફરીને જોવાની નથી.’

પણ પહેલા બહાર ખાલી ગયા, અને હવે તો વધારે જલદ ઉપાય લીધે જ છૂટકો છે એમ સરકારી અમલદારોને લાગવા માંડ્યું. એટલે વળી પાછા જલદ ઉપાયને માટે પણ વણિકો જ શોધવામાં આવ્યા. તા. ૨૬મી માર્ચે બાજીપરાના શેઠ વીરચંદ્ર એનાજીને બારણે મહાલકારીની સહીની એક નોટિસ ચોડવામાં આવી, જેમાં જણાવ્યું હતું કે જો તે વાલોડ ખાતાની પોતાની જમીનનું રૂ. ૧૬૦-૫-૪ મહેસૂલ તા. ૧૨-૪-૨૯ સુધીમાં ન ભરે તો જમીન ખાલસા કરવામાં આવશે. એ જ દિવસે વાલોડના

સાત ગૃહસ્થો શેઠ ધેવાભાઈ, શેઠ ગુલાબદાસ, શેઠ ભૂખણદાસ, ડાહ્યાભાઈ, દામોદરદાસ, ચુનીલાલ અને સોની ચુનીલાલ અને ગં. સ્વ. ઇચ્છાબહેન ઉપર એવી જ ખાલસા નોટિસો કાઢવામાં આવી. આથી જરાય ડગ્યા વિના શેઠ વીરચંદે મહાલકરીને એક વીર કાગળ લખ્યો જેમાં તેણે જણાવ્યું :

“આવી નોટિસ આપવાને આપ સાહેબે આખા મહાલમાં મને પ્રથમ પસંદ કર્યો તે ઉપરથી એમ માનવાને કારણ રહે છે કે આખા મહાલની અંદર મને આપ છેક જ નબળામાં નબળો સમજે છે. આવું માનવાને મેં આપને શું કારણ આપ્યું હશે એ મારા ખ્યાલમાં આવતું નથી. પરંતુ મારે આપને જણાવવું જોઈએ કે આખો તાલુકો ખાલસા થાય તોપણ જે અન્યાયી વધારો કરવામાં આવ્યો છે તે રદ ન થાય અથવા તો તેની યોગ્ય તપાસ ફરીથી ન થાય ત્યાં સુધી તાલુકામાં હવે કોઈ પૈસા ભરનાર નથી અને હું પણ ભરવાનો નથી.

આપ જે સરકારના સાચા વફાદાર નોકર હો તો આપનો ધર્મ છે કે તાલુકાની ખરી સ્થિતિથી આપે સરકારને વાકેફ કરવી જોઈએ, અને પ્રબળને જે અન્યાય થયો છે તે દૂર કરાવી ન્યાય મેળવવામાં પ્રબળને મદદ કરવી જોઈએ. જે તાલુકાનું કેટલાંયે વરસ સુધી આપે લૂણ ખાધેલું છે તે તાલુકાની પ્રબળ ઉપર નોકરીની આખર વેળાએ આપને પ્રબળને રાંતડવાનો પ્રસંગ આવી પડ્યો છે તેમાંથી આપે કોઈ પણ રીતે ઊગરી જવું જોઈએ એવી મારી આપને નમ્ર વિનંતિ છે.

ચાકરીની આખર વખતે ખાતેદારોની જમીન ખાલસા કરવાની આપને સત્તા આપવામાં આવી હોય અને તે પ્રમાણે જે આપે આ નોટિસમાં સહી કરી તે મારે ખારણે ચોડાવી હોય અને હવે પછી ખેડૂતોની જમીન ખાલસા કરવાનું કામ આપને હાથે થવાનું હોય તો એવી નોકરીમાંથી છૂટી જવું એ શોભાભરેલું છે. આપની નોકરીના દૂક દિવસ બાકી રહેલા છે અને એટલી રાત આપની સરકારમાં ચડી હશે. આપના હિતેચ્છુ તરીકે હું આપને સલાહ આપું છું કે આપના હાથની નોટિસો આપના તાલુકાની રૈયતને મળે તે કરતાં આપ નોકરીમાંથી છૂટા થઈ જશો તો વળતી વેળાએ આખર સચવાશે.”

વાલોડના પેલા સાત સજ્જનોએ શ્રી. વલ્લભભાઈને કાગળ લખીને ખાતરી આપી : “જે પ્રમાણે નોટિસ અને જમીના મારાની પહેલી શરૂઆત અમારા ગામ ઉપર કરવામાં આવેલી હતી, પરંતુ

તેમાં જેમ સરકારને નિષ્ફળતા મળી છે તેમ આ ખાલસાની નોટિસની ખાખતમાં પણ સરકારને નિષ્ફળતા જ મળશે એ વિષે આપ નિશ્ચિત રહેશો. ” સામાન્ય રીતે મહાલકરીની સાથે ઘણી ખેઠક અને ઘરોખો રાખનારા શેઠ વીરચંદ ખાલસાની નોટિસથી ગભરાયા વિના કે મહાલકરીની સાથેની મહોખતથી અંગળા વિના તેને સામી નોટિસ આપે એ વાત જ તાલુકાના લોકોને માટે અસાધારણ હતી. વાણિયાઓ પહેલા ગગડી જશે એવો ડર સરકારને જ હતો એમ નહિ, પણ લોકોમાંના ઘણા જણને હતો. એ ડર ખોટો પડ્યો એટલું જ નહિ પણ કણખીઓ અને ખીજાઓમાં એકબીજા વચ્ચે વાતચીત થવા લાગી કે હવે વાણિયા ખાલસાથી ન ડગ્યા એટલે આપણે ડગશું તો આપણે તો કાચલીમાં પાણી લઈને ટૂંખી મરવા જેવું જ થવાનું છે.

તાલુકામાં આ ખાલસા નોટિસોની ચમત્કારિક અસર થઈ. દેશમાં આ વસ્તુ ‘નાદીરશાહી’ તરીકે પ્રગટ થઈ, ગાંધીજીએ દેશને આ ‘નાદીરશાહી’ વિષે જાગૃત કરનારા લેખો ‘યંગ ઇડિયા’ અને ‘નવજીવન’માં લખ્યા, અને પરિણામે ખારડોલી સત્યાગ્રહને વિષે હજી કંઈ ઉદાસીન રહ્યા હતા તેમણે તે ઉદાસીનતા છોડી. ગાંધીજીનો નીચેનો લેખ ખારડોલીનાં ગામેગામમાં વધાવી લેવામાં આવ્યો. લોકોએ તે વારંવાર વાંચ્યો :

“જનરલ ડાયરને જ્યારે માજી હંટર કમિટિના એક સભ્યે જલિયાંવાલાની કતલ ખાખત સૂચક પ્રશ્ન પૂછ્યો, ‘તમારો વિચાર નાદીરશાહી ચલાવી લોકોના મનમાં સરકારનો રુઆબ પેદા કરવાનો હતો?’ ત્યારે તેણે તે સૂચનાનો ઉત્સાહપૂર્વક સ્વીકાર કરી, ‘હા’ કહી હતી. પણ નાદીરશાહીનો આરંભ કંઈ જનરલ ડાયરથી નહોતો થયો. એ તો હિંદી નોકરશાહીનો પરંપરાનો વારસો ને ઇન્જરો છે. પણ આ નાદીરશાહીને જનરલ ડાયરે પ્રખ્યાતિ આપી એમ કહી શકાય. તેથી આપણે તેને ડાયરશાહીને નામે પણ ઓળખીએ છીએ. ડાયરશાહીની નીતિ ઉપર નોકરશાહીની હસ્તી નિર્ભર છે તેથી પ્રસંગ આવ્યે નોકરશાહી તેનો આશ્રય લેતાં ચૂકતી નથી. તેને મન ખારડોલીમાં આ પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો જણાય છે. તેથી ખીકણ ને પોચા ગણુતા વાણિયા સત્યાગ્રહીઓની ઉપર નાદીરશાહીનો આરંભ થયો છે એમ કહેવાય. આઠ

બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

વણિક સત્યાગ્રહીઓ ઉપર નોટિસ પહોંચી છે કે જો તેઓ ૧૨મી એપ્રિલ પહેલાં તેમની નોટિસમાં જણાવેલી જમીનનું મહેસૂલ નહિ ભરી જાય તો તે બધી જમીન ખાલસા થશે. એક વણિક શુદ્ધરથની ઉપર નોટિસમાં ૧૬૦ રૂપિયાના આકારની જમીન બતાવી છે. સરકાર રૂ. ૧૬૦ની જમીન લાવત તો આપણને કદાચ બહુ દોષ દાઢવાપણું ન હોત. પણ રૂ. ૧૬૦ ને સારુ. હજારો રૂપિયાની કિંમતની જમીન ખાલસા કરવી એટલે જ નાદીરશાહી. આ રાજનીતિમાં અમુક પ્રસંગોમાં તમાચાનો ઉત્તર તમાચો નહિ પણ ફાંસી હોય છે. એક રૂપિયાના લેણાને પેટે એક હજાર લેનારને આપણે જાણીએ, તેને દશ માથાંવાળો રાવણ કહીએ.

આગળબુદ્ધિ ગણાતા વાણિયા આનો જવાબ છેવટે શો આપશે ? પોતાની લીકતા સિદ્ધ કરો બતાવશે કે સત્યાગ્રહી સેનામાં જોડાયાની યોગ્યતા સિદ્ધ કરી બતાવશે ?

વલ્લભભાઈએ એકવાર નહિ પણ અનેકવાર ચેતવણી આપી છે કે સરકારે જમીન ખાલસા કરવાના, જેલમાં મોકલવા વગેરે અધિકાર કાયદા વડે લઈ રાખ્યા છે, અને એ અધિકારોનો અમલ કરતાં તે મુદલ અચકાય એવી નથી એમ તેણે અનેકવેળા સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. એટલે ખાલસાની નોટિસથી તેમણે કે બીજા કોઈએ હેબતાઈ જવાનું નથી. તેમણે વિશ્વાસ રાખવાનો છે કે ખાલસા થયેલી જમીન સરકારને નથી પચવાની કે નથી તે જમીન સિલામવેચાણમાં લેનાર કોઈ દ્રોહી નીકળી પડે તો તેની થવાની. આમ લૂંટેલી જમીન કાચો પારો છે ને તે ફૂટી નીકળ્યા વિના ન જ રહે.

પોતાની ટેકતા કરતાં કે આબરૂના કરતાં જમીન વધારે નથી. જમીન નથી તેવા અસંખ્ય મનુષ્યો આ દેશમાં પડ્યા છે. જમીનવાળાની જમીન ગઈ રેલમાં ઘસાઈ ગઈ ને તેની ઉપર રેતીનાં રણ જામ્યાં છે. ગુજરાતીઓ જેમ આસમાનીને ધીરજ ને વીરતાપૂર્વક વશ થયા, તેમ બારડોલીના સત્યાગ્રહીઓ આ સુલતાની રેલને વશ થાઓ ને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરો. ”

૧૯૨૧ ની યાદ

“તમે જેમજેમ લડતા જશો તેમતેમ લડતની મીઠાશ સમજતા જશો. આ લડતમાં મીઠાશ છે તેટલી કોઈ ચીજમાં નથી. તમે ખેતર વાવો છો અને પછી પાક થાય છે ત્યારે લણવામાં તમને જે રસ આવે છે તેના કરતાં આ લડતમાં વધારે રસ છે.”

એ પ્રિય મહિના શરૂ થઈ ગયો છે, અને ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ જેમાંથી કોકોકોવાર સરકારની મનોદશાના જાણકારા મળી આવે છે તે કપાળ ફૂટીને લખે છે: “સત્યાગ્રહની લડતનું જોર ઓછું થતું જણાતું નથી. ખાલસાની નોટિસો અપાઈ ગઈ છે, પણ જમીનમહેસૂલના કાયદા પ્રમાણે જમીન ખાલસા કરવાની રીત એટલી અટપટી છે કે સરકારનાં પગલાંનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ દેખાતાં કદાચ થોડો અફવાડિયો વીતે. થોડી જંગમ મિલકત જમ કરવામાં આવી છે ખરી પણ તેની કશી અસર નથી. સરકારે જમીન ખાલસા કરવાની જે ધમકી આપી છે તેથી ખેડૂતો ડરશે ખરા, અને સત્યાગ્રહથી પોતે ધારેલાં ફળ આવતાં નથી એમ તેઓ જોશે ત્યારે આખી લડત કડકડભૂસ કરતી તૂટી પડશે.”

પણ સરકારની એ આશા દહાડેદહાડે વ્યર્થ જતી હતી. એક મહિના પછી બારડોલી ગવર્નરને બારડોલીની નવી જ રેનક નજરે પડતી હતી.

બારડોલી તાલુકો હવે ચારે દિશાઓમાંથી સહનુભૂતિ મેળવી રહ્યો છે. એ સહનુભૂતિને માટે તેણે લાયકાત મેળવી છે, લડતના એ મહિનામાં તેણે પોતાનું બળ નિત્ય વધારે ને વધારે દાખવ્યું છે. એટલે સૌ એ લડત જોઈને હેરત પામે અને સહનુભૂતિના ઠરાવ કરે તેમાં આશ્ચર્ય શું? ડા. સુમંત મહેતાએ તો આખા ગુજરાતને હલાકલ કરી હતી. શ્રી. વલ્લભભાઈ જ્યાં સુધી લડતનો રંગ જામે

નહિ ત્યાં સુધી કશી હાકલ કરવાને તૈયાર નહોતા. ‘પહેલાં લડી બતાવો પછી સહાનુભૂતિની આશા રાખો’ એ જ સૂત્ર તેઓ બ્યાં-ત્યાં સંભળાવતા હતા. હવે સહાનુભૂતિને તેમનાથી પણ ઠેલી શકાય એમ નહોતું. તાલુકાની ત્રણ દિશામાં ગાયકવાડી સરહદ લાગી રહેલી છે, એ વસ્તુ યાદ રાખવાનું પ્રથમ પ્રકરણમાં જ મેં વાચકનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. બારડોલી આસપાસના બધા ગાયકવાડી તાલુકાઓએ ઠરાવ કર્યો કે સરકાર બારડોલીમાં જમી કરે તેમને વેઠ કરી, ગાડાં ભાડે આપી, અથવા બીજી કોઈ પણ રીતે મદદ ન કરવી; તથા ખાતેદારોની જમીન ખાલસા કરી વેચે તો તે કોઈએ લેવી નહિ અથવા ખેડવી નહિ. આમ આપોઆપ ગુજરાતનું સંગઠન થતું જતું હતું. રેલ વખતે સંગઠન કંઈ નહોતું? એ જ સંગઠન ક્ષણવારમાં આ બીજી રેલ સામે ઊભું થયું. પણ ગુજરાત-બહારથી પણ સહાનુભૂતિ આવવા લાગી. પૂનામાં બારડોલી માટે જ ખાસ સભા કરવામાં આવી હતી, અને સત્યાગ્રહીઓને સફળતા ઇચ્છવામાં આવી હતી. મુંબઈમાં હજી સભા થઈ નહોતી. પણ મુંબઈથી તો નાણાં આવવા લાગ્યાં. ભાઈ મણિલાલ કોઠારી મારફતે ૧,૦૦૦ રૂપિયા આવી ગયા હતા.

પણ આ ઉપરાંત અણુધારી દિશામાંથી પણ સહાનુભૂતિ મળી રહી હતી. મુંબઈનું પ્રેસિડેન્સી એસોસિયેશન પણ ખેસી નહોતું રહ્યું. એ તો વિનીત પક્ષનું મંડળ રહ્યું, એ સત્યાગ્રહીઓથી દોઢ ગાઉ દૂર ભાગનારા, એમનું પણ બારડોલીએ ધ્યાન ખેંચ્યું. એ મંડળે ખાસ બેઠકમાં ઠરાવ કર્યો:

“મુંબઈ સરકાર બારડોલી, શાષ્ટી, અલીબાગ વગેરે તાલુકાઓમાં સરકારી હુકમો દ્વારા મહેસૂલ વધારવાની નીતિ આદરી રહી છે તેને માટે આ મંડળની કાર્યવાહક સમિતિ સખત નાપસંદગી બતાવે છે, અને જણાવે છે કે જમીનમહેસૂલકમિટીએ ભલામણ કર્યા મુજબ આ બાબતમાં આખરી અવાજ તો ધારાસભાનો હોવો જોઈએ; એટલે આ સભા આગ્રહ કરે છે કે મુંબઈ ઇલાકામાં લેંડ રેવન્યુ કોડનો સુધારો કરી મહેસૂલનો આખો પ્રશ્ન ધારાસભાની હકૂમતમાં ન મુકાય ત્યાં સુધી મહેસૂલ વધારવાનું બંધ કરવું.”

એ તો ‘રાજમાન્ય’ મંડળ રહ્યું એટલે એમાં બારડોલીના ‘સત્યાગ્રહી’ઓનું નામ શી રીતે આવે? પણ સત્યાગ્રહીઓને

સત્યાગ્રહ ઉપર મુંબઈ પ્રેસિડેન્સી એસોસિયેશનની પસંદગીનો સિક્કો નહોતો જોઈતો, તેમને તો ન્યાય જોઈતો હતો. પ્રેસિડેન્સી એસોસિયેશને પોતાની રીતે બારડોલી માટે ન્યાય માગ્યો.

પણ સરકારે આથી ચેતવાની ના પાડી. સરકારે તો પોતાનો કક્કો ખરો છે એ જ મનાવવાના મિથ્યા પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. ધારાસભામાં કોઈને આમ સમજાવ્યા, કોઈને તેમ સમજાવ્યા, અને મિ. નરીમાનના ઠરાવ વિરુદ્ધ ૪૪ મત મેળવ્યા તેની સરકારે ઠેરઠેર જાહેરખબર ચોડવા માંડી. ધારાસભાના ભારે બહુમતથી થયેલા ૧૯૨૪ અને ૧૯૨૭ના ઠરાવોને ગળી જનારી સરકાર આજે ધારાસભાને અડિંગીને પોતાનો કક્કો ખરો છે એમ સિદ્ધ કરવા માંડી. એ જાહેરખબર સમજાવવામાં જૂઠાણાંનો આશ્રય લેવામાં પણ નાના અમલદારો ચૂકતા નહોતાં.

રાજા અને પ્રજાના લડતના રસ્તા ન્યારા રહ્યા. એક બાજુ લડતમાં બધું થઈ શકે એ ન્યાયથી સરકાર લડે છે, બીજી બાજુ ગમે તે સંજોગોમાં પણ ખોટું ન થાય એ કુવતારાને વળગી શરી પ્રજા લડે છે. સરકારના આડતિયાઓની જાહેરમાં કામ કરવાની હિંમત શેની ચાલે? માત્ર કાયદા પ્રમાણે જ પડતી તો જાહેરમાં જ થઈ શકે, એટલે તેટલું જાહેર કરવામાં આવે. બાકી લોકોને ફેાસલાવવા, ફેાડવાના પ્રયત્ન કરવા, ધમકીઓ આપવી, ખોટી સમજ યાડવી એ જ તેમનાં માનીતાં સાધનો. ‘ફલાણુભાઈએ પૈસા ભરી દીધા, તમે કેમ હજી બેઠા છો, હવે તો ભર્યે જ છૂટકો,’ કહીને તેઓ ભોળા રાનીપરજને ભોળાવે. મહાલકરી પટેલને કહે, ‘વેઠિયાઓ ન લાવી આપે તો તારે વેઠ કરવી પડશે.’ કોઈ તલાટી બિચારા ઘોખીના હપ્તાના થોડા આના પોતાના ખિસ્સામાંથી ભરી દે—એ આશાએ કે પેલાની પાસે કપડાં ઘોવડાવીને તેટલું તો વસૂલ થશે.

આથી ઊલટું પ્રજાના રસ્તા ન્યારા હતા. પ્રજાની એકે પ્રવૃત્તિ ચેરીફીથી થતી નહોતી—ભાષણો થાય તો સરકારને રિપોર્ટ મળે તે પહેલાં છપાય, લોકોને ઘોળે દહાંડે સમજાવવામાં આવે, સભામાં સરકારી લોકોને પણ આમંત્રણ આપવામાં આવે.

ફૂલચંદલાઈનાં લોકપ્રિય ગીતો આખાજવૃદ્ધ સૌને મોઢે ચડી ગયાં હતાં, તે નીડર રીતે સૌ ગાતાં ફરે :

અમે લીધી પ્રતિજ્ઞા પાળશું રે
આરોલીનું રાખશું નાક અમે ૦

અથવા

પરદેશી સૂખા કીસનો વધારો નહોતો રે નાંખવો—

અથવા

અમે ડરતા નથી સરકારથી રે અમે ૦
સરકાર જૂઠી, સરકાર દંભી
એ તો ફૂંખશે એના પાપભારથી રે અમે ૦

આવાં સહેલાં, થોડા જ ફેરફારવાળા પલટા જેમાં એક પછી એક ચાલ્યા આવે એવાં, ગીતો સૌને સહેજે મોઢે થઈ જાય તેમાં નવાઈ શી? દરેક ગામ પોતાની સ્વયંસેવક સેના બીબી કરી પોતાનાં ઢોલ અથવા ગુગલ રાખવા લાગ્યું, અને જમીનો હુમલો લઈ આવતા કોકને જોયા કે તરત ઢોલ વાગ્યું જ છે. આ ઢોલ વગાડનાર સ્વયંસેવકો અધા બાળકો. જમીવાળા આવ્યા કે ટપોટપ તાળાં પડ્યાં જ છે, અને ખડખડાટ હસતી સ્ત્રીઓ બારણાં વાસી બીબી જ છે!

અને એ સલાઓ! કલેક્ટર કમિશનર શા સારુ આવી સલામાં ન જતા હોય? લોકોનું જેમ જેવાનું તેમને ન, ગમતું હોય! સ્વતંત્ર હવાથી પ્રકુલિત થઈ આનંદસાગરમાં મહાલતા ખેડૂતો તેમની આંખે દેખ્યા ન જતા હોય!

જ્યાં મહિના ઉપર એકે સ્ત્રી જેવામાં નહોતી આવતી ત્યાં હવે હગલેદગલા સ્ત્રી દેખાતી હતી. ક્યાંક તો એમ થઈ જાય કે સ્ત્રીઓ વધારે હશે કે પુરુષ! દૂરદૂરનાં ગામડાંમાંથી ચાલ્યાં ચાલ્યાં સલાને સ્થાને જાય. ન જુએ બળતા બપોર કે કાળી રાત—જોકે હું ગયો ત્યારે તો શીતળ ચંદ્રિકા આંખો ઠારતી હતી. અને સ્ત્રીઓ કાંઈ ઓટલા ભાંગવા, કે વાતોના ચાપડા મારવા, કે બચ્ચાંના કોલાહલથી સલાને અશાંત કરવા નહોતી જતી. તેઓ તો સંપૂર્ણ રસથી વલ્લભભાઈને સાંભળતી હતી, વાંચેવાંચે હોકારા પૂરતી

હતી, અને કોકવાર વલ્લભભાઈના મોંમાંથી પૂરું વાક્ય નીકળે તે પહેલાં તે બહેનોનાં મુખમાંથી બાકીના શબ્દો નીકળતા મેં સાંભળ્યા છે. એક સુંદર દાખલો લઉં. જમીન ખાત્રમા થાય તો શું? એક-એ વરસ પડતર મૂકશું, એ વાત વલ્લભભાઈ કરતા હતા. તેમાં પડતર મૂકવાની વાત તો આવી નહોતી. વલ્લભભાઈએ આરંભ કર્યો : ‘આપણે આપણી માતાનું દૂધ એક વર્ષ બહુબહુ તો એ વર્ષ ધાવીએ છીએ,’ એટલું બોલાયું ત્યાં તો પાછળ બેઠેલી બહેનો બોલી, ‘ને ધરતી માતાને તો એકે વર્ષ છોડતા નથી.’

નાની દુરોદ કરીને એક નાનકડું ગામડું છે. રાત્રે ૬ વાગે અમે ત્યાં પહોંચ્યા હતા. ત્યાંનો ઉત્સાહ તો ૧૯૨૧ની યાદ આપે એવો હતો — ઉત્સાહ જ નહિ, પણ ભક્તિ, શર અધુરે! પુરુષો કૂચચંદભાઈનાં ગીતો ગાતા હતા, બહેનો ‘આજે ગુરુજી આવ્યા’ એ ધ્રુવભાવવાળા ગરબાનો આધ્યાત્મિક ભાવ ધર્મયુક્તી ઉપર આરોપતી હતી અને વલ્લભભાઈને ગુરુજી તરીકે વધાવતી હતી! સભામાં જે શાંતિ, વ્યવસ્થા, ખાદી જેવામાં આવી તે જોઈને તો ગાંધીજીની પણ આંતરડી ઠરે. અને પછી સભાનું કામ શરૂ થાય તે પહેલાં તો નાની, મોટી, વૃદ્ધ બહેનોની હાર ચાલી. એક પછી એક વલ્લભભાઈની પાસે આવી, પગે પડી, રૂપિયો ધરી તેમને ચંદનપુષ્પ આપી જતી હતી, અને કપાળે અક્ષતકુંકુમ લગાડી પગ આગળ ભેટ ધરતી હતી. પાપીનાં પાપ લગાડે એવું એ દશ્ય હતું. એ નિર્મળ પ્રેમના નીરમાં નાહ્યા જ કરીએ એમ થઈ જતું હતું — જોકે શ્રી. વલ્લભભાઈને તો પારાવાર મૂંઝવણ થઈ રહી હતી એમ તેમની ગંભીર મુખમુદ્રા કહેતી હતી. એક બહેને પોતાનો અર્ધ્ય ધરી નાનકડી ચિટ્ટી પણ વલ્લભભાઈના પગ આગળ મૂકી, જેનો ભાવ એ હતો કે ‘મારા પતિને આ લડતનો રંગ લગાડ્યો તે માટે ધન્યવાદ. અમે ખુવાર થવા તૈયાર છીએ, પતિને જેલમાં જવું પડે તો સુખે મોકલશું. આમાં અમે શું ભારે કરીએ છીએ? એ તો અમારા સ્વાર્થની લડત છે!’

અને વલ્લભભાઈની વાણી! મેં તો ચાર વર્ષો ઉપર બોરસદમાં એ રણે ચડેલા સરદારની સાથે ચોરીસે કલાક ગાળ્યા હતા.

ત્યારપછી પણ ઘણીવાર તેમને બોલતા સાંભળ્યા હતા, પણ આ વેળા એમની વાણીમાં જે તેજ ભાળ્યું, આંખમાંથી કેટલીકવાર જે વલ્લિ વરસતો જોયો તેવો કદી નહોતો જોયો. લોકોની જમીન ખાલસા થાય તેમાં જાણે પોતાના શરીરના કટકેકટકા થતા હોય ને જે તીવ્ર વેદના થાય તેવી વેદનાથી ભરેલા તેમના ઉદ્ગારો નીકળતા હતા. એ ભાષણોની તળપદી ભાષા, એમાં ક્ષણેક્ષણે ઝખઝી બેઠતા, ભૂમિમાંથી પાકેલા, ભૂમિની સુગંધ ઝરતા પ્રયોગોએ ગામડિયાઓને હલાવવા માંડ્યા. અંગ્રેજોના સ્પર્શ વિનાનું, સ્વતંત્ર જેમવાળું એમનું ભાષા ઉપરનું પ્રભુત્વ આ સભાઓમાં પ્રગટ થતું મેં પહેલું સાંભળ્યું. ભાષાની મકદૂર અને લહેજત જેવી હોય તો દીવાનખાનામાં બેસીને ફરસખંધી કરનારા સાહિત્યના રસિયાઓ જાય આરડોલીમાં, એમ મેં એ દિવસોમાં ‘નવજીવન’ના અંકમાં લખ્યું હતું.

વાલોડના વણિકોને અભિનંદન આપવા માટે મળેલી ભારે સભામાં તેમણે લોકોને વધારે આકરી લડત માટે આ પ્રમાણે તૈયાર કર્યા :

“આ લડતમાં હું ફક્ત તમારા થોડા પૈસા બચાવવા ખાતર નથી બેઠ્યો. આરડોલીના ખેડૂતોની લડત મારફત હું તો શુભરાતના તમામ ખેડૂતોને પાઠ આપવા માગું છું. હું એ શીખવવા માગું છું કે આ સરકારનું શબ્દ કેવળ તમારી નબળાઈ ઉપર જ ચાલે છે. નહિ તો જુઓને, એક તરફથી તો વિલાયતથી મોટું કમિશન પ્રબંધે શી રીતે જવાબદાર તંત્ર આપતું તેની તપાસ કરવા આવ્યું છે, બે વરસમાં મુલકી ખાતું લોકોને સોંપી દેવાની વાતો ચાલે છે અને બીજી તરફથી અહીં જમીનો ખાલસા કરવાની સરકાર બાજુ ગોઠવે છે. એ બધા ખાલી તડકા છે. જેને સરકારી નોકરી કરવી છે એને ભલે એમાં ડર લાગે. ખેડૂતના દીકરાને એમાં ડરવાનું કારણ નથી. તેને તો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ કે આ જમીન અમારા બાપદાદાની હતી અને અમારી જ રહેશે. ખેડૂતની જમીન એ તો કાચો પાણી છે, જે તેને આવી સ્થિતિમાં લેશે તેને ફૂટી નીકળશે. દશ વરસ પર દેશમાં સુધારાનું તંત્ર નહોતું ત્યારે પણ ખેડા જિલ્લામાં એક વીધું જમીન સરકારથી ખાલસા થઈ શકી નહોતી, તો હમણાં થઈ શકશે ? નાહકનાં દફતરો બગાડે છે. એમ જમીનો ખાલસા થશે ત્યારે તો આ કચેરીના મકાનમાં મહાલકરી નહિ રહેતો હોય, ને અહીં અંગ્રેજ

રાજ્ય નહિ હોય, પણ લાંટારાનું રાજ્ય હશે. હું તો કહું છું કે લાંટારાને આવવા દો. આવા વાણિયાના રાજ્યમાં રહેવા કરતાં તેના રાજ્યમાં રસ પડશે. તાલુકાના લોકોને હું કહું છું કે કોઈ ડરો નહિ. દોઢ મહિનામાં તમારામાં કેટલો ફેર પડી ગયો તે તપાસો. પહેલાં તમારા ચહેરા પર કેટલી ભડક ને ફફડાટ હતો? એકબીજા નેડે બેસતા પણ નહિ. અને આને? આને મહાલકરી તો માત્ર આ ડેલાનો જ મહાલકરી છે; મકાનની બહાર તેનો અમલ રહ્યો નથી. હજી જુઓ તો ખરા, આમ ચાલ્યું તો વખત ગયે એને ચપરાસી પણ નહિ મળે.

તમારી જમીનો માટે બહારના ધરાકો લાવવાની સરકાર વાતો કરે છે, પણ તાલુકાના લોકો બધી ગણતરી ગણીને બેઠા છે. ૧૯૨૧ ની ગળનાં કરી હતી તે ડરનારી પ્રજાના નેર પર કરી હતી શું? તે વખતે સંજોગ વીકર્યા ને કસોટી ન થઈ. આને એ કસોટી ભલે થાય. અને એમાં કયું નેર નેઈએ છે? પંદર રૂપિયાના ભાડૂતી માણસોને લેખા કરીને જ સરકાર એનાં લશ્કરો ઊભાં કરે છે, અને એ જ લશ્કરો સમજણ વગર, સ્વાર્થ વગર લડાઈના મેદાનમાં જઈને ભરોભડ મરે છે, તો તમે તો હળદરાના ખાતેદારો છો, ને તમારે તો તમારા વતનને ખાતર અને તમારાં છોકરાંના રોટલાને ખાતર લડવું છે. આવી લડત તો કાણ અભાગિયો હોય કે ન લડે? હું તો ઇચ્છું છું કે આ લડત ભલે લાંબી ચાલે. અહીં બેઠા આપણે આખા ગુજરાતના ખેડૂતોને પાઠ શીખવીશું.”

એરગામના ભાપણમાંની ગામઠી ઉપમાઓ કયો ખેડૂત ભૂલી શકે?

“જે દિવસે સરકારી દફતરમાં ખેડૂત પોતાની માટે આબરુદાર, હજીતદાર લેખારો ત્યારે જ તેનો દહાડો વળશે. આને તો સરકાર જંગલમાં કોઈ ગાંડો હાથી રૂમે અને તેની હડફેટમાં જે કોઈ આવે તેને રેંસી નાંખે તેવી મદમત બની છે. ગાંડો હાથી મદમાં માને છે કે જેણે વાઘસિંહોને માર્યા તેવા મને મગતરાનો શો હિસાબ? પણ હું મગતરાને સમજાવું છું કે એ હાથીને રૂમડું હોય એટલું રૂમી લેવા દે, અને પછી લાગ નેઈને કાનમાં પેસી ના! કારણ કે એટલી શક્તિવાળો હાથી પણ જો મગતરું કાનમાં પેસી નય તો તરફડિયાં મારી, સૂંઢ પછાડી જમીન પર આબેટ છે. મગતરું ક્ષુદ્ર છે તેથી તેણે હાથીથી ખીલું જ નેઈએ એમ નથી. મોટા ધડામાંથી સંખ્યાબંધ ઠીકરીઓ બને છે, છતાં તેમાંની એક જ ઠીકરી આખા ધડાને ફેડવા પૂરતી છે. ધડાથી ઠીકરી શા સારું ડરે? તે ધડાની પોતાના જેવી

હીકરીઓ બનાવી શકે છે. ફૂટવાનો ભય કોઈએ રાખવો જોઈએ તો તે ઘડાએ રાખવાનો છે, હીકરીને શો ભય હોઈ શકે ? ”

અથવા સરભોણમાં ખેડૂતોને કુદરતનો કાયદો શીખવનારું ભાષણ લો :

“ હું તો તમને કુદરતનો કાયદો શીખવવા માગું છું. તમે બધા ખેડૂતો હોવાથી જાણો છો કે જ્યારે થોડા કપાસિયા જમીનમાં દટાઈ, સડી નાશ પામે ત્યારે ખેતરમાં ઢગલાબંધ કપાસ પેદા થાય છે. આપ મૂઝ્યા વિના સ્વર્ગે જઈ શકાય તો જ કેવળ ધારાસભામાં ઠરાવ પસાર કરે આપણને મુક્તિ મળી શકે.

કષ્ટ તો તમે ક્યાં નથી વેઠતા ? ખેડૂત જેટલાં ટાટતડકાં, વરસાદ, ચાંચડમચર વગેરેના ઉપદ્રવ કોણ સહન કરે છે ? સરકાર એથી વધારે શું દુઃખ નાંખી શકે તેમ છે ? પણ દુઃખ સમજપૂર્વક ખમો એ હું માગું છું, એટલે જીલમની સામે થતાં શીખો. તેનો ભયથી સ્વીકાર ન કરો.

જો ઘેટામાંથી જ તેને સાચવનારો ઘેટો નહિ નીકળે તો શું એ વિલાયતથી સાચવનારા લાવી શકશે ? લાવી શકે તોયે તેને પોસાય નહિ. એ કાંઈ અઢી આનામાં રહે નહિ, આવાં છાપરાંમાં રહે નહિ; તેને બંગલો જોઈએ, બાગબગીચા જોઈએ; તેનો ખોરાક જીંદો, હાજતો જીંદી; જીંદો ઘોખી, જીંદો ભંગી વગેરે જોઈએ. એ રીતે તો સરકારને માથા કરતાં મુંડામણ મોંઘું પડી જાય. દર ગામે બખ્ખે અંગ્રેજ રાખે તો આ તાલુકાના પાંચ લાખ વસૂલ કરતાં કેટલા ગોરાઓ રાખવા જોઈએ અને તેનું કેટલું ખર્ચ પડે એની ગણતરી કરવી મુશ્કેલ નથી.

પટેલોને ઝાટકું કહેતાં શું મને સારું લાગે છે ? મને તો બલદી શરમ લાગે છે. આપણા પટેલોને મોભો વધે એ હું ઇચ્છું છું. પટેલો તો રૈયતના રક્ષકો હોય. તેવા પટેલોને તો હું મારા ભાઈઓ ગણું અને તેમની સાથે હાથ મિલાવતાં મને અભિમાન થાય.

મને રાષ્ટ્રઆતમાં કોઈ કોઈ કહેતા કે આવા ઝગડામાં બતરીને જોખમમાં પડવું તે કરતાં સવારમાં બે કલાક વહેલા બેઠી વધારે મનૂરી કરીશું. આવા માણસોએ જગત ઉપર જીવવાનું શું કામ છે ? તેઓ માણસને રૂપે બળદનું જીવન ગુજારે એ કરતાં મરીને બળદનો જ જન્મ ધારણ કરે. ગુજરાતની પ્રજાને હું તેજસ્વી જોવા ઇચ્છું છું. કોઈ એમ ન કહે કે કંગાળ કે ખોટી વણિકવૃત્તિનો ગુજરાતી શું કરી શકે ? ખીબ કોઈ પણ જોટલા બહાદુર થઈ શકે તેટલો ગુજરાતી પણ થઈ શકે. માત્ર તેણે પોતાના માન ખાતર મરતાં શીખવું જોઈએ. હું ગુજરાતીઓને કહું છું કે શરીરે

તમે ભલે દૂબળા હો, પણ કાળજી વાધસિંહનું રાખો; સ્વમાન ખાતર મરવાની તાકાત હૃદયમાં રાખો. કેમ તમને અંદરઅંદર લડાવી ન શકે એટલી સમજણ રાખો. એ બે વસ્તુઓ લાખો ખરચતાં તમે મેળવી ન શકો તે આ લડતમાં તમે સહેજે મેળવી રહ્યા છો. તમને સાક્ષાત લક્ષ્મી ચાંદિા કરવા આવી છે. તમારાં ધન્યભાગ્ય છે કે સરકારે તમારા ઉપર આ વધારો કર્યો.”

આ બધાં ‘ઉજળિયાત’ કહેવાતી કામોવાળાં ગામોમાં કરેલાં ભાષણ લીધાં. રાનીપરજ લોકોની આગળનાં એમના ભાષણનો સૂર ઉપર ટાંકેલા ભાષણ કરતાં કંઈક હળવો રહેતો હતો. રાનીપરજ બહેનોની પિત્તળ અને કાંસાની બંગડીઓ તરફ આંગળી ચીંધીને તેમણે કહ્યું:

“તમારી માલમિલકત જપ્ત કરવા આવે તો તેમને આવકાર આપજો અને તમારી બંગડી કાઢી આપજો અને કહેજો: હો, આ પહેરવી હોય તો ભલે પહેરો. (પુરુષો તરફ વળીને) તમને લય લાગે છે કે તમને જપ્તી કરવા બોલાવશે તો શું કરશો. એ ડર જ કાઢી નાંખો. તમે મરદો છો, દૂબળા નથી. દૂબળો એટલે નબળો અને કાયર અને બાયલો. કાયર અને બાયલા તો તે જ કે જેમનાં હાડકાં ભાંગેલાં છે, અને જેઓ તમારી મહેનતમનદૂરી ઉપર આધાર રાખે છે. તમે ખેતરમાં મનદૂરી કરો છો, તમે મોટી ગૂણો ઉપાડીને ચાર ગાઉ ચાલ્યા નહોતા છો, તમને કોણ દૂબળા કહે? એક ગામના પટેલને મહાલકરીએ કહ્યું કે જપ્ત કરેલો માલ ઉઠાવવા વેઠિયા ન મળે તો પટેલને જ માલ ઉપાડવો પડશે. એ પટેલે તુરત એને કહેલું જોઈતું હતું કે ‘એ મારું કામ નથી. વેઠિયા એ કામ કરવા તૈયાર નથી, હુંયે નથી. તમને મોટો પગાર મળે છે સાહેબ, તમે જ એટલું કામ કરી લો તો?’”

લડતને અંગે આડકતરાં પરિણામો તો એવાં આવી રહ્યાં હતાં કે જેથી લડતની જવાબાથી ડરીને લડતને વખોડનારાઓને પણ સંતોષ થાય. આ લડત વિના ‘વર્જિત’ અને ‘અવર્જિત’ (એટલે દારૂ પીનારા અને ન પીનારા) રાનીપરજ બિચારા શી રીતે ભેગા થાત? હવે તો બંને એકબીજાને ભેટવા લાગ્યા હતા. સ્વચ્છ ખાદી પહેરેલી, રોજ સ્નાન કરતી, મુગ્ધ નિર્મળ બાળાઓ અવર્જિત વર્ગની મૂઠ જેવી મેલીધેલી દેખાતી બહેનો ઉપર ખૂબ અસર પાડવા લાગી હતી. દારૂડિયાને સ્પષ્ટ પદાર્થપાઠ મળતો

હતો કે દારૂ છોડવામાં કેવો ચમત્કાર છે અને દારૂ પીવામાં કેવી તેજેહીનતા અને નામદારી આવી જાય છે.

અને દૂબળા ને તેમના શેઠ ધણિયામાં પણ ભેળા થતા હતા, પ્રેમના પાશમાં બંધાતા જતા હતા. દૂબળો વેઠ કરવાની ના પાડે તો ધણિયામાંના કરતાં એ લડતમાં તેનો હિસ્સો વધી ન જાય ?

આરડોલીના સત્યાગ્રહને વિષે જરા પણ જે કોઈ જાણે છે તે જાણે છે કે શ્રી. વલ્લભભાઈએ આરડોલીમાં બીજાને ખોલવાની બંધી કરી હતી. હજી આ બંધી અમલમાં આવી નહોતી. 'રવિશંકરભાઈ' જેવા ક્યાંકક્યાંક ખોલતા. વલ્લભભાઈનાં ભાષણો તો હું આપતો ગયો છું અને આપીશ. પણ રવિશંકરનાં ભાષણોમાંથી એક નમૂનો આપવાનું મન થાય છે. આરડોલી વિષે હવે બહાર ફેરફાર સભા થઈ રહી હતી. જલિયાંવાલા દિનને નિમિત્તે ૧૩મી એપ્રિલે સૂરતમાં થયેલી સભામાં રવિશંકરભાઈએ આરડોલીની લડતનું રહસ્ય આમ સમજાવ્યું :

“કદ્યાણુજભાઈએ મને સરભાણુથાણુના થાણુદાર તરીકે વર્ણવ્યો તેથી હું શરમાઈ છું. હું થાણુદાર નહિ, પણ એક તેડાગર છું.

આજે જલિયાંવાલા બાગનો દિવસ છે. એવા જબરા પહાડી પંતબીઓએ એ બધાં અપમાનો કેમ સહન કર્યા હશે ? એનું કારણ એ હતું કે તેમને વર્ષો થયાં આ સરકારે મનુષ્યત્વ હરણુ કરનારી શિક્ષા આપી હતી. એ ભણુતરથી તેમનાં હૃદયો એટલાં ભીરુ થઈ ગયાં હતાં કે ગાંધીજી ત્યાં તપાસ કરવા ગયા ત્યારે કોઈ તેમને પોતાને આરણુ બિભા રહેવા દેવાની પણ હિંમત નહોતું કરી શક્યું. તેમને રાષ્ટ્રીય કેળવણી નહોતી મળી.

ત્યારે રાષ્ટ્રીય કેળવણી કેવી હોય ? હું કોઈ પંડિત નથી, એટલે રાષ્ટ્રીય કેળવણી ઉપર મોટું ભાષણ આપીને આજે તમને હેરાન કરીશ એમ કોઈએ ડરવાનું કારણ નથી. એટલું તો ખરું જ કે રાષ્ટ્રીય કેળવણી એ જે જાતનું આપણે આજ સુધી ભણીએ છીએ તેનાથી જુદી જ છે.

મને એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. હું એકવાર કંઈક કામસર ગાંધીજીની પાસે ગયો હતો. તે વખતે વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરવાના વિચારો ચાલતા હતા, અને ગુજરાતનું વિદ્વાન મંડળ ગાંધીજી સાથે એસીને મહાવિદ્યાલયના આચાર્યપદ માટે કેને નિયુક્ત કરવો એની ચર્ચા ચલાવી રહ્યું હતું. મારા જેવાને તો એમાં શી સમજણ પડે ? પણ તે વખતે

સાંભળેલું તે મને યાદ રહી ગયું છે. શ્રી. વલ્લભભાઈએ કહેલું કે ‘બીજો કોઈ ન મળે તો મને આચાર્ય બનાવજો; છોકરાઓને ભણેલું ભુલાવી દઈશ.’ એ સાંભળી ગાંધીજી અને આખું મંડળ હસી પડેલું. પણ મને ખબર પડી ગઈ કે બીજા હસ્યા અને ગાંધીજી હસ્યા એમાં તફાવત હતો. જ્યારે બીજાઓ મસ્કરી સમજીને હસ્યા, ત્યારે ગાંધીજી તો એમ સમજીને હસ્યા હતા કે વલ્લભભાઈ કહે છે તે જ તદ્દન ખરી વાત છે.

ત્યારપછી આપણે જોયું છે કે અનેક રાષ્ટ્રીય શાળાઓ દેશમાં નીકળી અને થોડોથોડો વખત રહીને જાડી ગઈ. એ જાડી ગઈ એમાં મને જરાયે નવાઈ લાગી નથી. કારણ કે એ શાળાઓ બધી સરકારી શાળાઓનાં જ બીજાં જેવી હતી, એના શિક્ષકો સરકારને ભણેલા હતા, રાષ્ટ્રીય કેળવણીને ભણેલા નહોતા; સરકાર પાસેથી જ ભણેલા તેને ભૂલીને આવેલા નહોતા.

એ વખતે જેના આચાર્યપદની લાયકાતને હસી કાઢવામાં આવી હતી તે જ આચાર્ય આજ બારડોલી તાલુકાની ૮૮ હજાર પ્રજાને ભણાવવાની શાળા કાઢી છે. તા. ૪ થીથી ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી સુધી તેનો ઉપનયન સંસ્કાર થયો, વચ્ચે પ્રાયશ્ચિત્ત સંસ્કાર પણ થઈ ગયો, અને વેદારંભવિધિ તો હજી હવે શરૂ થઈ રહ્યો છે. સાચું જ્ઞાન આપવાનો આરંભ થઈ રહ્યો છે. સરકાર કે જેણે રાષ્ટ્રીયતાનું ભાન ભુલાવ્યું તેને ભૂલવાનો પાઠ અપાઈ રહ્યો છે. જોડું ભણેલું ભુલેલા એક ગુરુ પાસે ભણીને જ આચાર્યપદે આરૂઠ થયા છે એવા પુરુષ આ રાષ્ટ્રીય શાળાના આચાર્ય છે. અળખાસસાહેબ અને પંડયાજી જેવા તેના ઉપાધ્યાયો છે. હું તો તે શાળાનો ક્ષુદ્ર તેડાગર છું.

પહેલો પાઠ સરકારને ભૂલવાનો પૂરો થયો છે, હવે આ રાષ્ટ્રીય ભણતરમાં બીજો પાઠ આપભોગનો શરૂ થશે.

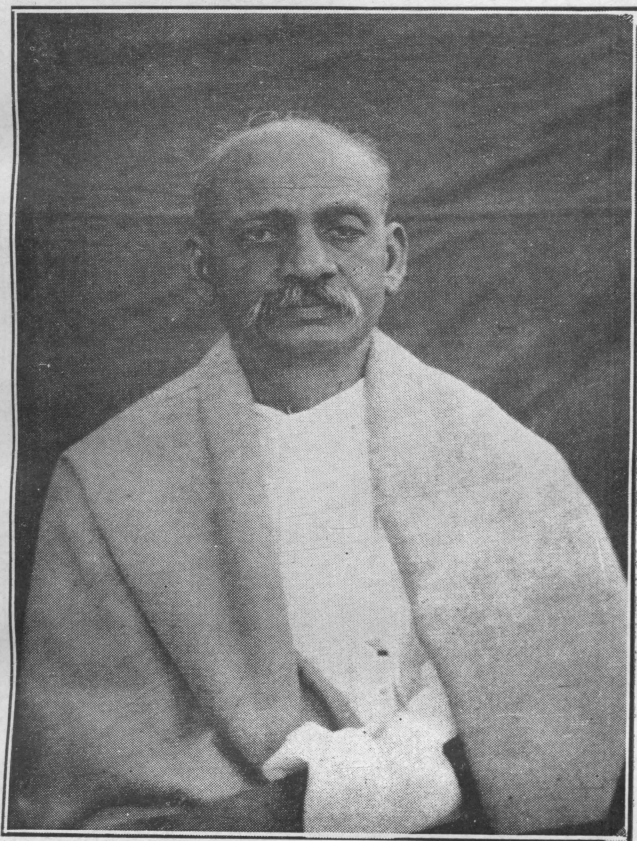
પાઠ્યપુસ્તક બારડોલી તાલુકાની ભૂમિ છે, રાત્રિ અને દિવસ તેનાં પૃષ્ઠો છે. એ પૃષ્ઠો ઉડેલી ઉડેલી નિત્ય નવા અનુભવના પાઠો બારડોલીના નિશાળિયાઓ ભણી રહ્યા છે.”

જેડૂતોના સરદાર

“મારું પેટ જેડૂતોનાં દરદથી ભરેલું છે. હું પ્રભુ પાસે રાતદિવસ એટલું જ માગ્યા કું છું કે જેડૂતોની સેવા કરતાં મારાં હાડ પડે.”

આ અરસામાં વલ્લભભાઈનું નામ ‘જેડૂતોના સરદાર’ પડ્યું. એ ક્યાં અપાયું, કાણે આપ્યું એ હું શોધી શક્યો નથી, પણ જેણે એ સાંભળ્યું. તેણે એ ઉપાડી લીધું. અને કેમ ઉપાડી ન લે? જેણે જેણે એમનાં ભાષણો વાંચ્યાં અને સાંભળ્યાં. તેણે તેણે જેડૂતને માટે લીધેલો એમનો ભેખ જોયો, જેડૂતને માટે ઊકળતું એમનું હૈયું જાણ્યું, જેડૂતનાં દુઃખોનું એમનું જ્ઞાન જાણ્યું. જેડૂત કેવાં કષ્ટ ખમી ખેતી કરે છે, જેડૂતની ઉપર ક્યાં ક્યાંથી કષ્ટ કષ્ટ જાતના માર પડે છે એ વિષેનું તેમનું જ્ઞાન જાણ્યું. એક સ્થાને શ્રી. વલ્લભભાઈને માનપત્ર આપવામાં આવ્યું હતું તે માનપત્ર વાંચતાં એક ભાઈએ કહેલું: ‘આપની આગળ જેડૂતનાં દુઃખ રડી સંભળાવવાં એ માતાની આગળ મોસાળની વાત કરવા બરાબર છે.’ એ યથોચિત હતું. માતાને જેવું મોસાળનું જ્ઞાન છે તેવું વલ્લભભાઈને જેડૂતનું જ્ઞાન છે. પોતે જેડૂતના દીકરા હોઈ નાનપણમાં આંક, પલાખાં, પાડા, લેખાં પિતાની સાથે ખેતરે જતાં જ શીખેલા, તેમને જેડૂતના જીવનની જાણ કેમ ન હોય? તેમનાં અનેક ભાષણોમાં તેઓ જેડૂતની સેવા કરવાની પોતાની લાયકાતની જેડૂતોને અને સરકારને જાણે ખાતરી આપતા હોય એમ લાગે છે: ‘તમે જાણતા ન હો તો હું તમને કહું છું કે હું જેડૂતનો દીકરો છું અને જેડૂતનું લોહી મારા હાડમાં વહે છે. મને જેડૂતનું કંગાળપણ સાથે છે, જેડૂતના દરદથી મારું દિલ દુઃખી રહે છે.’

ગાંધીજીએ સાચું હિંદુસ્તાન ક્યાં છે એ વાત જે દિવસથી તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકાથી હિંદુસ્તાન પાછા ફર્યા તે દિવસથી દેશના કેળવાયેલા વર્ગના મન ઉપર ઠસાવવામાં કયાશ નથી રાખી, અને

ખેડૂતોના સરદાર

ખેડૂતોના સરદાર

એ સાચા હિંદુસ્તાનના ઉદ્ધારના એકબે મંત્ર પણ તેમણે સાથે સાથે રાખી દીધા. એ મંત્રોને અમલમાં મૂકવાનું કામ ગુજરાતમાં, અને એક રીતે આખા દેશમાં, સ્વ. મગનલાલ ગાંધી અને શ્રી. વલ્લભભાઈએ જેવું કર્યું છે તેવું કોઈએ કર્યું નથી. દેશનું કેન્દ્ર ખેડૂત છે એ મહા સત્ય શ્રી. વલ્લભભાઈમાં ૧૯૧૭-૧૮ માં ગાંધીજીએ જાગૃત કર્યું, પ્રગટ કર્યું એમ કહું; કારણ ગિંડે ગિંડે એ છુપાયેલું તો હતું જ. પણ એ પ્રગટ થતાંની સાથે જ શ્રી. વલ્લભભાઈમાં જેવું એ ભભૂકી ઊઠ્યું તેવું ભાગ્યે જ કોઈનામાં ભભૂકી ઊઠ્યું હશે. ખેડૂત નહિ એવા તત્ત્વદર્શીએ ખેડૂતનું સ્થાન ક્યાં છે, ખેડૂતની સ્થિતિ કેવી છે, તેને ઊભો કરવાનું સાધન કયું છે એ કહી દીધું. જેનું હાડેહાડ ખેડૂતનું છે એવા તેના શિષ્ય સાનમાં એ ત્રણે વાત સમજી ગયા, અને દષ્ટાંત કરતાં પણ વિશેષરૂપે એનું રહસ્ય લોઢા આગળ ખોલી બતાવ્યું. બસ તે દિવસથી ખેડૂતના કરતાં બીજા કોઈ વર્ગના હિતે એમના હૃદયમાં વધારે વાસો ક્યો જાણ્યો નથી. ખેડૂતની પહેલી સેવા, કરવાની તક એમણે ખેડાની મહેસૂલી લડતમાં સાધી, પછી બોરસદમાં સાધી, પણ બારડોલીમાં જે અવસર આવ્યો એ અપૂર્વ હતો.

ખેડૂત વિષેના ઉદ્ધારો તેમનાં બારડોલીનાં ભાષણોમાં જેટલા જોવાના મળે છે તેટલા અગાઉના કોઈ ભાષણમાં જોવાના નથી મળતા. ખેડામાં તો તેઓ ગાંધીજીની સરદારી નીચે સિપાઈ હતા એટલે ઝાઝું બોલતા જ નહોતા; બોરસદની લડત હતી તો ખેડૂતોની જ લડત, પણ તે ખેડૂતમાત્રના સામાન્ય દુઃખમાંથી ઉઠેલી લડત નહોતી. બોરસદનો પ્રશ્ન વિશિષ્ટ હતો, અને એ વિશિષ્ટ પ્રશ્નને અંગેનાં જ ભાષણો ત્યાં થતાં. પણ જમીનમહેસૂલનો પ્રશ્ન એ જ ખેડૂતનો મુખ્ય પ્રશ્ન એટલે ગુજરાતના ખેડૂતોની સેવા કરવી હોય તો તે જમીનમહેસૂલના કૂટ પ્રશ્નનો નિકાલ કરેલે જ થઈ શકે એવો એમનો જૂનો નિશ્ચય હતો. એ સેવાની તક એમને બારડોલીએ આપી. બારડોલીવાળા બ્યારે એમને બોલાવવા આવ્યા ત્યારે ભાઈ નરહરિના લેખો એમણે વાંચેલા હતા. ગાંધીજીએ બ્યારે એમને પૂછ્યું કે બારડોલીના ખેડૂતોની ફરિયાદ

સાચી છે એની તમને ખાતરી છે, ત્યારે એમણે કહેલું કે એ લેખો ન વાંચ્યા હોત તોયે મને તો ખાતરી જ હતી. કારણ હિંદુસ્તાનમાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતમાં જમીનમહેસૂલી વિટંબણા વિષેની ખેડૂતની શરિયાદ સાચી જ હોવી જોઈએ એવી મારી ગળા સુધી ખાતરી છે. ખેડાના ખેડૂતોની પાયમાલી પોતાની આંખે જોઈ હતી; અને એ પાયમાલીનો ઉપાય કરવાને બદલે રેવન્યુખાતાના અમલદારો એને વધારે ને વધારે પાયમાલીને પથે ચડાવી રહ્યા હતા એ વિષે પણ એમને શંકા નહોતી, એટલે બારડોલીના લોકો જરા પણ તૈયાર હોય તો બારડોલીની લડત ઉપાડવી અને બારડોલી દ્વારા આખા ગુજરાતના ખેડૂતોનો પ્રશ્ન આખરે પતાવવો એ એમનો મનોરથ.

ખેડૂતના એમના નિરવધિ પ્રેમની અંદર એ ભાવના રહેલી છે. એઓ વારંવાર કહી સંભળાવે છે: ‘કણખી કેડે કોડ કણખી કોઈ કેડે નહિ!’ ‘ઓ ખેડૂત તું ખરે જગતનો તાત ગણાયો.’ એ વચનને એઓ અક્ષરશઃ સત્ય માને છે, અને વારંવાર સંભળાવે છે કે દુનિયામાં ખરા પેદા કરનાર વર્ગ ખેડૂત અને મજૂર છે, બાકીના બધા ખેડૂત અને મજૂર ઉપર જીવનાર છે. એ પેદા કરનારાઓની સ્થિતિ સૌથી ઉત્તમ હોવી જોઈએ, તેને બદલે આપણે સૌથી અધમ કરી મૂકી છે. એટલે બીજા ભાવના એ રહેલી છે કે ખેડૂતે સર્વોપરી સ્થિતિ ભોગવવી જોઈએ તેને બદલે તે અધમ સ્થિતિ ભોગવે છે તેનાં કારણ ખેડૂત ડરપોક બની ગયો છે, ખેડૂત અજ્ઞાન છે, એ છે. એટલે ખેડૂતમાંથી ડરનો નાશ કરી, તેને મરદ બનાવવો, ખેડૂતને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું સંપૂર્ણ ભાન કરાવવું એ જ એમણે પોતાનું પરમ કર્તવ્ય માન્યું. “આ ધરતી ઉપર જે કોઈને છાતી કાઢીને ચાલવાનો અધિકાર હોય તો તે ધરતીમાંથી ધનધાન્ય પેદા કરનાર ખેડૂતને જ છે,” એ તેમના વચનમાં ખેડૂતને વિષેની તેમની ઊંચી ભાવના અને ખેડૂત વિષેનું તેમનું અભિમાન સૌ કોઈ વાંચી શકશે. પણ એથી જ એ ખેડૂતની જે કરુણ દશા થઈ પડી હતી તે એમને જેટલી ખટકતી હતી તેટલી ભાગ્યે જ કોઈને ખટકતી હોય.

એક ભાષણ ખેડૂત વિધેની પોતાની અંતર્વેદનાથી શરૂ કરેલું :

“આખું જગત ખેડૂત ઉપર નબે છે. દુનિયાનો નિર્વાહ એક ખેડૂત અને ખીજે મજૂર એ બે ઉપર છે. છતાં સૌથી વધારે જીલમ કોઈ સહન કરતા હોય તો આ બે છે. કારણ તેઓ બંને મૂંઝે મોઢે જીલમ સહન કરે છે. હું ખેડૂત છું, ખેડૂતના દિલમાં પેસી શકું છું, અને તેથી તેને સમજવું છું કે તેના દુઃખનું કારણ તે પોતે હતાશ થઈ ગયો છે, આવડી મોટી સત્તા સામે શું થાય એમ માનતો થઈ ગયો છે, એ જ છે. સરકારને નામે એક ઘગડું આવીને પણ તેને ધમકાવી નય, ગાળ લાંડી નય, વેઠ કરાવી નય. સરકાર ધમ્મકા આવે તેટલો કરનો ખોલે તેના ઉપર નાંખે છે. વર્ષોની મહેનત કરી ઝાડ ઉછેરે તો તેના પર વેરો, ખેતર ખોદી પાળ બાંધી કચારી કરે તેના ઉપર વેરો, ઉપરથી વરસાદનું પાણી કચારીમાં પડે તેના ઉપર જીદો વેરો, ફૂલો ખોદી ખેડૂત પાણી કાઢે તો તેના પણ સરકાર પૈસા લે. વેપારી ટાઢે છાંયે દુકાન માંડી ખેડે તેને બે હજાર વાર્ષિક આવક સુધી કશો કર નહિ, પણ ખેડૂતને વીધું જમીન જ હોય, તેની પાછળ બળદ રાખતો હોય, ભેંસ રાખતો હોય, ઢોર સાથે ઢોર થતો હોય, ખાતર પૂંજે કરતો હોય, વરસાદમાં ધૂંટણસમા પાણીમાં વીંછીઓ વચ્ચે હાથ ધાલીને તે ભાતની રોપણી કરે, તેમાંથી ખાવાનું ધાન પકવે, અને દેવું કરીને ખી લાવે, તેમાંથી થોડો કપાસ થાય તે પોતે બૈરીછાકરાં સાથે જઈને વીણે, ગાદલીમાં ધાલીને તે વેચી આવે, આટલું કરીને પાંચપચીસ તેને મળે તો તેટલા ઉપર પણ સરકારનો લાગો !”

આના કરતાં વધારે તાદ્દશ ચિતાર ખીજે કયો હોઈ શકે ? ખીજે એક ઠેકાણે કહેલું :

“ખેડૂત ડરીને દુઃખ વેઠે ને જલિમની લાતો ખાય એની મને શરમ આવે છે, ને મને થાય છે કે ખેડૂતને રાંકડા મટાડી લેલા કરું ને જીયે માથે ફરતા કરું. એટલું કરીને મરું તો મારું જીવું સફળ માનું.”

ખીજે એક ઠેકાણે કહ્યું હતું :

“જે ખેડૂત મુસળધાર વરસાદમાં કામ કરે, કાદવકાચમાં ખેતી કરે, મારકણ બળદ સાથે કામ લે, ટાઢતડકા વેઠે એને ડર કોનો ?”

જેટલે અંશે ખેડૂત પોતાની દશાને માટે જવાબદાર છે તેથી ઘણું મોટે અંશે સરકાર જવાબદાર છે. એટલે ખેડૂતની અસહાય દશાનો લાભ લેનારી સરકાર વિશે જ્યારે વલ્લભભાઈ બોલે છે ત્યારે તેમના દુઃખ અને રોષની સીમા નથી રહેતી :

“સરકાર મોટી શાહુકાર અને ખેડૂત ભાડૂત એ કચારથી થયું ? મનસ્વી રીતે મરજીમાં આવે તેટલું તેની પાસે લેવામાં આવે છે.

ખેડૂતને સરકાર મારે છે, અને આપણા ભણેલાઓ જે તેના હાથાડપ અને છે તેઓ મારે છે.”

વોલ્ટેરનું એક તીખું વચન છે કે ‘રાજદારી પુરુષોએ પોતાના રાજકાજમાંથી એક કળા કેળવી છે, જેથી જમીન ખેડીને લોકોને અન્ન ખવડાવનાર વર્ગને ભૂખે મારવાનું સહેજે બની શકે.’ પ્રજાના ઉપર થતા અન્યાય અને અત્યાચાર સામે લડવાની શ્રી. વલ્લભભાઈની જનૂનને કોઈની જનૂનની સાથે સરખાવી શકાય તો તે વોલ્ટેરની જનૂનની સાથે જરૂર સરખાવી શકાય. શ્રી. વલ્લભભાઈ એ વોલ્ટેરનું નામ પણ કદાચ ન સાંભળ્યું હોય; પણ વોલ્ટેરનું ઉપર ટોકેલું વચન જાણે તેમની રંગેરંગમાં ઊતરી ગયું હોય એમ લાગે છે. અને ગરીબ ખેડૂતને રેંસનારા વિષે, ભોળા ખેડૂતના અજ્ઞાનનો લાલ લેનારા વિષે, જ્યારે જ્યારે તેઓ ખોલે છે ત્યારે ત્યારે વોલ્ટેરની કલમની માફક વલ્લભભાઈની જીભમાંથી વહી વર્ષે છે.

ખેડૂતને માટેનો તેમનો ઊભરાઈ જતો પ્રેમ બારડોલીમાં જેવો જોવાનો મળ્યો તેવો ભાગ્યે જ ક્યાંય જોવાનો મળ્યો. બારડોલીથી ગામડે જવા નીકળવું, ગામડે મધરાત સુધી સભા ચાલે, રસ્તે આવતાં મોટરમાંથી ઊતરી પડી ચારપાંચ માઈલ ચાલી નાંખવું, એ એમની બારડોલીની રાજની દિનચર્યા થઈ પડી હતી. ચાર-ચાર પાંચપાંચ સભાઓમાં ભાષણ કર્યા છતાં તેમને મધરાતે કહેવામાં આવે કે હજુ એક ગામ રહ્યું છે, તો ત્યાં જવાને પણ તેઓ તૈયાર થવાના જ. આનું કારણ એક એ પણ હતું કે ખેડૂતને માટેનો તેમનો સ્વામાવિક અનુરાગ બારડોલીમાં વૃદ્ધિ પામ્યો. ‘ખેડૂત જેવો પ્રામાણિક માણસ, જેને કોઈ ખૂરું વ્યસન નથી, જે કશો ગુનો કરતો નથી, જે જાતમહેનતથી પરસેવો પાડીને રાટલો ખાનારો છે, જે ઈશ્વરથી ડરનારો છે તેને ઈશ્વર સિવાય બીજા કોનો ડર હોય?’ આમાં વિરોધાભાસ છે. આટલો સ્વચ્છ અને પવિત્ર જે હોય તે નીડર હોવો જોઈએ. એ વિરોધાભાસ શ્રી. વલ્લભભાઈ નથી જાણતા એમ નથી, પણ પોતાના આદર્શ ખેડૂતનો ચિતાર એમણે એ શબ્દોમાં આપી દીધો છે,

અને પોતાના એ વર્ણનને વધારેમાં વધારે મળતા આવે એવા ખેડૂત અને ખેડૂતાણીઓ અથવા કણખી અને કણખણો એમને ખારડોલીમાં જોવાનાં મળ્યાં, એટલે એમનું હૃદય ખારડોલીમાં વિશેષ દ્રવવા માંડ્યું. એ લોકોની ધર્મશ્રદ્ધા, એ લોકોની પ્રતિજ્ઞાપાલનને માટેની તીવ્ર લાગણી જોઈને શ્રી. વલ્લભભાઈમાં પણ એકવારની ઊંડી ઈશ્વરશ્રદ્ધા જે અમુક કાળ સુધી લુપ્ત થઈ હતી તે પાછી જાગૃત થઈ. ગાંધીજીએ એકવાર કહ્યું હતું તેમ વલ્લભભાઈને ખારડોલીમાં વલ્લભ મળ્યા. આ વસ્તુમાં વલ્લભભાઈની ખેડૂતની સરદારીનું રહસ્ય રહેલું છે. ખારડોલીનાં કણખીઓ અને કણખણો વલ્લભભાઈઘેલાં થયાં હતાં, એ વાત સાચી; પણ વલ્લભભાઈ પણ ખારડોલીમાં આવીને ખેડૂતઘેલાં થયા.

‘જ્યાં જઈશું ત્યાં જમીન મળશે, પણ ખેડૂતની પ્રતિજ્ઞા તૂટશે તો ધરતી પર વરસાદ આવવાનો છે શું? ખેડૂત પ્રતિજ્ઞા ન પાળે તો પૃથ્વી રસાતળ થઈ જાય.’ આ વસ્તુનું દર્શન જેવું સરદારને થયું હતું તેવું જ દર્શન સરદારઘેલા ખેડૂતોને તેમણે કરાવ્યું. જ્યારે જ્યારે ખેડૂતને તેની દશાનું ભાન કરાવતા, તેને મીઠા ઠપકા દેતા અને તેના ઊંચા સ્થાનનું સ્મરણ કરાવતા સરદારનો વિચાર કરું છું, ત્યારે ત્યારે જેમ ખેતરને સાફ કરી સુંદર ચાસ પાડી તેમાં ઊભેલો ખેડૂત પેલા ખેતર વડે શોભે છે, અને ખેતર તે મહેનતુ ખેડૂત વડે શોભતું લાગે છે, તેમ ખારડોલીના ભોળા ખેડૂતોને તેમના સરદારથી શોભતા, અને ‘આજરની ખેતી કરાવનાર’ એ સરદારને પેલા ખેડૂતોથી શોભતા જોઈ છું.

‘ખેડૂતોના સરદાર’ શબ્દ વપરાયો ત્યારે વલ્લભભાઈને કદાચ ન ગમ્યો હોય — દેશસેવકોને આવાં વિશેષણો આપવામાં આવે છે એની એમને ચીડ છે — પણ આજે જો કોઈના સરદાર થવાનું શ્રી. વલ્લભભાઈ પસંદ કરતા હોય તો તે ખેડૂતના જ સરદાર થવાનું પસંદ કરે છે એ વિષે કશી શંકા નથી.

પણ હવે સરદારનાં અને સરદારના સૈનિકોનાં પરાક્રમો તરફ આજી વળીએ.

૧૪ આમોશીના પાઠ

“ન્યારે પ્રજામાં નહું જોશ ને નવી તાકાત આવી છે ત્યારે તેનો ભૂલે-ચૂકે પણ આપણે હાથે દુરુપયોગ ન થવા પામે એ વિષે આપણે રાતદિવસ જાગૃત રહેવાનું છે.”

ભાઈ રવિશંકરે આરડોલીની પાઠશાળાની સૂરતમાં વાત કરી હતી. એ પાઠશાળામાં અભયપાઠ ખેડૂતો શીખી રહ્યા હતા, તેની સરકારને રોજરોજ અધિક જાણ થતી જતી હતી. ખાલસાની નોટિસની તારીખો ગઈ, જમીન તો હજી ખાલસા ન થઈ, અને ઊલટા અભિનંદનના ઠરાવો અને ઉત્સવની વિરાટ સભાઓ થવા લાગી છે. આરડોલીના લોકો પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા છે એટલું જ નહિ, આરડોલીનાં દર્શને લોકો આવવા લાગ્યા છે. ધારાસભાના ચાર સભ્યો શ્રી. શિવદાસાની, રા. સા. દાદુભાઈ દેસાઈ, રા. બ. ભીમભાઈ નાયક અને શ્રી. દીક્ષિત આ ચરસામાં આરડોલી જોવા આવ્યા; અને ખેડૂતોનું સંગઠન, ખેડૂતોની નીડરતા અને મુક્તતા જોઈને ચકિત થયા. શ્રી. શિવદાસાની તો આ તાલુકાના અનુભવી. ૧૯૨૧માં ગાંધીજીને જોલ જતા ન જોઈ શક્યા એટલે સિવિલ સર્વિસમાંથી રાજીનામું આપીને ખેડેલા. તાલુકાની એક સભા જોઈને તેમણે કાઢેલા ઉદ્ગારો બહુ નોંધવાજેવા હતા :

“આજે ખેડૂત પોતાના પર શું દુઃખ છે તે સમજે છે અને આટલો ઉત્સાહ ધરાવે છે તે જ બતાવે છે કે સત્ય તેના જ પક્ષમાં છે. એ મહિના પહેલાં મને શંકા હતી, કારણ વાલોડમાં એક સભામાં હું ગયેલો ત્યાં લોકોએ તૈયાર હોવાની ખાત્રી આપ્યા પછી આ તાલુકાના જ એક માણસે મને કાગળ

ખામોશીના પાઠ

સખેલો કે એ કશી ખાત્રી માનવી નહિ, ને ખારડોલીના પોચા ખેડૂતો ટકી શકશે નહિ. પણ એ માસ પહેલાં તો શ્રી. વલ્લભભાઈ પોતે પણ આજની તમારી તૈયારી માની શકત નહિ. ખારડોલી તાલુકાના ખેડૂતો ને આ લડત માટે તૈયાર થઈ શકે છે તો તેઓ સ્વરાજ્ય પણ લઈ શકે. હું માનું છું કે અંગ્રેજ રાજ્યના કંફનમાં આ લડતથી પહેલો ખીલો ડોકારશે. આ દેશની પ્રભુ સ્વરાજ્ય માટે લાયક છે એ આ લડતથી દુનિયાની સામે સિદ્ધ થઈ જશે. કોઈ પણ સ્વતંત્ર દેશની પ્રભુ પણ પોતાના હક માટે આથી વધારે ન કરી શકે. સરભોલમાં મને એકવાર એક વૃદ્ધ અનાવિલ ભાઈએ કહેલું કે અમે તો ગાય બેવા છીએ, અમને વાધથી બચાવો. મેં કહ્યું: જ્યાં સુધી ખેડૂત ગાય રહેશે ત્યાં સુધી તેને વાધનો ભય રહેવાનો જ. તેણે પોતે ગાય ટળી વાધ થવું નેઈએ. હવે હું તમારામાં એવું સ્વસંરક્ષણનું બળ આવેલું નેઈ રાજ થાઉં છું. તમે જે વચન શ્રી. વલ્લભભાઈને આપ્યું છે તે તેમને એકલાને જ આપ્યું છે એમ ન સમજાવો, એ વચન તો તમે આપણી માતૃભૂમિને આપ્યું છે, પરમેશ્વરને આપ્યું છે. ને બધા એકસંપથી રહેશે તો ખાત્રીથી માનવે કે સરકાર કંઈ કરી શકનાર નથી.”

રાવ બહાદુર ભીમભાઈની વાણીમાં પણ જાણે જેશીલા ખેડૂતોને નેઈને નવું જોમ આવ્યું હોય તૈમ તેઓ બોલેલા:

“વલ્લભભાઈની કાર્યપદ્ધતિમાં અને અમારીમાં ફેર છે, પણ આ લડતમાં અમે એક છીએ. કારણ આ લડતના પક્ષમાં સત્ય છે. ગમે તેટલી હોવિટ્ઝરો કે વિમાનો લાવીને ગાંઠવે તોપણ ખેડૂતને અસંતુષ્ટ રાખીને કોઈ રાજ્ય નભી શકતું નથી. મેં અગાઉ કહેલું ને ફરીવાર કહું છું કે અંગ્રેજ રાજ્યનો પાયો પણ ખેડૂતના અસંતોષથી જળંરિત થશે; તેથી હું અહીંથી ફરી એકવાર સરકારને વિનંતિ કરું છું કે હજી પણ ખેડૂતને સંતોષ આપો, નહિ તો જે કંઈ પરિણામ આવશે તેનો દોષ સરકારને ધિર રહેશે.”

આ અનુભવો પછી બધા સભ્યો સત્યાગ્રહી ખેડૂતોની સાથે સક્રિય સહાનુભૂતિ શી રીતે બતાવવી તેનો વિચાર કરતા ખારડોલીથી વિદાય થયા.

સરદાર વલ્લભભાઈ હવે પોતાની શક્તિ અને પોતાના બળની ગણતરી કરી રહ્યા હતા, હવે પછીથી આવનારા હુમલાની પેરવી શી રીતે કરવી તે વિચારી રહ્યા હતા. જેટલી ધડી તેઓ

ઘેર આવીને છૂટા હોય તેટલી ઘડી આંટા મારતા હોય, અને એ દરેક આંટાની સાથે તેમના મગજમાં લડતના ભાવી સ્વરૂપની રૂપરેખા ચીતરાતી હોય. હવે તેમણે એક અટપટા સવાલનો સીધો ફડચો કરી નાંખવાનું મહત્ત્વનું પગલું લીધું.

ઇનામી જમીન, લાંબા પટાની અને બિનખેતીની તથા કિરાયામી જે જમીનનું મહેસૂલ વધ્યું નથી તે જમીનનો સવાલ જરા અટપટો હતો. એ મહેસૂલ ન ભરવાનું કશું કારણ નહોતું, છતાં શ્રી. વલ્લભભાઈને એ વિષે સ્પષ્ટ સલાહ આપવી મુશ્કેલ લાગ્યા કરતી હતી; કારણ લડતના આરંભમાં કદાચ એ સલાહનો અનર્થ થાય, દુરુપયોગ પણ કદાચ કરવામાં આવે, અને તેમ થતાં લડત નબળી પડે એવો ભય રહેતો. હવે એ ભય રહ્યો નહોતો, હવે તો ઊલટો ભય એ રહ્યો હતો ખરો કે આ જમીનનું મહેસૂલ ભરી દેવાની સલાહ છતાં લોકો હદ-પકડી કશું ન ભરવાની વાત કરે. પણ સરદારે એક પત્રિકા કાઢીને આવી જમીનનું મહેસૂલ એ જ જમીનને ખાતે જમા લેવામાં આવે અને એની રસીદ મળે એવી શરતે ભરી દેવાના હુકમ કાઢ્યા. તાલુકાના ૬ લાખના મહેસૂલમાંથી માત્ર રૂ. ૮,૭૫૬-૧૨-૦નું મહેસૂલ આ ઇનામી વગેરે જમીનને અંગેનું હતું.

લોકોના બળની અને એ બળ વિષે સરદારની શ્રદ્ધાની ખીલ વધારે ખાતરી કઈ હોઈ શકે? સરદારે લોકોને પોતાની યુદ્ધનીતિનાં રહસ્ય સમજાવવા માંડ્યાં. ધારાસભાના સંખ્યો આવે, તેમની વાતોથી કાંઈ ભળતી જ અસર થાય, લોકોમાં ખુદ્દિભેદ ઊપજે, એ વિચારથી જ સરદારે અકોટીની એક પ્રસિદ્ધ સભામાં પોતાની યુદ્ધનીતિ વિષે લંબાણથી વલેચન કર્યું—પ્રગ્નને માટે અને સરકારને માટે. સરકાર પહેલાં તો આ લડતને ભારે મહત્ત્વ આપતી નહોતી એટલે તલાટીઓ જ સરકારના રિપોર્ટરો હતા, મહિના સુધીમાં ધારેલું ફળ ન આવ્યું ત્યારે સરકારને થયું કે હવે તો લઘુઅક્ષરી રિપોર્ટરો મોકલવા જોઈએ. આ રિપોર્ટરોના અક્ષરેઅક્ષર રિપોર્ટો સરકાર પાસે જવા લાગ્યા તેથી તો કદાચ સરકાર ચેતવાને બદલે વધારે ચીડાઈ હશે—જોકે

સરદારનું દરેક ભાષણ ચેતવવાના ઉદ્દેશથી જ આપાતું હતું. અકોટીના ભાષણના મહત્વના ફકરા આ રહ્યા:

“આપણી આ લડતમાં આ ધારાસભાના સભ્યોની સ્થિતિ કંઈક પેરાણા જેવી છે ખરી. કારણ કે તેઓ જેને બંધારણપૂર્વકની લડત કહે છે તેના ક્ષેત્રમાં બુદ્ધિવાન ખેલ ખેલે છે. તેવી લડાઈમાં મને રસ નથી. મને તેમાં સમજ પડતી નથી. મને તો કોઠાવિદ્યામાં ગમ પડે છે. પારખી શેતરંજ, જેમાં પેદાંઓ તેના મલિકની મરજ પ્રમાણે ચલાવવાનાં હોય છે, એવા માયાવી દાવમાં પાસા નાંખવા એ મને અગમ્ય લાગે છે. જે લડત આપણે લડી રહ્યા છીએ તે બીજાને આકરી વસમી વસ્તુ લાગતી હશે, પણ મને તેવી નથી લાગતી. મને તો એમની બંધારણપૂર્વકની લડત જોઈને ભારે વિસ્મય થાય છે. કારણ કે તેમાં સરવાળે મીડું આવે છે. આમ તેમનો ને મારો કાર્યપદ્ધતિની બાબતમાં એટલો મતભેદ છે. પણ આ કામમાં અમે પાંચે એકમતના છીએ, કારણ કે આમાં પ્રજાની વાત સત્ય છે. ખરું કહીએ તો તેમણે જ મને આ કામ સોંપ્યું છે, તેમણે જ મને કહ્યું કે અમે તો અમારા બધા જ દાવ ફેંકી નેયા, પણ એકે ચાલ્યો નહિ. માટે હવે તમારું કોડાયુદ્ધ અજમાવો. મેં એ સ્વીકારી લીધું છે. આપણને એમાં કોઈ નહિ હરાવી બંધ. કારણ કે આપણા ગુરુએ જે વિદ્યા શીખવી છે તેમાં હારને સ્થાન નથી. . . .

આ શું એક લાખ રૂપિયા બચાવવા માટેની લડાઈ છે? જો આજબી હોય તો એકના બે લાખ આપીએ. પણ આ તો તમારી ચરજ ન સાંભળી, તમારા પ્રતિનિધિઓએ ધારાસભામાં જે જે સંભળાવ્યું તે ન સાંભળ્યું, અને મારા જેવા જે સરકારને કોઈ દિવસ લખે જ નહિ તેનું પણ ન સાંભળ્યું! જો આજે ૨૨ ટકાનો વધારો સાચો છે એમ મને લાગત તો બીજા બધા ના કહેત તોપણ હું કહેત કે બરી દો. ખેડા જિલ્લામાં રેલ આવી ને લોકોને માથે મહા દુઃખ આવી પડ્યું ત્યારે બહારથી લોકોને ખૂબ મદદ આવી. સરકારે પણ બન્યું તેટલું કર્યું. એ બધાના પરિણામે ખેડૂતો પોતાનો પાક બોલો કરી શક્યા હતા. પછી જ્યારે હમાનો વખત આવ્યો ત્યારે મને કેટલાક એવી સૂચના કરવા લાગ્યા કે આવી આફતને કારણે ઓછાસાલ જમીનમહેસૂલ માફ થાય તો સારું, મેં કહ્યું કે ના. જ્યાં હું જોઉં છું કે સરકાર પોતાનું બનતું કરે છે, દોષ રહેતો હોય તો તે સરકારની ખોટી દાનતનો નથી, પણ સ્થાનિક અમલદારોનો જ છે, કે જેઓ ઉદારતાનાં કામ કરવાને ટેવાયેલા નથી ત્યાં એવી વાત થાય જ કેમ? તેથી મેં તે વખતે તમામ ખેડૂતોને કહ્યું કે તમારા ખેતરમાં

ઈશ્વરકૃપાથી પાકચું છે તો મહેસૂલ ભરી હેવું એ તમારો ધર્મ છે. કરોડો રૂપિયાની લેવન લઈએ છીએ તે હેવું તમારે જ માથે છે. વળી સરકાર ૧૦ લાખ રૂપિયા મદત પણ આપે છે. તે ઉપરાંત લોકોએ પંદરવીસ લાખ રૂપિયાની મદદ કરી છે. સરકારે પણ મને કમને પણ થઈ શકે તેટલી મદદ કરી છે, ત્યાં પછી એવા સંજોગોમાં તેની સાથે કળિયો કરવો એ આપણને શોભતું નથી. હું અભિમાન નથી કરતો, પણ જે સત્ય હકીકત છે તે કહું છું કે જે સમિતિનાં માણસોએ વખતસર મદદ ન કરી હોત અને તુરત બી પૂરું પાડચું ન હોત તો સરકારને આ વર્ષે ગુજરાતના જમીનમહેસૂલમાં ૫૦ થી ૬૦ લાખનું તુકસાન થવાનું હતું. આમ છતાં જ્યારે મેં બારડોલી તાલુકાના ખેડૂતની વાત સરકારને લખી કે એમને અન્યાય થયો છે, ખેડૂત કેટલા પાંચમાલ થઈ રહ્યા છે એ જણાવ્યું, અને ગુજરાતમાં એકમે બધા રહ્યા હશે તેમનેયે તમારું સ્ટીમરોલર કચડી નાંખશે એમ કહ્યું ત્યારે મને જવાબ આપે છે કે ‘તું તો બહારનો છે’ !”

પણ હવે તો સરકારને કશું સંભળાવવાનું કે ખુલાસા કરવાનું રહ્યું નહોતું. સરકાર આગળ શાં પગલાં લેવાં તેની પેરવીમાં હતી, તેની ઊંધ અને ઉદાસીનતામાં—અથવા તેના અભિમાનયુક્ત પ્રમાદમાં—હવે ભંગ પડ્યો, દરિયાની હવા ખાતા કમિશનર મિ. સ્માર્ટને સૂરત જવાના અને ત્યાં મુકામ કરવાના હુકમ મળ્યા, અને કલેક્ટર જે પાસેના રાજ્યમાં એક ટેકરી પર હવા ખાતા હતા તેમને પણ ટેકરી ઉપરથી ઊતરવાના હુકમ નીકળ્યા. ખૂબીની વાત એ છે કે આજ સુધી કલેક્ટરને બારડોલીમાં આવવાની ગરજ જણાઈ નહોતી. પોતાના એક મહત્ત્વાકાંક્ષી ડેપુટીને ચક્ષમે જ તે આખી પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરી રહ્યા હતા. પણ હવે તેમને પરાણે બારડોલીની મુલાકાતે આવવું પડ્યું. બારડોલીમાં તેમણે શું જોયું? બધી દુકાનો બંધ, બધાં ઘરનાં બારણાં બંધ. જપ્તી કરવાવાળાઓ સામે લોકોનો બીજો શો ઉપાય હોય? આપણે જોઈ ગયા છીએ કે આખા તાલુકામાં ગામડાં બધાં શ્મશાનવત્ લાગતાં, કારણ કેઈ અમલદારોને પથે ચડતું નહોતું, અને કામ વગર બારણાં ઉઘાડતું નહોતું. પણ કલેક્ટરે જૂની આંખે નવા તમાશા જોયા. તેમણે બારડોલીથી બીજે ક્યાંક જવાનો વિચાર કર્યો. પોલીસના માણસો તેમને માટે

મોટર ભાડે કરવા ઊપડ્યા. મોટરના ડ્રાઈવરે મોટર આપવાની ના પાડી, કારણ સત્યાગ્રહીઓએ તે મોટર રોકેલી હતી. એનું લાઈસન્સ માગવામાં આવ્યું તે નહોતું, પણ પિત્તળનો બિલ્કો તેની પાસે હતો તે લઈ લેવામાં આવ્યો. ખીજા ટેક્સીવાળાની ટેક્સી શ્રી. વલ્લભભાઈને માટે રાખેલી હતી. તેની પાસેથી પણ તેનું લાઈસન્સ લઈ લેવામાં આવ્યું. કલેક્ટર સાંજે સરભોણ ઊપડ્યા. તેમનું આગમન જોઈને જીવાનિયાઓએ ધડાંગ ધડાંગ ઢોલ વગાડ્યાં, એટલે લાગલાં જ બધાં ખારણાં બંધ થયાં. પણ પટેલ બિચારા બચી શકે? તેને બોલાવવામાં આવ્યા. તેને પૂછવામાં આવ્યું, ‘તમે મહેસૂલ ભર્યું છે?’ તેણે જવાબ દીધો: ‘ધનામી જમીનનું મહેસૂલ ભર્યું છે, કારણ ખારડોલીથી સરદારના હુકમ નીકળ્યા છે કે એ મહેસૂલ ભરી દેવું.’ તેને કહેવામાં આવ્યું કે ખીજા જમીનનું પણ ભરી દો અને ખીજાઓને ભરવાનું કહો. ‘એ વાત નકામી છે,’ પટેલે કહ્યું, ‘એ કાંઈ મારાથી કે કોઈથી બને એમ નથી. લોકો મારું સાંભળે એમ નથી. લોકોને ખાલસાની કે ખીજા કશાની પડી નથી.’ કલેક્ટરે તેને વધારે ન સતાવતાં ખીજે ગામે ફર્ય કરી. ખીજે દિવસે તલાટીઓની એક સભા બોલાવી અને તેમને કહ્યું કે ગામના નકશા ઉપર જમીનના એવા અનુકૂળ જથ્થા પાડો કે જે ખરીદનારાઓને આખા જથ્થામાં આપી શકાય. આટલી ફરજ બજાવીને ક્રોધાવિષ્ટ કલેક્ટર સૂરત રવાના થયા. ખીજે દિવસે સરકારના માનીતા ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ પત્રમાં તેમણે ઇન્ટરવ્યુ આપી:

“ધણા ખેડૂતો જમીનમહેસૂલ આપવાને તૈયાર છે, પણ એ લોકોને દુર્ભાગ્યે આગ, રંજડ અને બહિષ્કારની ધમકીઓ આપવામાં આવે છે. જો ખેડૂતો બહારથી આવેલા અને જેમને ગામમાં ઘર નથી અને સીમમાં ખેતર નથી એવા અસહકારીઓએ આપેલી ખેવફૂફ સલાહ માનશે તો આખરે જે નુકસાન વેઠવું પડશે તે આ કમનસીબ ખેડૂતોને જ વેઠવું પડશે. આ અસહકારી નેતાઓની લડતને પરિણામે તાલુકામાં રમખાણ થવાને ફરેક સંભવ રહે છે.”

આના જેવું હડહડતું જૂઠાણું અને બદનક્ષી ખીજા કઈ જોઈ શકે? કલેક્ટરને લોકો તો કોઈ મળ્યા નહોતા. પટેલ-

તલાટી કેઈ મળ્યા હોય તેમના કહેવા ઉપર આધાર રાખીને જ તેમણે આ વાત કરી હશે ના? ગમે તેમ હો, તાલુકામાં શાંતિ જળવાઈ રહે તો તે તેમની અથવા સરકારની ગફલતને લીધે ન જળવાઈ રહે, એમ કરવાની તેમણે પેરવી કરી.

ભેંસો જમીમાં લેવાની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી. હવે જમીનું કામ વંધારવાનું હોવાને લીધે ત્રણ જમીઅમલદારોને ખાસ અધિકારો — લોકોનાં ઘર તોડવાના, વાડો ફેંદવાના ઇત્યાદિ — સાથે નીમવામાં આવ્યા. પોલીસની સંખ્યા પણ વંધારવામાં આવી, અને પેલા જમીઅમલદારોની મદદમાં મુંબઈથી આણેલા થોડા લેભાણુ પહાણો મૂકવામાં આવ્યા. આ પહાણોનું કામ પકડેલી ભેંસોને લઈને થાણે જવાનું અને ભેંસોનું રક્ષણ કરવાનું હતું. સત્યાગ્રહને ચપટીમાં મસળી નાંખવાની વાત કરનારા અમલદારોને આટલા સહેલા કામ માટે સ્થાનિક હંમોસો કે વેઠિયા ન મળી શક્યા અને ઠેક મુંબઈથી પહાણુ લાવવા પડ્યા એ કેવી વાત છે? પહાણુને લાવીને જો તાલુકાની શાંતિનો ભંગ થઈ શકતો હોય તો થવા દેવો એ વસ્તુ પણ સરકારના મનમાં હોય તો નવાઈ નથી. આજ સુધી એક હિંદુ મામલતદાર હતા, તેમને બારડોલીથી બદલી દૂર થાણા જિલ્લામાં કાઢ્યા. એમને બદલે એક મુસલમાન મામલતદારને લાવ્યા કે જેથી મુસલમાન સત્યાગ્રહીઓને તોડવામાં એની મદદ કદાચ વધારે મળી શકે, અને મુસલમાનોને તોડીને પણ હિંદુમુસલમાનનો સંપ પણ તોડી શકાય. તલાટીઓને બદલે સી. આઈ. ડી. રિપોર્ટરો હવે લાવવામાં આવ્યા એ તો હું અગાઉ લખી ચૂક્યો છું.

લોકો આ બધી તૈયારીઓથી ડરે એમ નહોતું. તેમણે પોતાનું સંગઠન વધુ મજબૂત કરવા માંડ્યું. કડોદ હજી બહાર રહ્યું હતું, તેને પશ્ચાત્તાપ થતો હતો. ત્યાંના લોકોનું એક મંડળ સરદાર પાસે આવ્યું અને તેમને વિનંતિ કરી કે કડોદને હવે સંઘમાં શામેલ કરવામાં આવે. શ્રી. વલ્લભભાઈ તુરત તૈયાર થયા. પણ કડોદમાં જઈને તેઓ સલા આગળ બોલે તે પહેલાં તો કડોદની આસપાસનાં ગામના માણસોની એક અરજ સરદારની

પાસે રજૂ કરવામાં આવી, જેમાં જણાવ્યું હતું કે પૂરતા પ્રાયશ્ચિત્ત અને ભાવી વર્તનની જોગાધરી વિના કડોદને ન લેવામાં આવે. સરદારે તેમને શુદ્ધ પશ્ચાત્તાપ એ જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે એમ કહીને કડોદને દરગુજર કરવાનું કહ્યું. નવું સત્યાગ્રહી બનેલું કડોદ બીજા સત્યાગ્રહીઓથી આગળ જઈ આકરા બહિષ્કારના ઠરાવો કરવા લાગ્યું હતું. ગામમાં નવા આવેલા ખ્રિસ્તી જમ્મીઅમલદારને ગામમાંથી સીધુંપાણી કશું ન આપવાના ઠરાવ કરવામાં આવ્યા. શ્રી. વલ્લભભાઈ એ એક લાંબા ભાષણમાં શુદ્ધ સત્યાગ્રહનું રહસ્ય સમજાવી આ ઠરાવ રદ કરવાની તેમને ફરજ પાડી, અને ભવિષ્યમાં આવનારાં તોફાનની સામે ગમે તેવા ઉશ્કેરનારા સંબોધનામાં પણ ન ઉશ્કેરાવાની સલાહ આપી. ખુમારી ચડાવવાની સલાહની હવે જરૂર નહોતી, હવે આમોશીના પાઠ ભણાવવાનો સમય આવ્યો હતો :

“મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે તમારા ગામમાં આવે એક ખ્રિસ્તી જમ્મીઅમલદાર નિમાયા છે તેને ગામમાંથી સીધુંસામાન મળતાં નથી. મારી સલાહ છે કે એમ ન કરશો. અમલદાર કંઈ આપણા દુશ્મન નથી. એ બિચારો હુકમનો તાબેદાર થઈને આવ્યો છે. હુકમનો અતાદર કરી નોકરી છોડવાની તેની હિંમત નથી. તેના ઉપર આપણને દ્વેષ ન હોય. કોઈની જિંદગીની જરૂરિયાતો અટકાવવી, દૂધ, શાક, ઘોખી, હલમ ન મળે એમ કરવું એ સત્યાગ્રહ નથી. બળદમાંથી મળતી ચીજો પૂરા દામ આપતાં સૌની જેમ તેમને પણ મળવી જોઈએ. એક અબણેયો માણસ ગામમાં આવીને પડે ને તેનો આવા બહિષ્કાર કરે તો તેની કેવી સ્થિતિ થઈ પડે? તેનાથી ન નોકરી છોડાય, તેમ ન લોકોનો ત્રાસ સહેવાય. આવી સ્થિતિમાં કોઈને મૂકવો એ સત્યાગ્રહ નહિ પણ ઘાતકીપણું કહેવાય. માટે ધી, દૂધ, શાક તેમજ જે કોઈ માંદો પડે તો દવા વગેરે જિંદગીની જરૂરિયાતો કોઈ અટકાવો નહિ. જરૂર જમીના કામમાં તેને કોઈ ભતની મદદ ન કરવી, ગાડી કે મનૂર કે પંચ એવું કશું આપવાની સાફ ના કહેવી. તેને કહી દેવું કે અમારે તમારી ઉપર રોષ નથી, તમે ખ્રિસ્તી હો કે હિંદુ હો કે મુસલમાન હો—અમારે તો બધા સરકારી નોકરો સરખા છે, અમારે તમારી સાથે અંગત વિરોધ કંઈજ નથી; પણ અમારી સામે તમે જમીના દરેકા લાવો તેમાં અમે તમને મદદ ન જ આપી શકીએ. આપણો અગ્રેષ્ઠ તો મોટાઓ સાથે છે, આવા ગરીબ નોકરો સાથે નથી. આપણું બળ તો સભ્યતાથી દુઃખ સહન કરવામાં રહેલું છે. સરકારમાં બળબાઈ છે તેથી તે

પોલીસની મદદ લે છે અને તેથી આગકારી ખાતાની મદદ લઈને લોકને દબાવવાની કોશિશ કરે છે. એવી સ્થિતિમાં પોલીસને પણ ખાવાપીવાની ચીજોમાં અડચણ નાંખવી યોગ્ય નથી. ભૂખે મરતા લશ્કર સામે લડવું એ ધર્મયુદ્ધ નથી, તેથી મારી કડોદ ગામને સલાહ છે કે એવા કંઈ કાયદા ગામલોકે કર્યા હોય તોપણ હવે તે ફેરવી નાંખો.

ખીજ એક અગત્યની સલાહ આપું છું. જમીનું કામ ચાલતું હોય ત્યારે લોકોનું ટાળું ત્યાં એકઠું ન થાય. સરકારનો ઇરાદો જે મારામારી કરવાનો હોય તો આવી રીતે લોકો ટાળે થવાથી જ તે તેવો ઇરાદો બર લાવી શકશે. તોફાનને ચાળે કા ચડશે તો આપણે પગ્યા સમજીએ. આ સરકાર પાસે સૌથી વધારે આતુરી સામગ્રી છે. રાક્ષસી યુદ્ધમાં તો તે એક મિનિટમાં આખા બારડોલીના ભૂદેભૂકા કરી શકે તેમ છે. એ રસ્તે આપણને ચડાવવાનો તે પ્રયત્ન કરે, આપણને કાચવે, લોકો ગાંડાની માફક ટાળે વળે, તેમને ચીડવે અને તેમાંથી કોઈ જીવાનિયાનો મિલજ નય કે તરત તે આપણા પર ચડી જશે. એમ ન થાય એની ખૂબ સાવચેતી રાખીએ. તેને તાળાં તોડવા દો, કમાડ ચીરવા દો, સહેલાઈથી લઈ નય એવી કીમતી ચીજો ઘરમાં ન રાખો. આ બધું કરે તે સાંતિથી કરવા દો અને પાસે કોઈ ઊભા ન રહો.”

કલેક્ટરે જે ‘ઈન્ટરવ્યુ’ આપ્યો હતો તેનો જવાબ આપતાં તેમણે જે ખામોશી પોતાની ભાષામાં વાપરી હતી તેનો એ પ કોઈને લાગ્યા વિના ન રહે એવી હતી :

“કલેક્ટર સાહેબે જણાવ્યું છે કે બારડોલી તાલુકાના લોકોમાં ધણા ખેડૂતો પૈસા ભરવા ખુશી છે, પણ એમને મારી નાંખવાનો અને દેવતા મૂકવાનો ડર છે તેથી ભરતા નથી. તેથી હવે હું ગામેગામ પહું છું કે કોઈને તેવો ભય હોય તો મને કહો. કોઈને રૂપિયા ભરવા હોય અને ડર લાગતો હોય તો મારી પાસે આવો, હું મામલતદારને ત્યાં તમારી સાથે આવીશ, અને કોઈ તમારા પર ધા કરવા આવશે તો તેને પહેલાં મારા માથા પર ધા કરવા કહીશ. હું કાયરોને સહન લડવા નીકળ્યો નથી. હું તો સરકારનો ડર છોડી બહાદુર બન્યા છે તેમની સાથે ઊભો રહીને લડવા માગું છું. હું તો ખેડૂતોને કહું છું કે જે જીલમ થયો છે એમ લાગે તો નીડર બનીને પૈસા ભરવાની ના કહો, પણ જે કોઈને એમ લાગતું હોય કે વધારો થયો છે તેમાં ન્યાય છે તો ખુશીથી ભરી દો. જેને ડર હશે તેનું હું રક્ષણ કરીશ. મને તેના ઉપર દયા તો છૂટશે કે આપનાર અને સેનાર તો ઈશ્વર છે, તેનો વિશ્વાસ છોડી તેણે સરકારનો વિશ્વાસ કર્યો.

ખાકી નાતબતના કે મહાજનના બંદોબસ્ત તો આપણે જરૂર કરીએ. આપણામાંના નબળાને ટેકો આપવો એ જરૂરનો છે. કલેક્ટર સાહેબ તેમની મુલાકાતમાં સામાજિક બંદોબસ્તની ફરિયાદ કરે છે. પણ હું તેમને પૂછું છું કે તમારું સિવિલ સર્વિસનું બુથ ખીલ્યું શું છે? એક સભ્યની ભૂલ થઈ હોય તોયે બધા સાથે મળી તેને છાવરો છો કે નહિ? તો ખેડૂત પોતાની ન્યાયની લડત ખાતર પોતાના બંદોબસ્ત કેમ ન કરે? હું ખેડૂતોને સલાહ આપું છું કે તમે નાતબતના બંધારણ જરૂર કરો. પણ લોકોને મારી નાંખવાની ને આગ મૂકવાની ધમકી અપાય છે એવી વાતો ઉપજવી કાઢવાનું પણ કોઈને કારણ ન આપો. (સભામાંથી અવાજો—બનાવટી વાત, બનાવટી વાત.) તદ્દન બનાવટી ન પણ હોય. કોઈએ તાલુકામાંથી એવી વાત ઉઠાડી હોય, અમલદારોએ કહી હોય એ સંભવિત છે. અંગ્રેજો પોતે આવી વાતો બેઠી કાઢે તેવા નથી હોતા. આપણા લોકો સાહેબ પાસે જાય છે ત્યારે દિલમાં ન હોય તેવુંયે બોલી આવે છે એ હું જાણું છું; સાહેબ કેવી રીતે રાજ થશે તે શોધે છે અને ખોટી વાતો કરે છે; તેથી તો હું સલાહ આપતો આવ્યો છું કે તેમની પાસે જવું અને તેમના તેજમાં અંબલું તે કરતાં તેમની પાસે જઓ જ નહિ. હું આ તાલુકાની રગ ઓળખી ગયો છું. અહીં બે ઘોડે ચડવાનો પ્રયત્ન કરનારા થોડા માણસો છે. સરકાર છેવટે માને તોયે સુરક્ષિત રહેવાય અને લોકોને કચરે તોપણ બચી જવાય એવી પેરવીમાં તેઓ રહે છે. તેઓ તો ત્યાં જશે ત્યારે તેનું બોલશે અને આપણી પાસે આપણું બોલશે. પણ આપણું તપ સાચું હશે અને આપણી ખુવાર થવાની તૈયારી વિષે તેમને ખાતરી થશે એટલે તે આપણી સાથે થવાના જ છે.”

આમ હવે લડતનો ખીજો ખંડ શરૂ થયો કહેવાય. આ ખામોશીની સલાહ સાથે સરદારે પોતાના સિવાય ખીજા કોઈ પણ જણે ભાષણ ન કરવાના મનાઈહુકમ કાઢ્યા, લોકો ટોળે ન થવાના હુકમ કાઢ્યા, સત્યાગ્રહગીતો ન ગાવાના હુકમ કાઢ્યા. કહેવાની જરૂર નથી કે આ બધા હુકમો અક્ષરશઃ પાળવામાં આવ્યા.

લોહું અને હથોડો

“લોહું” ગરમ થાય છે ત્યારે લાલચોળ થાય છે, અને તણુખા બેડે છે. સરકારમાંથી આજે તણુખા બેડી રહ્યા છે. પણ લોહું ગમે તેટલું લાલ થાય તોયે હથોડો ગરમ નથી થતો. આપણે લોહાનો ઇચ્છાપૂર્વક ઘાટ ઘડવો હોય તો હથોડાને, ગરમ થવું ન પાલવે. ગમે તેવી આપત્તિમાં ગરમ ન જ થઈએ.”

બારડોલીમાં હવે લોહું ને હથોડાની હરીફાઈ ચાલી રહી છે. સરકારી આડતિયાઓની બેદરકારી, અને બે-કાયદાપણાનો દોર ચાલી રહ્યો છે. ‘લડતમાં થોડી જ નીતિ હોય ?’ એ સરકારનો ન્યાય છે, જ્યારે શ્રી. વલ્લભભાઈ બારડોલી સત્યાગ્રહીઓને કહી રહ્યા છે : ‘લડતમાં વધારેમાં વધારે નીતિ પ્રગટ કરો.’

એ જુહાપી દોર એટલો ઝપાટાબંધ ચાલી રહ્યો છે કે ઘડી ઉપર આવેલી ખર્ચ બીજી ઘડીએ વાસી થાય છે. વાલોડના પીલાવાળા એક બહાદુર પારસી સંજ્ઞનને આ પ્રકરણમાં સરકારે યોગ્ય જ્યાતિ આપી દીધી છે, સરકારી અમલદારોએ સરકારને ભૂંડી જ્યાતિ આપી છે. આ દુકાનદારને ત્યાં ડેપુટી કલેક્ટરના હોદ્દાનો અમલદાર આખકારી અમલદારને લઈ ગયો, તેમનાં દાડનાં પીપો જમ કર્યા, પણ તે ઉઠાવવાં અધરાં લાગ્યાં એટલે તેમની દુકાને તાળું મારીને, સિપાઈ બેસાડીને, ફૂચ કરી ગયો. દોરાબજી શેડે પેલાને સખત કાગળ લખી જણાવ્યું કે દુકાન બંધ થવાથી તેમને જે ખોટ જશે તે માટે ડેપુટી કલેક્ટર જવાબદાર ગણાશે, અને પોતાની દુકાનમાં જમ કરેલાં પીપો માટે તે રોજનું પાંચ રૂપિયા ભાડું માગી શકશે તે જુહું. વળી તેમણે એ પણ

લોહું અને હથોડો

જળાવ્યું કે કલેક્ટર કહે છે કે લોકોની ભરવાની મરજી છે, છતાં અહારના ચળવળિયાઓના દબાણથી તેઓ ભરી નથી શકતા, એ વાત તદ્દન જૂઠી છે. દબાણ તો સરકારનું થઈ રહ્યું છે, અને તેના પારસી દુકાનદારો જ ભોગો થઈ પડેલા છે. પેલા અમલદારને ઉપરથી કાંઈ સપાટો આવ્યો કે શું થયું, તેના માણસો પાછા દોડ્યા, વાકેડ રાત્રે પહોંચ્યા, દુકાન ખોલી અને દોરાબજી શેઠને દબાવવા લાગ્યા : ‘દુકાન કેમ નથી ચલાવતા?’ તે કાંઈ ગાંજ્યા જાય એમ નહોતા જ. તેમણે પણ સીધા જવાબો આપ્યા, એટલે પેલો કાગળ લખવા માટે તથા કલેક્ટર સાહેબ જેવા મોટા સાહેબને જૂઠા પાડવા માટે ‘કાળા કિતાબ’માં તમારું નામ નોંધવામાં આવશે એવી તેમને ધમકી મળી. પણ દોરાબજી શેઠે તો પીઠું ન જ ખોલ્યું, અને જ્યાં સુધી જમ કરેલાં પીપો ન ખસેડવામાં આવે ત્યાં સુધી હું દુકાન ચલાવવા નથી માગતો એમ જળાવ્યું. આ દુકાન ઉપર પાછો હુમલો થયો! દોરાબજી શેઠની પાસે સરકારમાગણું ૩૦૦ રૂપિયા જેટલું હશે તે માટે રૂ. ૨,૦૦૦નો — રોકડ રૂપિયાની ખરોખરનો — દારૂ જમ કર્યો, તેમની દુકાનના આંકડા વગેરે જમ કર્યો. દુકાન ન ચલાવવાથી તેમને નુકસાન વેઠવું પડ્યું તે ઉપરાંત પાછી ચડાઈ? પાછી ચડાઈમાં દુકાનની અહાર પડેલાં ખાલી પીપો જમ કર્યો, અને તેમાં પહેલાં જમ કરેલાં પીપોનો દારૂ ભરવા માંડ્યો. એક પીપ કાણું, બીજું કાણું, ત્રીજું કાણું. કેટલોય દારૂ જમીન પર ઢલ્યો! એની પેલાઓને શી પરવા? બીજે ક્યાંકથી પીપો લાવ્યા અને તે ભરીને તે દારૂને હરાજ કર્યો. સ્વાભાવિક રીતે આ ઘટનાઓથી ચીડ ચડે. એ ચીડ ન ચડે એટલા ખાતર બીજે દિવસે પત્રિકામાં ઘટના વર્ણન કરનારી નોંધ આવી તેનું મથાળું આ હતું : ‘સાલાં પીપો પણ સ્વરાજમાં ભળ્યાં!’ ગમે તેવી ઘટનામાંથી વિનોદ કાઢી શકે એવી આ મનોદશાને કઈ સરકાર જીતી શકે? આ મનોદશા લોકો રોજરોજ વધારે વધારે કેળવતા જતાં હતા.

દારૂબાળાઓની સ્થિતિ જરા કઠંગી હતી. તેમને રોજરોજ સરકારી નિજેરીમાં પૈસા મોકલવા પડે. સરકાર એ પૈસા દારૂને

માટે જમા કરવાને બદલે મહેસૂલમાં જમા કરી દે. પૂણીના એક દુકાનદારે તાડીને માટે ૧૭૫ રૂપિયા ભરવાને આપ્યા તેમાંથી ૪૨ રૂપિયા મહેસૂલ માટે કાપી લેવામાં આવ્યા. એમ જ એક અશીળવાળાનું બન્યું ! આ રૂપિયા લઈ લેવા એ ઉચ્ચાપત કરવાનો ગુનો ન કહેવાય તો બીજું શું ?

બીજા ગુનાઓમાં ગમે ત્યાંથી, ગમે ત્યારે, કશી ચોકસી વિના, માલિક કાણ છે તેની તપાસ વિના, પોલીસ અને પદાણુની મદદથી પેલા જમીનમલદારો દોરો ઉપાડવા લાગ્યા. શિકર ગામમાં ૫૮ દોરો પકડવામાં આવ્યાં, અને થાણા ઉપર બહેરનામું લગાડવામાં આવ્યું : ‘ શિકરના રામા ગોવિંદ અને બીજાઓનાં ૫૮ દોરો મહેસૂલ ન ભરવા માટે જપ્ત કરવામાં આવ્યાં છે. ’ આમાં એક બિનખાતેદારની વિચાવાની ભેંસ હતી. તેણે તે ભેંસની માગણી કરી. મહાલકરીએ તેને દમ ભરાવ્યો, ભેંસને ખવડાવવાના ખર્ચની માગણી કરી, પણ પેલાએ ‘ ઘોળા ટોપીવાળા ’ની ધમકી બતાવી એટલે કહ્યું, ‘ વારુ, વારુ, લઈ જાઓ તમારી ભેંસ ! ’

આમ ઢગલો દોર પકડાવા લાગ્યાં છે, પણ તેની માવજત કાણ કરે ? તેને વેળેવેળે પાણી કાણ પાય ? પદાણુને એ કામ માટે ભાડે રાખવામાં આવ્યા હતા. બારડોલીમાં પકડાયેલી એક ભેંસ બિચારી બરાડા પાડતી થાણામાં મરી ગઈ. આમ ઉચ્ચાપત અને દોરચોરીની સાથે એક ભેંસને સ્વધામ પહોંચાડવાનું પાપ પણ અમલદારોએ સરકારને કપાળે ચોંટાડ્યું.

ત્રીજા બાબુએથી ખાલસાની નોટિસોના ઢગલા. વાલોડના જે વીરોને નોટિસ મળી હતી તેમની જમીન સરકાર દફતરે ચડી ગયાના હુકમ નીકળ્યા. આથી દુઃખી થવાને બદલે એક સજ્જનને ખાલસાનો ઉત્સવ બિજાવ્યો. વાણિયા ન. દયાયા એટલે મુસલમાનોને દાખી જેવા માંડ્યા. બારડોલીના ઇબ્રાહીમ પટેલને ખાલસા નોટિસનું પહેલું માન મળ્યું. હજારો રૂપિયાની જમીન હરાજ થઈ જશે એમ એ જાણતા હતા છતાં એમના પેટનું પાણી હાલ્યું નહિ.

ચોથી બાબુએથી ગાડાંવાળાઓ ઉપર ત્રાસ શરૂ થયો. ૧૯ ગાડાંવાળાઓને સરકારી અમલદારને ગાડાં ન આવવા બદલ સમન મળ્યા અને ગાડાંને નિમિત્તે, શ્રી. રવિશંકર ઉપર પહેલો હાથ નાંખવામાં આવ્યો. વાસોડના વાણિયા સત્યાગ્રહીઓએ ખાલસાનું મંગલમુહૂર્ત કર્યું, શ્રી. રવિશંકરના બલિદાનથી જેલ જવાનું મંગલમુહૂર્ત થયું. શ્રી. રવિશંકરભાઈને કેમ પકડયા તેની વીગત તેમણે કોર્ટમાં રજૂ કરેલા બયાનમાં સ્પષ્ટ થાય છે :

“આ કામમાં મારી લેખી હકીકત નીચે મુજબ રજૂ કરું છું :

એક ગરીબ ગાડાવાળાને તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ સરકારી કામે વેઠે લઈ જવામાં આવતો હતો. તેને છોડાવવા ગઈ તા. ૧૯મીએ બપોર પછી ચાર વાગતાંના અરસામાં હું બારડોલીની કચેરીના કંપાઉન્ડમાં ગયો હતો. અને તેને મેં કહ્યું હતું કે તારે જવાની ઇચ્છા ન હોય અને તને મરજી વિરુદ્ધ ડરાવીને લઈ જવામાં આવતો હોય તો તું ડરીશ નહિ અને જઈશ નહિ. આ હકીકત મામલતદારસાહેબે તે જ વખતે મને બેસાડીને ત્યારે મેં તેમને કહી હતી. અને તે પછી ગાડાવાળાને પોતાનું ગાડું ખાલી કરી છૂટો થવા જતાં પોલીસે તેના ઉપર જબરદસ્તી કરી છૂટો ન થવા દીધો, એટલે મેં તેને ન જવું હોય તો ગાડું પરતું મૂકી મારી પાછળ ચાલી આવવા કહેલું અને તે પ્રમાણે તે મારી સાથે ચાલી આવ્યો, અને બીજા એ ગાડાંવાળા તેનું જોઈને હિંમત કરી ચાલ્યા ગયા.

પ્રાંત અમલદાર જેવા મોટા અમલદારના ઉપયોગ માટે મેળવેલાં અને ભરેલાં ગાડાં ઘોળે દિવસે કચેરીની અંદર પડ્યાં રહે અને ગરીબડા ગાડાંવાળાઓ પોતાનાં ગાડાં ત્યાં પડ્યાં રહેવા દઈ ભાગી જવાની હિંમત કરે એ સરકારને વસમું લાગે, અને આજ સુધી ચાલતા આવેલા વહીવટ પ્રમાણે સરકારી કામમાં દબલરૂપ ગણાય એ હું સમજી શકું છું; અને સરકારની દૃષ્ટિએ મને દોષિત ગણવામાં આવે તેમાં મને જરાય નવાઈ લાગતી નથી. હું કાયદાની દૃષ્ટિએ દોષિત નથી એવો બચાવ કરવા માગતો નથી. નીતિની દૃષ્ટિએ મેં એ ગરીબ માણસનું રક્ષણ કરી મારો ધર્મ બજાવ્યો છે. પરંતુ જ્યાં નીતિને સ્થાન નથી એવા કાયદાના અમલમાં હું ગુનેગાર છું એમ માની આપ વિનાસકાંચે મને કાયદામાં મારા ઉપર મુકવામાં આવેલા આરોપ બદલ વધારેમાં વધારે સજા કરશે એવી મારી વિનંતિ છે.

આપ મારા પોતાના દેશબંધુ છો અને આપને હાથે જ મને સજા થાય એના જેવી આ સત્યાગ્રહની લડતમાં બીજી શુભ શરૂઆત શી હોઈ શકે ?

આપ ત્યાં સુધી આ હોદ્દા ઉપર છો, અને કાયદા પ્રમાણે ન્યાય આપવાને બંધાયેલા છો ત્યાં સુધી આ કામમાં મને સગ્ન કરવી એ આપનો ધર્મ છે.

આપ જે કંઈ સગ્ન ફરમાવશો તેને હું અત્યંત હર્ષથી અને ક પણ દુઃખ માન્યા સિવાય બરદાસ્ત કરીશ.”

ઉપર પ્રમાણે વર્તવામાં રવિશંકરભાઈએ ગેરકાયદે પ્રવેશ કરવાનો યુનો શી રીતે કયો હશે તે સરકાર જાણે. સરકારી અમલદારને કામ કરતા રોકવાનો યુનો સરકારની દષ્ટિએ જરૂર થતો હતો. પણ એ યુનો તો રવિશંકરભાઈ જ નહિ, પણ આરોડાલીમાં કામ કરનાર દરેક સ્વયંસેવક અને તેના સરદાર વલ્લભભાઈ રાતદિવસ કરી રહ્યા હતા. પણ શ્રી. રવિશંકરે પોતાનો પ્રતાપ સરકારની આંખ અંગ્ગય એવી રીતે ખતાવ્યાને લીધે કદાચ તેમને જેલ જવાનું પહેલું માન મળ્યું હશે. રવિશંકરભાઈને અમુક સગ્ન અને દંડ, અને દંડ ન ભરે તો ખીજી વધારે સગ્ન એમ કરીને ૫ મહિના ૧૦ દિવસની સખત કેદની સગ્ન થઈ. રવિશંકર જેવાને દંડ કરવો એ વધારે સગ્ન કરવાનું બહાનું નહિ તો ખીજું શું?

લોકોએ તો આ સગ્નને રવિશંકરભાઈ જેટલી જ વધાવી લીધી. પણ અહિંસા જાળવવાની કાળજી રાખવાનો ડોળ કરનાર સરકારને ખબર નહોતી કે તેણે અહિંસા જાળવનાર એક સુંદર રખાને કેદ પૂર્યો. ગાંધીજીએ રવિશંકરને જે વધામણી મોકલી હતી તે આખા આરોડાલી તાલુકાને માટે જ હતી :

તા. ૩૦-૪-૨૮

મૌનવાર

ભાઈશ્રી રવિશંકર,

તમે નસીબદાર છો. જે ખાવાનું મળે તેથી સંતુષ્ટ, ટાઢ-તડકા સરખાં, ચીથરાં મળે તો ઢંકાઓ, ને હવે જેલમાં જવાનું સહભાગ્ય તમને પહેલું. જે ઈશ્વર અદલાખદલી કરવા હે ને તમે ઉદાર થઈ જાઓ તો તમારી સાથે જરૂર અદલાખદલી કરું. તમારો ને દેશનો જય હો.

આપુના આશીર્વાદ

લોહોની સખતમાં સખત કસોટી થવાને ટાણે તેમની હિંમત સોજે કળાએ પ્રગટી. શ્રી. વલ્લભભાઈની દૂરે તો જરૂર આનું કારણ હતું, પણ સ્વતંત્ર રીતે પણ હવે તેમનામાં લડવાની અને ભોગે ખમવાની હિંમત આવી ગઈ. એત્રણ લાખની જમીન તો આજ સુધીમાં ખાલસા નોટિસ તળે આવી ગઈ હતી, અને આટલી જુહાડી ચાલી રહી હતી છતાં શાંતિનો પાર નહોતો. આરડોલીએ પોતાની શાંત પ્રકૃતિની ખ્યાતિ સાચી પાડી. શ્રી. વલ્લભભાઈ આજે મહેસૂલ ન ભરવાની કે ભય ટાળવાની કે સરકારને ભૂલી જવાની વાતો પોતાના ભાષણમાં નહોતા કરતા, શાંતિના જ પાઠ ભણાવતા હતા અને હિંમત આપતા હતા :

“હજારો ધારાળાનાં જીવન સુધારનાર, મારા કરતાં ઘણા વધારે પવિત્ર એ ઋષિને પકડીને સરકાર માનતી હશે કે મારી પાંખ કપાઈ જશે. સરકાર મારી પાંખો કાપવા માગે છે પણ મારે પાંખો ઘણી છે. સરકારને ન્યાય ન કરવો હોય તો મને પકડે જ છૂટકો છે. હું સરકારને ખાતરી આપું છું કે મારી પાંખો તો વરસાદમાં જેમ ઘાસ ફૂટી નીકળે છે તેમ નવી ને નવી ફૂટતી જવાની છે.”

આ લડતની ખુબી તો એ હતી કે જ્યારે એક બાજુએ શ્રી. રવિશંકરની ઉપર આ કેસ ચાલતો હતો ત્યારે શ્રી. વલ્લભભાઈ રાત્રીપરજ લોહોની હજારો માણસની સુંદર પરિષદ એક નાનકડા ગામમાં ભરી રહ્યા હતા, અને એ રાત્રીપરજમાં કાર્ય કરનારાઓ એક આદર્શ ખાદીપ્રદર્શન ભરીને બેઠા હતા.

રવિશંકરભાઈના જેલ ગયાના ખબર ગુજરાતમાં વીજળાવેગે ફેલાઈ ગયા. ડા. સુમંત મહેતા આખી લડતનો રંગ શાંતિથી નિહાળ્યા કરતા હતા, કદીકદી વર્તમાનપત્રોમાં કાગળલખીને ગુજરાતને ચેતવતા કે આરડોલીમાં શું ચાલી રહ્યું છે તે વિષે બેદરકાર ન રહે, ગાયકવાડી ગામડાંમાં ઠરાવ કરાવતા હતા કે આરડોલીમાં જમ્તીઓ થાય તેમાં સરકારને કોઈ પણ રીતે મદદ કરવા જશે નહિ, અને ખાડોશી ધર્મમાંથી ચૂકશે નહિ. હવે ડા. સુમંતથી આટલાથી સંતોષ માનીને બેસી ન રહેવાયું. તેમણે પોતાની સેવાનો ઉપયોગ કરવાની સરદારને વિનંતિ કરી. સરદારે તેમને રવિશંકરભાઈની

જગ્યા લેવાનું કહ્યું. ડા. સુમતે શ્રીમતી શારદાબહેન સાથે સરભોણું થાણું સંભાળી લીધું.

ભાઈ રામદાસ ગાંધી, શ્રી. જેઠાલાલ રામજી, સરદારનાં પુત્રી કુમારી મણિબહેન અને બીજા ધણા સ્વયંવસેવકો આ અરસામાં આવી પહોંચ્યાં.

સરકારે હવે શરમ છોડી. જપ્તીની અનેક રીતો અજમાવી, ખાલસાની સેંકડો નોટિસો કાઢી, નિશાચરોની જેમ રાત્રે જેની તેની ભેંસો ભગાડી, પંચનામાં કર્યા વિના જપ્તીઓ કરી, સાચાં લિલામ કર્યાં વિના સેંકડોના માલ પાણીને મૂલે વેચ્યા, છતાં સરકારનો ડર ઓછો થતો નહોતો. આ બધું કર્યું છે તેની વ્યર્થતા તેમની હાંસી કરતી હતી. એટલે હવે સરકારે મનાઈહુકમો કાઢ્યા, એક કલેક્ટર મારફત અને એક ડિસ્ટ્રિક્ટ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ઓફ પોલીસ મારફત. અને હુકમ ૬ મહિનાની મુદતના હતા. પહેલો હુકમ ‘ભાડૂતી વાહનો અને બળદગાડાં હાંકનારને’ સમજાવનારને, ‘સરકારી નોકરને અથવા બીજાને ત્રાસ કરનાર અથવા ત્રાસ આપવા ભેગા થનાર’ને ગુનેગાર ઠરાવનારો, અને બીજા ‘જાહેર રસ્તા નજીક અથવા મોહોલ્લામાં અથવા જાહેર જગ્યામાં’ ઢોલ વગેરે વગાડવાનો ગુનો ઠરાવનારો. આ બંધીહુકમો સરકારનું બળ કે કુશળતા બતાવનારા નહિ, પણ સરકારે બંનેનું દેવાળું કાઢ્યું છે એમ બતાવનારા હતા. એ હુકમ કાઢવાનું બહાનું ‘જાહેર સલામતી અને સગવડ’ જણાવવામાં આવ્યું. પણ એનો ઉદ્દેશ ત્રાસ આપવા સિવાય બીજો જણાતો નહોતો. તેમને વેડિયા મળતા નથી, ગાડાંવાળા મળતા નથી, તેમનો લૂંટેલો માલ ખરીદનારા મળતા નથી, અને જે તેમના હાથમાં આવી શકે એવા પણ હાથમાંથી જવાનો ભય લાગે છે, એટલે તેમણે પોતાની ચીઝ મનાઈહુકમમાં દાલવી. નહિ તો જીવાનિયાઓ અને બાળકો ઢોલ વગાડે એ દુનિયામાં કોઈ ઠેકાણે ગુનો જાણ્યો છે? તોપ, બંદૂક અને દારૂગોળાનો દમામ રાખનારી સરકાર ઢોલનગારાંથી ડરી ગઈ એમ કહીને સરકારને વગોવવાની સરદારને એક વધારે તક મળી. એવી વસ્તુને

સરકારને વગોવવાના સાધન સિવાય બીજી રીતે વાપરવાને સરદાર લલચાય એમ નહોતું. સરદારે લોકોને હુકમ કાઢ્યા :

“ઢોલ વગાડવાં, શંખ વગાડવા બંધ કરો, તોપબંદૂકવાળી સરકાર આપણાં ઢોલશંખથી ડરી ગઈ છે. ઢોલ અને શંખને સત્યાગ્રહની સાથે સંબંધ નથી. લોકોને મહેસૂલ ન આપવાનું સમજવવાનો આપણો ધર્મ છે તે ધર્મ કદી ન છોડશો, પણ આવાં જાહેરનામાં કાઢી સરકાર આપણને ફસાવવા માગે તે આપણે નથી ફસાવું.”

સરદારને હવે અમદાવાદ જવાઆવવાની પંચાત રહી નહોતી. ત્યાંના તેમના મિત્રોએ મ્યુનિસિપાલિટીનું પ્રમુખપદ તેમને છોડાવવાની પેરવી કરી રાખી હતી — અથવા ઈશ્વરે તેમને તેમ કરવાને માટે પ્રેર્યા હતા એમ કહીએ તો ચાલે. કારણ હવે સરદારની ખારડોલી તાલુકામાં ૨૪ કલાકની હાજરીની જરૂર રહે એવો સમો આવ્યો હતો. પરિણામે તાલુકાના દરેક ગામમાં ફરી વળવાનું તેમનાથી બની શક્યું, એટલું જ નહિ પણ આસપાસનાં ગાયકવાડી ગામોમાં પણ અવારનવાર તેમનાથી જવાનું બની શક્યું. આ ગાયકવાડી ગામો અને નવસારી કર્યો આ લડતમાં રક્ષણના ગઢો બની રહ્યાં હતાં. ગામડાંમાં લોકશિક્ષણના રોજરોજ નવા પાઠે અપાઈ રહ્યા હતા. દરેક નવી સ્થિતિને પહોંચી વળવાને માટે સરદારની પાસે નવા ઉપાયો હોય, તેને હસી કાઢવાને માટે નવી ભાષા હોય, અને એકે સ્થિતિ સરદારને માટે નવી હોય જ નહિ એ જોઈને લોકો આશ્ચર્યચકિત થતા હતા અને બહાદુર બનતા જતા હતા. આશ્વામાં ૧૩ ભેંસો પકડાઈ છે એમ સાંભળીને સરદાર આશ્વા ગયા. ત્યાં ભેંસો ખોવાને માટે તૈયાર રહેવાનું લોકોને સમજવવા સરદાર પાસે દલીલ તૈયાર જ હતી :

“આ તો તદ્દન નજીવી વસ્તુ છે. ગુજરાતમાં જળપ્રલય થયો હતો ત્યારે સેંકડો ઢોર તણાઈ ગયાં હતાં. પોતાનાં જીવ બેવાં વહાલાં ઢોર નજર આગળ તણાઈ જતાં લોકોને જોઈ રહેવું પડેલું. માણસો પણ બાળ-બચ્ચાં સહિત ચારચાર ને પાંચપાંચ દિવસ ઓડ ઉપર રહ્યાં હતાં. આની આગળ આપણો ભોગ તો કંઈ જ નથી. જેમનાં ઢોર ગયાં હોય તે આજે હસતે ચહેરે બલિદાન આપો, સાકર વહેંચો. તેમણે કશું ખોયું નથી, મહા ધર્મલાભ કર્યો છે.”

આરોહી સ્વયંચલનો ઇતિહાસ

વૈશાખજેઠના ધોમ ધખત હતા, એ ધોમમાંથી સરદારને દલીલ મળી રહી. આવતાં વાવાઝોડાં અને વીજળીનાં કટાકાતી સામે તૈયાર રહેવાનું અને ગમે તે કારણે મિળજ ન ખોવાની શક્તિ કેળવવાનું તો દરેક ભાષણમાં કહેવાનું હોય જ :

“હવે હું આવું કે ન આવું, આપણા ઉપર બિલકુલ આજ ન આવે એટલું સંભાળજે. કોઈ મર્યાદા છોડશો નહિ. ગુસ્સાનું કારણ મળે તોપણ અત્યારે ખામોશ પકડી જાઓ. મને કોઈ કહેતું હતું કે ફોજદાર-સાહેબે કોઈને ગાળ દીધી. હું કહું છું તેમાં તેમનું મોઢું ગંદું થયું. આપણે શાંતિ પકડી જવી. અત્યારે તો મને ગાળ દે તોપણ હું સાંભળી રહું. આ લડતને અંગે તમે ગાળો પણ ખાઈ લેજો. પરિણામે એ પોતે પોતાની ભૂલ સમજી જશે. પોલીસનો કે બીજો કોઈ અમલદાર તેની મર્યાદા છોડે છતાં તમે તમારી મર્યાદા ન છોડશો. તમારી વહાલામાં વહાલી વસ્તુ લૂંટી જાય તોપણ કશું જ ન ખોલશો. કોઈ હતાશ ન થશો, પણ સામા હસજો. એ જો તમે શીખશો તો જેમ વરસાદ આવતા પહેલાં વૈશાખજેઠની અકળામણ આવે છે તેવી જ આજની આ અકળામણ બની જશે. તે આવ્યા વિના વૃષ્ટિ સંભવે નહિ. પ્રથમ અંધારું થાય, વાવાઝોડું થાય, કાટકા થાય ત્યારે છેવટે વૃષ્ટિ આવે. દુઃખ સહન કર્યા વિના નિકાલ આવે જ નહિ. અને આ દુઃખ તો આપણે પોતે માગી લીધેલું જ છે. એમાં આપણું શું જવાનું છે? ક્ષણિક સુખ જતું કરીને આપણે એવી અમૂલ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાના છીએ કે જે લાખો ખર્ચતાં મળવી દુર્લભ છે. તેજ, બહાદુરી અને તેની સાથે હું માગું છું તેવા વિનય—ખાનદાની—આ કમાણી આપણને અમથી કોઈ દિવસ મળવાની નહોતી, તે આ લડતમાંથી આ તાલુકાના ખેડૂતો મેળવે એ જ ઈશ્વર પાસે માગું છું.”

અને છેવટે લોહું અને હથોડાની ઉપમાને આરોહીમાં જ્યાં-ત્યાં પરિચિત કરી મૂકી :

“આ વખતે સરકારનો પિત્તો બહુચો છે. છાને લોહું ગરમ થાય, પણ હથોડાને તો ઠંડું જ રહેવું ઘટે. હથોડો ગરમ થાય તો પોતાનો જ હાથો ખાળે. તમે ઠંડા જ પડી રહો. કયું લોખંડ ગરમ થયા પછી ઠંડું નથી થતું? કોઈ પણ રાજ્ય પ્રબલ ઉપર ગમે તેટલું ગરમ થાય તો તેને છેવટે ઠંડું પડ્યા વિના છૂટકો જ નથી. પ્રબળની પૂરતી તૈયારી હોવી જોઈએ.”

૧૬ પ્રચંડ ભટ્ટી

“બારડોલી તાલુકામાં આજે એક પ્રચંડ ભટ્ટી સળગાવવામાં આવી છે. તેમાં શુદ્ધ બલિદાન આપવાનું છે. . . . ભલે ગોરું લઈકર આવે અને ગામેગામ સોલ્જરો બેસે. તેથી એ ઠરાવી નહિ શકે. આપણે એકું શાંત સ્વચ્છ વર્તન રાખો કે આ બધી પોલીસને ભમરડે રમવા સિવાય બીજું કંઈ કામ ન રહે.”

ખાલસાની નોટિસની સંખ્યા હવે લગભગ હજાર સુધી પહોંચી હતી, અને ખાલસા થનારી જમીનની કિંમત તો નવો સરકારવારો અનેક વખત તેમાંથી ભરાય એટલી હતી. આ જમીનને તો સરકાર કશું કરી શકે એમ નહોતું. પણ લોકોને જે રસ્તે જેટલા દયાવાય તેટલા દયાવવા અને તોડવા એટલો જ હેતુ હતો. લોકો આ ખાલસાની નોટિસને પણ પીળાં પત્તાકાંતી જેમ ગણવા લાગ્યા.

સરકાર નિર્લજ્જતામાં આગળ વધ્યે જતી હતી. બેંસોને હરાજમાં લેનાર તાલુકામાંથી કેઈ મળે નહિ એટલે બહારથી ખાટકીઓને સમજાવીને લાવવામાં આવતા હતા. લોકોને આથી વધારે ઉશ્કેરનારી વસ્તુ બીજી કઈ હોઈ શકે? એક બેંસોના તો બારડોલી થાણામાં ભોગ લેવાયો હતો એ આપણે જોઈ ગયા. તાપમાં બેંસો પાણી વિના ટળવળતી હતી અને ગરાડા પાડતી હતી, લિલામ થતાં બન્ય તેમ પાણીને મૂલે તે કસાઈને ઘેર જતી હતી. બારડોલીના નગરશેડે મામલતદારને કહ્યું, ‘આ બિચારી બેંસોને બરોબર ઘાસચારો અને પાણી મળે તે મોટે હું થોડું દાન આપવા માગું છું.’ મામલતદારે કહ્યું, ‘સરકારની પાસે તિબ્બેરીમાં પૂરતાં નાણાં છે, તેમને તમારી મદદ નથી જોઈતી!’

પોતાનાં પશુઓને બાળકોનાં જેટલાં પ્યારાં માનનારા ખેડૂતોથી આ બધું સાંખી શકાય એમ નહોતું. ગમે તેમ થાય તોપણ બેંસોને આવી રીતે રિબાવા ન દેવી એ નિશ્ચયથી આખા તાલુકાએ કારાગ્રહ બનવાનો નિર્ણય કર્યો. રાતદિવસ બારણાં બંધ, ઘરમાં માણસો અને ઢોરો સદંતર કેદ. ઢોરને માટે પાણી પણ ઘેર લાવીને પાવામાં આવે. જેમનાં સગાંવહાલાં ગાયકવાડીમાં હતાં તેમણે ગાયકવાડીમાં પોતાનાં ઢોર મોકલ્યાં, છોકરાંને દૂધછાશ પીતાં બંધ કર્યો. પણ બધાં ઢોર કાંઈ એમ મોકલી શકાય? એટલે સૌએ કારાગ્રહવાસ પસંદ કર્યો. જખીદારોની જુહાડી આગળ ખાતેદાર બિનખાતેદાર સરખા હતા, માલિક બિનમાલિક સરખા હતા, ઘરમાં પુરુષ હોય કે ન હોય તે પણ તેમને સરખું હતું!

એક ગરીબ દરજીની ત્રણ બેંસો પકડવામાં આવી હતી. તે ખાતેદાર નહોતો. સવારના પહોરમાં બિડીને જુએ તો બેંસો ન મળે. બે દિવસ પછી તેને બપોર પડી કે વાલોડ થાણામાં એ બેંસોને ખીજ બેંસો સાથે ગોંધવામાં આવી હતી. મહાલકરીની પાસે તે બેંસો છોડવવા ગયો. મહાલકરી કહે: ‘તમારી બેંસોને બે દિવસ અમારે રાખવી પડી છે, અને ઘાસચારો કરવો પડ્યો છે, એનો ખરચ આપો અને બેંસો છોડવી લઈ જાઓ.’

પેલા કહે: ‘આ તો બિલટો ન્યાય. તમે મને નુકસાનીનો બદલો આપો કે બિલટો મને દેડો?’

પેલાએ ન સાંભળ્યું. દરજીએ કહ્યું: ‘વારુ સાહેબ, પેલા ઘોળી ટોપીવાળા સ્વયંસેવકને પૂછીને આપને જણાવીશ કે શું કરવું.’ મહાલકરીસાહેબ પસ્તાયા; અને પેલાને બેંસ છોડી જવા દીધી. આ તો ઘણાંમાનો એક દાખલો.

આ રહ્યા ખીન્ને નમૂનો. મોટાની સતામણી સહેજે થાય નહિ એટલે ગરીબને રંજાડવાનો રસ્તો કેટલેક ટેકાણે પસંદ કરવામાં આવતો હતો. એક કુંભારનું ઘર ખુલ્લું જોઈને મહાલકરી એકદમ પેદા, ઘરના રાયરચીલામાંથી કેટલીક ચીજો ઉપાડવાનો હુકમ આપ્યો. ઘરઘણિયાણી પ્રેમીને આ લીલાનું રહસ્ય

ન સમજાયું: મારે ઘેર ખાતુંપોતું નહિ, અને આ શી બધા આવી છે!

તલાટી: કેમ તમારે ખાતું નથી? તમારી પાસે રૂ. ૧૫-૫-૫ નીકળે છે તે લાવો.

પ્રેમી: અહીં કેવું લેણું? અમારી પાસે પાંચ વરહ થિયાં જોંયનું ટેકું ની મલે ને તમે લેણું કાંથી કાઢો?

તલાટી: ત્યારે કેશવ ઉકાનું ધર કયું?

પ્રેમી: તે ઉં હું જાણું? હોધી લેવની.

મહાલકરી: ધરવાળાનું નામ શું?

પ્રેમી: નામ હું નથી કહેવાની, અમારું ખાતું નથી, બહાર જાઓ.

મહાલકરી ધરને પાછલે બારણેથી જવાની તૈયારી કરતા હતા એટલે પ્રેમીબાઈએ તેમને રોક્યા. મારા ધરમાં થઈને પાછલે બારણે નહિ જવાય એમ કહી તે રસ્તો રોકી ઊભાં રહ્યાં. તેની છોકરીએ બારણું બંધ કર્યું. સૌ નિરાશ થઈને પાછા વળ્યા.

આવી વીરાંગનાઓ અજાણી અણધારી જ્યાંત્યાં નિર્ભયતાનો મંત્ર ઝીલીને વાતાવરણને શુદ્ધ અને વીરતાભર્યું બનાવી રહી હતી.

વાલોડવાળા દોરાબજી શેઠનો કિસ્સો હતો બંધ થયો નહોતો. આ એક પારસીને ઢીલો પાટી સરકારને બધા પારસીને વશ કરવા હતા, પણ જેમ વાણિયાઓને જપ્તીનોટિસ આપીને પસ્તાયા, જમીન ખાલસાની નોટિસ આપીને પસ્તાયા, તેમ આ પારસીના ઉપર સિતમ ગુજારીને પણ તેમના નસીબમાં પસ્તાવાનું રહ્યું. અને એક પારસીના ઉપર આટલો મિતમ શો? એ કામ તો દારૂ-તાડીની વેપારી હોઈ સરકારી રાજ્યના એક ટેકારૂં. તેટલા ખાતર પણ સરકાર ઉદાર થઈને એક ટેકીલા પારસીને જવા દઈ શકતી હતી. પણ નહિ; તેણે તો જેણે વધારે બહાદુરી બતાવી તેને વધારે પગવ્યા. આ કિસ્સામાં એક બીજી વસ્તુ નોંધવાજેવી હતી. જે દારૂની દુકાનમાં જપ્તી થઈ તેના માલિક એકલા દોરાબજી જ નહિ પણ તેનાં સાસુ બાઈ નવાજબાઈ હતાં. આં બાઈની ધીરજ આટઆટલી સતામણીમાં કેમ રહી હશે! કદાચ તે તેના

જમાઈની હિંમતને લીધે ટકી રહ્યાં હોય, કદાચ આસપાસનાં વીર દક્ષો જોઈને પણ તેમનામાં હિંમત આવી હોય. ગમે તેમ હોય ખંતે જણુ આખી લડતમાં ઠેક સુધી અડગ રહ્યાં. મુંબઈના અને બીજા પારસીઓની સહાનુભૂતિ સત્યાગ્રહીઓ તરફ ખેંચાઈ તેના મૂળમાં આ બે પારસી સત્યાગ્રહીઓનું અડગ કષ્ટસહન હતું.

દોરાબજી શેઠના રૂ. ૩૧૪-૧૪-૫ ના ખાતા બદલ બે હજારની કિંમતનો માલ જમ થયો, દુકાને તાળાં પડ્યાં, પછી સરકારી ખાદાંઓએ પોતાની બેવકૂફી ઘોઈ નાંખવાને માટે પાછી દોડાદોડ કરી, તાળાં ખોલીને દોરાબજીને દુકાન ન ચલાવવાને માટે સળ કરવાની ધમકી આપી; વળી ચડાઈ થઈ, કાણું પીપો જમ કરવામાં આવ્યાં અને પરિણામે દારૂ ઢોળીને નુકસાન કરવામાં આવ્યું. અને વળી પાછી ચડાઈ થઈ, દારૂ બીજાં પીપોમાં ભરવામાં આવ્યો, અને એક ભાડૂતી માણસને તે પાણીને મૂલે વેચવામાં આવ્યો. ઉપરાંત ચાર પીપો જપ્તીમાં લેવાયાં. પણ આ બધું થયાં છતાં હજી રૂ. ૧૪૪-૬-૮ ની રકમ બાકી કાઢવામાં આવી, અને તેને માટે રૂ. ૩૦,૦૦૦ થી ૩૫,૦૦૦ ની કિંમતની જમીનની ખાલસા-નોટિસ આપવામાં આવી! આ કિસ્સા પંચબ માર્શલ લો વેળાનાં ઝેરવેરની નાનકડી યાદ આપતા હતા, પણ તોયે પેલા બહાદુર પારસીએ પોતાની અને તાલુકાની લાજ રાખે એવો બહાદુર પત્ર લખીને અમલદારને કહ્યું: ‘હજી તારે વધારે જીલમ ગુજારવો હોય તો ગુજાર, તારું કાંઈ ન વળે.’

રેસિડન્ટ મેજિસ્ટ્રેટની ખસ કોર્ટ ખોલવામાં આવી હતી એટલે તેને માટે કામ ચાલુ રાખવામાં આવતું હતું. શ્રી. રવિશંકર પકડાયા પછી ભાઈ ચિનાઈને પકડવામાં આવ્યા. ભાઈ ચિનાઈ આરડોલીના પચરંગી કરવાને મજબૂમ રાખવાનું મોટું કામ કરી રહ્યા હતા. રવિશંકરભાઈની જેમ તેમના ઉપર પણ મામલતદારને અટકાયત કરવા માટે અને વેઠિયાઓને ધમકી આપવાને માટે કામ ચલાવવામાં આવ્યું, અને તેમને બે મહિના અને ૨૦ દિવસની સખત કેદની સજા પહેલા ગુના માટે અને ૬ મહિનાની સખત કેદની સજા બીજા

ચુના માટે થઈ. આ કેસમાં અપાયેલા ચુકાદાનો ખીજે ટેકાણે વિચાર કરશું.

આ તો એ જૂના જોગીઓ — એમને એકવાર શું અને અનેકવાર શું, જેલગત્રા એ ખીજી ગત્રા જ હતી. પણ હવે આ ‘બહાર’ના કાર્યકર્તાઓને પકડવા છોડી સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓ ઉપર સરકારે હાથ ચલાવવા માંડ્યો. વાલોડમાં ડાક્ટર ચંદુલાલના હાથ નીચે એક નાનકડી સેના હતી. આ સેનામાંના ત્રણ જણને સરકારનાં તેડાં આવ્યાં. આમાંના એ તો કાઠિયાવાડના વીરો હતા, — ભાઈ શિવાનંદ અને અમૃતલાલ, પણ ત્રીજા વાલોડના એક લોકપ્રિય અને ત્યાગી કાર્યકર્તા સન્મુખલાલ હતા. પહેલાં એને તો જેલ જવામાં વિશેષતા નહોતી, કારણ કેટલોયે સમય થયાં તેઓ આવાં કામોમાં પડેલા હતા, પણ ભાઈ સન્મુખલાલને માટે આ નવો લહાવો હતો. આઠ વર્ષ થયાં તે પણ આવાં કામોમાં રસ લેતા હતા, ૧૯૨૧માં પણ તેમણે કમર કસેલી હતી, છતાં તેમણે લોકસેવાને ધંધો કરી મૂકેલો એમ ન કહેવાય. બારડોલીની લડત જાગી ત્યારથી તેમણે નથી જાણ્યો થાક કે નથી જાણ્યાં જૂખતરસ; તાલુકાની સેવામાં ફના થવાને માટે તેઓ તૈયાર થઈ રહેલા હતા. એમના વિના ડા.ચંદુલાલ વાલોડને અજ્યેય ગઢ બનાવી શકે એમ નહોતું. ૨૮ વર્ષની તેમની ઉંમર છે. ઘરમાં માત્ર વિધવા માતા. એ તેમને જેલ વળાવવાને માટે બારડોલી આવ્યાં હતાં, તેમને વિદાય દેવાને માટે મળેલી વાલોડની સભામાં હાજર હતાં. તે આનંદ અને ઉત્સાહથી ઊભરાતાં હતાં એમ તો નહિ કહું, પણ હિંદુ મહિલાને જાજે એવી મર્યાદાથી પોતાની હિંમત દાખવી રહ્યાં હતાં. એ માતાનું દર્શન કરીને કોણ પવિત્ર ન થાય?

અને એ સભા પણ કેવી! અગાઉ મોટી મોટી સભા મેં આ ગામમાં નેહી હતી, પણ અગાઉની બધી સભાઓને ભુલાવે એવી આ. હજારોની મેદની હતી, પણ અપાર શાંતિ — જાણે કોઈ મહાગંભીર પુણ્યકૃત્યને માટે જ ભેગા થયા હોય ની! શ્રી.વલ્લભભાઈની વાણીમાં પણ તે દિવસે મેં કોઈ અજબ

ધાર્મિકતાનો ધ્વનિ સાંભળ્યો, પણ ભાઈ સન્મુખલાલની પાસેથી તો કદી ન ધારેલી એટલી શાંતિ, નમ્રતા અને છતાં વીરતાથી ઊભરાતું ભાષણ સાંભળ્યું. દ્વંદ્વ અને ટચ ભાષણ; એમાં છાલકાર્ધ નહોતી, એમાં યડાશ નહોતી, એમાં ઈશ્વરની પાસે નમ્ર માગણી હતી કે કસોટીમાંથી ઊતરવાની તે હિંમત આપે, અને તાલુકાને સરદારની લાજ રાખવાની શક્તિ આપે. ગામડામાં જ ઉછરેલા, ગ્રામ્ય કેળવણી પામેલા પુરુષમાં કેવો ઉદાત્ત સંસ્કાર રહેલો છે તે પણ તેના તત્કાળ કરવામાં આવેલા ભાષણમાં સરસ રીતે જણાઈ આવતું હતું:

“મારા પર ફેજદારી કાયદાની કલમ ૧૮૯ અન્વયે જેલયાત્રાનું તેહું આવ્યું છે. આવા માન માટે હું મગર છું. મારો અત્યારનો આનંદ શબ્દોમાં વર્ણવવાની મારામાં શક્તિ નથી, એ તો હું નાચું કે એવું કંઈક કરું ત્યારે જ બતાવી શકું. હું પ્રામાણિકપણે માનું છું કે મેં કશો જ ગુનો નથી કર્યો. મેં કોઈ ઉપર અણધરતું દબાણ કર્યું નથી કે ધમકી આપી નથી. એ વરતુ મારા સ્વભાવમાં જ નથી. છતાં તમે જોશો કે કાલે આરડોલી કોર્ટમાં એવું નાટક રમ્ય થશે. મારા મુરખીઓ અને સ્નેહીઓ મને આગ્રહ કરી રહ્યા છે કે મારે અદાલતમાં બચાવ કરવો. હું માનું છું કે સો વફાલોને લાવીને ઊભા રાખીશ તોપણ મેન્જિસ્ટ્રેટને જે કરવું છે તે જ કરશે. માટે હું એવો બચાવ કરવા હરગિજ તૈયાર નથી, ને મને જે સળ થાય તે વધાવી લેવા માગું છું. હું તાલુકાને અને સરકારને અહીં ઊભા રહીને ખાતરી આપવા માગું છું કે આ વાણિયો આરડોલીનું નામ હુબાવનારો નથી. જો મને અત્યારે કંઈક સહેજે વ્હાનિ થતી હોય તો તે એટલી જ કે આવી સરસ લડત જીતવાનો મોકો હવે મારી પાસેથી જવાનો. પણ મને તેનો શોચ નથી; હું જેલમહેલમાં બેસી પ્રભુનું સ્મરણ કરીશ, અને તમારી છતને માટે પ્રાર્થના કરીશ.

સ્નેહી સખંધીઓને હું વીનવી રહ્યો છું કે મારા શરીરને માટે તમે લેશ ચિંતા ન કરશો કે મને આદત નથી ને હું જેલમાં મનુરી કેમ કરીશ. હું તમને ખાતરી આપું છું કે પ્રભુનું સ્મરણ કરીને હું બધી જાતની તાકાત મેળવીશ ને કોઈ જાતની નામોશી માથે લીધા વગર છાતી કાઢીને પાછો તમારી વચ્ચે આવીશ.

આજે જે સાચની લડત ચાલી રહી છે તેમાં વાલોડને મોખરે જોઈને મારું હૈયું કુલાય છે. મારું વાલોડ! વાલોડને માટે આજે હું

ગર્વ ન કરું તો ખીલું કોણ કરશે? આટલી ખાલસાનોટિસો પોચા ગણાતા મારા વણિક ભાઈઓ ઉપર! જેલનત્રાનાં આમંત્રણની શરૂઆત પણ વાલોડથી! લાગણીવાળા નૌજીવાન ભાઈઓને કહું છું કે આ વાલોડ જે આજે તાલુકાનું નાક બન્યું છે તેને દીધાવળે. તમને ડરાવવા, ફેડવા, ભાંગવા ગમે તેટલી ધાંધલ કરવામાં આવે—ને કરવામાં આવશે જ; પણ કોઈ ડરશે નહિ, જપ્તીખાલસાનાં નાટકો થયાં તેવાં જેલોનાં થશે. સરકારે જેલના મહેમાનો માગવા માંડ્યા છે, તો તમે એને મોંમાગ્યા દેજો. બહારના દેવા ન પડે તે પહેલાં તમે તાલુકાના પૂરતી સંખ્યામાં દેજો. એ સંખ્યામાં પણ વાલોડ તરફથી મને ઘણી હમેદ છે તે પૂરી કરજો. હિન્દુમુસલમાનના ટંઠા કરાવવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવશે, એવાં ધતિગોને કોઈ કાને ધરશે નહિ, એમાં ફસાશે નહિ ને તમારા નિશ્ચયથી ડગશે નહિ. પ્રભુ તમારા બધામાં બારડોલીની અને વાલોડની ઇજ્જતને માટે દુઃખ સહન કરવાની તાકાત લાવો. આપણા સરદાર જેમને આપણે બોલાવીને આણ્યા છે તેમને તમે તમારી મક્કમતાની ખાતરી આપો; ફના થઈ જશે પણ તેમનું નાક ન કપાવા દેજો, ને જે ફતેહ મળે તે માનથી મળે એવું કરજો. પ્રભુ તમને એટલી તાકાત આપો.”

સવારે વાલોડથી એ ત્રણ વીરો નીકળ્યા તેમને વળાવવા આખું ગામ ઊભરાયું. લોકોએ હર્ષાશ્રુથી તેમને વળાવ્યા. એક મુસલમાન ભાઈ તો આવેશમાં સ્તબ્ધ થઈને પડ્યા.

ક્યાં એ ગંભીર દશ્ય અને ક્યાં એ જ વીરોના ઉપર જ્યાં કામ આણ્યું તે અદાલતનાં હાસ્યજનક દશ્ય!

ભાઈ સન્મુખલાલ ઉપર આરોપ એવો હતો કે પ્રાણજીવનદાસ નામના શખ્સના ઘરમાંથી તલાટી, રેવન્યુ પટાવાળો તથા જપ્તી-અમલદાર જીવારની ત્રણ ગૂણો જપ્તીમાં લેતા હતા તે વખતે જપ્તીનું કામ નહિ કરવાનું સમજાવવાના હેતુથી આરોપીએ તલાટીને અને સરકારી પટાવાળાઓને સામાજિક બહિષ્કારથી નુકસાન પહોંચાડવાની ધમકી આપી. સરકાર તરફથી સાક્ષીમાં તલાટી અને પટાવાળા. પટાવાળામાં એક દૂબળો અને એક રજપૂત. ત્રણેને બિચારાને શીખવેલી જુઆની આપતાં મુશ્કેલી પડતી હતી. ઘણીવાર સરકારી વકીલ તેમનાં મોંમાં શખ્દો અને વાક્યો મૂકવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો, ઘણીવાર મેજિસ્ટ્રેટને સરકારી વકીલને ધમકાવવો

પડતો હતો : ‘ભાઈ, એ માણસને જવાબ આપવા દો, તમે શા સારુ એના બ્તી બોલો છો?’

તલાટીએ પહેલીવાર ફરિયાદ કરેલી તેમાં તો સન્મુખલાલની ધમકીનાં ઘણાં વાક્યો હતાં. અદાલતમાં આવીને તેની હિંમત ક્યાં ચાલી ગઈ તે તો કોણ જાણે? સન્મુખલાલની સામે હડહડતું જૂઠાણું બોલતાં કદાચ તેની છાતી હેમતાઈ ગઈ હોય તો રામ જાણે!

ઘડીઘડીએ મૂઝ પર હાથ ફેરવતા ફોજદારસાહેબને પણ અર્ધાં વાક્યો સરકારી વકીલ પાસે પૂરાં કરાવવાં પડતાં હતાં!

ત્રીજા સાક્ષી પટાવાળાને તો બિચારાને સન્મુખલાલની ખુબર નહોતી. ‘ગાંધીવાળા હતા ખરા. કોણે-શું કહ્યું તે કોણ જાણે?’ એની ગ્રામ્ય ભાષામાં, ‘ઉં હું જાણું?’ એ જ વાક્ય બધા સવાલોનો એનો એક જવાબ કહી શકાય. આ પુરાવા (?) ઉપર સન્મુખલાલને છ માસની સખ્ત કેદની સજા મેજિસ્ટ્રેટ ફરમાવી. જેનો પુરાવો કાંઈ કામમાં આવી શકે એવા જમીન-અમલદારને સાક્ષી તરીકે બોલાવવામાં આવ્યા જ નહોતા.

આ જમીન દર્શ્ય બીજાં ખડું થયું. ભાઈ શિવાનંદ અને અમૃતલાલને રજૂ કરવામાં આવ્યા. જાણે હમણાં જ સૌને ચપટીમાં મસળા નાંખશે એવા રુઆબથી એક ઉત્તર હિન્દુસ્તાનનો મુખત્રમાન આવીને બોલો. એણે પોતાનો પાઠ સરસ ગોખેલો હતો. પોતાના જવાબથી જાણે કોર્ટને પણ ધમકાવવા માગતા હોય એવા આ વીરે ફરિયાદ નોંધાવી કે શિવાનંદે (તેની આગળ બાળક જેવા લાગતા શિવાનંદે) તેની ઉપર ધસારો કર્યો, અને અમૃતલાલે હાથ ઉગામ્યા! મોટર હાંકનાર અને ક્લીનરે તેના કહેવામાં જેમતેમ ટાપસી પૂરી! જમીનઅમલદાર સાહેબ તો તેમને કાથળા ઉપાડવાનો હુકમ આપીને ચાલ્યા ગયા હતા, એવો સૌનો પુરાવો હતો!

આવા માણસોની બલટતપાસ કરવી એ પણ નામોશી પામવા જેવું હતું. મેજિસ્ટ્રેટ ચાહે તો પગલે પગલે આ

સાક્ષીઓની ઊલટતપાસ કરીને તેમને તોડી શકે એવું હતું. પણ એટલી તકલીફ તેઓ શા સારુ લે ?

છતાં શ્રી. વલ્લભભાઈની સલાહથી ભાઈ શિવાનંદે, મેન્જિસ્ટ્રેટની આંખ ઉઘાડવા, ખીજા કેસો આવા ને આવા ઘણા આવશે એ ખદલ ચેતવણી આપવા, એ ક્રાંતિના ચડાવવાના દર્શનના ફોટોગ્રાફો મેન્જિસ્ટ્રેટ સામે રજૂ કર્યાં. સાક્ષીઓએ કહ્યું હતું કે જમીઅમલદાર તો આદ્યા ગયા હતા; પણ ફોટોગ્રાફમાં હેટ ચડાવીને સાહેબ ઊભેલા મોજૂદ હતા ! અમૃતલાલ તો હતા જ નહિ !

પણ ‘ગુના વખતનો આબેહૂબ ચિતાર રજૂ કરનારા’ ભાઈ શિવાનંદના ફોટોગ્રાફો મેન્જિસ્ટ્રેટ શેનો માને ? એમાં થોડો જ શિવાનંદ અને અમૃતલાલની ભાષાનો ફોટોગ્રાફ આવી શકતો હતો ? અને ફોટોગ્રાફ પાડતાં અમૃતલાલને ત્યાંથી ખસી જવાનું કહેવામાં આવ્યું હોય તો ! પણ પેલા જમીઅમલદારને ફોટોગ્રાફર ત્યાં ઊભા રહેવાનો હુકમ ન જ કરી શક્યા હોય ! તેની જુગ્યાની શા સારુ ન લેવામાં આવી ?

મેન્જિસ્ટ્રેટ શ્રી. સન્મુખલાલને છ મહિનાની સખ્ત કેદની સજા કરી અને શિવાનંદ અને અમૃતલાલને નવ મહિનાની સખ્ત કેદની (એ એક-જ ગુનામાંથી ઉત્પન્ન થતા આરોપો ઉપર એ એક પછી એક) સજા કરી ! ભાઈ શિવાનંદ અને અમૃતલાલ કાઠિયાવાડનાં ખલિફાન હતાં. તેઓ ગયા એટલે તેમનું સ્થાન લેવાને તેમના કરતાં સવાયા શ્રી. અમૃતલાલ શેઠ (એમ. એલ. સી.) અને શ્રી. બળવંતરાય મહેતા, સ્વયંવસેવક તરીકે આવીને ઊભા. શ્રી. ચિનાઈના જવા પછી ડા. ચંપકલાલ ધિયા તેમનાં પત્ની સાથે આવ્યા અને મોતામાં પડાવ નાંખ્યો. આમ એક સૈનિક પોતાની જગ્યા પોતાનાથી અદકાવડે પુરાવ્યા વિના જેલમાં જતો નહોતો.

સરકારની બદનામીને માટે આ દર્શ્યો કરતાં વધારે શું જોઈએ ?

આ બધું ૧૫ મી મેએ બન્યું.

વધારે તાવણી

“સરકારને ખીજું કંઈ સૂઝતું ન હોવાથી તે અત્યારે હવાતિયાં મારી રહી છે. એ તમને ચૂંચવવા માગે છે. તમે જરા તોફાન કરશો કે તરત એ ચડી બેસશે.”

જી ત્રાસનીતિના તાપ તો વૈશાખજેઠની જેમ તપે છે. કાયદાને નામે બારડોલીમાં લૂંટ, ઢોરચોરી, ધર ફેડવાનું ચાલી રહ્યું છે. માત્ર અન્યાયના નાટકથી હસવું આવે છે, કારણ જેલમાં જવાનું વધાની લેનારને ખોટા પુરાવાથી ચીડ શા સારુ થાય? પણ આ પાપચિત્રા ચીડ ઉત્પન્ન કરે એવાં છે. દિવસના જખ્તી કરવાનું ન અને એટલે રાત્રે ધાડો પાડવી, લોકોની વાડો તોડવી અને પાછલે બારણેથી પેસવું, પાછલે બારણેથી પેસીને ઘરનાં પતરાં ઉખેડી ઘરમાં પેસી વાસણકૂસણ ઉઠાવવાં, એ કયું શાહુકારીનું કામ છે? અને એ પણ કેનાં? શેઠ વીરચંદ્ર એનાજી જેવા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ, જેમની હજારોની જમીન સરકારદફતરે દાખલ થયાનું બહેર કરવામાં આવ્યું હતું, જેમની બે ઘોડીઓ જખ્ત કરવામાં આવી હતી તેમને ઘેર આ બધાં તોફાન કરવામાં આવ્યાં! એક પારસી વીરને પોચા બાણી ખુવાર કર્યાં, છતાં તેમને ન નમાવી શક્યા. હવે આ વણિક વીરને નમાવવાને માટે આ નામોશી-ભરેલાં કૃત્યો કરવા માંડ્યાં!

બધા કિસ્સાઓ નોંધવાનું આ સ્થળ નથી. લડત ચાલતી હતી તે વેળા બધાની વીગતો વર્ણવવાની આવશ્યકતા રહેતી હતી. ઇતિહાસમાં માત્ર થોડા નમૂનાને જ સ્થાન હોય.

એક ઠેકાણે એક આપડી ડોસીને ઘેર પાછલે બારણેથી ખસતી જપ્તીદાર પેઠા. તે પોતાની જમીન તો પરબ માટે દાન કરી ચૂકેલી હતી! પણ તલાટી કહે: ‘હજી દાન દફતરે નોંધાયું નથી, જમીન તમારે જ નામે છે. ચાર રૂપિયા ભરી દો, અથવા બેંસ આપો.’ ડોસીએ ન માન્યું. એટલે ચાર રૂપિયા માટે તેની બેંસ જમીમાં લેવામાં આવી! વાલોડમાં મસ્જિદની જમીનના જૂના ધારાના પૈસા તો ભરાઈ ગયા હતા, પણ નવા વધારાના રૂપિયા બાકી રહ્યા તે માટે મસ્જિદની પાક જમીન ખાલસા! એક ગામે મધરાતે ચડાઈ કરી, લોકોને ખોટી ખબર આપવામાં આવી, પણ લોકો ચેતી ગયા! એક ગાયકવાડી ગામના લોકો બેંસ અને પાડાં ખરીદીને જતા હતા. તેમનાં નામઠામ જાણ્યા વિના, તેમણે પોતાનાં નામઠામ આખ્યાં તે સાંભળતાં કાને દાટ્ય મારીને, બેંસપાડાં જપ્ત કર્યાં, ગાલણી બેંસને તાપમાં બારડોલી લઈ ગયા, અને તે માટે દાવો કર્યો, તો એક અમલદાર કહે બીજાની પાસે જાઓ, બીજે કહે ત્રીજાની પાસે જાઓ! પેલા આપડા ધક્કા ખાતા થાક્યા, હાર્યા, પણ બેંસ શેની મળે?

એક રસ્તાની નજદીકના વાડામાં એક ગાડું પડ્યું છે, તેની ઉપર જપ્તીદારની નજર પડી. એક પહાણુને કહ્યું, ‘તોડો વાડ ઔર નિકાલો ગાડી.’ પણ ગાડીને લઈ શી રીતે જવી? ગામને પટેલ હાજર ન મળે, કે ન મળે કોઈ વેદિયો કે બીજું કોઈ માણસ જેને ગાડી સોંપી શકાય. એટલે જપ્તીદારે ખૂમ પાડી: ‘પટેલે આ ગાડીનો કબજો લેવો. એ ગાડી જપ્ત થઈ છે એ સૌ કોઈને જાણ થાય,’ અને આગળ વધ્યા.

આ રહ્યા કેટલાક ઘર ફેડવાના દાખલા:

એક જપ્તીદાર અને તેની ફોજ દેલવાડા ગામના એક ધરના પાછલા બારણાના વાડામાંથી પેડી, બારણાનો નકૂચો ઉખેડ્યો, ધરમાં પેઠા, ધર બિનખાતેદારનું હતું એટલે ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

એ જ સજ્જનોએ એક ધરનાં બારણાં ઉતાર્યાં, ધરમાં પેઠા, એક બાંકડો, અને કેટલાંક વાસણકૂસણ માલિકની ગેરહાજરીમાં ઉપાડ્યાં અને ચાલ્યા ગયા.

આ લોકો એક કૂંચીનો ઝૂંડો પોતાની સાથે ફેરવતા. એક ટેકાણે એક કૂંચી એક ધરને લાગી, તે ધરમાં પેસીને ભેંસ ઉપાડી.

મઢીની પાસેના એક ગામમાં ત્રાસજનક દાખલો બન્યો. એક જપ્તીદાર અને તેના પદાણો અજવાળું થતા પહેલાં પોતાના કામ ઉપર નીકળી પડ્યા. આમાંનો એક પદાણ પાછલે બારણેથી એક ધરમાં પેસવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો ત્યાં ધરની બાઈએ ધરમાં દોડી જઈ બારણું બંધ કરવા માંડ્યું. પદાણ પાછળ પડ્યો, બારણાને ધક્કો માર્યો, અને પેલી બહેન પાછી બંધ કરવા જતી હતી ત્યાં પદાણે તેનો હાથ પકડ્યો, તેને બહાર ખેંચી કાઢી અને પછી પાંચ જનવરો જમ્મ કર્યા. બાઈ મણિલાલ કોઠારી તે દિવસે ત્યાં જ હતા. તેમણે આ ખબર છાપામાં આપી એટલે દેશમાં ખળભળાટ મચ્યો.

જે રીતે ભેંસોની નામની કિંમતે કહેવાતી હરાજ થતી હતી, જે રીતે નાનાં નાનાં રાચરચીલાં અને ખીજ મિલકતના કોઈ ક્ષેત્રને ન મળે ત્યારે પદાણો, સરકારી પટાવાંજા, અને પોલીસને તે નામની કિંમતે આપી દેવામાં આવતી હતી, જે રીતે આ પટાવાંજાઓને માટે લિલામ કરનારા જાતે આ વસ્તુ ખરીદતા તેના તો ઘણાંયે દાખલાઓ છે. પદાણના પેલા દાખલાથી તાલુકામાં હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો ખરો, છતાં દોઢદોઢસો અને અસેં રૂપિયા પગાર ખાનારા અને મામલતદારની જગ્યાની લાયકાત ધરાવનારા અમલદારોને મવાલી પદાણોની સાથે રાતદિવસ ભેંસની શોધમાં ભટકતા જોઈને આટઆટલા ત્રાસમાં અને ઉકળતા તાપમાં કારીગૃહવાસ ભોગવતા લોકોને પણ રમૂજ આવતી હતી.

લગભગ આ જ અરસામાં વાંકાનેરના ૧૮ ખેડૂતોને ટંટા-ફિસાદ અને સરકારી નોકરોને કામમાં અટકાયત કરવાને માટે પકડવામાં આવ્યા. ખરા ખેડૂતોનો જેલ જવાનો વારો આ પહેલીવાર આવ્યો એમ કહેવાય. આ પકડાપકડીઓ હર્ષથી વધાવી ક્ષેત્રમાં આવી. આ અદારના ટોળામાં એક શ્રી. વલ્લભ-ભાઈની મોટરનો ‘કલીનર’ હતો અને એક ગુજરાત મહાવિદ્યાલયનો

વિદ્યાર્થી હતો. આ બે જણા અને બીજા આઠ જણાએ તો જમીન આપીને છૂટવાની ના પાડી; બાકીના આઠ જણે પોતાનાં ઘરકામકાજમાંથી પરવારી લેવા જમીન આપીને કેસ ચાલે ત્યાં સુધી છૂટી મેળવી.

આમ એક તરફ ઉત્સવ ઊજવાઈ રહ્યા હતા ત્યાં બીજી તરફ દુઃખન કિલ્લામાં ક્યાંક ક્યાંક ગાબડાં પાડતો હતો. મુસલમાન મામલતદારે કેટલાક મુસલમાન ખાતેદારોને આખરે ફસાવ્યા અને પૈસા ભરાવ્યા. આ મુસલમાનોએ તો સત્યાગ્રહનું પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરેલી નહોતી, પણ મોતામાં સત્યાગ્રહપ્રતિજ્ઞામાં પહેલી સહી કરનાર કેટલાક જણ પડયાના ખખર આવ્યા. આથી ન સરદારના પેટનું પાણી હાલ્યું કે ન લોકોના પેટનું પાણી હાલ્યું. સરદારે વાંકાનેરમાંના પોતાના જ ભાષણમાં આ બંને માઠા ખખરની ઉપર ચર્ચા કરતાં નવું જ અજવાળું પાડ્યું:

“મેં સાંભળ્યું છે કે તમારા ગામના મુસલમાન પૈકી કેટલાકોએ પૈસા ભરી દીધા. એમાં કાંઈ ખરું થઈ નથી ગયું. એક રીતે તો એમાં આપણે રાજ થવાનું છે. ઈશ્વર જે કંઈ કરે તે સારાને માટે જ કરે છે. આ લડતને ત્રણ મહિના થઈ ગયા છતાં સરકારને કોઈએ પૈસા આપ્યા નહિ ત્યારે તેણે એવી વાત ફેલાવી કે લોકોને તો ભરવાની મરજી છે, પણ મારી નાંખવાના અને દેવતા મેલવાના ભયથી અથવા નાતબંધનોના બંધનને લીધે ભરવા જઈ નથી શકતા. આ મુસલમાન ભાઈઓએ હવે પૈસા ભર્યા છે તે મરજી હવે સરકારને ખાતરી થઈ જશે કે એવા ભયની વાત કેવળ બનાવટી જ હતી. એટલું સિદ્ધ કરવાનું સાધન આપોઆપ મળી ગયું એ આપણને ખુશી થવાનું કારણ છે. હવે આપણું એ કામ છે કે જેમણે પૈસા ભરી દીધા તેમને નિર્ભય કરવા. એ ભરનારાઓએ તો પ્રતિજ્ઞા પણ ક્યાં કરી હતી? તેઓ મૂળથી જ નરમ હતા એ આપણે જાણતા જ હતા. ઇમામસાહેબ અને અબ્બાસસાહેબ તેમને બેત્રણવાર મળી ચૂક્યા જ હતા. એમને લડતમાં જોખમ લાગતું હતું. હવે મામલતદાર તેમની ન્યાતના આવ્યા, તેની સલાહ તેઓ માને, તેણે કંઈક કરી બતાવ્યું એવા નતભાઈ તરીકે તેને જરા આપવાનું પણ મન સ્વાભાવિક રીતે થાય, એટલે એવાં કારણોથી કેટલાક પૈસા ભરે એમાં કંઈ જ નવાઈ નથી, કે તેમાં આપણે શેષ કરવાને પળ નથી. ઈશ્વર જે કરે છે તે સારાને જ માટે કરે છે. તેની મરજી એવી હશે કે થોડા પાસે પૈસા ભરાવીને સિદ્ધ કરી

આપણું કે જને ભરવા જવું હોય તેમને કોઈ મારતું નથી કે તેમની સાથે કોઈ વેર બાંધતું નથી.”

મોતાનો કિસ્સો શોચનીય હતો. જે માણસોએ પૈસા ભરી દીધા તેમણે જ ગામના તરફથી બાંહેધરી આપી હતી. પણ એ લોકો શ્રી. વલ્લભભાઈના શબ્દોમાં બે ઘોડે ચડનારા હતા, તેમને લોકોને પણ ખુશ રાખવા હતા અને સરકારી અમલદારોની પણ ખુશામદ કરવી હતી. મોતાના કિસ્સા વિષે બોલતાં શ્રી. વલ્લભભાઈ બોલ્યા :

“તમે આ અમલદારના ભમાવ્યા ચાખે ચડી ભરવા જશે તો એમની મહોબત તમને સુસ્તીબતમાં નાંખશે, ને તમારા ધરમાં ઝગડા જાગશે. ફેજદાર-સાહેબ મોતામાં બે દેશાઈઓએ એમની દોસ્તી કરેલી તેમની પાસેથી પૈસા ભરાવી આવ્યા. જેણે જાણ થઈને ગામ વતી ખાતરી આપેલી ને પ્રતિજ્ઞા પર સહી કરેલી તે દેશાઈઓ આજે ભોંકપથી ચોધારાં આંસુ પાડે છે. ધરમાં દીકરાએ એને ત્રણ દિવસથી આની ગંધ આવવા લાગી ત્યારથી ઉપવાસ કર્યા છે. શરમના માર્યા બહાર નીકળાતું નથી, અને એણે માફીનો કાગળ મારા ઉપર મોકલ્યો છે. એમને ભય બતાવ્યો હશે કે દેશાઈગીરી જશે. દેશાઈગીરી રહી પણ આવડે તો ગઈ. ફેજદારસાહેબ શી ધાડ મારી આવ્યા કે કાનખજૂરાના બે પગ તૂટ્યા તોય શું ને રહ્યા તોય શું? લસ્કર લડવા નીકળે છે તેમાં થોડાઘણા કપાયા વિના રહે છે? કોઈ વળી મૂડી વાળીને નાસી જનાર ને મોં કાળું કરી લેનારો પણ નીકળે છે. તેથી શું? મોતા ગામના આગેવાનોએ તો પેલાને કહ્યું, શું કામ રડો છો? મને પણ આવીને કહી ગયા, ભલે એણે ભર્યા, કોઈ એમને નહિ કનડે, અમે એને રક્ષણ દેશું.”

પણ લોકોને આવા કાનખજૂરાના થોડા પગ તૂટે તેનો ડર રહ્યો નહોતો. ભેંસોના ઉપર ગુજરતો ત્રાસ સાલતો હતો ખરો, અને ઉકળતા તાપમાં આરણ્ય બાંકીને ભરાઈ રહેવું તે કોને ગમે? આ લોકોને રીઝવીને, હસાવીને, લડાઈમાં અડગ રાખનાર શ્રી. વલ્લભભાઈની તોલે આવે એવા લડાઈના વિરલ છે. કોઈ ઠેકાણે કહે છે : ‘તમારા જપ્તીદાર આંસુ છે. ચાર વાગે ઊઠીને પ્રભુ-સ્મરણ કરવા કે પ્રભાતિયાં બોલવાને બદલે આજકાલ ભેંસોનું સ્મરણ કરે છે.’ આ જપ્તીદારથી કાણુ ડરે, અને એને કાણુ ગળુકારે? બીજે ઠેકાણે કહે છે : ‘વાલોડના થાણામાં એક જણ

એંસનું પૂછડું પકડી રહ્યો છે, ને ખીજે દોહે છે! કોઈએ આનો ફોટો પાડી લીધો છે. સરકારની નોકરી કરવા જતાં ગોવાળિયા અને ખાટકી થવાનું! બબ્બા એ અવતાર! સરકારી નોકરો કહે છે: ગામનાં છોકરાંનાં ડંકાનગારાં કરતાં આ ઢોરોની રાડોથી કાન ફૂટ્યા. કાઢોની જાહેરનામું એ બેંસો ઉપર કે અવાજો ન કરવા! તમારા જ થાણામાં એ બેઠેલી છે તમારી હકૂમત હેડળ.’ એક ગામમાં જઈને પૂછે છે: ‘તમારી બેંસો વિષે બેપરવા છોને?’ સોડો કહે: ‘હા જી, અમે એને મરેલી સમજીએ છીએ.’ એટલે સરદાર પેલાને વધારે બેદરકાર બનાવવા માટે કહે છે: ‘જાણ્યો કે સરકારી કોગળિયું આવ્યું હતું. કોઈ એનો વિચાર ન કરજો. જાણ્યો કે એક નવી જાતનો સરકારી રોગચાળો આવ્યો હતો.’

વાલોડની સલા સરકારી થાણાની સામે જ ભરાતી હતી. ભાષણ પૂરું થવા આવ્યું ત્યાં બેંસોના બરાડા સંભળાવા લાગ્યા. એટલે સરદારને વળી તક મળી: ‘સાંભળો, બેંસોની રાડો. રિપોર્ટ’રો લખી લ્યો, રિપોર્ટ કરજો બેંસો ભાષણ કરે છે. નગારાંના અવાજોથી રાજ જીંધું વળતું હતું, હવે આ બેંસોની રાડ સાંભળો (શ્રી બેંસોના બરાડા). આ રાજ કેવું છે એ હજી તમે ન સમજતા હો તો આ બેંસો રાડો પાડીને તમને કહે છે: આ રાજમાંથી ધનસાફ મોં સંતાડી નાસી ગયો છે.’

હાસ્ય અને કરુણની એ મેળવણી કેટલી સાદી અને કેટલી અસરકારક છે! પણ ધણીવાર અતિશય ગંભીર થઈ જતા સરદારના હૃદયમાં કેવી જવાળા સળગી રહી હતી તેનું પણ લોકોને માપ મળી રહેતું હતું:

“હું જાણું છું કે આખો દિવસ તમારે બારણાં અડકાવીને માણસ ને દોર બધાંએ પુરાઈ રહેવું તમને વસમું લાગે છે, ને તમે તમારાં દોર ને ઘરની મિલકત સરકારને લૂંટી જવા દેવા તૈયાર છો. પણ મારે તમને સમજાવવું કે દુઃખ સહન કરતાં શીખવવું છે ને તમને ઘડવા છે. તે સિવાય આ બાહોશ અને ચાલાક સરકાર સામે આપણે ન ફાવીએ. મારે તમને જણાવવું છે કે સો રૂપિયાની નોકરી માટે જનોઈ પહેરેલો બ્રાહ્મણ હાથમાં દોરડાં ઝાલીને ખાટકીને દેવાનાં દોર પકડવા ફરે છે. આપણા જ માણસોને,

બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

જિંચ વેરણના લોકોને આ રાજતંત્ર કેવા રાક્ષસો બનાવે છે તે તમને મારે દેખાડવું છે.”

અથવા આ :

“આપણી તો એક નાનીસરખી લડત હતી. પણ સરકાર હડે બરજીને તેને મોટું રૂપ આપે છે. ને આજે પ્રભ પોતાની હઠ બરાબર ન પકડે તો સરકાર તેને ફૂંદી નાંખશે. પણ પ્રભ ને ખરી હઠ પકડશે તો સરકાર હારી જશે. કદાચ આ તાલુકાના બધા માણસો ખુવાર થાય કે મરી નય તોયે શું? ૮૦ હજાર મર્યા કે જીવ્યા તેનો ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં શો હિસાબ છે? એક મણુ ઘઉંનું ખી જમીનમાં દટાઈ કોહીને નાશ પામે છે, પણ તેના બદલામાં ખાંડીબંધ ઘઉં પેદા થાય છે; તેમ તમે બારડોલી તાલુકાના ખેડૂતો ખી બની ભલે ખુવાર થાઓ, અને ગુજરાતની ખેડૂતઆલમનું કલ્યાણ કરો. આજે તમને લક્ષ્મી ચાંદલો કરવા આવી છે એમ સમજાવે. ફરીફરીને આવા સમય કોઈના ભાગ્યમાં નથી આવતો. તમારે ખેડૂતને ડરવાનું હોય જ નહિ. ડર તો સરકારને હોય — જેને પોતાનું રાજ્ય રાખવું છે; સરકારી અમલદારને હોય — જેને નોકરી ખોઈ બેસવાનો ડર છે.”

અથવા તો અપ્રમત આઈપહોર જગૃત સરદારના આ ઉદ્ગાર લો :

“તમે મને આરામ લેવા કહો છો, પણ મારે કંઈ આરામ નથી લેવો. છટો છું ત્યાં સુધી રાતદિવસ તમારી વચ્ચે રહેવું એ મારો ધર્મ છે. તમને ખબર નહિ હોય પણ મને ખબર છે કે તમારી પાછળ કેટલાં કેટલાં ભૂતો ભમી રહ્યાં છે. કઈ વખતે તેઓ તમને વળગી ગાંડા કરશે, કઈ વખતે પાડશે એનું રખવાળું કરવાનો મારો ધર્મ છે. જેણે તાલુકાનો રખો હોવાનો દાવો કર્યો છે તેનો ધર્મ સતત સર્વકાળ જગૃત રહેવાનો છે. તમે મને તાલુકાનો રખો નીમ્યો તો હવે જ્યાં સુધી હું બહાર રહું ત્યાં સુધી મારે સૂવાનું હોય નહિ. મારો ધર્મ પોતે જગૃત રહી તમને નિરંતર જગૃત રાખવાનો છે.”

દાઝયા ઉપર હામ

“ખેડાના ધાંધલિયા અહીં આવીને ખેડૂતો પર જીવે છે, ને કમિશનર-સાહેબ ત્રણ હજારનો મનિઓર્ડર વિલાયતથી મંગાવીને ખાતા હશે? તમે કોના ઉપર જીવે છો?”

સરકારે રેવન્યુ કાયદાની કલમ અને દીવાની કાયદાની કલમ પણ આ જમ્તીના કામમાં ઊંચી મૂકી હતી એ આપણે જોયું; ન જોઈ રાત, ન જોઈ મધરાત, ન આપી પહોંચ, ન કર્યા પંચાતનામાં, ન જોયા ખાતેદાર, ન જોયા બિનખાતેદાર, હવે વલ્લભભાઈની ભાષામાં કહીએ તો ખીજાં ખાતાંને પણ વટાળવા માંડ્યાં હતાં. આખકારીખાતું તો હાથ લાગ્યું જ હતું. દારૂના પરવાના માટે આપવામાં આવેલા પૈસા મહેસૂલ પેટે જમા લેવાય, અને દોરાબજીની સત્તામણી આખકારીખાતાના અમલદારો દ્વારા જ ઘણીખરી કરવામાં આવી, હવે ખેતીવાડીખાતું—ખેડૂતોના કલ્યાણને માટે કરવામાં આવેલું ખાતું—સરકારનું હથિયાર બન્યું. તાલુકાના કેટલાક ખેડૂતો ખેતીવાડીખાતામાંથી કપાસનું ખી લઈને ખેતીવાડીખાતા મારફત જ રૂ વેચે છે. એ રૂ ખાતાનું નથી હોતું, પણ ખાતું ખેડૂતને માટે અનામત રાખી વેચી દે છે. આવા રૂની બધી ગોંસડી એક જીનમાં પડેલી હતી. યસ મામલતદારે જઈને

એ ગાંસડી ઉપર ટાંચ મૂકી, અને ડિરેક્ટર ઓફ એગ્રિકલ્ચરને લગભગ ૭૩,૦૦૦ જેટલા રૂપિયા ખેડૂતોના મહેસૂલ પેટે જમા કરી દેવાનો હુકમ થયો. ખેડૂતો ક્યા તે તો કાણ જાણતું હતું? ખેડૂતોનાં નામ પાછળથી જાણી લેવાય, પણ એ પોણો લાખ જમા થયેલા તો ગણાય! અંદૂકવાળાઓની અંદૂકનાં લાઇસન્સ, મહેસૂલ ન ભરવા માટે, લઈ લેવામાં આવ્યાં, અને પેન્શનરોને પેન્શન ખોવાની પણ ધમકી મળી. પાછળથી કેળવણીખાતાના અને વૈદ્યકીય ખાતાના અમલદારો મારશલ તેમના હાથ નીચેના નોકર એવા ખાતેદારો ઉપર દબાણ કરવામાં આવ્યું હતું.

પણ આટલાં હવાતિયાંથી કમિશનરસાહેબને સંતોષ થાય એમ નહોતું. તેમને એક નવું હથિયાર મળ્યું. દીનશાજી એદલ બહેરામ નામના વયોવૃદ્ધ, ભલા, સમાજસેવારત દાકતર કમિશનર-સાહેબની જાળમાં સપડાયા. એ કેવી રીતે સપડાયા એ તો કહી શકાતું નથી, પણ દાકતરની સમાજસેવાભાવનાનો કમિશનરે સજ્જતાથી દુરુપયોગ કર્યો. ખેડૂતો દુઃખના પાઠ ભણી રહ્યા હતા, સરકાર હઠ ન છોડે તો હજી ખેડૂતોને માટે દુઃખના ડુંગર ઊભા હતા એ વિષે તો કેઈને શંકા જ નહોતી. એટલે આ ગરીબ ખેડૂતોની દયાની ખાતર કંઈક કરવાની એમને કમિશનરસાહેબ પાસેથી સૂચના મળી હોય તો નવાઈ નહિ. એમણે એક કાગળ વર્તમાનપત્રોને લખ્યો તેમાં બારડોલીના ખેડૂતોને મહેસૂલ ભરી ફર્ધ રાજમાન્ય રીતે ચળવળ ચલાવવાની સૂચના કરી, અને બીજો કાગળ કમિશનરને લખ્યો તેમાં તેમને પૂછ્યું કે આવા અણીના સમયમાં પોતાની સેવા તેઓ કેવી રીતે આપી શકે. આ બે કાગળોની સાથે આપણે સંબંધ નથી. આપણે તો કમિશનરે એ ભલા દાકતરને ઉપરના કાગળના જવાબમાં જે કાગળ લખ્યો તેની સાથે સંબંધ છે. આ કાગળ દ્વારા કમિશનરે પોતાના હૃદયની વરાળ કાઢી. સત્યાગ્રહની લડત કેવી રીતે ચાલી એ વર્ણવનારા ઇતિહાસમાં આ દાકતર, કે કમિશનર કે તેના કાગળને આખો ઉતારી જાહેરાત આપવાનું હું પસંદ ન જ કરત. પણ અણીવાર નાનકડી બાબત અણુધારી રીતે મોટી થઈ પડે છે, અને

આ કમિશનરના કાગળે બારડોલી તરફ આખા હિંદુસ્તાનનું ધ્યાન ન ખેંચ્યું હોત તો એ હું ન આપત. આ રહ્યો તે કાગળ :

[અંગ્રેજ પત્રનો શુભરાતી તરબૂતો]

કૅપ સૂરત,

૮ મી મે, ૧૯૨૮.

વહાલા ડા. એલ્લ બહેરામ,

આપના પત્ર માટે ઘણો આભાર માનું છું. મને ખાતરી છે કે આપે જે લેખો લખ્યા છે તે હૃદયની ભલી લાગણીથી પ્રેરાઈને લખ્યા છે અને નહિ કે કોઈ અમલદારની પ્રેરણાથી, અને આપની એ ભલી લાગણીને કારણે જ આપે ગરીબ રક્તપીતિયાઓને મદદ કરવાના કામમાં આપનું જીવન સમર્પણ કર્યું છે.

સરકારવધારો વસૂલ કરવા માટે સખત પગલાં લેવા પહેલાં, મેં ખેડાના આ ચળવળિયાઓને તેમની ચળવળ છોડી દેવા માટે મારાથી અને તેટલો સમજવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. સરકારી અમલદારો બારડોલીના લોકો સમક્ષ સરકારનો કેસ રબૂ કરી શકતા નથી, કારણ કે તેમને બસૂસી, હુલ્લડખોરી અને એવા બીજાં અપમાનોના ભોગ બનાવવામાં આવ્યા છે. જે કોઈ અમલદાર પાસે બંધ છે તેના પર શંકાની નજરથી જોવામાં આવે છે અને તેને બહિષ્કારની ધમકી અપાય છે. સરકારે ધારાસભામાં જે દલીલો રબૂ કરી હતી, અને જેને પરિણામે ધારાસભા ઠપકાની દરખાસ્ત ૪૪ વિરુદ્ધ ૩૫ મતે ઉડાવી દેવા પ્રેરાઈ હતી, તે સંબંધી લોકોને બંધ થવા દેવામાં આવતી નથી—તેમના કાનમાં ફૂંચા મારવામાં આવ્યા છે.

લોકોના ઉપર જીવનારા અને તેમને આડે રસ્તે દોરવનારા આ ખેડાના ચળવળિયાઓનાં ધાડાંથી ગરીબ બિચારા ખેડૂતો પાયમાલ ન થાય તે માટે મારા જેટલી બીજાને ચિંતા ન હોય. મેં રા. બ. ભીમભાઈ રણછોડજી નાયક, એમ. એલ. સી., સમક્ષ એ વાત સ્પષ્ટ કરી છે કે જે કોઈ ગામ પોતાનો વર્ગ ખોટી રીતે ચડાવી દેવામાં આવ્યો છે એમ માનવાને યોગ્ય કારણો બતાવી આપે તેનો કેસ તપાસવા માટે હું તૈયાર છું, પણ તે એવી શરતે કે આખા તાલુકા અને મહાલનો જે ૨૦ ટકા જેટલો વધારો થયો છે તે નહિ આપવાની વાત છોડી દેવામાં આવે.

મહેસૂલ વસૂલ કરવા માટે સરકાર અને તેટલા દરેક ઉપાય લેવાનું માંડી વાળી શકે નહિ, કારણ કે એમ નહિ થાય તો કાયદાપૂર્વક થયેલી દરેક જમાનાંધીનો વિરોધ જવામાં આવશે. આજના બારડોલીના ચળવળિયાઓ તે જ માણસો છે કે જેમણે ૧૯૧૮માં ખેડા જિલ્લામાં કર

બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

પ્રકરણ

નહિ ભરવાની હાલત ઉપાડેલી. અને જેઓ મહેસૂલ આપવા ઇચ્છે છે તેમને તે આપતા અટકાવવા માટે તેમણે લગભગ ખેડાના જેવી જ યુક્તિઓ અહીં અજમાવી છે, એટલે કે એવા મહેસૂલ ભરવા ઇચ્છતા રાે લોકોને નાતબહાર મૂકવાની, સામાજિક બહિષ્કારની અને દંડની ધમકીઓ આપવામાં આવે છે.

ખેડા જિલ્લાના પાંચ તાલુકાઓમાંથી આ ચળવળિયાઓ આવ્યા છે. એ તાલુકાઓનું રિવિઝન સેટલમેન્ટ રેલને કારણે બે વર્ષ માટે મુલતવી રાખવામાં આવ્યું છે. છેલ્લા સાત કે આઠ મહિનામાં ખેડા જિલ્લામાં રેલ-સંકટનિવારણ માટે સરકારે લગભગ અર્ધો કરોડ જેટલા રૂપિયા ધીર્યા છે. જો આ ચળવળિયાઓ બારડોલીમાં ફતેહમંદ થાય, તો તો પછી ખેડા જિલ્લામાં સરકારી મહેસૂલ અને તગાવીની વસૂલાતનું કામ જોખમમાં જ આવી પડે.

આપ આ પત્રનો આપને યોગ્ય લાગે તેમ ઉપયોગ કરી શકો છો. મેં જે કંઈ લખ્યું છે તે ખાનગી નથી પણ જે જાણીતા મુદ્દાઓ છે તે જ એ બતાવે છે.

વિ. આપનો

(સહી) ડબ્લ્યુ. ડબ્લ્યુ. સ્માર્ટ

થોડા જ દિવસ ઉપર મિ. સ્માર્ટ સરદારને એક કાગળ લખ્યો હતો તે અતિશય વિનયભર્યો હતો, અને તેમાં વલ્લભભાઈને ‘અંગત મિત્ર’ તરીકે જણાવ્યા હતા. આ જ મિ. સ્માર્ટ આ કાગળમાં સરદારના ઉપર ચૂંટેલાં વિશેષણોનો કેમ વરસાદ વરસાવ્યો હશે તે તે જાણે. પણ સરદારને તો એથી માત્ર હસવું જ આવ્યું. દશ વર્ષ ઉપર કમિશનર મિ. પ્રાટે ગાંધીજીની સામે ખેડામાં સરકાર તરફથી એટલું જ કટ્ટર યુદ્ધ ચલાવ્યું હતું, પણ તે પોતાના ભાષણમાં ગાંધીજીને ‘મિત્ર’ અને ‘પવિત્ર અને સાધુ પુરુષ’ તરીકે વર્ણવતા, અને વલ્લભભાઈને ‘મહેરબાન વલ્લભભાઈ સાહેબ’ તરીકે વર્ણવતા. મિ. સ્માર્ટે કદાચ ધાર્યું હશે કે વિરોધીને સભ્ય ભાષામાં ન વર્ણવાય. પણ વલ્લભભાઈને મિ. સ્માર્ટની સભ્યતાની સાથે લડવું નહોતું. પણ એ કાગળમાં રહેલાં હડહડતાં જૂઠાણાં તો ખુલ્લે પાડવાની તેમની ફરજ હતી. બારડોલીમાં એક પણ વાર આવ્યા વિના મિ. સ્માર્ટે લખ્યું, ‘સરકારી અમલદારો બારડોલીના લોકો

સમક્ષ પોતાનો કેસ રજૂ કરી શકતા નથી, કારણ તેમને જમસૂસી હુલ્લડખેરી અને ખીજાં અપમાનોના ભોગ બનાવવામાં આવ્યા છે.’ શ્રી. વલ્લભભાઈએ કમિશનરસાહેબને એક જાહેર ભાષણમાં ખાતરી આપી કે જો તેમની ઇચ્છા હોય કે ખારડોલીના ખાતેદારોની સલા બોલાવવી તો ખારડોલીના ૧૭,૦૦૦ ખાતેદારોની સલા બોલાવી આપવા પોતે તૈયાર છે, પણ સાથે સાથે એ પણ જાણાવ્યું કે વહેમ અને અવિશ્વાસના પ્રચલિત વાતાવરણમાં મિ. રમાટની હાથ નીચેના અમલદારોને લોકો દૂરથી જ નમસ્કાર કરવાના છે. છતાં એકવાર કલેક્ટરે લોકોની ઉપર આગ અને હિંસાના જે આરોપો મૂક્યા હતા તે આરોપો કમિશનરે ન મૂક્યા તેને માટે શ્રી. વલ્લભભાઈએ તેમનો આભાર માન્યો. ખેડાના ‘ચળવળિયાઓ’ ખેડામાં મહેસૂલ ન ભરવા દે એ આરોપના સંબંધમાં તો શ્રી. વલ્લભભાઈએ મિ. રમાટને યાદ દેવડાવ્યું કે જો આ ચળવળિયા પ્રલયપીડિત ગુજરાતની વહારે ન ધાયા હોત, અને તેમને પોતાના જીવના જોખમે, અન્ન, વસ્ત્ર, વાવવાનાં ખી, વગેરે વખતસર ન પહોંચાડ્યાં હોત તો સરકારનું તંત્ર તો ભાંગી પડ્યું હોત, અને ખેડૂતો વાવણી વખતસર ન કરી શકત એટલે સરકારને એક કોડી મહેસૂલ પણ ન મળી શકત. વળી એમ પણ જાણાવ્યું કે આ જ ચળવળિયા હતા તો સરકારે આપેલાં નાણાંનો સહવ્યય થયો, ઘણે ઠેકાણે સસ્તાં ખી અને લાકડાં વગેરેની દુકાનમાંથી એ લોકોને લીધે જ સરકાર પૈસા બચાવી શકી.

પણ આ વિપરીત સુધ્ધિથી પ્રેરાયેલા કાગળથી દેશમાં થયેલા ખળભળાટનું દર્શન ગાંધીજીના લેખ જેટલું ભાગ્યે જ ક્યાંય વ્યક્ત થતું હતું. એ લેખ અહીં લોકલાગણીના માપ તરીકે જ નહિ પણ ગાંધીજી દરેક પ્રસંગે ખારડોલીની લડતના મુદ્દાની ચોખવટ કરવાને કેટલા આતુર હતા, અને લોકોને મર્યાદામાં રાખવાની કેટલી કાળજી ધરાવતા હતા તે બતાવવાને માટે અક્ષરશઃ અહીં ઉતારું છું :

“ખારડોલીની લડતનો દંગ જમ્યો છે. ખાલસાની નોટિસો જે અપાઠાથી અપાઈ રહી છે તે જોતાં એમ લાગે છે કે આખો ખારડોલી

તે લોકોની આંખમાં ધૂળ નાંખવા માગે છે. કારણ મૂળ મુદ્દો એ નથી કે અમુક ગામ યોગ્ય વર્ગમાં મુકાયેલું છે કે નહિ. મૂળ મુદ્દો તો એ છે કે મહેસૂલ જે રીતે વધારવામાં આવ્યું છે, તે રીત તદ્દન અયોગ્ય છે. અને ખારડોલીના લોકો એવો આગ્રહ નથી કરતા કે તેમનો મુદ્દો સ્વીકારવામાં આવે. તેમનો આગ્રહ તો એટલો જ છે કે તેમની ફરિયાદ કેદલી સાચી છે તે તપાસ કરવાને માટે એક સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ પંચ નીમવામાં આવે, અને પંચનો ગમે તે ઠરાવ હોય તેનો અમલ કરવામાં આવે. આમાં મહેસૂલ ન આપવાની વાત જ ક્યાં છે? અમુક ખેડૂતો કે અમુક ગામોને દાદ મળવાની વાત જ ક્યાં છે? આખો પ્રશ્ન જ સિદ્ધાન્તનો છે. યોગ્ય તપાસ વિના મહેસૂલ વધારવાનો સરકારના હકનો ખારડોલીના લોકો ઇનકાર કરે છે. આની સાથે હું એ પ્રશ્ન જણાવું કે આ લડત સ્વરાજ્ય મેળવવાને માટે યોજાયેલી કર ન ભરવાની લડત નથી. આ લડત તો એક આખો તાલુકાના લોકોની ચોકસ ફરિયાદની દાદ મેળવવા માટે જ છે.

એટલે કમિશનરના પત્રનાં નીચેનાં વાક્યોમાં ઉદ્ઘાટની પરાકાષ્ઠા અને હડહડાવું નહોતું ભરેલાં છે :

‘જે ચળવળિયાઓનું ટાણું ગરીબ ખેડૂતો ઉપર જવે છે અને તેમને ખોટું રસ્તું ચડાવે છે તેમનાથી એ આપડાઓનું સત્યાનાશ ન વળે તે વિષે મારા કરતાં વધારે ચિંતા ખીલ કોઈને નહિ હશે. ખેડા જિલ્લાના પાંચ તાલુકાઓમાંથી આ ચળવળિયા આવે છે, એ તાલુકામાં રેલને લીધે બે વરસ સુધી મહેસૂલમાં ફેરફાર કરવાનું સુલતવી રાખવામાં આવ્યું છે. છેલ્લા સાતઆઠ મહિનામાં સરકારે ખેડા જિલ્લામાં પ્રલયસંકટનિવારણને માટે લગભગ અડધો કરોડ રૂપિયા આપ્યા છે. જે આ ચળવળિયાઓ ખારડોલીમાં ફાવી જાય તો ખેડા જિલ્લામાં જમીન-મહેસૂલ અને તગાવી વસૂલ થવાના સાંસા પડે.’

સરકારને હું ખાતરી આપું છું કે જે ‘ચળવળિયાઓ’ ફાવશે તો તગાવી વસૂલ થવામાં તો કશી મુશ્કેલી ન આવે. જે એ લેનારાઓ ન ભરે તો તે વસૂલ કરવા માટે ‘ચળવળિયાઓ’ના સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ તેમને વગરપગારના કલેક્ટર મળી રહેશે. પણ સાચી વાત તો એ છે કે જે ‘ચળવળિયાઓ’ ફાવશે તો ઉત્તર વિભાગના કમિશનરે લોકોના માનવંતા સેવકોનું અપમાન કરવાની અને નૂકાણાં બોલવાની હિંમત ધરી છે તેવી હિંમત સરકારી અમલદારો નહિ ધરશે, અને ખારડોલીના વધારા જેવા ભયંકર, અયોગ્ય અને અન્યાયી વધારા સામે લોકોને કંઈક દાદ મળશે.

હવે લોકોને એ જાલ. સરકારનું રાજ્ય ફૂટ પડાવવાની નીતિ ઉપર જ નથી રહ્યું છે. એ આંખમાં ખૂંચે એવી રીતે બતાવવાને માટે સરકારે મોટે ભાગે હિંદુવસ્તીવાળા તાલુકામાં મુસલમાન અમલદારો અને ભાદ્રવી પઠાણો ઠસાવવાનું ડહાપણ ડોઢ્યું છે. સત્યાગ્રહી તરીકે લોકો સહેલાઈથી સરકારના પેચને પહોંચી વળી શકે એમ છે. અમલદારો ને પઠાણોને તેઓ મિત્ર સમજે, તેમનો અવિશ્વાસ ન કરે, અથવા કોઈ પણ રીતે તેમનો ડર ન રાખે અને તેમને પળવે નહિ. એ અમલદારો આપણા દેશબંધુઓ છે, અને એ પઠાણો આપણા પરોશીઓ છે. સરકારને પોતાની ભૂલની ખબર પડવામાં અને હિંદુની ઇજ્જત મુસલમાનને અને મુસલમાનની ઇજ્જત હિંદુને સરખી જ પ્યારી છે એમ સમજવામાં વાર નહિ લાગે. આ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ રીતે સિદ્ધ કરવાની તક બારડોલીના લોકોની પાસે પડેલી જ છે. સત્યાગ્રહનું શાસ્ત્ર એ પ્રેમનું શાસ્ત્ર છે. એનું તેઓ પૂરું પાલન કરશે તો તેઓ આપણા કમિશનરનું પાપાણ હૃદય પણ પિગળાવી શકશે.”

આ અલ્પ દેખાતા કાગળે કેવો મોટો ખળલળાટ મચાવ્યો એ તો આ પછીનાં પ્રકરણોમાં જોઈશું.

ગવાઈ રહેલું બારડોલી

“જે તમે તમારો પાઠ ભજવી શકશો તો દેશદેશાવરથી લોકો જોવા જતરવાના છે, અને આમાંથી જ એક દિવસ હિંદુસ્તાન નગવાનું છે.”

મે મહિનાની આખરે તો બારડોલી હિંદુસ્તાનમાં ગવાઈ રહ્યું હતું. ઘણાએ નિરાશાવાદીઓની નિરાશા એણે ઉડાડી દીધી હતી, ઘણાએ કુશંકીઓની કુશંકાનું એણે કારણ રાખ્યું નહોતું. ‘આ વાણિયા કેમ ટકશે’ એમ પૂછવાની પણ હવે કોઈની હિંમત રહી નહોતી, એક બહાદુર પારસી ખુવાર થવા તૈયાર થયેલ હતો તેને જોઈને આખી પારસી આલમ ખળભળી ઉઠી હતી, અને થોડા મુસલમાનોને હચમચાવનાર મુસલમાન મામલતદારના બારડોલીના અડગ મુસલમાનોની આગળ હાથ હેઠા પડ્યા હતા. બારડોલીની સ્ત્રીઓની બહારની બહેનો આરત કરતી હતી.

મુંબઈનગરીને પણ બારડોલીનો ચેપ લાગ્યો હતો, મહિના ઉપર મુંબઈ ગયો હતો ત્યારનું મુંબઈ અને આજનું મુંબઈ ખેમાં બહુ ફેર જોયો. મહિના ઉપર ગયો ત્યારે બારડોલી વિષે અજ્ઞાન, શંકા, ઉદાસીનતા હતાં. આ વેળા બારડોલી વિષે જાણવાની આતુરતા, બારડોલી વિષે ધન્યવાદો, બારડોલી સત્યાગ્રહ પત્રિકાઓ મેળવી વાંચવાનો ઉત્સાહ, અને બારડોલી સત્યાગ્રહ માટે નાણાં મોકલવા વિષે પૂછપરછ.

સરદારે મે માહનાની દમી તારીખ સુધી નાણાં માટે જાહેર માગણી બહાર પાડી નહોતી, પણ હવે બારડોલી સત્યાગ્રહની લડતે ગંભીર સ્વરૂપ પકડ્યું છે, ‘જાવણીમાં બહારથી તાલુકાની મદદે આવેલા લગભગ સો સ્વયંસેવકો કામ કરી રહ્યા છે, ભરતીનું કામ ચાલુ છે, અને જુદેજુદે સ્થળેથી સંખ્યાબંધ ખેડૂતો અને

ગવાઈ રહેલું બારડોલી

બીજા મહેમાનો લડતની રચના જોવા અને રહસ્ય સમજવા આવે છે, એટલે લડતનું ખર્ચ ગુજરાત અને બૃહદ ગુજરાત આપે એવી સરદારે માગણી કરી. તાલુકામાંથી આજ સુધી ૧૦,૦૦૦ ઉપરાંત રૂપિયા મળી ગયા હતા, એમાંના માત્ર ૨,૦૦૦ રૂપિયા બહારના હતા. બાકીની રકમમાં બારડોલી તાલુકાના દરેક ગામની સ્ત્રીઓના નાણાં તો હતાં જ, કેટલાક આસપાસનાં ગાયકવાડી ગામોનાં હતાં. સરદારની માગણીને ગાંધીજીએ ટેકા આપ્યો અને બીજે જ દિવસથી નાણાંની ધારા ચાલી. મુંબઈમાં ઘણા મિત્રો ‘પૈસા કેમાં મોકલવા?’ એમ ઉકંઠાથી પૂછતા હતા. એક શ્રીમંત બહેન, જે પ્રેમથી બારડોલીના ઇતિહાસનું અધ્યયન કરી રહ્યાં હતાં, અને ગુપ્ત રીતે દાન મોકલતાં હતાં તેમણે વણુમાગ્યું પોતાનું મે મહિનાનું દાન આપ્યું અને લડત ચાલે ત્યાં સુધી માસિક રૂ. ૫૦૦ મોકલવાનું વચન આપ્યું.

એ દિવસમાં મુંબઈથી સૂરત આવતી એક ગાડીમાં કરેલા પ્રવાસ વિષે લખતાં મેં ‘નવજીવન’માં લખેલું:

“મુંબઈથી રાતની ગાડીમાં પચ્ચી વળતાં ચાર વાગે વલસાડ આવ્યું અને બારડોલીની વાતો સાંભળતાં જાગ્યો ત્યારપછી તો ઊંઘ આવે જ શેની? બારડોલીના સત્યાગ્રહીઓ આટલા ગવાયા છે, તો બારડોલીનું પઠાણુરાજ પણ આજું ગવાયું નથી. રામનું નામ ગવાય ત્યાં સુધી રાવણને કોણ ભૂલશે? એક ભાઈ પઠાણુના ત્રાસની વાતો કરતા હતા: ‘આ બધું સહન થાય, પણ પઠાણુ બેસોને ત્રાસ આપે છે, જ્યાંત્યાં પેસી જાય છે, વાડાઓ તોડે છે, બેરાં ઉપર હાથ નાંખે છે તે કેમ સહન થાય?’ મેં કહ્યું: ‘સહન કરવામાં જ તમારી લડત છે. એ સહન ન કરે તો તમે ગાંડા થાઓ તેની વાટ જોઈને સરકાર બેઠી છે.’ એક ભાઈએ સરભાણુના જમીંદારનાં વણુન આપવા માંડ્યાં: ‘અનાવલો છે, એને ઘેર બેરી નથી, દીકરો તેટલો ઊંચ બાઈને મરી ગયો છે. શાને સારુ આ પાપમાં પડતો હશે?’

અપોરની ગાડીમાં સૂરતથી નવસારી ગયો હતો. ‘વેન્ટરોમ’ ઉપર સત્યાગ્રહ પત્રિકાઓ વંચાય, ટ્રેનમાં મુસાફરો મોટેથી વલ્લભભાઈનાં જાપણેલ વાંચે અને બીજાઓ રસથી સાંભળતા હોય. એક જણ વાંચી રહ્યા એટલે પાસેના આનામાંથી આવીને તે વાંચવાને બીજાં લઈ ગયા. નવસારી

સ્ટેશનથી ભતરી નવસારી શહેરમાંથી ખરે ખપેરે ચાલતો જતો હતો; મારા ખભા ઉપર ખાદીની થેલી હતી. એક પારસીને લાગ્યું કે નક્કી આ કોઈ પત્રિકા વહેંચનારો હશે, એટલે મારી પાછળ દોડ્યા, અને કહે: ‘ભાઈ, બારડોલી પત્રિકા આપતા ન્હોતો!’”

આમ પ્રકાશનખાતામાંથી નીકળતી પત્રિકાએ ગુજરાતને ખૂણેખૂણે બારડોલી તાલુકાને ગવાતો કરી મૂક્યો હતો.

પણ સરદારને બારડોલીના મુદ્દાની હદ વધારવી નહોતી. શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય અને ગંગાધરરાવ દેશપાંડે આ અરસામાં અમદાવાદ આવ્યા હતા. તેમને બારડોલી આવવાનું બહુ મન હતું, પણ ગાંધીજીએ તેમને રોક્યા અને સરદાર બહુ રાજ થયા. શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય તામિલ પ્રાંતના નેતા, ગંગાધરરાવ કર્ણાટકના નેતા, અને આવે, અને ભાષણો આપે અને બારડોલીની લડતનું ક્ષેત્ર વધે એ ગાંધીજીને કે સરદારને ગમતું નહોતું. મગનલાલ ગાંધી ગુજરી ગયા, ‘આશ્રમના પ્રાણ’ ગયા એમ વલ્લભભાઈએ લખ્યું, વલ્લભભાઈનું અંતર વીધાયું અને આશ્રમમાં જઈ આવવાનું તેમને મન થયું. ગાંધીજીએ લખ્યું: ‘મગનલાલની ખોટ પુરાય એમ નથી, પણ તમે ન આવતા. તમારાથી આજે બારડોલી ન છોડાય. મારી હાજરી તમારા ખીસામાં સમજાવે.’ ગાંધીજી બારડોલી આવે એ કોને ન ગમે? પણ ગાંધીજી આવે તો બારડોલીની વધારે પડતી પ્રસિદ્ધિ થાય અને નાહકના દગલો માણસો બારડોલીમાં આવે એ સરદાર નહોતા ઇચ્છતા..

પણ સરદાર ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે, બારડોલી તો જગબત્રિશીએ ચડ્યું હતું. કમિશનરના કાગળમાં ‘લોકોના ઉપર જીવનારા અને તેમને આડે રસ્તે દોરવનારા ખેડાના ચળવળિયાઓનાં ધાડાં’ તરીકે સરદાર અને તેમના સાથીઓનું થયેલું વર્ણન આખા દેશને માથાના ઝાટકા જેવું લાગ્યું હતું. મહાત્માભાઈની કાર્યવાહક સભા મુંબઈમાં મળી તેણે બારડોલીને વિષે ખાસ ઠરાવ કર્યો, એ ઠરાવથી બારડોલીના સત્યાગ્રહીઓ દેશમાં ગાજી રહ્યા:

‘બારડોલી તાલુકામાં થયેલો મહેસૂલવધારો અન્યાય છે અને ખોટા અને અયોગ્ય આધારો પર સૂચવાયેલો છે તેથી તે વધારા વિષે તપાસ

કરવાને એક નિષ્પક્ષ અને સ્વતંત્ર કમિટી નીમવી એવી બારડોલી સત્યાગ્રહીઓની માગણી ન સ્વીકારી મુંબઈની સરકાર તેમની સામે જે પગલાં લઈ રહી છે તેની સામે અડગ બહાદુરીથી ટક્કર ઝીલવાને માટે મહાસભાની આ કાર્યવાહક સમિતિ બારડોલીના સત્યાગ્રહીઓને ધન્યવાદ આપે છે;

અને બારડોલી સત્યાગ્રહીઓની પડખે ખરે ટાંકણે અને માટા ભોગો આપીને ઊભા રહેવાને માટે શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ અને તેમના સાથીઓનો આભાર માને છે, અને મુંબઈ સરકારની મનસ્વી નીતિની સામે વિરોધ તરીકે મુંબઈની ધારાસભાના જે સભ્યોએ પોતાનાં સ્થાનનાં રાજનામાં આપ્યાં છે તેમને ધન્યવાદ આપે છે;

અને મુંબઈની સરકારે સત્યાગ્રહીઓને દબાવવાને માટે જે ગેરકાયદેસર અને વધારેપડતાં પગલાં લીધાં છે તેની સખ્ત નાપસંગી જાહેર કરે છે;

આ સમિતિએ ઉત્તર વિભાગના કમિશનરે સૂરતના એક ડાકટરને લખેલો પત્ર વાંચ્યો છે, જેની અંદર કમિશનરે શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ અને અખ્યાસ તૈયબજી અને ડા. સુમંત મહેતા જેવા પ્રબળ કસાયેલા અને વિશ્વાસપાત્ર સેવકોને ‘લોકોના ઉપર જીવનારા અને તેને આડે રસ્તે દોરવનાર ચળવળિયાઓનાં ધાડાં’ તરીકે વર્ણવ્યા છે, જેની અંદર અનેક ઘણી અતિશયતાભરેલાં વચનો એવાં છે કે લગભગ બૂઠાણાં કહેવાય; અને આ સમિતિ આ કાગળને અતિશય અપમાનભરેલો અને એક જાંચો હોદો ધરાવનારા અમલદારને ન જાજતો માને છે તેથી આ સમિતિ મુંબઈની સરકારને કહે છે કે એ કમિશનરની પાસે એ કાગળ માટે જાહેર માફી મગાવીને તે ખેંચી લેવાનો હુકમ કરવો, અને તેમ ન કરે તો તેને બરતરફ કરવો;

અને આ સમિતિ મુંબઈની સરકારને વિનંતિ કરે છે કે તેણે સત્યાગ્રહીઓની નિષ્પક્ષ અને સ્વતંત્ર તપાસ માટેની વાજખી માગણીને સ્વીકારવી, અને આ લડતે અખિલ ભારતીય સ્વરૂપ પકડ્યું છે એટલે પ્રબળ આગ્રહ કરે છે કે તેમણે સત્યાગ્રહીઓને તન, મન અને ધનથી મદદ કરવી.”

આ ઠરાવ ઉપરથી માલૂમ પડશે કે મુંબઈની ધારાસભાના કેટલાક સભ્યોએ બારડોલીને કારણે પોતાનાં સ્થાનનાં રાજનામાં આપ્યાં હતાં. એક આગલા પ્રકરણમાં આમાંનાં ચાર સભ્યોની બારડોલીની મુલાકાત વિષે ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે. આમાંનાં રા. બ. ભીમભાઈ નાયક તો ૧૯૨૬થી આ બાબતમાં રસ લેતા આવ્યા જ હતા, અને સરકારની સાથે લખાપટ્ટી ચાલુ રાખી

હતી. હવે રેવન્યુ મેમ્બરના કહેવાથી તા. ૫ મીએ તેઓ કમિશનર મિ. સ્માર્ટને મળ્યા, પણ તેમની પાસેથી કશું નવું ન પામ્યા. જે વાત કમિશનરે શ્રી. વલ્લભભાઈને લડતની શરૂઆતમાં કરી હતી તે જ વાત તેમણે રા. બ. ભીમભાઈને કરી: ‘વધારા સાથે સરકારધારો ભરી દો તો થોડાં ગામોમાં અન્યાય થયેલો હોય તેની તપાસ કરશું.’ આ પછી તેમણે ધારાસભાના બીજા ગુજરાતના સભ્યો અને પોતા તરફથી ના. ગવર્નરને કાગળ લખ્યો, તેના મંત્રી તરફથી અનેક ઉઠાઉ અને ઉદ્ધત જવાબો આવ્યા.

આ પત્રવ્યવહારનો સાર સરકારની ઉદ્ધતાઈ અને દાનત બતાવવાપૂરતો આપવાની જરૂર રહે છે.

પોતાના કાગળમાં ધારાસભાના સભ્યોએ સરકારને ‘ઉદ્ધત’ કહી હતી, તે માટે સરકારે તેમના કાગળને ધ્યાનમાં લેવાની પણ ના પાડી. ધારાસભાના એ ભલા સભ્યોએ દિલગીરીનો પત્ર લખ્યો અને ‘ઉદ્ધત’ શબ્દ કાઢી નાંખ્યો, ત્યારે તેમને આ મતલબનો જવાબ મળ્યો: ‘અમને કશું કહેવાનું નથી. થોડાં ગામોના વર્ગ ચડાવેલા હતા તે ઉતાર્યા, હવે અન્યાય શો રહ્યો? બારડોલી તાલુકાના ખેડૂતોના પાકમાં ૨૦ ટકા વધારો થયો છે, એટલે ૨૦ ટકા વધારો મહેસુલમાં થવો જોઈએ. વળી તમે ધારાસભાના મતની વાત તો ભૂલી જ જતા લાગો છો! ૪૪ વિરુદ્ધ ૩૫ મતથી બારડોલી ઉપર તમે હારી ગયા તે વસ્તુ શું બતાવે છે!’

ધારાસભાના સભ્યો કાંઈ નમ્રતામાં પાછા હો એમ નહોતું. તેમણે પાછી વિનંતિ કરી વળી લખ્યું: ‘તમે સરકારી અમલદાર તરફથી તપાસ થાય એવી અમારી મોળી માગણી પણ ન સ્વીકારો એ આશ્ચર્ય છે, અમારે રાજીનામું આપવું જ જોઈએ.’ એટલે ગવર્નરનો ખાનગી મંત્રી તેમને બતાવે છે અને લખે છે: ‘ભલા માણસ, સરકારી અમલદાર મારફત તપાસતી પણ ના પાડવાનું તમે લખો છો એ ખોટી વાત છે!’ ભલા સભ્યોને લાગે છે કે હવે તો બારી ખૂલી, એટલે તરત લખે છે: ‘આપ સરકારી અમલદાર મારફતે તપાસ કરાવવા ખુશી છો જાણીને અમને આનંદ થાય છે. જે એટલું આપ કરો તો અમે તો વલ્લભભાઈ

પાસે એવી તપાસ પણ સ્વીકારાવીએ.’ એટલે પેલા ખંધો મંત્રી જવાબ આપે છે: ‘અરે, રામરામ ભાગે, કોણે એવી તપાસ કમિટી નીમવાનું વચન આપ્યું? એવી સમજ તમારી થઈ હોય તો તમારી ભૂલ છે.’

ઉદ્ધતાઈની કમાલના આ નમૂના પછી ધારાસભાના સભ્યો રાજનામું આપવામાં કશું દુઃખ ન માને એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય છે! રાજનામાના પત્ર ઉપર શ્રી. દાદુભાઈ દેસાઈ અને શ્રી. જીવાભાઈ પટેલ (ખેડાના સભ્યો), શ્રી. જેઠાલાલ સ્વામીનારાયણ (અમદાવાદના સભ્ય), શ્રી. વામનરાવ મુકાદમ (પંચમહાલના સભ્ય) શ્રી. ભીમભાઈ નાયક અને શિવદાસાની (સૂરત જિલ્લાના સભ્ય), અને શ્રી. દીક્ષિત (સૂરત શહેરના સભ્ય), આ સાત સજ્જનોની સહી હતી. આ પત્રમાં તેમણે જણાવ્યું હતું:

“ન્યારે કોઈ સરકાર પોતાની જવાબદારીનું ભાન ભૂટી કાઢે તો ગંભીર લાગ કરે છે, અને બારડોલીના લોકો જેવા ઉત્તમ અને નરમ લોકોને ક્ષંદવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે સરકારની મનસ્વી નીતિની સામે વિરોધ તરીકે ધારાસભાનાં અમારાં સ્થાનનાં રાજનામાં આપવાની અમારી ફરજ લાગે છે.”

આના થોડા દિવસ પછી શ્રી. અમૃતલાલ શેઠ અને શ્રી. હરિભાઈ અમીનનાં રાજનામાં પણ ગયાં.

સરદાર મહાસમિતિને ટાંકણે મુંબઈમાં હતા. કાર્યવાહક સમિતિના સૌ સભ્યોએ તેમને ખૂબ આવકાર આપ્યો. જો સરદારે ધચ્છ્યું હોત તો બધાંને બારડોલી ખેંચી લઈ જઈ શકત, પણ કોઈને આગ્રહ ન કર્યો. પંડિત મોતીલાલજીએ તેમને વિનંદમાં કહ્યું: ‘તમારી સ્વતંત્રતાનો વીમો ઉતારવાને કોઈ તૈયાર થાય તો કેટલું પ્રિમિયમ લે?’ સૌને લાગતું હતું કે સરદાર તુરતમાં સરકારની જેલના મહેમાન થશે, ગાંધીજીને તેમનું સ્થાન લેવા જવું પડશે, અને બારડોલી તુરત અખિલ ભારતીય પ્રશ્ન થઈ પડશે. પણ શ્રી. વલ્લભભાઈએ તો ન કોઈને આવવાનો આગ્રહ કર્યો, ન કોઈને સૂચના સરખી કરી. સરકારને બારડોલીના મુદ્દાનો અવળો અર્થ કરવાની તક મળે એ શ્રી. વલ્લભભાઈ કોઈ કાળે થવા દે એમ નહોતું.

છતાં ડા. અનસારી, મૌલાના શૌકતઅલી, અને મૌલવી મહમદ અલોય બારડોલી ગયા. બારડોલીમાં અનેક સત્યાગ્રહી મુસલમાનો હતા, અને સૂરતના મુસલમાનોનો પણ આગ્રહ હતો એટલે તેને વશ થઈને તેઓ ગયા, ખરી વાત એ છે કે ડા. અનસારી બારડોલી ન ગયા પણ સૂરતમાં રહીને તેમણે બારડોલીનું કામ કર્યું, તેમણે સૂરતના મુસલમાનોને બારડોલી સત્યાગ્રહમાં સક્રિય સાથ દેવાની અને સરકારને કશા પ્રકારની મદદ ન દેવાની સલાહ આપી. મૌલાના શૌકતઅલી અને મૌલવી મહમદ અલોય તો બારડોલી ગયા અને સત્યાગ્રહીઓનું સંગઠન જોઈને ખુશખુશ થઈ ગયા.

ખીજી તરફથી પારસી ખાતેદારોના ઉપર ગુજરતા ત્રાસથી ખેંચાઈને શ્રી. ભરૂચા અને શ્રી. નરીમાન બારડોલી આવ્યા, અનેક ગામોમાં ગયા, અને લોકોને ઊલટપાલટ સવાલ પૂછીને ખાતરી કરી કે બારડોલી તાવણીમાંથી પસાર થશે. શ્રી. નરીમાને પોતાના એક ભાષણમાં સરકારની દમનનીતિ ઉપર સખ્ત પ્રહાર કર્યો:

“આપણે કહેવામાં આવે છે કે બ્રિટિશ રાજ્યમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા સ્થપાયાં છે અને ચોર, ડાકુ અને પીંઢારાનું નામ નથી રહ્યું. ખીજે તો ગમે તેમ હોય, બારડોલીમાં આજે પહાણ અને મવાલીનું રાજ છે. મુંબઈમાં જે પહાણોની હિલચાલ ઉપર ચોવીસ કલાક પોલીસ ચોકી રાખે છે તેમાંથી આ પહાણોને અહીં ખેલાવ્યા છે. આ ભારૂતી પહાણો લાવીને સરકારે પોતાની જેટલી લાજ જોઈ છે તેવી ખીજ કોઈ પણ રીતે ન જોઈ હોત.”

શ્રી. ભરૂચા વળી એકવાર આવ્યા. આ વેળા સંતોક વકીલ તેમની સાથે હતા. બંનેએ મુંબઈ જઈને પારસી કોમને એક અપીલ કરી ને તેમાં જણાવ્યું કે પારસીઓએ બારડોલીમાં ચાલી રહેલા અત્યાચારોની સાથે સીધો અથવા આડકતરે જરાય સંબંધ ન રાખવો.

મુંબઈના યુવકસંઘની ભેસાણિયા બહેનો બારડોલીનાં ગામડાંમાં થોડા દિવસ ગાળવા આવી, લોકોની સ્થિતિ નજરે જોઈ, ચોધારાં આંસુ પાડ્યાં, ‘અમારી જિંદગીની સાચી કેળવણી અમને આ દિવસોમાં મળી’ એમ એકરાર કરીને તેઓ

મુંબઈ ગઈ, અને ત્યાં પોતે ન્નેચેલાં દશ્યોનાં વર્ણન આપ્યાં જેથી મુંબઈનો યુવક અને વિદ્યાર્થીવર્ગ ખળભળી ઊઠ્યો. આ પછી આ યુવકોમાં જે અજબ ચેતન દેખાયું, તેમણે મોટાં સરઘસો કાઢ્યાં, અને સત્યાગ્રહ ફંડને માટે ઘેરઘેર ફરીને જે શાળા કર્યાં એ બધું આ એ બહેનોની બારડોલીયાત્રાને પ્રતાપે હતું.

શ્રી. જયરામદાસ દોલતરામ (સિંધ તરફથી ધારાસભાના સભ્ય) બારડોલી માટે ખાસ ભરાનારી સૂરત જિલ્લા પરિષદના પ્રમુખ ચૂંટાયા. બારડોલીનાં ગામડાંનજરે જોયા વિના એમને પ્રમુખપદ લેવું ઠીક ન લાગ્યું. એમણે ઘણાં ગામડાં જોયાં અને પોતાના ભાષણમાં જે જે જોયું હતું તેનો તાદશ ચિતાર ઉતાર્યો. જે પરિષદ એ મહિના ઉપર ભરવાની શ્રી. વલ્લભભાઈએ સલાહ નહોતી આપી તે ૨૭મી તારીખે સૂરતમાં ભરાઈ. આવી પરિષદ સૂરતના લોકોની જાણમાં અગાઉ કદી ભરાઈ નહોતી.

હજારો માણસો જિલ્લાના દરેક તાલુકાના ખૂણાખૂણાનાં ગામોમાંથી ઊભરાયાં હતાં. બારડોલીની ગાડીઓના ડયાનાં ચડવાનાં પાટિયાં ઉપર પણ મુસાફરો ઊભા હતા! સહેજે ૧૦-૧૫ હજાર માણસો મંડપમાં હશે, અને મંડપમાં ન દાખલ થઈ શક્યા એવા હજારો બહાર રહી ગયા હતા. બારડોલીના સત્યાગ્રહ વિષે લોકોનો કેટલો ઉત્સાહ હતો તે જણાવવાને માટે આ અપૂર્વ દશ્ય પૂરતું હતું. બારડોલીથી રાત્રીપરજની બાળાઓને ખાસ સત્યાગ્રહનાં ગીતો સાંભળાવવાને માટે લાવવામાં આવી હતી. એ સરળ ને નિર્દોષ બાળાઓને સભાક્ષોભ જેવી વસ્તુ નહોતી. ગાવાનું કહ્યું એટલે કોયલની જેમ ટહૂકી ઊડી. બારડોલી ન જનારને પણ એ સત્યાગ્રહગીતો સાંભળવાનો લહાવો મળ્યો. મંડપના થાંભલાઓ ઉપર બારડોલીમાં જોવામાં આવતાં આજનાં પાપપુણ્યનાં દશ્યોનું ‘ચિત્રમય જગત’ ટાંગવામાં આવ્યું હતું.

શ્રી. જયરામદાસનું ભાષણ અનેક રીતે ઉત્કૃષ્ટ કોટિનું હતું. એમાં પ્રશ્નનો સુંદર અભ્યાસ હતો, અભ્યાસ જેણે ન કરેલો હોય તેને માટે આખા પ્રશ્નની વીગતોનું સટીક ટાંચણ હતું. એમાં નમ્રતા હતી, પણ તે સાથે નીડરતા હતી, સરકારની ત્રાસનીતિની

સખત ઝાટકણી હતી. ગવર્નર બેત્રણ પ્રસંગે સ્વતંત્રતાથી વચ્ચે પડ્યા હતા તેવી રીતે આ ભયંકર અન્યાયની બાબતમાં વચ્ચે પડે એવી યુક્તિયુક્ત સૂચના હતી, અને ૧૨મી જૂનનો દિવસ આખા દેશમાં ‘બારડોલી દિન’ તરીકે ઊજવવામાં આવે એવી દરખાસ્ત હતી. સરકારનું અનેકવાર બોલવામાં આવેલું પોકળ શ્રી. જયરામદાસે પોતાની રીતે વધારે પોકળ કરી બતાવ્યું હતું, અને ગયા માસનો ધારાસભાનો ‘વોટ’ જેને સરકાર ટૂંકતાના તરણની જેમ પકડી રહી હતી તેનું મિથ્યાત્વ સરસ રીતે સિદ્ધ કર્યું હતું. “સરકાર શા સારું ઉઘાડું કહી નથી દેતી કે અમે નયાં પશુબળ ઉપર અને સત્તાના જોર ઉપર ખડા છીએ? જે વસ્તુનો નીતિની દૃષ્ટિએ કશો બચાવ ન થઈ શકે તેનો જૂઠાણા-વાળી અને ભ્રામક દલીલોથી બચાવ કરવામાં શું હાંસલ છે?” પઠાણરાજની ઝાટકણી કાઢતાં તેમણે કહ્યું, “ઘોળે દહાડે પઠાણે ચોરી કર્યાના બનાવ પછી એક દિવસ પણ તેમને બારડોલી તાલુકામાં રાખવા એ આ સરકારને માટે અત્યંત શરમભરેલું છે.” બારડોલીમાં ચાલી રહેલા સિતમોનું અને તાલુકાની ભવ્ય શાંતિનું વર્ણન આપી તેમણે જણાવેલું: “સરકારી ચક્ષમાં ઉતારી તાલુકાના કોઈ પણ ગામડામાં ફરી આવો. બારડોલીનાં ખેડૂતો, સ્ત્રીઓ, બાળકો સૌ કોઈ આ આગેવાનો અને પ્રજાસેવકો ઉપર કેટલાં મરી શીટે છે. મુંબઈ સરકારની જીલમ નીતિનો કાળો ડાઘ જેમ તેના તંત્રમાં કાયમ રહેવાનો છે તેમ તેના જવાબદાર વડા અમલદારોની પ્રજાસેવકો પ્રત્યેની ઉદ્ધતાઈનું આ ન ધોવાય એવું કલંક પણ તેની તવારીખમાં કાયમ રહેશે.”

આ પછી શ્રી. વલ્લભભાઈને બોલવાની વિનંતિ કરવામાં આવી. કેટલોય સમય સુધી એમને વધાવનારા હર્ષધ્વનિ મંડપને ગગવી રહ્યા, અને તેમણે બોલવા માંડ્યું એટલે શાંતિ છવાઈ. મંડપના ખૂણેખૂણામાં તેમનો અવાજ પહોંચતો હતો. લોકો બીજું કંઈ નહિ તો વલ્લભભાઈનું તે દિવસનું ભાષણ સાંભળીને જ પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યા—એટલું ભાષણમાં તેજ હતું, એટલી વીરતા હતી, એટલું સત્યનું બળ

હતું, સામાન્યમાં સામાન્ય માણસની બુદ્ધિમાં પણ આખી વસ્તુ પ્રવેશ કરે એવી વાણી અને વિચારની સરળતા હતી. આખા ભાષણનો ધ્વનિ એ હતો કે આજે બારડોલી નીડર બન્યું છે; જે ને જે ચારને બદલે જે ને જે ચૌદ કહેનારા અમલદારો ગમે તેટલા દબાવે, ધમકી આપે, જમીનો લઈ લે, તોપણ પોતાની ટેક છોડવાનું નથી; બારડોલીમાં આજે આબરૂદાર સરકારનું રાજ્ય નથી, પણ ગુંડાઓ અને ચોરલૂંટારાનું રાજ્ય છે એમ જણાવી સરકારની ત્રાસનીતિને તેમણે સરસ રીતે ઉઘાડી પાડી હતી.

સ્વાગતમંડળના અધ્યક્ષે દીનભાવે સરકારને સૂચના કરી હતી કે તે મૂંગા બળદ જેવા ખેડૂતો ઉપર રહેમથી વર્તે. શ્રી. વલ્લભભાઈએ એ દીનતાને ખંખેરી નાંખવાનું કહ્યું અને જણાવ્યું કે ખેડૂત દયાપાત્ર પશુ નથી, પણ વીર પુરુષ છે; ખેડૂતના ઉપર સૌનો, સરકારનો સુધ્ધાં આધાર છે; અને એ ખેડૂતને ન્યાય આપ્યા વિના સરકારનો આરો નથી, ન ન્યાય આપે તો સરકારનું રાજ્ય રોળાવાનું છે.

આ પરિષદ બારડોલીમાં જે ચાલી રહ્યું હતું તેનું પ્રતિબિંબ હતી. બારડોલીમાં જે આપભોગની રેલ ચાલી રહી હતી તેના પ્રવાહમાં અવગાહન કરી પુનિત થવા બાજુ લોકો ભીભરયા હતા. બહારના તાલુકાના કેટલાય ખેડૂતો જેમણે જિંદગીમાં કદી પરિષદ જોઈ નહોતી તે આ પરિષદમાંથી નવું તેજ અને જોશ લઈને ઘેર પાછા વળ્યા.

આ ચિત્ર-છોડી વળી પાછા બારડોલી આવીએ. બારડોલી થાણામાં મહેમાનોની ભરતી ચડ્યા જ કરતી હતી. શીખભાઈઓ, જેમને ‘ગુરુ-કા-બાગ’નાં સ્મરણ તાબાં થતાં હતાં તેમણે ઘણીવાર તાર કરીને પોતાના સ્વયંસેવકો મોકલવાની માગણી કરી હતી, અને શ્રી. વલ્લભભાઈએ તેનો સાભાર અસ્વીકાર કર્યો હતો. પણ હવે તો સરદાર મંગલસિંગ જાતે બારડોલી આવ્યા અને પંજાબમાં જઈને બારડોલીનાં ગુણગાન કરવા લાગ્યા. પંજાબ પ્રાંતિક સમિતિએ ડા. સત્યપાલને બારડોલીની ભૂત જોવાને માટે ખાસ મોકલ્યા હતા. તેમણે અનેક ઠેકાણે હરખધ્વજાં ભાષણો કર્યાં.

શેઠ જમનાલાલ બજાજ પોતાને બારડોલીના યાત્રાળુઓમાં ગણીને ધન્ય માનવા લાગ્યા, અને અનેક સભાઓમાં તેમણે કહ્યું, 'હું તો બારડોલીનો યજ્ઞ જોઈને પુનિત થવા આવ્યો છું.'

મહારાષ્ટ્રથી શ્રી. જોષી અને પાટસ્કર તટસ્થભાવે બધું જોવા આવ્યા. ગાંધીજી કે અસહકારની સાથે તેમને ઝાઝું લાગતુંવળગતું નહોતું, પણ ખેડૂતોને માટે ઉપાડેલી લડત જોવાનો, અને સત્યાગ્રહ કેવી રીતે ચલાવાય છે તે જોવાનો તેમને રસ હતો. બારડોલીથી પાછા વળતાં શ્રી. જોષીએ એક અંગ્રેજ કવિનું પ્રસિદ્ધ વચન ટાંકીને કહ્યું, 'ટેકડી કરવા આવ્યા હતા પણ સ્તુતિ કરતા જઈએ છીએ.'

આમ આ બધા મંત્રમુગ્ધ શા સારુ થઈ જતા હતા? આ અપૂર્વ લડત છે. બારડોલી ધર્મક્ષેત્ર છે એમ સૌ એકેઅવાજે કેમ પોકારતા હતા?

અનેક વસ્તુઓ હતી. તાલુકામાં સરકારી રાજ્ય રહ્યું નહોતું અને જુદી જ સરકારનું રાજ્ય ચાલતું હતું એ સૌ કોઈને લાસતું હતું. લડત રાજ્ય સામે નહોતી પણ રાજ્યનાં સ્થાનિક પ્રતિનિધિઓની સાથેના અસહકારમાંથી આ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. સરકારના માણસોને કોઈ સગવડ જોઈએ તો તે બારડોલીના થાણામાં પૂછવા આવે; સરકારને પોતાના તાર-ટપાલ મારફતે સંદેશ પહોંચે તેના કરતાં વધારે જલદી સરદારને પોતાનાં માણસો મારફતે સંદેશ પહોંચે.

લોકો કારાગૃહવાસ ભોગવી સરકારથી આમ સ્વતંત્ર થઈને બેઠા હતા, પણ બારડોલીનાં સવાસો ગામોમાં ભાગ્યે જ કોઈ એવું હોય કે જેને ખીજા ગામમાં શું બનતું હતું તેની ખબર ન હોય. ગામોનું એ સંગઠન પણ બહારથી આવનારાઓને આશ્ચર્ય પમાડે એવું હતું. સત્યાગ્રહીઓમાંથી કેટલાક — સેંકડે એક ટકો જેટલા — પગલા હતા ખરા, પણ ઢગલામંઘ ગામે એવા અબેઘ દુર્ગ સમાં હતાં કે જેમાંથી એક કાંકરી પણ ખરી નહોતી. ઇસરોલી ગામે દરેકદરેક ખાતેદારને ખાલસાની નોટિસ મળી હતી. તાલુકાનાં ચાર ગામમાં સરકારે વધારો કર્યો નહોતો તેમાંનું

આ એક ગામ હતું, અને વધારે ન કર્યો છતાં હડતમાં જોડવાને માટે આટલી આકરી તાવણી ત્યાં થઈ હશે. બાકીનાં ત્રણ ગામો તો કાળી, રજપૂત અને દૂબળાનાં હતાં, પણ ચારે ગામો સરકારી નોકરોના મેલા હુમલાઓ છતાં અખંડ અડગ બિભાં હતાં. ‘આખા તાલુકાની સાથે તરલું કે મરલું’ એ સરદારની વાત તેમની રગરગમાં બિતરી ગઈ હતી. સરભોણ જેવાં ગામ જે લડાઈમાં મોડાં બિતર્યાં હતાં તે તો આખા તાલુકાના નાકરૂપ થઈ પડ્યાં હતાં. કાયદેસર પગલાં લેવા જતાં સરકારને ખબર પડી કે તેનાં હથિયાર કેટલાં નકામાં થઈ ગયાં હતાં. સરકારને કોઈ પગી નહોતો મળતો, લિલામની વસ્તુઓ લેનાર એકે પ્રામાણિક સજ્જન નહોતો મળતો, જમીન ખરીદનાર તાલુકાનો કે બહારનો એકે પ્રતિષ્ઠિત ખાતેદાર નહોતો મળતો.

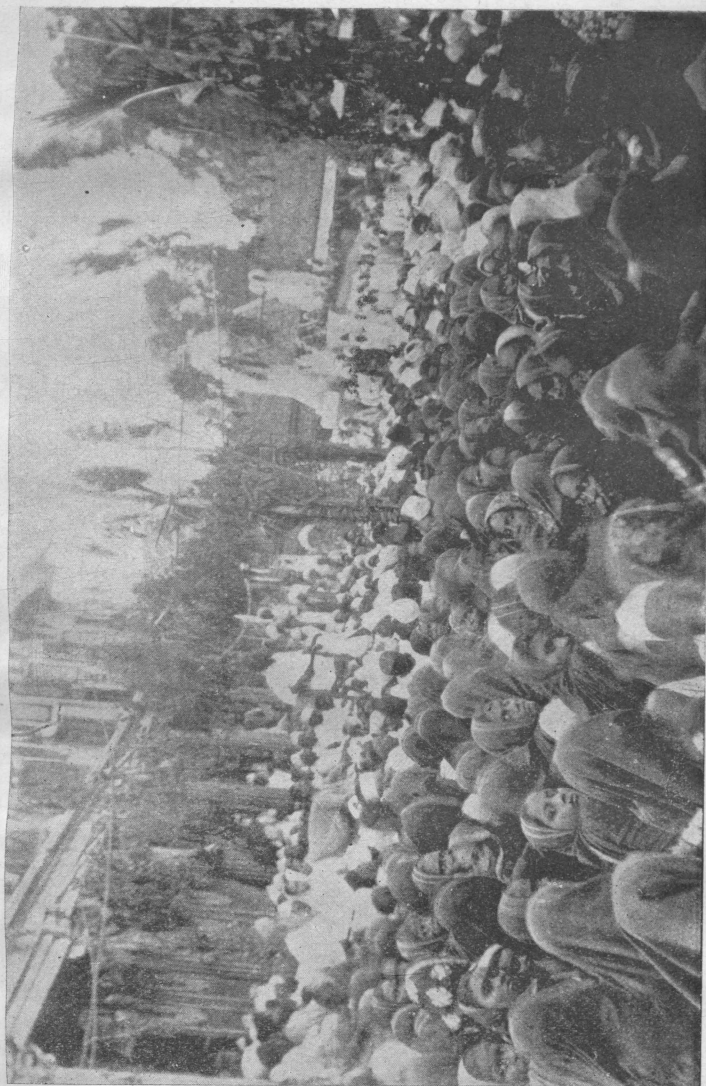
એક બાબુથી આ ગ્રામસંગઠન અને બીજી બાબુથી સરદારની કુશળ વ્યૂહરચના સોને આશ્ચર્ય પમાડતી હતી. સરકાર કાયદેસર લડે તો તો બહુ મહેનત કરવાપણું નહોતું, પણ કાયદાને કોરે મૂકીને ચાલનારા અથવા તો કાયદામાં મૂકેલી મર્યાદાનો ભંગ કેવી રીતે કરી શકાય એના જ વિચારમાં નિશ્ચિન ભમતા, ફૂડ-કપટ, પ્રપંચ, જૂઠાપણાંનો ડગલેડગલે આશ્રય લેતા સરકારના સ્તંભો સામે બિલા રહેનારા ભડ થાણુદારો સિવાય સરદાર પણ શું કરત? એક તરફથી સરકારને ‘મદથી છકેલા, જેમને જીવાની તેમજ અમલનો ખેવડો મદ ચડેલો છે, અને તેને કાબૂમાં રાખવાને અક્કલ નથી એવા’ માણસો મળ્યા હતા. બીજી તરફથી સરદારને કુંદન જેવા સાથી મળ્યા હતા, સરદારને સાચી પરિસ્થિતિથી વાકેફ કરનારા, નબળાઈ ન ઢાંકનારા, અને સરદાર પણ જેની પવિત્રતાને નમે એવા સાથીઓ મળ્યા હતા.

અને આ થાણુદારોના કિલ્લા સ્વયંસેવકોની સેના વિના શી રીતે નબી શકત? એ લોકોને તાપ, તડકો અને તરસ જેવી વસ્તુ નહોતી. ગમે તેવે રસ્તે કાળી રાતે જતાં એમની છાતી ડગતી નહોતી. પત્રિકાઓ વહેંચવા કે પત્રિકાનો મસાલો ભેગો કરવા ઉબગરા કરીને પણ તેઓ અમુક સમયે મુખ્ય થાણુ અને મુખ્ય

ગામે પહોંચવાનો આગ્રહ રાખતા. સરકારી શુભચર ખાતાને આશ્ચર્ય પમાડે એવી રીતે આ સ્વયંસેવકો સરકારના ડગલેડગલાની ખાતમી મેળવતા, કલેક્ટર જેવા અમલદારની હિલચાલની તપાસ રાખતાં જરાય ડરતા નહિ, નાનામાં નાનું અને હલકામાં હલકું દેખાતું કામ કરવાના હુકમ ઉઠાવતાં તેમને નાનમ લાગતી નહોતી. એક રાત્રીપરજ સ્વયંસેવકે તો આવી સેવા કરતાં છાવણીમાં જ મૃત્યુભેદ કીધી. સરદારના આ તંત્રે સરકારના મોટા મોટા પગારદારોથી ચાલતા અમલદારના તંત્રને પાંગળું કરી મૂક્યું હતું.

અને સૌની મોખરે સરદાર! આડે પહોર કાલે શું કરવું તેની ચિંતા કરતો, કાળામાં કાળાં વાદળ આવશે તો તેને અમુક રીતે પહોંચી વળશું એવા ઘાટ ઘડતો, પકડવાના હુકમ કાલે આવશે એમ માની આજથી તેની તૈયારી રાખતો, હળર હુકમ કાઢતો, અહીં આશ્વાસન દેતો, પણે હસાવતો, અહીં ટપકો આપતો, પણે અમલદારોને ઉઘાડા પાડતો, પોતાના જ મનાઈહુકમને પરિણામે રોજ પાંચપાંચ સાતસાત ભાષણો કરવાની સજા સુખે ભોગવતો, ‘હું નિર્ભય તો છું, છતાં અત્યારે કાંટાની પથારી ઉપર સૂતેલો છું, કારણ તમે ભોળા છો,’ એમ કહી સ્થાનેસ્થાને સૌને ચેતવતો, સર્વવ્યાપી સરદાર સૌ કોઈનું આકર્ષણ કરે તેમાં નવાઈ શી?

અને એ સૌના કરતાં વધારે આશ્ચર્યજનક હતી આરડોલીની અહેનોની જાગૃતિ. આ અહેનોએ પ્રેક્ષકોનાં આંટલાં ધાડાં કદી જોયાં નહોતાં. આ અહેનોએ કદી સ્વપ્ને પણ એવો ખ્યાલ નહોતો રાખ્યો કે તેમનાં પરાક્રમ જોવાને માટે આખો દેશ આરડોલીમાં ઊલટશે. પણ એથી સાવ અક્ષુબ્ધ, સૌને નિર્મળ, સરળ ભાવે મળતી અને જવાબ આપતી, દિવસેદિવસે ચડતી જતી ત્રાસની ભરતીમાં ઉલ્લાસ માનતી, ઘરમાં પોતાના પુરુષોને હિંમત આપતી, આખો દિવસ ઘરમાં પુરાઈ રહી બાળબચ્ચાં અને ઢોરની સંભાળ રાખી, રાત્રે સરદારની સલાઓમાં ઊભરાતી એ વીરાંગનાઓને જોઈને કોને આશ્ચર્ય ન થાય! અને એ અભણ અહેનોમાં તો વળી કચિત્રીઓ જાગી હતી. કખીરને નામે ચાલતા ભજનની એકાદ કડી લઈને

અહેતોની ઝોડ સભા

તેને ચાલુ લડત ઉપર ઘટાવી દઈ તેમણે રચેલાં સત્યાગ્રહગીતામાંથી એક તો વરાડ વિભાગનાં ગામેગામમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું હતું :

સમજને ખાંધો હથિયાર રે, જ્ઞાનીને ઘોડે-ટક.
શીલ સંતોષનાં અખતર પહેરજો રે,
ધીરજની ખાંધો તમે ઢાલ રે, જ્ઞાનીને ઘોડો.
શૂરા હોય તે તો સન્મુખ લડશે રે,
ગાફેલ તો ખાશે માર રે, જ્ઞાનીને ઘોડો.
ભુદ્ધનો મારગ સહેલો ના હોય જરે,
ચડવાં ખાંડાં કેરી ધાર રે, જ્ઞાનીને ઘોડો.
સતના સંગ્રામમાં ચડવું છે આપણે રે,
ચોંપે ચેતી ચાલો નરનાર રે, જ્ઞાનીને ઘોડો.
ભુલમના ભુલમગારે ઝાડો ઉગાડીયાં રે,
રૈયતને કીધી બહુ હેરાન રે, જ્ઞાનીને ઘોડો.
આજ સુધી તો અમે બાધમાં બાંધીયાં રે,
મળીયા ગુરુ ને લાધ્યું જ્ઞાન રે, જ્ઞાનીને ઘોડો.
ભુલમીની સાથે ભાઈઓ ન્યાયથી જૂઝવું રે,
આજે શીખ્યાં એ સાચો ધર્મ રે, જ્ઞાનીને ઘોડો.
ધર્મની વારે મારો પ્રભુજી પધારશે રે,
હારી જશે જૂઠો અધર્મ રે, જ્ઞાનીને ઘોડો.

* * *

કહે છે વલ્લભભાઈ, સુણો નરનારીઓ રે,
અંતે જરૂર આપણી જીત રે, જ્ઞાનીને ઘોડો.
વલ્લભભાઈનું વેણ તમે પાળજો રે,
એવી આ બહેનની આશિષ રે, જ્ઞાનીને ઘોડો.

આ બહેનો સભામાં આવતી હતી એ તો અનેકવાર લખાઈ ચૂક્યું, પણ હવે એ બહેનો પોતાની સ્વતંત્ર સભાઓ કરવા લાગી હતી. ગામડાની મુસલમાન બહેનો સભા કરે, તેમાં મણિબહેનને બોલાવી ભાષણ કરાવે અને તેમને સત્યાગ્રહને માટે થેલી અર્પણ કરે એ આ સત્યાગ્રહયુગમાં જ સંભવી શકે એમ સૌને લાગતું હતું. પણ બ્રાહ્મણ બહેનોની સભા, અને એ પછી અનેક સ્ત્રી-સભાઓ. બહેનોને લડતમાં રસ લેતી કરીને સરદારે અર્ધી લડત જીતી લીધી હતી એમ કહેવામાં જરાય અતિશયતા નથી.

અંતે લડત ચલાવવામાં લોકો કેટલી ખામોશી રાખી રહ્યા હતા, સામાન્ય ખેડૂતો પણ કેટલું તેજ બતાવી રહ્યા હતા તેનાં એકમે ચિત્રો આપી આ લંબાયેલું પ્રકરણ પૂરું કરીશ.

સરભોણ ગામમાં પોણોસો વરસના એક પેન્શનર દેશાઈ જમણે બિચારાએ સત્યાગ્રહપ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરી નહોતી તેમને દબાવવાને માટે નવા જમીદારસાહેબે તેમના બારણે રાતદિવસનો ઘેરો ઘલાવ્યો. આગલે બારણે બંદૂકવાળો પોલીસ અને પાછલે બારણે બે પહોણો! અમે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે ૧૫ કલાકનો એ પહેરો થઈ ગયો હતો. આગલી રાત્રે બેઅઢી વાગ્યાથી શરૂ થયો હતો. સામાન્ય રીતે ધરમાં ભરાઈ રહેતાં છતાં સલાઓને માટે, હાજતોને માટે, માણસો બહાર નીકળતા. અહીં આવી રીતે બહાર નીકળવાનું અને કે તુરત જ ધરમાં જમી લઈ જવી એવા ધરાદાથી ૨૪ કલાકનો ઘેરો ઘાલ્યો હતો, એટલે જમીમાંથી બચવું હોય તો પિસાબપાણીની હાજતો પણ ધરમાં કરવી, ઢોરોને પણ પાણી પાવાનાં સાંસાં ભોગવવાં એવું થઈ પડ્યું હતું. અને આ ‘ઘેરો’ તે કોની સામે! એક પોણોસો વર્ષના પેન્શનર અને તેમની સ્ત્રી—ધરમાં બે જ જીવ—એમની સામે. આ હેવાનિયતભરેલો ઘેરો બીજે જ દિવસે ‘ઉપરના’ હુકમથી ઉઠાવી લેવામાં આવ્યો હતો, પણ અમે ગયા ત્યારે તો ડોસો ડોસી બંને પ્રસન્નતાથી ઘેરા સામે ઝૂઝી રહ્યાં હતાં. મેડીની બારીએ બેસી ડોસી માળા જપતાં હતાં. વલ્લભભાઈએ પૂછ્યું: ‘કેમ માણ! ગભરાતાં નથી ના?’ ‘ના, ભાઈ; તમારો આશરો છે ને!’ વલ્લભભાઈએ કહ્યું: ‘મારો નહિ, રામજીનો આશરો.’ કોઈએ પૂછ્યું: ‘પહાણપોલીસ પગ્યા છે તે?’ માણ કહે: ‘ભલે પગ્યા. એ ન આવ્યા હોત તો સરદારનાં પગલાં આપણે ઘેર કયે દિવસે થવાનાં હતાં!’

એકે તિરસ્કારનું કે ક્રોધનું વચન નહોતું, અધીરાઈ નહોતી; બીજાઓને થતા ક્રોધને પણ શમાવી દે એટલી માછળી શાંતિ હતી.

આ અરસામાં હું એક દિવસ ખારડોલી ગયો ત્યારે રસ્તામાં રાયમ ગામના એક ખેડૂત ગોસાંઈભાઈ મોં મલકાવતા ગાડું બેઠી

જતા હતા. મને તેમણે ગાડામાં બોલાવી લીધો. એમના મલકાટનું કારણ શ્રી. મોહનલાલ પંડ્યાએ મને જણાવ્યું. પંચ થવાનો હુકમ ન માનવાને માટે એમને કોર્ટનું તેડું આવ્યું હતું. એમનો હરખ ન માય. ધણા મહિનાની સજા થાય તો કેવું સારું એમ કહેતા હતા. ‘આ પહેલીવાર કોર્ટને પગથિયે ચડવાનો. મારા ગામમાંથી કોઈ પણ જણ છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં કોર્ટને ખારણે ચડ્યો નથી,’ એમ તેમણે મને ખબર આપી. એમની સામે ફરિયાદ કરનાર ફોજદાર હતો. ફોજદારે ફરિયાદ કરી કે આ માણસને પંચ થવાનો હુકમ કર્યો, એણે ન માન્યું. કેવો હુકમ કર્યો, એમ પુછાતાં તેણે હુકમની નકલ રજૂ કરી. તેની અને મેજિસ્ટ્રેટની વચ્ચે થતી વાતો એટલે તેની જુબાની તે જ બોલે અને તે જ સાંભળે! આપણા ખેડૂતને જ્યારે આ જુબાની વાંચી સંભળાવવામાં આવી ત્યારે તે તો આભો જ બની ગયો. જ્યાં બેઠો હતો ત્યાંથી ઊછળી ઊભો થયો, અને ફોજદાર સામે જોઈને બોલવા લાગ્યો: ‘સાહેબ, ઈશ્વરને સાક્ષી રાખીને બોલો છો કે? સાચું બોલો છો કે તમે મને લેખી હુકમ આપ્યો છે?’ ફરી બોલ્યો: ‘ઈશ્વરને સાક્ષી રાખીને સાચું કહો.’ પણ ફોજદાર તેના તરફ જુએ શેનો? ખેડૂતની આંખો લાલ થઈ. ‘ઈશ્વરના નામ ઉપર આમ અત્યાચાર શેતો હશે?’ એ વિચારથી તેનું હૈયું ધવાયું. કોર્ટમાં જૂઠાણાની કાંઈ નવાઈ છે? પણ આ બિચારો કોઈવાર એ ‘ન્યાયમંદિર’માં ગયો હોય તો ના? પણ એ ફોજદારને વિષે પણ આ ખેડૂતને કડવું વેણ કહેતો ભાગ્યે જ કોઈએ સાંભળ્યો હશે.

આ પ્રકારનું શાંત તેજ તાલુકામાં જ્યાંત્યાં જોવામાં આવતું હતું અને એ જોવાને લોકોનાં ટાળાં જ્યાંત્યાંથી ઊતરતાં હતાં. પ્રકરણને આરંભે ટાંકેલા ઉદ્દગારો સરદારે ચાર મહિના ઉપર કાઢ્યા હતા, અને તે અક્ષરશઃ સાચા પડ્યા હતા.

૨૦ ગાજવીજ

“મહિનાથી આટલાં તોફાન કર્યાં, પડાણુ લાવ્યા, મોટરો લાવ્યા, ખાસ અમલદારો રાખ્યા, પણ એ બધાં તોફાનનું પરિણામ શું આવ્યું? ભલે ખેડૂતનો માલ વેડફ્યો હશે, પણ તમારા દંકતરમાં કેટલું જમ્મે થયું? એવટે તો ગાય દોહી ફૂતરીને જ પિવડાવ્યું ને?”

બારડોલીનું બળ વધતું જતું હતું અને સરકારની અકળામણ વધતી જતી હતી. કમિશનરસાહેબને હજુ બારડોલીની મુલાકાતે આવવાની કુરસદ નહોતી મળી. આજે નહિ તો કાલે એ હિલચાલને ચપટીમાં મસળી નાંખશું એવી એમને ખાતરી હતી, એની હાથ નીચેના અમલદારોની આપેલી એવી ખાતરીને વિષે એમને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. ‘સ્થાન ઉપરના માણસ’ના ઉપર વિશ્વાસ રાખનારી સરકાર એ કમિશનરને ‘સ્થાન ઉપરનો માણસ’ સમજીને નિશ્ચિંત બેઠી હતી. પણ એ મહિનાનો તાપ સરકારથીયે સહન ન થયો. સરકારે જોયું કે એકે પાસો સીધો પડતો નથી ત્યારે તેણે ‘યુદ્ધપરિષદ’ બોલાવી. યુદ્ધ-પરિષદમાં બે ગુજરાતી અમલદારો હતા. બંનેને લડાઈ શાંત પાડવાની સરખી ઉત્કંઠા હતી, પણ હવે એકની ઉત્કંઠા વિવેક વટાવીને આગળ જતી હતી. દીવાન બહાદુર હરિલાલ દેસાઈ શ્રી. વલ્લભભાઈના જૂના મિત્ર, પણ રાજદરબારે ચડેલા મિત્ર અને સરકાર સામે બહારવટે નીકળેલા મિત્ર વચ્ચે શી રીતે મેળ ખાય? પેલા મિત્ર સરદારને પોતાની રીતે મદદ કરવા ગયા અને લોકોની અસેવા કરી. કમિશનર અને તેના હિમાયતીઓની પહેલી શરત એ હતી કે વધારા સાથેનો સરકારવારો પહેલો ભરી દેવામાં આવે. દીવાન બહાદુરે આ ટોળીને ટપેરી આપી, અને શ્રી. વલ્લભભાઈ

પણુ આટલી 'નજવી' શરત સ્વીકારશે એમ માની લીધું. એ જ સાહેબે સમાધાનની ઓછામાં ઓછી શરતની વાત શરૂ કરી, અને તેમ કરી સરદારને સત્યાગ્રહીઓની ઓછામાં ઓછી શરતની વાત કરવાને ઉશ્કેર્યો. દીવાન બહાદુર અને સરદારની વચ્ચેનો કિસ્સો દુઃખદ છે, પણ દીવાન બહાદુર છાપે ચઝ્યા, વલ્લભભાઈને વગોવવાના પ્રયત્ન કર્યા એટલે વલ્લભભાઈએ નંદૂટકે કેટલાક કાગળો પ્રસિદ્ધ કરવાની મને પરવાનગી આપી છે. આ રહ્યો તેમનો પહેલો કાગળ (અંગ્રેજીનું ગુજરાતી ભાષાન્તર) :

મહાબલેશ્વર, વેલી વ્યુ, તા. ૨૫-૫-'૨૮.

ત્રિય વલ્લભભાઈ,

હું તો મારો પાસો નાંખી ચૂક્યો છું, અને એની અસર થઈ હોય એમ જણાય છે. સોમવારે મારો તાર મળે તો મહાબલેશ્વર પહોંચી જવાની તમારે તૈયારી રાખવી.

લોકો પહેલા પૈસા ભરી દે તો સરકાર એક સ્વતંત્ર અમલદારને નવી જમાબંધીની ફરી તપાસ કરવાને માટે નીમશે એવું સરકાર નહેર કરે તો લોકો વિરોધ સાથે પૈસા ભરી દેશે ખરા? આટલી તો ઓછામાં ઓછી શરત હોય એમ લાગે છે. વેચેલી અથવા ખાલસા કરેલી જમીન પાછી આપવામાં આવે એવી તજવીજ હું કરવાનો છું. હું તો પ્રયત્ન કરીશ, પણ તમને આ વસ્તુ ગમતી હોય તો તારથી 'હા' લખી જણાવો અને ટપાલથી પણ જવાબ આપો. જોજો બહુ ખેંચશો નહિ.

અહીં બેકો છતાં હું તમારી સાથે જ છું.

લિં સ્નેહાધીન,

હરિલાલ દેસાઈ.

['પહેલા' શબ્દની નીચે કાગળ લખનારે જ ભારસ્પૃશ્ય લીટી કરી છે.]

'ઓછામાં ઓછી શરત'ની સરકારની માગણીને દીવાન બહાદુરે ટપેરી આપી એમ કહેવામાં કદાચ ભૂલ થતી હોય, કારણુ આ પછીના ધણુ કાગળોમાં એ શરત એમની પોતાની હોય એવો જ એમણે ભાસ આપ્યો, અને એ શરત તદ્દન યોગ્ય અને વાજબી છે એમ કહીને તેનો ખાસો બચાવ કર્યો. આથી તો દીવાન બહાદુરની સ્થિતિ ઊલટી ખરાબ થાય છે, કારણુ મૂળ એ સૂચના જ એમની હોય તો સરકાર તો સ્વાભાવિક રીતે શ્રી. વલ્લભભાઈના મિત્ર પાસેથી આવનારી એ સૂચનાને

વધાવી લઈને પોતાનો પક્ષ મજબૂત કરે. ગમે તેમ હો, દીવાન બહાદુરની દેખીતી રીતે અપમાનકારક અને અયોગ્ય લાગતી માગણીને સરદાર સ્વીકારી ન શક્યા. એટલે તેમણે પેલા કાગળના જવાબમાં આ પ્રમાણે તાર કર્યો :

“આપનો પત્ર પહોંચ્યો. પંચ નિમાય તે પહેલાં વધારાનું મહેસૂલ આપવું અશક્ય છે: નહું મહેસૂલ ભરી દેવામાં આવશે—પણ તે પણ સ્વતંત્ર, ખુલ્લી તપાસ બહાર થાય તેમાં પુરાવો રજૂ કરવાની અને સરકારી અમલદારોની બલતપાસ કરવાની લોકોના પ્રતિનિધિઓને છૂટ હોય, ખાલસા કરેલી જમીન પાછી આપવામાં આવે અને સત્યાગ્રહી કેદીઓને છોડી દેવામાં આવે ત્યારપછી લોકો પંચનો નિર્ણય સ્વીકારશે. જવાબ આરડોલી આપો.

—વલ્લભભાઈ”

આ તારનો ભાવ વિસ્તારથી નીચેના પત્રમાં તેમણે જણાવ્યો :

આરડોલી, તા. ૨૮મી મે, ૧૯૨૮.

પ્રિય હરિલાલ,

નવસારીથી આપને એક લાંબો તાર મોકલ્યો છે, એની નકલ સાથે બેઠું છું.

મારી અને આપની કામ કરવાની અને સેવા કરવાની રીતો ભિન્ન છે એટલે મને જે ‘ઓછામાં ઓછી શરત’ સંતોષકારક લાગે તે આપને વધારાપડતી માગણી લાગે. જે વધારો પહેલો ભરી દેવાનો હોય તો પંચ નીમવાની જરૂર જ શી છે? લોકોનો પક્ષ ખોટો ઠરે અને વધારો લોકો ન આપે તો તે ભરાવવાની સરકારની પાસે પૂરતી સત્તા છે.

મહેરબાની કરીને એટલું પણ જાણે કે આ પંચ કરવાના કામની શરત પણ પહેલેથી નક્કી થવી જોઈશે. ગમે તે શરતો ન ચાલે.

લોકોને કોઈ પણ સ્વાભિમાની પ્રતિનિધિ એટલો આગ્રહ રાખ્યા વિના તો ન જ રહી શકે કે કેદીઓને છોડવામાં આવે અને જમીન પાછી આપવામાં આવે—ખાસ કરીને જ્યારે કેદીઓને ગેરકાયદેસર સજા થઈ હોય અને જમીન ગેરકાયદેસર ખાલસા થઈ હોય.

છેવટે આપને એટલું જણાવું કે જે આપનાથી હિંમતભર્યું પગલું ન લેવાય એમ હોય, અને લોકોનું બળ મને જેટલું લાગે છે તેટલું આપને ન લાગતું હોય તો આપે કશું ન કરવું—એમાં જ આપની સાચી સેવા રહેલી હોય. આબરૂભરી સમાધાનીનાં દ્વાર હું બંધ કરવા નથી ઇચ્છતો, પણ આબરૂભરી સમાધાની વિના અથવા લોકોને આકરામાં આકરી

તાવણીમાંથી પસાર કર્યા વિના લડત બંધ કરવાની મને કશી હતાવળ નથી. અપમાનભરી સમાધાની કરતાં બહાદુરીભરી હાર બહેતર છે.

હવે આપ સમજશો કે મહાબલેશ્વર કે પૂતા દોડી આવવાને હું કેમ કલ્પકંઠિત નથી. એટલે મારી હાજરી વિના ન જ ચાલે એમ આપને સ્થાગતું હોય તે સિવાય મને બાલાવવાની તરફી ન લેશો.

લિ. સનેહાધીન,
વલ્લભભાઈ.

આ કાગળ સરકારને બતાવવામાં આવ્યો હતો કે નહિ તે આપણે નથી જાણતા, પણ આમ સમાધાનીનો પ્રયત્ન જનમતાં જનમતાં જ મરણ પામ્યો. અને એ યોગ્ય હતું. સરકારમાં તે વેળા પાછું ફરીને ન બેનારા એવા મહારથીઓ પણ હતા — રેવન્યુ મેન્જર મિ. હેચ, રેવન્યુ સેક્રેટરી મિ. સ્માઇથ, કમિશનર સ્માર્ટ અને સેટલમેન્ટ કમિશનર એંડર્સન. સરકારને એ લોકો સહેલાઈથી નમવા દે એમ નહોતું. એટલે હવે આ મહારથીઓ નવાં શસ્ત્રઅસ્ત્રો લઈને પાછા રણે ચડ્યા.

૩૧ મી મેને રોજ સરકારે ‘બારડોલી તાલુકા અને વાલોડ મહાલના ખાતેદારોને બહેરનામું’ બહાર પાડ્યું. આ બહેરનામામાં લોકોના અનેક ગુનાઓ નોંધવામાં આવ્યા હતા, પણ આગ લગાડવાના કે હિંસા કરવાના ગુનાનું નામ નહોતું. પણ આમાં નવા ગુનાઓ હતા: ‘સરકારી ઉપાયોમાંથી વ્યવસ્થિત રીતે છટકી જવું, ઘરોને તાળાં વાસી રાખવાં, પટેલો અને વેડિયાઓનો બહિષ્કાર કરવાની અને નાતબહાર મૂકવાની ધમકી’ વગેરે ગુના જેમને પરિણામે જમીનું કામ અકારથ નીવડ્યું હતું. એટલે પછી સરકાર શું કરે? ‘અનિચ્છાએ અમારે જમીન ખાલસા કરવી પડી અને લેંસ અને જંગમ મિલકતની જમી કરવી પડી, અને પકાણની મદદ માગવી પડી.’ પણ તેમાં ખોટું શું? ‘પકાણોનું વર્તન તો દરેક રીતે નમૂનેદાર છે એ વિષે સરકારની ખાત્રી છે.’ આ પછી ખેડૂતોને ફરી પાછી ચેતવણી આપવામાં આવે છે: ‘તેમની જમીન સરકારી ખરાબા તરીકે દશતરે ચડાવી દેવામાં આવશે. . . . અને આવી રીતે લઈ

લીધેલી જમીન તેમને કદી પાછી આપવામાં નહિ આવે;’ વળી, ‘આવી ૧,૪૦૦ એકર જમીનનો નિકાલ થઈ ચૂક્યો છે, અને બીજી ૫,૦૦૦ એકરનો યથાકાલે નિકાલ કરી દેવામાં આવશે;’ વળી ‘આજ સુધીમાં એક લાખ રૂપિયા સરકાર તાલુકા અને મહાલના લેણા પેટે વસૂલ કરી ચૂકી છે, . . . ઘણા લોકો ભરવાને આતુર છે પણ સામાજિક બહિષ્કાર અને નાતબહાર મૂકવાની તથા દંડની ધમકીને લીધે એ લોકો પાછા પડે છે, એટલે જો ૧૯મી જૂન સુધીમાં લોકો ભરી દેશે તો તેમની પાસેથી ચોથાઈ દંડ લેવામાં નહિ આવે.’

લોકોએ આ જાહેરનામા — અનેક અર્થસત્યો અને અસત્યો-વાળા આ જાહેરનામા — ને સરકારની નાદારીની એક નવી જાહેરાત તરીકે ગણી કાઢ્યું. ચોથાઈ દંડની અને જપ્તી નોટિસો નકામી ગઈ, ખાલસા નોટિસો પણ નકામી ગઈ, ભેંસો પકડવામાં પણ સાર નથી દેખાતો. અને અમુક જમીન વેચાઈ અને બીજી વેચાશે એ ધમકીનો અર્થ લોકોએ એવો કર્યો કે સરકારની એક તસુ જમીન પણ વેચવાની મક્કૂર ચાલવાની નથી. લોકોને ખરી રીતે જમીન જશે એવો ડર જ રહ્યો નહોતો. આ વિષેના સરદારનાં એકેએક વચન તેમને ભવિષ્યવાણી જેવાં લાગતાં હતાં. સરદારે તો તેમને કહ્યું હતું:

“યાદ રાખજો કે જે સત્યને ખાતર ખુવાર થવા બેઠા છે તે જ આખરે જીતવાના છે; ને જેમણે અમલદારો જોડે કુંડાળાં કર્યાં હશે તેમનાં મોં કાળાં થવાનાં છે, એમાં મીનમેખ થનાર નથી. જાણજો કે તમારી જમીન તમારું બારણું ખખડાવતી તમારે ત્યાં પાછી આવવાની છે અને કહેવાની છે કે હું તમારી છું.”

હવે ગામોગામ તેઓ સરકારી જાહેરનામાનાં જૂઠાણાં અને ધમકીઓના પોકળ ઉઘાડાં પાછી સરકારની આખરના કાંકરા કરવા લાગ્યા:

“સરકાર કહે છે કે ૧૯૮૦ એકર જમીન તેમણે વેચી નાંખી છે અને હજી ૫,૦૦૦ એકર વેચવાના છે. સરકારના કમિશનર કહે છે કે જમીનની કિંમત આકારના ૧૨૩ ગણી થઈ છે. જો આ જમીન વેચી તો એની એટલી

નિમિત્ત લીધી છે કે ફેટલી તે જાહેર કરે, નહિ તો જમીન જેટલી કિંમતે વેચી છે તે પ્રમાણે સરકાર મહેસૂલ ઠરાવે. . . જમીન રાખનારાઓની સામે તો પારસી ભાઈઓ અને બહેનોની ટુકડીઓ ઊભી રહેશે ને કહેશે: મારો ગોળીઓ અને પચાવો જમીન; તમે જમીનમાં હળ મૂકો તે પહેલાં અમારી લોહીની નીક વહેરાવવી પડશે અને અમારાં હાડકાં ખાતર કરવું પડશે.”

ખીજે એક ટોકાણું કહ્યું :

“સરકાર જાહેરનામું બહાર પાડીને કહે છે કે ૨૯મી જૂન સુધીની તમને મહેતલ આપીએ છીએ. આવા વાયદાના સોદા જ કરવા હોત તો પ્રજા આટલી મહેતલ ને આટલાં સંકટ શા સારુ વહોરત? . . . જાહેરનામામાં પકાણુની ચાલચલકતને ‘દરેક રીતે નમૂનેદાર’ કહેવામાં આવી છે તો કરોને તમે તેમનું અનુકરણ! તમારા અમલદારોને કહી દો કે એ પકાણુ જેવી જ નમૂનેદાર ચાલ ચાલો, પછી તમારે કોઈની સારી ચાલના જમીન લેવાપણું જ નહિ રહે. . . . સરકારને આપણું સંગઠન ખૂંચે છે. ખેડૂતને હું સલાહ આપું છું કે તમને દગો દે તેને બિલકુલ જતો ન કરો. તેને કહી દો કે આપણે એક હોડીમાં ખેસીને ઝુકાવ્યું છે; તેમાં તારે કાણું પાડવું હોય તો તું હોડીમાંથી ઊતરી જા, અમારે ને તારે વહેવાર નહિ. આ સંગઠન અમારા રક્ષણ માટે છે, કોઈને દુઃખ દેવા માટે નથી. સ્વરક્ષા માટે સંગઠન ન કરવું એ આપઘાત કરવા બરાબર છે. વૃક્ષને વાડ કરી ઢોરથી બચાવીએ, ગેુ લગાવીને બિઘઈથી બચાવીએ તો આવડી જખરી સરકાર સામે લડત માંડી છે તેમાં ખેડૂત પોતાના રક્ષણ માટે વાડ શા સારુ ન કરે? . . . સરકાર કહે છે કે પહેલા પૈસા ભરી દો. ચોર્યાસી તાલુકાએ ભરી જ દીધા છે તો? તેથી તમે તેને કયો ઇનસાફ આપ્યો? . . . જાહેરનામામાં જમીનો માલ રાખનારા અને જમીન રાખનારા મળ્યા છે એવી બડાશ હાંકવામાં આવી છે. મળ્યા તો કોણ મળ્યા છે? માલ રાખનાર તમારા જ પટાવાળા અને પોલીસ, ભેંસ રાખનારા એકબે ખાટકો ખુશામત કરીને સૂરતથી લાંબ્યા, અને જમીન રાખનારા સરકારના ખુશામતિયા અને સરકારી નોકરના સગાઓની કેવી આબરૂ છે તે જગત જાણે છે.”

આ પછી જે ત્રણ વિભાગમાં જમીન વેચાઈ ગયાનું જાહેર થયું હતું તે ત્રણ વિભાગમાં શ્રી. વલ્લભભાઈએ બહેન મીડુબહેન, બહેન ભક્તિબહેન, અને પોતાની પુત્રી બહેન મણિબહેનને તે વેચાયેલી જમીન ઉપર ડેરા નાંખીને ખેસવાની વ્યવસ્થા કરી.

દેશમાં તો આ જાહેરનામા ઉપર સખત ટીકા થઈ, દરેક પ્રાંતનાં ધણાખરાં વર્તમાનપત્રો બારડોલીની ખબરોથી જ હવે ભરેલાં આવવા લાગ્યાં, અને સ્થાનેસ્થાને બારડોલીની સહાનુભૂતિને માટે સલાઓ થવા લાગી. આ સમયે નામદાર વિકૃલભાઈ પટેલ, જેઓ વડી ધારાસભાના પ્રમુખ છતાં ગુજરાત તરફથી ચૂંટાયેલા સભ્ય તરીકે આખી લડતનો અતિશય રસથી અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા તેમણે આખી વસ્તુસ્થિતિ નામદાર વાઘસરોયની આગળ રજૂ કરી અને વસ્તુસ્થિતિ ન સુધરે તો પોતે શું કરવા ધારે છે તે જણાવ્યું. વાઘસરોયની સાથે ચર્ચા ચાલી રહી હતી. ત્યાં તો તેમણે સરકારનું ઉપર વર્ણવેલું જાહેરનામું છાપાંમાં જોયું, અને તરત જ તેમણે ગાંધીજીને એક પત્ર લખ્યો જે લડતના ઇતિહાસમાં એક ઉજ્જવળ પ્રકરણ પૂરું પાડે છે. પત્રની સાથે તેમણે ૧,૦૦૦ રૂપિયાનો એક મોકલ્યો, અને લડત ચાલે ત્યાં સુધી 'સહાનુભૂતિ' તરીકે દરમાસે એટલી રકમ મોકલવાનું વચન આપ્યું. વડી ધારાસભાના પ્રમુખસ્થાને રહીને રાજકીય જેવી અને સરકારની સામે ખંડ તરીકે વગોવાયેલી લડતને માટે તેઓ આવી સક્રિય સહાનુભૂતિ દાખવે એ ધણાને સાનંદાશ્ચર્ય પમાડનારી વાત થઈ પડી. કેટલાક ગણ્યાગાંઠ્યાને એ વાત ખૂંચી પણ ખરી કારણ તેમની સ્થિતિ કઠંગી થતી હતી, પણ દેશમાં તો ના. વિકૃલભાઈનો પત્ર ગવાઈ રહ્યો, અને જેમનાથી તેમના સુકૃત્યનો લાભ લેવાય અને યત્કિંચિત્ અનુકરણ થઈ શકે તેમણે તે પ્રમાણે કર્યું. સરકારની સ્થિતિ આ પત્રથી કેટલી કઠંગી થઈ પડી તે તો સરકારી નોકરો વચ્ચે ચાલેલા પત્રવ્યવહાર આપણને કાઠિ દિવસ જોવાના મળે ત્યારે ખબર પડે. આ રહ્યો તે ઐતિહાસિક પત્ર :

“જે પ્રદેશની વતી હું વડી ધારાસભાનો સભાસદ છું તેમાંનો બારડોલી તાલુકો એક ભાગ છે. ત્યાંના ખેડૂતોને સારું તમે જાહેર મદદ માગી છે. હું પોતે ગુજરાતી હોઈ અને વડી ધારાસભામાં ગુજરાતનો પ્રતિનિધિ હોઈ બારડોલીની લડતનું નિરીક્ષણ ધ્યાનપૂર્વક કરી રહ્યો છું. જે પદ હું આજે ભોગવી રહ્યો છું તેના ધર્મને ધ્યાનમાં રાખીને બારડોલીના સત્યાગ્રહીઓને સારું દાદ મેળવવા મેં યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે. જે બારડોલીના

સત્યાગ્રહીઓનું દુઃખ નિવારણ કરવાનો અધિકાર સીધી રીતે હિંદી સરકારના હાથમાં હોતો તો હું નામદાર વાઇસરોયની પોતાની કુમક મારા હકની રૂએ માગત, અથવા તેમની સમિતિના જે સભ્યની હક્કમતમાં આ સવાલ આવતો તેમની કુમક માગત, અને તેમને આ બાબતમાં લોકપક્ષના હિમાયતી તરીકે તેમાં પડવાને વિનવત. કેમકે ગયે વર્ષે પ્રલય થયો ત્યારે આવી રૂઢિ દાખલ કરવામાં આવી હતી. ગુજરાતનો હું પ્રતિનિધિ હતો, પણ હું પોતે વડી ધારાસભામાં પ્રમુખ હોઈ મારું મોં બંધ થયું હતું. તેથી મારી વિનંતિને ધ્યાનમાં લઈને નામદાર વાઇસરોયે પ્રલયવાળાં ક્ષેત્રોની મુલાકાત લેવાની કૃપા કરી હતી, અને લોકો પ્રત્યે લાગણી બતાવી હતી, એટલું જ નહિ પણ આર્થિક મદદ પણ કરી હતી. બારડોલીની વાત કેવળ મુંબઈ સરકારના અધિકારમાં છે તેથી મજદૂર રૂઢિનો આશ્રય લઈ શકું તેમ નથી.

લડતના અભ્યાસ ઉપરથી મારી ખાતરી થઈ છે કે સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ તપાસણી માગવાને સારુ બારડોલીના લોકોની પાસે સમજ કારણ છે. મારી એવી પણ ખાતરી થઈ છે કે પોતાના દુઃખનું નિવારણ કરવાને સારુ લોકોએ કાયદેસર ગણાતા અને પોતાની શક્તિમાં રહેલા એવા બધા ઉપાયો લઈ લીધા છે. બારડોલીનાં સ્ત્રીપુરુષોની હિંમત, તેમની ધીરજ અને તેમની દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ જોઈને હું સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યો છું. પણ જે મહેસૂલ પોતાની વચ્ચે ને લોકોની વચ્ચે તકરારનું કારણ થઈ પડ્યું છે તે જ મહેસૂલ વસૂલ કરવાને સારુ સરકારે જે અદ્યતિ દબાણ કર્યું છે તે જોઈને મને દુઃખ થયું છે, અને રોષ પણ આવ્યો છે. હું માનું છું કે સરકારે અખત્યાર કરેલો માર્ગ ફેટલોકવેળા કાયદાની, વ્યવસ્થાની અને વિવેકની હદ ઓળંગી ગયો છે. ગુજરાતના કમિશનરના ઉદ્ધત કાગળે બળતાંમાં ધી હોમ્યું છે.

આ સ્થિતિમાં મારાથી મૂંગા રહેવાય તેમ નથી. નથી હું ઉદાસીન-પણે વર્તી શકતો. તેથી હું તમને જે આર્થિક મદદ તમે માગી છે તેમાં એક હજાર રૂપિયાની નાનકડી રકમ આ સાથે મોકલું છું. પણ મને દુઃખ તો એ થાય છે કે લોકો પ્રત્યે લાગણી બતાવવા સારુ અને સરકારની જીલમગાર નીતિ પ્રત્યે તથા ગુજરાતના કમિશનરના કાગળ પ્રત્યે મારો સખત અણગમો બતાવવા સારુ હું આ ટૂંકી મોકલવા ઉપરાંત આ વખતે કંઈ વધારે કરી શકતો નથી. જ્યાં સુધી લડત ચાલશે ત્યાં સુધી પ્રતિમાસ એક હજાર રૂપિયા તો હું તમને મોકલતો રહીશ. પણ આટલી વધારે ખાતરી તો હું તમને આપી દઉં. જેમણે મને આ મોટું પદ આપ્યું છે તેમની સાથે મસલત કરવાની વહેલામાં વહેલી તક મેળવી લઈશ. જે અધિકારનું માન

બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

પ્રકરણ

હું અત્યારે ભોગવું છું તે મારે મન તો કેવળ સેવાધર્મ છે. અને જો હું એવું જોઈ શકીશ કે બારડોલીના સત્યાગ્રહીઓના દુઃખમાં આર્થિક મદદ આપવા ઉપરાંત વધારે અસરકારક ભાગ હું લઈ શકું છું તો તમે જાણજો કે હું પાછો નહિ પડું.”

ગાંધીજીએ લખ્યું :

“વિઠ્ઠલભાઈ પટેલનો પત્ર મારે હાથ આવ્યો છે, તે જોઈ કેવું હૃદય નહિ ઊછળે ? પણ જે આશાએ તે પત્ર શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈએ લખ્યો છે તે આશા સફળ કરવી બારડોલી સત્યાગ્રહીઓના જ હાથમાં છે.”

બારડોલી સત્યાગ્રહીઓને તો પોતાની ટેક ઉપર અડગ રહેવા સિવાય બહુ કરવાપણું રહ્યું નહોતું. પણ એ પત્રથી બારડોલીમાં તેમજ બહાર ઘણાંખરાંનાં હૃદય ઊછળ્યાં. શ્રી. નરિમાન અને આલુભાઈ દેસાઈ (મુંબઈ નગરના), શ્રી. નારણદાસ ખેચર (કરાંચીના), શ્રી. જયરામદાસ દોલતરામ (હૈદરાબાદના) સભ્યોએ ધારાસભામાંથી પોતાનાં સ્થાનનાં રાજનામાં આપ્યાં. આ ના. વિઠ્ઠલભાઈના પત્રના સુફળરૂપે જ ગણીએ તો ખોટું નથી. હવે પછીના પ્રકરણમાં જોશું કે ખીજા જાહેર કામ કરનારાઓને પણ એ પત્રે જાગૃત કર્યાં. પણ જાહેર કામ કરનારા મહા-પુરુષોના કરતાં નાનકડા માણસોએ જે રીતે બારડોલીના યજ્ઞમાં ભાગ લીધો તે વધારે આશ્ચર્ય પમાડનારો હતો. શ્રી. જયરામદાસે ૧૨મી જૂનનો દિવસ ‘બારડોલી દિન’ તરીકે સૂચવ્યો હતો, અને મહાસભાના પ્રમુખે એ સૂચનાને વધાવી લીધી હતી. એ દિન આવે તે પહેલાં તો બારડોલી તાલુકાના ૬૩ પટેલો અને ૧૧ તલાટીઓએ રાજનામાં આપી દીધાં હતાં. આ બલિદાનનો મહિમા આ નોકરોની સ્થિતિ ન જાણનારને પૂરેપૂરો ન સમજાય. વાચકે યાદ રાખવાની જરૂર છે કે સને ૧૯૨૧ની સાલમાં જ્યારે બારડોલી સવિનય ભંગને માટે તૈયાર થયું હતું ત્યારે પણ કોઈ તલાટી પોતાનું રાજનામું લઈને આગળ આવ્યો નહોતો. ૨૦ થી ૨૫ વર્ષ સુધીની નોકરી કરી પેન્શનને લાયક થયેલા આ તલાટીઓ પોતાના નાના પગારની નોકરીનાં રાજનામાં આપે, અને તે પણ સરકારની નીતિને સખત શબ્દોમાં વખોડી

નાંખનારા કાગળો લખીને આપે એ બારડોલીમાં બલિદાન પરા-કાષ્ટાએ પહોંચ્યું હતું એમ બતાવે છે. બ્યારથી લડત શરૂ થઈ હતી ત્યારથી પટેલતલાટીઓ ઉપર વલ્લભભાઈના મીઠા પ્રહાર પડ્યા જ કરતા હતા. ત્રણ મહિના અગાઉ તેમણે પટેલતલાટીને આ પ્રમાણે વર્ણવ્યા હતા :

“આ રાજ્યરૂપી ગાડાને બે પૈડાં છે, એક પટેલ અને બીજો તલાટી; અથવા સરકારની ગાડીના એ બે બળદ છે. આ બળદ રાતદિવસ ખૂબ ફટકા ખાય છે, ગાળો ખાય છે, કોઈકોઈવાર જરાક ગોળ ચટાડે છે તે મીઠો લાગે છે, અને માર ને ગાળ બધું ભૂલી ગાડું ખેંચે છે.”

આ પ્રહારોની કોઈકેના ઉપર માઠી અસર થાય, પણ આ દેશભક્ત પટેલતલાટીઓનામાં એણે ધર્મભાન જાગૃત કર્યું. આ પટેલતલાટીનાં રાજીનામાં અપાયાં ત્યારથી સરકારના સાંધા ખરેખર ઢીલા થવા લાગ્યા, અને સરકારી અમલદારોના ઉરમાં ખરી અરેરાટી પેડી.

ગાંધીજીએ આ બલિદાનની નોંધ લેતાં આ વીર પટેલ-તલાટીઓ વિષે લખ્યું : “એમને મારા આદરપૂર્વક ધન્યવાદ. એમના બલિદાનની આખા ભારતમાં સ્તુતિ થઈ રહી છે. એમનાં જોવાં બલિદાન જ આખરે આપણને સ્વરાજ્ય અપાવશે.”

૨૧ લોકશિક્ષણ

“હું ગુજરાતના ખેડૂતની રોગરગમાં અને હાડેહાડમાં સ્વતંત્રતાની
હવા પૂરવા માણું છું.”

આ રડોલીના ખેડૂતોની લડત કેવળ ભગવાનને જ ભરોસે ચાલ્યા કરતી હતી એમ તો કોઈ ન જ માને. સરદારની સફળતાની કૃત્તી ખેડૂતોનું તેમનું જ્ઞાન અને તેમના ઉપરનો અપાર પ્રેમ હતો, તેમજ સરદારની લોકશિક્ષણની નિપુણતા પણ હતી. સરદાર લોકશિક્ષણના પાઠ એક પછી એક ધીમેધીમે ભણાવ્યે જતા હતા, એ વિવેકી વાચકના ધ્યાન-ખેલાર ન હોય. આ લોકશિક્ષણના પાઠનો ક્રમ આ પ્રકરણમાં આપવાનો પ્રયત્ન કરશું. એમાં ધણી વાતનું પુનરાવર્તન થશે, પણ સરદારની-લોકશિક્ષણની કલાના આવી રીતે અલગ પ્રકરણમાં ઉલ્લેખ કરવાના દેખીતા લાભો છે.

૧. **લડક ભાંગી** — સરદારનો પ્રથમ પાઠ તો લોકોની લડક ભાંગવાનો હતો એ સૌ કોઈ જાણે છે. ગુજરાતના અને ખાસ કરીને ખારડોલીના લોકો પોચા, ઢીલાં ધોતિયાં પહેરનારા, માલ વિનાના મનાતા આવતા હતા. તેમને શરવીર બનાવવાની આ લડત હતી. એટલે પહેલવહેલું કામ સરદારે લોકોની લડક ભાંગવાનું લીધું. અનેક ભાષણોમાં તેમણે લોકોને સમજાવ્યું કે સરકારનો ભય એ મિથ્યા છે, ભૂતના ભડકાના જેવો ભય છે: ‘આ મહેસૂલની લડત લડતાં આપણને માલૂમ પડી જવાનું છે કે આ

રાજ્ય તદ્દન પોલું ફૂંકમાં ઊડી જાય એવું છે.’ લોકશિક્ષક તરીકે સરદારની તુલના સહેજે લોકમાન્ય તિલકની સાથે કરવાનું મન થાય છે. તેમનાં સુપ્રસિદ્ધ અહમદનગર અને બેલગામનાં ભાષણો જેમણે વાંચ્યાં હશે તેમને સરદારનાં આ ભાષણોનું તે ભાષણો સાથે અજળ સામ્ય જણાશે.

“સરકાર શી ચીજ છે? કોઈએ તેને દેખી હોય તો બતાવોની? હું તો દેખતો નથી, કારણ તે ભૂત જેવી છે. સરકાર એટલે કોણ? સરકાર એટલે મામલતદાર? ફોજદાર કે તલાટી? કે પટેલ? કે વેડિયો? આ બધાની મળીને સરકાર બનેલી છે એટલે એનો કયાં પત્તો લાગે? કોઈ એક વ્યક્તિ નથી એટલે આપણે કોને સરકાર માનીએ? આપણે પોતે જ ભ્રમથી અમુક એક જણને સરકાર માનીએ છીએ અને પછી તેનાથી ડરીએ છીએ. તેથી હું તમને કહું છું કે તમારો ભ્રમમૂલક ડર કાઢી નાંખો. તમારે ડરવાનું શા માટે હોય? તમે કોઈની ચોરી કરી નથી, તમે લૂંટફાટ કરી નથી, મારામારી કરી નથી.”

આ શબ્દો લોકમાન્યના કોઈ પણ ભાષણમાં મૂકી દીધા હોય તો ખબર ન પડે કે એ ખીજા કોઈના ઉદ્દગારો છે. અમલદારો વિષેના તેમના ખીજા ઉદ્દગારો તો ‘દુઃખની વખતે રૈયતની પડખે ઊભો રહે તે અમલદાર, બાકી બધા હવાલદાર’ એવી અમલદારની સૂત્રરૂપ વ્યાખ્યાની ઉપર ભાષ્યરૂપ હતા.

૨. સંગઠન — એ પ્રકારનાં સંગઠન તાલુકામાં જરૂરનાં હતાં. એક તો સાહુકારો અને ગરીબો, જમીન ગણોતે આપનારા અને જમીન ગણોતે લેનારા એ બે વર્ગની વચ્ચે, અને ખીજું સંગઠન જમીન બતે ખેડનારાઓ વચ્ચે, પછી તે ગમે તે બતપાતનાં હોય. આરંભમાં ‘પહેલું’ સંગઠન એ વધારે આવશ્યક હતું. જમીન ન ખેડનારા અને મુકાબલે સુખી એવાને ખેડૂતનો સ્વાર્થ એ જ તેમનો સ્વાર્થ છે અને ખેડવાની એક પણ વીધું ભોંય ન હોય અને કેવળ ગણોતે ખેડતા હોય તેવાને સાહુકારનો સ્વાર્થ એ પણ તેમનો સ્વાર્થ છે એ સમજાવવાનું કામ મોટું કામ હતું. સુભાષે એંડર્સનના ઊંધા આંકડા છતાં બારડોલીમાં આવો વર્ગ બહુ ઓછો હતો, બતે ખેતી કરનારાઓની જ સંખ્યા ૯૦ ટકા થવા જાય એટલી હતી. છતાં શ્રી. વલ્લભભાઈએ લડતના આરંભના

દિવસોમાં વધારે મુલાકાત વાલોડ, બારડોલી, વાંકાનેર એવા મોટા મોટા કિલ્લાઓને જ આપી. જમીન ન ખેડી ગણોત આપનારાઓને ઠસાવ્યું કે તેમને વાંકે ગરીબો માર્યા ગયા છે અને તેમણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ, ખાસ એ સમગ્રવ્યું કે સરકારની ચારીના કરતાં ખેડૂતની ચારી જ આખરે કારગત આવવાની છે.

“તમે ખેડૂતનો દ્રોહ કરીને સરકારના વફાદાર શા સારુ થવાને જાઓ? સરકાર તો જાતજાતના વેરા નાંખનારી છે, પણ ખેડૂત તો તમને પરસેવો ઉતારી માલ પકવી આપશે, કે જેના ઉપર તમે તમારો દલાલીનો ધંધો ચલાવી કમાણી કરો છે. એ દૂઝણી ગાયને ભાંગશો તો ખેડૂત તો બિચારો તમને જતા કરશે પણ ગરીબનો બેલી ઈશ્વર તમને જતા નહિ કરે. જેની મહેનત અને ધન ઉપર તમે નભો છો તેને દગો ન દેશો.”

કોઈ સાક્ષર એમ કહે કે સરદારે તો ઉપમા અને દષ્ટાન્તોથી બારડોલીની લડત જીતી છે તો તેનો બહુ દોષ ન કાઢી શકાય. પણ સરદારનાં દષ્ટાન્તો અને ઉપમાઓ ખેડૂતના અનાજની જેમ ધરતીમાંથી પાકેલાં હતાં, એટલે જ તે ખેડૂતોનાં હૈયામાં સોંસરાં મેસી જતાં. સાહુકારો અને ખેડૂતોનો સંબંધ વર્ણવતાં એક ઠેકાણે સરદારે કહ્યું: ‘ખેડૂતસાહુકાર વચ્ચે અત્યારે દૂધપાણીનો સંબંધ બંધાયો છે. દૂધપાણી ભળ્યાં એટલે બેઉ એકરંગ થાય છે ને કદી છૂટાં નથી પડતાં. દૂધ ઊકળે છે ત્યારે પાણી દૂધને બચાવવા નીચે જઈ પોતે પહેલું બળે છે અને દૂધને ઉપર કાઢી તેનો બચાવ કરે છે. દૂધ પછી પાણીનો બચાવ કરવા પોતે ઊભરાઈ આગમાં પડી આગને હોલવવા મથે છે. એ જ પ્રમાણે આજે ખેડૂત-સાહુકાર એક થયા છે.’

બીજું સંગઠન ખેડૂતખેડૂત વચ્ચેનું. બહિષ્કારની વાડનો આ સંગઠનને માટે સરસ ઉપયોગ છે એમ શ્રી. વલ્લભભાઈએ પ્રથમથી જ નિશ્ચય કરી લીધો, અને તેનો ધીમેધીમે પ્રચાર કરતા ગયા. પાંચ હબ્બર ગાઉ દૂરથી આવેલા એકબીજાને વળગીને રહ્યા છે, એકે કર્યું બીજાને ઉઠાપતો નથી, ઊલટું એકે બોટું કર્યું હોય તો તેને બીજાને ટેકો આપે છે, તો આપણે આ ન્યાયની લડતમાં એના કરતાં કાચું મંડાણ શા માટે રાખીએ?

આને માટે સત્યાગ્રહપ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરાવવાની યોજના હતી. પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી ન કરનાર આરંભથી જ શંકાની નજરથી જોવામાં આવતા, અને પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી ન કરનારાં ગામે ઉપર સરદારે પહેલા હુમલા કર્યા. પાછળથી પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી આપીશું એમ કહેનારાએને તેઓ જવા દેતા નહોતા, બિલટા તેમને સારી રીતે ઉધાડા પાડતા હતા :

“તમારા મનમાં એમ હશે કે ખેત્યારને પાડીને પછી આપણે એમની એથે રહીને ભરી આવશું, તો હું તમને ચેતવવા આવ્યો છું કે તમે બચકર કામ કરો છો, ને તેનું તમને ભોગવવું પડવાનું છે. જે નાવમાં આખા તાલુકો બેઠો છે એ જ નાવમાં તમે બેઠા છો. જે નાવમાં ગાખડું પાડશે તો નાવ ફૂંકશે, તાલુકો ફૂંકશે, પણ યાદ રાખજો તમે બચવાના નથી.”

જ્યારે પ્રતિજ્ઞાપત્રો ઉપર સહીઓ થઈ રહી અને ક્યાંક ક્યાંક સરકારી નોકરોની ફસાવણીથી ખેડૂતો પડવા લાગ્યા એટલે સરદારે ખેડૂતોને કહ્યું : ‘મારી અને મારા સાથીઓની ગરદન કાપીને પૈસા ભરવા હોય તો ભરજો.’

એ જ પ્રમાણે સંગઠનને માટે અહિંકારના શસ્ત્રનો કડક પ્રયોગ પણ તેઓ જ્યારે સરકારથી વધારે છંછેડાયા ત્યારે ઉપદેશવા લાગ્યા. કલેક્ટર કહે, લોકો અહિંકારથી ડરાવીને કોઈને ભરવા દેતા નથી; કમિશનર કહે, અહિંકાર જો અધ થાય તો અધાં સારાં વાનાં થાય; સરકારના જાહેરનામામાં પણ અહિંકારની વાત આવી અને એમાં તો લોકોને છાના ભરી જવાની નશ્ટ સૂચના પણ કરવામાં આવી. આની સામે સરદારે ઠેરઠેર પોકારી પોકારીને કહ્યું, વહાણમાં કાણું પાડનારને ધક્કો મારીને અહાર કાઢો, તેનું કોઈ મોઢું ન જુઓ, તેની સાથે કાંઈ કામ ન પાડો. આમ અહિંકાર પ્રતિજ્ઞા તોડનારનો જ નહિ, પણ ખેડૂતની જમીન લેનારનો પણ ઉપદેશયો. ‘હું સંગઠન કરવાનું કહું છું પણ સરકારને ગમતું નથી. પાંચ હજાર માછલ દૂરથી આવીને એ લોકો પોતે શું કરે છે? સંગઠન કરીને આખા હિંદુસ્તાનને ગુલામ બનાવે છે. . . . ગમે તેવો ચમરબંધી હોય પણ આરડોલીના ખેડૂતને દગો દેતો હોય તેને દૂર કરજો, તેનો સંગ છોડજો; ગાડીજ અને માનાજ :

જેવાથી અચળે, તેની જમીન પડતર રહેવા દેજો. ખેડૂતના પેટ ઉપર પગ મૂકીને સરદારો થયા છે તેવાને જમીન શા સારુ ખેડી આપવી? એની જમીનમાં ખેડૂતઅચ્ચો કદી પગ ન મૂકે.'

અહિંકારને ક્યાંક ક્યાંક વધારેપડતી હદ સુધી લઈ જવાના દાખલા પણ બનતા હતા. એવું જલદ હથિયાર હાથમાં આવે અને એનો કદી દુરુપયોગ થાય જ નહિ એવું તો નહોતું જ. પણ જ્યાં જ્યાં એનો દુરુપયોગ થવાની ખબર આવતી ત્યાં શ્રી. વલ્લભભાઈ પહોંચી જતા અને ઘટતું કરતા. આકરું યુદ્ધ ચાલતું હોય ત્યારે આથી વિશેષ તો શું બની શકે? અહિંકારમાં કઈ વસ્તુ આવે અને કઈ વસ્તુ ન આવે એ વિષે શ્રી. વલ્લભભાઈ જેટલી ચોખવટ થઈ શકે તેટલી કહ્યાં જ કરતા. તેમનાં અનેક ભાષણોમાંના અહિંકાર વિષેના ઉદ્દગારનો સાર મારી ભાષામાં આપું તો આ છે:

‘અહિંકાર કેમ ન કરીએ? સરકાર અહિંકાર નથી કરેતી? સરકારની અનીતિમાં શામેલ ન થાય એ અમલદારને સરકાર પાણીયું આપે છે. જે મામલતદાર એમના કલ્લા પ્રમાણે નિર્ભજન કામે ન કરે તેને પાણીયું આપે છે, અથવા બદલે છે. તો તમે શા સારુ અહિંકાર ન કરો? તમે કોઈ કોઈની રાજી નથી છીનવી લેતા; તમે તો માત્ર એની સાથે સંબંધ છોડો છો, એની સેવા લેતી બંધ કરો છો. એવો અહિંકાર કરવાનો પ્રત્યેક સમાજનો જન્મસિદ્ધ હક છે. કોઈની કનડગત કરવાનું એમાં આવતું નથી. આપણે કોઈનું પાણી, દૂધ, ખાવાપીવાનાં સાધનો, મંદિર, માંદગી વેળાની સેવા, શ્મશાને પહોંચાડવાની સેવા બંધ નથી કરી શકતા; એવું કરીએ તો માણસજાતમાંથી મટી જઈએ. આપણે અહિંકાર કરીને માણસ મટવું નથી, સામાને માણસ બનાવવો છે. અહિંકાર કેવળ આત્મરક્ષણુર્થે છે. જેમ નાના ઊગતા છોડને વાડની જરૂર છે, ઊધઈ ન લાગે તે ખાતર ગેરુ અથવા હામરની જરૂર છે તેમ સ્વતંત્રતાનો સ્વાદ ચાખી સ્વતંત્ર રીતે પગ ઉપર ઊભા રહેતાં હમણાં જ શીખેલા સમાજને સમાજ-દ્રોહીઓમાંથી બચવા માટે અહિંકારની જરૂર છે.’

આ જ વિચારોનો અમલ પણ સંજોગો પરત્વે, વ્યક્તિ પરત્વે ફટલો લાંબોટ્ટેકા કરી શકાય તે પણ સરદાર સમજાવતા. બહારના માણસો જે સરકારની સૂઝે આ તાલુકામાં ફૂટ પડાવવા આવતા હતા, જમીનો ખરીદવા આવતા હતા તેમની સામે આકરો બહિષ્કાર તે ઉપદેશતા, પણ તાલુકામાં જ વસતા નબળાપોયા સામે એ બહિષ્કારને સૌમ્ય કરવાની સલાહ આપતા. આનો એક દાખલો આપું.

એક ગામના એક પારસીએ બહારના મોટા મોટા પારસી નેતાઓને છેતર્યા, તેમની આંખમાં ધૂળ નાંખી, અને સત્યાગ્રહી હોવાનો દાવો કર્યો. લોકોને ખબર પડતાં તેમણે તેનો બહિષ્કાર કર્યો. બહિષ્કારની વિચિત્ર વાતો છાપામાં આવી; સદરહુ પારસીને નોકર નથી મળતા, તેને ત્યાં દાકતરને આવવા દેવામાં નથી આવતા એવી ખબર આવી. શ્રી. વલ્લભભાઈ પોતે તે ગામે તપાસ કરવા ગયા. પારસીને બોલાવ્યા, ગામના લોકોને એકઠા કર્યા. દાકતર ન જવા દેવાની, નોકર ન મળવાની ફરિયાદ ખોટી છે એમ પારસી ભાઈએ એકરાર કર્યો; પણ મજૂરો નથી મળતા, હજમ નથી મળતો, દારૂ પીનારા દુકાને નથી આવતા, એ ફરિયાદો કરી. શ્રી. વલ્લભભાઈએ અને પક્ષને સમજાવ્યા અને બહિષ્કારશાસ્ત્રનો નવો નિયમ સમજાવ્યો :

“બહિષ્કાર કરવાનો આપણને હક છે, પણ તે આપણા માણસોની સામે. આપણી મોટી કોમોમાં જે બધઈ પાકે તેની સામે બહિષ્કાર કરો, પણ પારસી જેવડી નાનકડી કોમનો કોઈ માણસ પડે તો તેને દરગુજર કરો. દારૂ એને ત્યાં કોઈ ન પીવા આવે એમાં તમે કશું ન કરી શકો, પણ એને ત્યાં ન જઈને બીજાની દુકાને પીવા જાય એવું કોઈને ન સમજાવો. એને મજૂરો મળવા જોઈએ, હજમ મળવા જોઈએ. પારસી સજ્જને પણ તમારી સાથે રહેવું હોય તો પોતાની અગવડોનો તમારી આગળ ખુલાસો કરી દાદ મેળવવી જોઈએ. પણ તમારામાંના જે તમારી સામે દ્રોહ કરે તેનો તો પાકો બહિષ્કાર જરૂર કરજો. બહિષ્કારમાં પણ મનુષ્યને જે સેવાનો હક છે તે સેવાનો તો ત્યાગ ન જ થાય; પણ એ માણસની સેવા લેવાનું, તેની સાથે ભેગા થવાનું, તેની સાથે શેરીબેરી વ્યવહારનું બંધ કરજો.”

૩. પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવાની કળા — જાતી કરવાનું જ્યારે શરૂ થયું ત્યારે તો ખાતેદારો પોતાની દુકાન અથવા ઘર બંધ કરી રાખે એટલું જ કહેવામાં આવતું હતું. તેમને ‘આપણું નળિયાં ભંગાવી પડોશીનું ઘર બચાવવાનો’ પાઠ શીખવવામાં આવતો હતો, પણ જ્યારે પ્રચંડ ભટ્ટી સળગી ત્યારે આખા તાલુકાને કારાગૃહમાં પુરાવાની સરદારે સલાહ આપી.

જાન્યવર અંદાજિત ૭૫૦૦ જેટલાં પાણી વાડો તોડવા લાગ્યા, બારણાના નક્કયા ઉખેડવા લાગ્યા, ગાડાં ખેંચી જવા લાગ્યા, ત્યારે સરદારે તેમને કહ્યું:

“ગાડાંના સાલપાંસરાં જુદાં કરી નાંખો, પૈડાં એક ઠેકાણે રાખો, સાટો બીજ જગ્યાએ રાખો, ધરત્રીજી જગ્યાએ રાખો; વાડાની વાડ એવી મજબૂત કરો કે એ વાડો ફેલીને એ ન પેસી શકે, એમાં છોડું ન પાડી શકે; બારણાં એવાં તો મજબૂત કરો કે કુહાડો લાવીને ચારે તો જ એ બારણાં તૂટી શકે, એ લોકોને બરોબર થકવી નાંખો.”

જમીન ખાલસા થવાની વાત આવી ત્યારે પ્રથમ સરદારે વસ્તુ-માત્રના નાશવંતપણાની ફિલસૂફી સમજાવી: આપણને કેટલી જમીન જોઈએ? મુસલમાનને પાંચ હાથ અને હિંદુને તો ઘડીકવાર માટે ત્રણ ચાર હાથ જોઈએ, તેથી બળી ગયો એટલે પાછી બીજને કામ લાગે; રેલમાં ઘરો તણાઈ ગયાં, માણસ તણાઈ ગયાં તો જમીનનું શું? આખરે જ્યારે જમીન ખાલસા થવા માંડી ત્યારે જમીન ખાલસા કરવાની કોઈની મક્કૂર નથી, સરકાર જમીનને માથે મૂકીને વિલાયત નહિ લઈ જાય, અને પોલીસો આવીને નહિ ખેડે એમ કહીને સમજાવવા લાગ્યા. અને જ્યારે પૂરેપૂરું સંગઠન થઈ રહ્યું ત્યારે લોકોને કહ્યું, ‘શરૂ કરો વાવણી, જોઈ લેશું સરકાર શું કરે છે,’ અને સરકારને પડકાર કરીને કહ્યું: ચાસેચાસ પાછા મેળવ્યા વિના આ લડાઈ બંધ થનાર નથી.

પણ સૌથી મહત્વનું શિક્ષણ અહિંસાનું હતું. જ્યારથી કલેક્ટરે ‘આગ અને અત્યાચાર’નો બાહુ ઊભો કર્યો ત્યારથી શ્રી. વલ્લભભાઈ પ્રથમ કરતાં વધારે એત્યા કે સરકાર તોફાન કરાવતાં ચૂકે એમ નથી, અને લડતને માટે તોફાન જેવી ધાતક

વસ્તુ એકે નથી, એ તેમણે લોકોને સમજાવવા માંડ્યું. સરદારની અહિંસા ઉપર એક અણુધારી દિશામાંથી ટીકા આવી છે કે સરદારનાં તીખાં અને ધગધગતાં ભાષણોમાં અહિંસા નહોતી. સરદારે તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે ‘આધ્યાત્મિક’ અહિંસાને આ જન્મે પહોંચીશ કે નહિ તેની મતે ખબર નથી, મને તો વ્યાવહારિક અહિંસા આવડે છે, અને મારા જેવા જાડી બુદ્ધિના ખેડૂતો આગળ એવી જાડી અહિંસા જ મૂકું છું, સૂક્ષ્મ અહિંસા તેમનું ભાગ્ય હશે તો તેઓ આગળ ઉપર સમજશે. ભાષણોની ટીકા કરનારાને એટલું જ કહી શકાય કે એમનાં આકરાંમાં આકરાં ભાષણ પણ લોકોને શાંત રાખવાના હેતુથી પ્રેરાયેલાં હતાં. પણ આની ચર્ચા આ સ્થાને વધારે ન કરું. ‘વીર વલ્લભભાઈ’ નામના મારા પુસ્તકમાં આની જરા વિસ્તારથી મેં ચર્ચા કરી છે.

સરદાર લડતની કળામાં નિપુણ હતા એટલું જ નહિ. પોતાના સૈનિકોનું જોર બાળતા હતા, અને તેના જોરનું માપ કાઢી કાઢીને આગળ પગલાં લેતા જતા હતા.

‘બારડોલી દિન’

“મોઢું મહાભારત યુદ્ધ થઈ ગયું તે પણ ૧૮ દિવસમાં પતી ગયું હતું. પરંતુ બારડોલીના લોકો કે જેમણે હાથમાં લોકડી પણ કદી પકડી નથી, તેમણે ચારચાર મહિનાથી આટલી તોપબંદૂકવાળી સરકારને હંફાવી એ તમારી ઇચ્છાનો મોંઘો વારસો તમે ભવિષ્યની પ્રજા માટે રાખી જશો.”

૬ ઉત્તરે ચાર મહિના થઈ ગયા હતા. ચાર માસમાં બારડોલીના લોકોએ સ્વપ્ને પણ ન ધાર્યું હતું એટલા તેઓ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા હતા. પણ એ પ્રસિદ્ધ થવાનું બાન તેમને ન એ જ તેમના સત્યાગ્રહને શોભાવનારી તેમજ સાચવી રાખનારી વસ્તુ હતી. પ્રસિદ્ધિને માટે કરતા હોત તો કચારના તેઓ પડી ચૂક્યા હોત.

‘બારડોલી દિન’ આખા દેશમાં ઊજવવામાં આવ્યો, ગુજરાતનાં તો સેંકડો ગામે એ દિવસ ઊજવ્યો, સ્ત્રીઓ અને પુરુષોએ શંખા કરીને બારડોલી પહોંચાડ્યા. બારડોલીના સત્યાગ્રહીઓએ ૨૪ કલાકનો ઉપવાસ કર્યો અને પ્રાર્થના કરી. મુંબઈના યુવકોના ઉત્સાહનો તો પાર નહોતો. તેમણે ઘેરઘેર જઈને ઉધરાણું કર્યો, અને સરદારને મુંબઈ આવે ત્યારે બેટ ધરવાની આલેશન તૈયારીઓ રાખી. નેતાઓની સહાનુભૂતિ તો હતી જ, અનેક સ્થાને ‘બારડોલી દિને’ અનેક નેતાઓએ સભાઓ ભરી હતી. પણ સ્વ. લાલાજીએ ‘બારડોલી દિન’ નિમિત્તે ચિરસ્મરણીય સહાનુભૂતિ

‘આરડોલી દિન’

મોકલી. ગાંધીજી કે સરદાર તેમને આવવા દે એમ તો હતું નહિ, એટલે તેમણે કાગળ લખ્યો:

“૩.૫૦૦ ની નજવી ભેટ હું મારી ખાનગી આવકમાંથી મોકલું છું. આરડોલી આજે હિંદુસ્તાનની લડત લડી રહ્યું છે, અત્યારે એ એક જ રસ્તો રહેલો છે. હિંદ અખિલ ભારતીય સવિનયભંગ નથી કરી શકતું એટલે આવી છૂટી છૂટી લડતો લડવી એ જ આપણે માટે શક્ય છે. ઈશ્વર આરડોલીનું રક્ષણ કરે. મારા મિત્રોએ મારી રકમની સાથે રૂ. ૧,૫૦૦ પોતા તરફથી ભર્યા છે.”

સત્યાગ્રહકર્તાનાં નાણાંનો ઇતિહાસ તો દેશના ઇતિહાસમાં રહી જાય એવો કહેવાય. આરડોલીમાં તો એક અને મનીઓર્ડર ચાલ્યા આવતા હતા જ, તેવી જ રીતે ‘નવજીવન’ અને ‘યંગ ઇન્ડિયા’ ઓફિસે પણ આવતા હતા. આ નાણાં ભારતના પ્રત્યેક પ્રાંતમાંથી જ નહિ, પણ દૂર દૂર દેશો — ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ, જાપાન, ચીન, ન્યુઝીલેન્ડ, મલાયસ્ટ્રેટ્સ અને શ્રીજીમાંથી આવતાં હતાં. દક્ષિણ આફ્રિકાનાં નાણાં તો જાણે આરડોલીનાં જ ગણાય. આ નાણાંમાં કેવાં કેવાં પવિત્ર દાનો હતાં એ તો માત્ર થોડા જ દાખલા આપીને બતાવી દઉં.

અમદાવાદના મજૂરમંડળે આ લડતમાં ખૂબ રસ લીધો હતો. ગરીબ મજૂરોએ એક એક આનાની રસીદો કાઢી, અને એ મહામહેનતે બચાવેલા પોતાના પરસેવાના એકએક આનામાંથી દોઢ હજાર રૂપિયા તેમણે મોકલ્યા. સ્વામી શ્રદ્ધાનન્દજીના ગુરુકુળના બ્રહ્મચારીઓએ આશ્રમની મરામત વગેરે કરીને પચાસ રૂપિયા ભેગા કર્યા. ગુરુકુળના કાર્યકર્તાઓએ બસે રૂપિયા આપ્યા. એ બસેમાં ગુરુકુળના એક રસોધયાએ આગ્રહપૂર્વક પોતાનો એક રૂપિયો નાંખ્યો. સૂપા ગુરુકુળના બ્રહ્મચારીઓએ કેટલાક દિવસ લીઠૂધનો ત્યાગ કર્યો, મજૂરી કરી અને પાંસઠ રૂપિયા આપ્યા. ત્યાંના કાર્યકર્તાઓએ પંચાસી રૂપિયા આપ્યા. ઠેઠ અંગાળથી અલય આશ્રમના કાર્યકર્તાઓએ શકભાજીનો ત્યાગ કરી પોતાની નાનકડી રકમ મોકલી. જે ચોર્યાસી તાલુકાના ખેડૂતોએ ખુશીથી વધારે આપી દીધો એમ કહીને તેમનું અપમાન

થઈ રહ્યું છે તેમણે વાંઝ ખાતે ગંજવર પરિષદ ભરી વલ્લભભાઈને લગભગ અઢી હજાર રૂપિયા આપ્યા, અને સાથે સાથે જાહેર કર્યું કે મહેસૂલ તો અમે પરાણે ભર્યું છે કારણ કે તે વેળા અમે સત્યાગ્રહ માટે તૈયાર નહોતા.

નાગરિકોનાં દાન પણ નોંધવાજેવાં હતાં. ઉપર કહ્યાં તે તો બધાં સ્વેચ્છાથી આવતાં દાનો હતાં, પણ કેટલાક દાતાઓને શ્રી. મણિલાલ કેઠારી જેવા ભિક્ષુના આગ્રહની જરૂર હતી. ભાઈ મણિલાલે મુંબઈના બેરિસ્ટરો અને એડવોકેટો પાસે મોટી રકમો કઢાવી, શ્રી. ભૂલાભાઈ જેવાને રસ લેતા કર્યા. અને મણિલાલની ભીખ એટલે સર્વભક્ષી, તેમને બધું ખપે. ‘સારો ચેક ન આપી શકે તો તમારી મોટરકાર આપો. કાર ન જ આપી દઈ શકે તો લડત ચાલે ત્યાં સુધી વાપરવા આપો,’ એમ કહેતા જાય અને ચેક અને કાર બંને લેતા જાય. એમના પ્રતાપે બારડોલીના કાર્યકર્તાઓને આખા તાલુકાનાં ગામેગામમાં જોઈએ ત્યારે ફરી વળવાને માટે ચાર મોટરકાર મળી રહી હતી. સત્યાગ્રહકાળની રકમ જે મે મહિનામાં અપીલ કરવામાં આવી ત્યારે રૂ. ૧૦,૦૦૦ હતી તે જૂન મહિનાની આખર સુધીમાં રૂ. ૨,૦૦,૦૦૦ થઈને ઊભી રહી હતી.

અને લોકોના ઉત્સાહની ભરતી દમનનીતિની ભરતી સાથે વધતી જતી હતી.

ખાલસા નોટિસોની સંખ્યા ૫,૦૦૦ થી વધી ગઈ હતી. હવે ખાલસા થયેલી જમીન ચોરીદૂષ્ટીથી વેચવાને બદલે જાહેર લિલામથી વેચવાના ઢોંગ થવા લાગ્યા. ઇસમાઈલ ગળ્યા નામના મુસલમાન સત્યાગ્રહી જે અનેક સતામણીની સામે આજ સુધી અડગ ઊભા હતા તેમના ખાતાની ૫૦,૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતની અને રૂ. ૧,૨૦૦ નું મહેસૂલ ભરતી જમીન વેચવાનાં જાહેરનામાં નીકળ્યાં. બીજી રૂ. ૨૫,૦૦૦ ની કિંમતની જમીન વેચવાનાં પણ જાહેરનામાં નીકળ્યાં. પણ તેથી કોઈ કોઈ ડગે એમ નહોતું. ગામેગામના લોકોએ ઠરાવ કર્યો કે આવી રીતે જમીન રાખનારની જમીન કોઈએ ખેડવી નહિ, તેમને મજૂરીની કે બીજી

કોઈ પ્રકારની મદદ ન કરવી. એક ખરીદ કરનાર બારડોલી બહારના પારસી હતા. તેમની કોમના અને શહેરના માણસોએ તેમના કડક બહિષ્કારના ઠરાવ કર્યા. શ્રી. વલ્લભભાઈએ ‘બારડોલી દિન’ને દિવસે બારડોલીમાં ભાષણ કર્યું તેમાં વળી આ જમીન ખરીદનારાઓને આકરી ચેતવણી આપી: “કોઈ પણ ખેડૂતની કે સાહુકારની એક ચાસ પણ જમીન જ્યાં સુધી ખાલસા થયેલી હશે ત્યાં સુધી આ લડતનો અંત નથી અને હજારો ખેડૂતો તેના ઉપર પોતાનાં માથાં આપશે. એ કોઈ ધર્મરાગનો ગોળ લૂંટાતો નથી કે ભરૂચ જઈ એક ઘાસચેટવાળા પારસીને લાવ્યા કે જે જેમ ધાવે તેમ લૂંટ મારી શકે. આ જાહેર સભામાંથી ચેતવણી આપું છું કે આ જમીન રાખતા પહેલાં પૂરતો વિચાર કરજો. ખેડૂતનું લોહી પીવા આવવાનું છે, ને તેમ કરનારો ધન્નાત્મક પણ પ્રભુ આ જિંદગીમાં કેવો કરે તે ન ભૂલજો. આ મદતમાં જમીન લેવા આવનારાની પેલા નાણિયેરના લોભિયા બ્રાહ્મણની જેવી દશા થઈ હતી તેવી થવાની છે એ અચીત માનજો.”

સરકારી અમલદારોનાં જૂઠાણાં તો સહજ થઈ પડ્યાં હતાં. સરકારી જાહેરનામાંમાં જૂઠાણાં હોય, કમિશનરના કાગળમાં હોય, કલેક્ટરના ‘શુભ વચન’માં હોય તો પછી કે. કલેક્ટર જેને ભરોસે સરકાર આખી લડત ચલાવી રહી હતી તેના વર્તનમાં કેમ ન હોય? બારડોલીના લોકોની ભલમનસાઈ અને નરમ સ્વભાવ તેમને ડગલે ડગલે નડે એવાં હતાં. સરકારી નોકરોની સાથેની મહોબત તેમને ઝેરૂપ થઈ પડી હતી. મોતામાં એક સજ્જનને પેલા અમલદારે અનેકવાર સમજાવેલા: ‘તમારી વાડીનાં ફળ ખાધાં છે અને એ વાડીને હરાજ કરાવવી એ મારાથી નથી અનવાનું. મહેરબાની કરીને ભરી દોની! કોઈને જરાય ખબર ન પડવા દઈએ.’ એ સજ્જન અડગ રહેલા. હવે એક વૃદ્ધ પેન્શનરને આ અમલદારે કહ્યું કે તમારા મિત્ર તેમના તરફથી પૈસા ભરી દેવાનું તમને કહ્યું છે. એમ પેલા પેન્શનર ભોળવાય એવા નહોતા તેમણે તપાસ કરી જોઈ તો ખબર પડી કે તેમના મિત્રે કશી વાત કરી નહોતી. આ ગામમાં જઈને

શ્રી. વલ્લભભાઈએ પોતાની અનેક સચોટ ઉપમાઓમાંની એક વાપરીને એ ગામને ઉચિત સંદેશ આપ્યો :

“એ ભતની માખી હોય છે. એક માખી દૂર જંગલમાં જઈ ફૂલોમાંથી રસ લઈ મધ બનાવે છે. ખીજ માખી ગંદા ઉપર જ બેસે છે, અને ગંદકી ફેલાવે છે. એક માખી જગતને મધ આપે છે, ત્યારે ખીજ ચેપ ફેલાવે છે. આ ચેપી માખીઓ તમારે ત્યાં કામ કરી રહી છે એમ સાંભળ્યું છે. એ માખીને તમારી પાસે આવવા દેશો જ નહિ. ગંદકી અને મેલ જ તમારામાં ન રાખશો કે તમારી પાસે એ માખીઓ આવે.”

લોકોએ ખાતરી આપી કે માખીની અસર કશી નથી થવાની. એક વિધવા બહેને સલામાં ઊભા થઈ કહ્યું : ‘અમે નહિ ડરીએ, અમે તો તમારા આશ્રમમાં આવી રેંટિયો કાંતશું.’ ગામના યુવકસંઘે અનેક ઉધરાણું કરેલાં હતાં. ૪૫૦ રૂપિયા આપવામાં આવ્યા. એ જ ગામે અગાઉ રૂપિયા ૨૦૦ તો આપ્યા જ હતા.

પેલા રેસિડન્ટ મેજિસ્ટ્રેટ પણ આગસુ બેઠા નહોતા. તેમની આગળ લઈ જવાને નાના મોટા ભોગો પોલીસની પાસે હતા જ હતા. જૂન માસમાં ત્રણ સ્વયંસેવકો એવા સંજોગોમાં આ મેજિસ્ટ્રેટની સામે ઊભા કરવામાં આવ્યા કે સૌ કોઈને હસવું આવ્યા વિના ન રહે. કલેક્ટર સાહેબ બારડોલી આવ્યા હતા, સરકારી બંગલામાં મુકામ કરેલો. બારડોલી થાણાના એક સ્વયંસેવકને કલેક્ટર સાહેબની હિલચાલની દેખરેખ રાખવાની હતી, એટલે આ બંગલાથી થોડે છેટે આવેલા રસ્તાની સામી બાજુએ તે બેઠો હતો. કલેક્ટરને આ ન ગમ્યું. તેને ત્યાંથી ખસેડવાનો પોલીસને હુકમ કર્યો. પોલીસની પાસે પેલાએ લેખી હુકમ માગ્યો. પોલીસે કલેક્ટરને ખબર આપી, તેણે પેલાને બોલાવી મંગાવ્યો અને ફેજાદારને સોંપ્યો. તેને ચેતવણી આપીને છોડી દેવામાં આવ્યો. દરમિયાન તેની જગ્યા વિદ્યાપીઠના એક વિદ્યાર્થી દિનકરરાવે લીધી હતી, અને બીજો સ્વયંસેવક પ્રભુભાઈ સૂચના લેવા ત્યાં ઊભો હતો. આ બન્નેને પકડવામાં આવ્યા. એટલે પહેલા છગનલાલ જેમને ચેતવણી આપીને રજા આપવામાં આવી હતી તેમણે દિનકરરાવની જગ્યા લીધી, એટલે તેને પણ

પકડવામાં આવ્યો. આ લોકોને પોલીસ કાયદાની એક કલમ પ્રમાણે પકડવામાં આવ્યા હતા. જે કલમ પ્રમાણે એમને પકડવામાં આવ્યા હતા તે કલમ તો સાર્વજનિક સ્થળોએ રખડતા રઝળતા બદમાશોને માટેની હતી. પણ આ જુવાનોની ખુમારી કલેક્ટર જેવો અમલદાર કેમ ખમી શકે?

તેમનો કેસ ચાલ્યો, એ વળી વધારે હાસ્યજનક હતો.

કોર્ટ રાત્રે ભરાઈ હતી — બદમાશોને કેમ એક દિવસ પણ છૂટા રાખી શકાય? ફોજદારને બિચારાને જેમતેમ સાહેદો શોધવા પડ્યા. આમાંનો એક તો પીધેલો હતો. તેણે કેવી જુબાની આપી હતી તેની કલ્પના સહેજે થઈ શકશે. તેને દારૂના ઘેનમાં બિચારાને નહોતું તારીખનું ભાન, નહોતું શું એલે તેનું ભાન, નહોતું તેની સામે કોણ ઊભેલા તેનું ભાન. તેની જુબાની સુધારીને લખી લેવી પડતી હતી. ત્રણે જુવાનોને ૫૦ રૂપિયા દંડ નહિ તો એ માસની સજા થઈ. તેમનો ગુનો મેજિસ્ટ્રેટના શબ્દોમાં આ હતો : ‘આ આરોપી આરોલીમાં કલેક્ટરના બંગલા આગળ કલેક્ટરનો મુકામ હતો ત્યારે રઝળતો અને જતા આવતાને અટકાવ કરતો માલેમ પડ્યો હતો.’ કોનો અટકાવ થયો હતો? કેવો અટકાવ થયો હતો? તેના પુરાવાની કશી જરૂર નહોતી. ત્રણે જણાએ જેલમાં જવાનું પસંદ કર્યું. બીજે દિવસે સંખ્યા-બંધ સ્વયંસેવકો જેલ જવાની આ અનાયાસે લાધેલી તક લેવાને ભેગા થયા, પણ તેમને કોઈએ પકડ્યા નહિ!

બીજે દિવસે પેલા ટંટાફિસાદને માટે પકડેલા વાંકાનેરના ખેડૂતભાઈઓના કેસનો મુકાદો હતો. આરોપ એવો હતો કે ૧૯ જણાએ ડેપુટી કલેક્ટરનો સામાન લઈને જતાં ત્રણ ગાડાં અટકાવેલાં, અને ગાડાંવાળાને આગળ જતાં રોક્યા હતા. મુખ્ય પુરાવો એક એવા માણસનો હતો કે જેની પાસે ઝાંખું બળતું એક ફાનસ હતું જેથી તે બધા આરોપીને ઓળખી શક્યો હતો. પુરાવો એટલો તો નબળો, અથવા નહિ જેવો હતો કે પાંચને ઓળખાવી ન શકવાને લીધે આરોપ મેલ્યા વિના છોડી દેવા પડ્યા હતા અને ત્રણને પાકા પુરાવા ન હોવાથી નિર્દોષ દરાવી છોડી

મૂકવામાં આવ્યા. બાકીના અગિયારને બે ગુના ઉપર છઠ્ઠ મહિનાની સખત કેદની સજા થઈ, અને સાપરાધ બળ વાપરવાને માટે એક મહિનાની સાદી કેદની સજા થઈ. આ વીરોનાં નામ તો આપવાં જ નોંધે: રામભાઈ મોરારજી, કુંવરજી ગલાલભાઈ, ડાહ્યાભાઈ માવજી, ગોંસાઈભાઈ ગોવિંદ, નારણભાઈ ઉકાભાઈ, કાનજીભાઈ મોરારભાઈ, નાથાભાઈ કાળાભાઈ, ધીતાભાઈ પ્રેમાભાઈ, જીવણભાઈ દયાળભાઈ, સુનીલાલ રામજી, અને હીરજી કુંગરજી ચોધરી.

આ નાટક જાણે પૂરતું ન હોય તેમ આ ભાઈઓને જેલમાં લઈ જતાં જંગલીપણની કમાલ કરવામાં આવી. સાદી કેદના પેલા ત્રણ યુવકો સુદ્ધાં સૈને બળબેના જોડકામાં દોરડે બાંધ્યા હતા અને હાથમાં બેડી પહેરાવી હતી. આવી રીતે તેમને સરિયામ રસ્તેથી સ્ટેશન સુધી લઈ જવામાં આવ્યા, જાણે તેમને જોઈને લોકોને ભારે ધાક બેસી જશે. પણ કેદીઓ તો હસતા હતા, જે લોકોને તેમની બેડીઓ જોઈને ચીક ચડતી હતી તેમને કહેતા હતા: ‘અરે એમાં શું? પહોંચીની ઘડિયાળ કરતાં આ બેડી સારી નહિ?’ લોકો પણ હસવા લાગ્યા અને તેમની ગાડી ચાલી એટલે ‘વંદે માતરમ્’ના ધ્વનિથી સ્ટેશન ગાજી રહ્યું. થોડા જ દિવસ પછી વાંકાનેરના તલાટીએ આ શાહુકાર બેડૂતના છોકરાઓને દોરડે બાંધીને જેલમાં લઈ ગયા તે બદલ પોતાની રૂપ વર્ષની નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું.

આ બધું ‘આરડોલી દિન’ના ત્રણ દિવસ આગમ્ય બન્યું, અને એણે ‘આરડોલી દિન’ની ઉજવણી વધારે ગંભીર કરી મૂકી.

હસીને દુઃખ ભૂલવાની કળા સરદાર રોજ પત્રિકાઓ દ્વારા અને પોતાનાં ભાષણમાંના કટુમધુર કટાક્ષો દ્વારા લોકોને શીખવ્યા જ કરતા હતા. એક ઠેકાણે તેમણે એકાદ કલાક ભાષણ કર્યું અને બેઠા એટલે એક માણસે આવીને ફરિયાદ કરી, ‘ફલાણા પટેલે મામલતદાર અને તેના કારકુનોને આ પાઈ.’ ‘અરે, એ શી રીતે બન્યું?’ સરદારે હસતાં હસતાં પૂછ્યું. વૃદ્ધ પટેલે આગળ આવીને ખુલાસો કર્યો: ‘અમે તો બારણાં બંધ કરી બેઠા

હતા. પણ પેલાઓએ બારી આગળ આવીને કાલાવાલા કર્યા કે બારણાં ઉઘાડો, આ પીને ચાલ્યા જશું. મેં કહ્યું, તમારો વિશ્વાસ કેમ પડે? પેલાઓએ ફરીફરીને ખાતરી આપી કે અમે કશું જ ન કરીએ, અમારે માત્ર આ પીવી છે! પછી શું થાય? બારણાં ઉઘાડ્યાં, આ પાઈ અને એમને વિદાય કર્યા. આ માણસ વાત કરી રહે ત્યાં તો બીજો એક માણસ આવ્યો અને આવેશથી કહેવા લાગ્યો: ‘ના, વલ્લભભાઈસાહેબ, આવું ન થવા દેવું જોઈએ. એણે પેલાને આ પાઈ તે કારકુનોએ ખાતરી આપી તેથી નહોતી પાઈ, પણ મામલતદારથી ડરીને પાઈ, અને અમારે તો ભલભલાનો ૩૨ કાઠી નાંખતાં શીખવાનું છે.’ વલ્લભભાઈ બધું સમજી ગયા, ખડખડાટ હસી પડ્યા અને પછી આ પ્રમાણે સમાધાન કર્યું: ‘જુઓ ભાઈ, કાલાવાલા કરે તો તો આ પાયા વિના ન ચાલે. પણ જોજો, એ લોકોથી સાવધ રહીને ચાલવું સારું. ધારે કે તમે આ પાઓ અને દૂધમાં માખી કે એવું કંઈક હોય, અને ભૂલમાં તમારાથી ચામાં એવું દૂધ રેડાઈ જાય અને પેલાઓને કંઈક થઈ જાય તો તો દોષ તમારા ઉપર જ આવે ને? એટલે ચેતીને ચાલવું સારું.’ સૌ ખડખડાટ હસી પડ્યા, અને ઘડીકમાં આખો કિસ્સો ભુલાઈ ગયો. સરદારની પકડાવાની વાતો તો સંભળાતી જ હતી. કેકે પૂછ્યું: ‘સાહેબ, તમારી પકડાવાની વાત સંભળાય છે, સાચું?’ સરદાર બોલ્યા: ‘નારે સાંભળ્યા કરેની! મને શા સારુ પકડે? બિચારી ભેંસનું લિલામ કરે તો તેના પાંચ રૂપિયા બિપજે, મારું લિલામ કરે તો કશુંયે ના બિપજે.’

‘બારડોલી દિન’ આવ્યો ત્યારે લડતનું રહસ્ય તો લોકોની રગેરગમાં ઊતરી ગયું હતું, અને સૌ આકરી તાવણીને માટે તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. સરદારે ‘બારડોલી દિન’ને પ્રસંગે કહ્યું: ‘આજે હવે કુદરતમાં હવા બદલાતી ચાલી છે. આ પહેલાં ચૈત્રવૈશાખનો સખત તાપ હતો, ખૂબ ઉકળાટ હતો, છેવટ ગાજવીજ થઈ કડાકા થયા, અને પરિણામે અમૃતવૃષ્ટિ થવા લાગી છે. સરકારે પણ ખૂબ તાપ કર્યો, પ્રજાને અત્યંત ઉકળાટ કરાવ્યો. પણ કુદરતની પેઠે તેમાંથી અમૃતને બદલે ઝેર વરસે તોયે એ ઝેરને અમૃત ગણી

ચળી જવાની આપણને ઈશ્વર તાકાત આપે એવી પ્રાર્થના કરવાને આપણે ભેગા થયા છીએ.’

ખેડૂતોની સામાન્ય મનોદશા તે વેળા કેવી હતી તે કહેવું મુશ્કેલ છે. ખેડૂતને પોતાનો ઇતિહાસ લખતાં આવડે તો તે લડતને જુદેજુદે અવસરે પોતાની બદલાતી મનોદશાનાં ચિત્રો આપે. પણ કેટલાક ખેડૂતો તો સિરસાટાની લડતને માટે તૈયાર થઈ રહ્યા હતા એ સ્પષ્ટ છે. સરકારી જાહેરનામું બહાર પડ્યું એ જ અરસામાં, એટલે ‘આરડોલી દિન’ના થોડા જ દિવસ આગળ, હું એક ખેડૂતને મળ્યો હતો. એની સાથે વાત કરતાં ઉમંગ ચડે એવી એણે વાતો કરી.

‘સરકારનું જાહેરનામું વાંચ્યું?’

‘હા! સરકાર હજી વધારે આકરાં પગલાં લેશે.’

‘ક્યાં સુધી આ લડત ચલાવશો?’

‘ગમે ત્યાં સુધી. મારા ગામમાં તો પાકો બંદોબસ્ત છે. મારા ગામમાં એકે ભેંસ જ રહી નથી, શેની જમી લાવશે? અરે થોડા વખતમાં ધર જ એવાં કરી મૂકશું કે તેમાં ઊભો વાંસ ફરે! અમે તો લડત બરોબર જમી ત્યારથી અમારાં તાંબાપિત્તળનાં વાસણ પણ કાઢી નાંખ્યાં છે. અમે માટીનાં હાંદલાંમાં રાંધીએ છીએ, અને માટીનાં વાસણમાં જમીએ છીએ. લઈ જાય જોઈએ તો એ વાસણ. બહાર સાદરી ઉપર સૂઈ રહીએ છીએ; પલંગનો પણ નિકાલ કરી દીધો છે, કારણ પલંગ પણ ઉઠાવી જવા લાગ્યા છે. અને હવે અમે બીજો વિચાર કીધો છે. શા સારુ ધરમાં ભરાઈ રહેવું? એક ધર્મશાળા રાખીશું, એક બિનખાતેદાર એનો કબજો લેશે, સૌ ત્યાં રાંધી ખાશું અને ફાળે પડતો ખરચ વહેંચી નાંખશું.’

‘પણ સરદાર તમને કહે કે ગામ છોડીને ચાલ્યા જાઓ તો?’

‘તો તો સત્તર આના. અમારાં બેરાંછોકરાં તો ગાયકવાડીમાં અમારાં સગાંવહાલાંને ત્યાં ગયાં છે, ઢોર પણ ગયાં છે. ધણી તો માત્ર અહીં સૂવાને માટે જ આવીએ છીએ.’

‘અને જમીન ખેડશો કે પડતર રહેવા દેશો? ખેડશો તો સરકાર ખેડવા દેશે અને પછી પાક ઉઠાવી લેશે.’

‘પાક કરીએ શા સારું? શણુ ખી નહિ નાંખીએ? શણુ થઈ એટલે એને ખેતરમાં જ સુવાડી દેવાની એટલે સોના જેવું ખાતર થશે.’

અંતે અમે છૂટા પડ્યા. છૂટા પડતાં પેલાએ ઉપસંહાર કરતાં કહ્યું: ‘લડત તો લગવાને મોકલી છે. અમારામાંના ઘણા ચાના બંધાણી હતા. ભેંસો ગઈ એટલે હવે ચાને માટે દૂધ ક્યાંથી લાવે? છતાં કેટલાક બકરીના દૂધે ચલાવે છે, અને એકમે ઘેર ગાય છે. પણ એ ચા જાય એ જ સારી. ધારો કે આ લડતમાં હાર્યાં તોયે ખોવાનું નથી. એ કાંઈ છેલ્લી લડત થોડી છે? આવતી લડત વધારે બંદોબસ્ત કરીને વધારે સાવ-ચેતીથી લડશું. આ લડતમાં શીખેલા પાઠ થોડા ભુલાવાના છે?’

‘ખારડોલી દિન’ આવ્યો ત્યારે લોકો આ શ્રદ્ધાથી, આ અચળ વિશ્વાસથી સરદાર જેમ આગળ ધપાવે તેમ ધપ્યા જતા હતા. તેમને નહોતી પડી સરકારી જાહેરાતોની, ખાલસા નોટિસોની કે જેલની. સરદાર કહે કે હળ મૂકો જમીનમાં તો હળ મૂકવાં; સરદાર કહે, છોડો તાલુકો તો તાલુકો છોડવો!

આરોપી ન્યાયાધીશ બન્યા

“સરકારે મૂરખ માણસોની વાત માની છે અને હવે સાપે છછંદર ગણી છે. હવે છોડાતીયે નથી, ગળાતીયે નથી.”

ખે ડા સત્યાગ્રહના દિવસોમાં સરકારનું ખખરખાતું ખુલ્યું નહોતું. બોરસદ સત્યાગ્રહ વખતે એ ખાતાએ દર્શન દીધાં, અને લડત પૂરી થવા આવી ત્યારે ‘બોંબે કોનિકલ’ના છ સ્તંભ જેટલો સરકારનો ખચાવ બહાર પાડેલો. એનો યોગ્ય ઉત્તર આપવામાં આવેલો અને એક અઠવાડિયામાં સર લેસ્લી વિલ્સને બે લાખ ચાળીસ હજારનો હેડિયાવેરો રદ કરેલો. પાંચ મહિના સુધી બારડોલી સત્યાગ્રહ પ્રકાશન ખાતાના, ‘નવજીવન’ના અને ‘યંગ ઇન્ડિયા’ના આરોપો સાંભળી સાંભળી રીઠા થઈ સરકારે પોતાનું ખખરખાતું ચાલું કીધું. બદલે પડાણોએ એ ખાતું ચાલુ કરાવ્યું એમ કહીએ તો ચાલે. પડાણોની ગેરવર્તણૂકનું વર્ણન મેં ‘યંગ ઇન્ડિયા’માં આપ્યું હતું તેના રદિયા આપવાનો સરકારી ખખરખાતાના વડાએ પ્રયત્ન કર્યો. આ પ્રયત્નમાં સરકારી નોકરો ઉપરના આરોપોની સ્વતંત્ર તપાસ કરવાને બદલે ગુનેગારને પોતાની પાસે બોલાવી, તેનો એકતરફી જવાબ સાંભળી, તોહોમત મૂકનારને હાંકી કાઢવાનો આ રાજ્યનો સનાતન રિવાજ ન્યાંત્યાં જોવામાં આવતો હતો. લોકોની શરિયાદ ખરી કે ખોટી તે તપાસવા સ્વતંત્ર પંચ લોકો માગે તો સરકાર કેમ આપે? ગુનેગાર અમલદારો એવાં પંચ કેમ આપવા દે? અને એવાં પંચ આપે તો પછી ખરે ટાંકણે મદદ કરનારા હૈયાફૂટા અમલદારો શી રીતે મળે?

આરોપી ન્યાયાધીશ બન્યા

એક પઠાણ મીઠું ચોરતાં પકડાયો હતો એમ કહેવામાં આવે છે ત્યારે ખબરખાતાનો અમલદાર ન્યાયાધીશ બની કહે છે : 'પોલીસને જણાવું છે કે આ કેસ ખોટા કેસોમાં જ ગણવો જોઈએ.' જ્યારે કહેવામાં આવે છે કે એક પઠાણે એક સત્યાગ્રહીની ઉપર છરી લઈને હુમલો કર્યો હતો ત્યારે પઠાણે છરી સાથે હુમલો કર્યો હતો એ વાતનો ધનંકાર નથી કરવામાં આવતો, પણ એમ કહેવામાં આવે છે કે તેણે કાંઈ છરી ભોકવાને માટે હુમલો નહોતો કર્યો ! પઠાણોના ગેરવર્તનનો લાંબો અચાવ કરવામાં આવે છે તેમાં પઠાણ કૂવા ઉપર નાગો ઊભો હતો એ વાતનો ધનંકાર નથી કરવામાં આવતો પણ પઠાણનો હેતુ મલિન નહોતો એમ કહેવામાં આવે છે ! અને એક પઠાણે એક ભેંસને મારી મારીને જીવ લીધો એ આરોપને તો ખબરખાતું ગણી નાંચ છે. ગમે તેમ હો, પણ આટલા અચાવ પછી પણ એ નમૂનેદાર પઠાણોને તુરત ખસેડવાનો હુકમ થયો. પણ સીંદરી બળે પણ સીંદરીનો વળ નહિ બળે, એટલે ગવર્નરે પોતાના એક કાગળમાં પઠાણોને ખેંચી લેવાનું કારણ લોકમતને માન આપવાનું બતાવ્યું, જ્યારે સરકારી ખબરખાતાએ લખ્યું : હવે વરસાદની મોસમ શરૂ થઈ એટલે પઠાણોની જરૂર થોડી જ રહેવાનો સંભવ છે ! બીજા એક કાગળમાં સરકારે જણાવ્યું : વાણિયા પઠાણોને ચોક્કસદાર તરીકે રાખે છે તેની સામે કેમ કોઈ કાંઈ કહેતું નથી, અને સરકાર રાખે તેમાં શો દોષ ? કેમ જાણે એક ગુનો બીજાને ઢાંકી શકતો હોય ! વળી વાણિયા કે બીજા કોઈ પઠાણોને રાખે તે લોકોને નથી ખૂંચતું એમ સરકારે શી રીતે જાણેલું ?

સરકારના ખબરખાતાએ 'યંગ છિડિયા'ના મારા એક બીજા લેખનો બહુ સવિસ્તર જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એ જવાબમાં પણ અહીં ન ઊતરું કારણ એ તો ખારડોલીમાં મહેસૂલવધારો કેમ ખોટો છે એ વિષે લોકોનો પક્ષ રજૂ કર્યો હતો તેનો જવાબ હતો, અને એમાંની ઘણી દલીલો પ્રથમનાં પ્રકરણોમાં આવી ગઈ છે. એટલું જણાવી દઉં કે મિ. એંડર્સનના પેલા સાત વર્ષના ૪૨,૦૦૦ એકર ગણોતે આપેલી જમીનના આંકડાને એક

વર્ષના ગણવાની ભૂલનો આમાં આંખમાં ધૂળ નાંખનારો વિસ્તૃત બચાવ આપવામાં આવ્યો હતો. બ્રૂમશીલ્ડ કમિટીએ એ આંકડાને સાવ ખોટા ઠરાવ્યા છે એટલે હવે એ તકરાર નાહકની ઉતારીને સ્થળનો વ્યય ન કરું.

ખચરખાતાને પત્રિકાઓ કાઢવાનું શરૂ ચડ્યું હતું એટલે રોજરોજ સરકારની ઇજ્જત ઉઘાડી પાડનારા નમૂના બહાર પડે જતા હતા. એક પત્રિકામાં જણાવવામાં આવ્યું કે પટેલ-તલાટીઓનાં રાજનામાં ધમકી અને દબાણથી લખાવી લેવામાં આવ્યાં છે. પટેલતલાટીઓએ તુરત જ આ જૂઠાણાને ઉઘાડું પાડ્યું, પોતાની સહીનો એક કાગળ પ્રકટ કરીને તેમણે જણાવ્યું કે એ વાત જૂઠી છે, અને એક તલાટીએ તો ઊલટું જણાવ્યું: ‘અમે તો કોઈએ દબાણની વાત નથી કરી; બાકી ડેપુટી કલેક્ટરે મને બહુ આગ્રહ કરીને કહેલું કે રાજનામું પાછું ખેંચી લો, અને મને પગાર વધારી આપવાની લાલચ પણ આપી હતી!’

પણ ખચરખાતાના વડાનો શો વાંક કાઢીએ? એનું તો એ કામ રહ્યું. બંદે સરકારનાં કૃત્યોનો બચાવ કરવાને માટે એને પગાર મળે, એને પેન્શન અમલદારો જે પ્રકારનો બચાવ મોકલે તે જેમનો તેમ પોતાની ઓફિસમાં બેઠા બેઠા પોતાની સહીથી બહાર પાડવાનો. પણ ખચરખાતાના ઉપરીને ક્યાંક ટપી જાય એવાં તો કલેક્ટરનાં. ‘ખેડૂતોનાં શુભ વચન’ હતાં. એમાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી નર્થ અસલ અને અસબ્યતા હતાં. કલેક્ટર શ્રી. વલ્લભભાઈ અને તેમના સાથીઓને માટે નવાં વિશેષણોની નવાજેશ કરે છે: ‘દુરાગ્રહીઓ,’ ‘બારડોલી તાલુકામાં જેમને ગુમાવવાની બિલકુલ ખેતીની જમીન નથી તેવા પરદુઃખોત્પાદક ઋષિઓ.’ કલેક્ટર બારડોલીના સત્યાગ્રહના વાતાવરણને હિંસાના વાતાવરણ તરીકે વર્ણવે છે, અને સરદાર બ્યારે કહે છે કે ખાલસા જમીન ખરીદનારાઓ તે જમીન ખેડે તે પહેલાં તેમને અમારા સ્વયંસેવકના લોહીની નીક વહેવરાવવી પડશે અને તેમનાં હાડકાંનું ખાતર કરવું પડશે, ત્યારે તેને કલેક્ટર આ પ્રમાણે ઊલટાવે છે: ‘હવે તો તત્ત્વજ્ઞાન અને શાંતિના પાઠો પણ

વિસરાવા માંઝ્યા છે — શાંતિની વાતો હવે શાંત થવા માંડી છે અને લડાઈ અને લોહીલુહાણના ગંભીર ધ્વનિ એ પરદુઃખોત્પાદક ઋષિઓને મુખેથી કાને પડવા માંડ્યા છે. ગોળીબાર અને હાડકાંનાં ખાતરો વગેરે વાતો શાંતિના ઉપાસકોને મુખેથી નીકળવા લાગી છે.’

પણ ખબરખાતાના વડા અને કલેક્ટરને શું કહીએ જ્યારે પ્રાંતનો ગવર્નર સરકારની એટલે સરકારી અમલદારોની નીતિનો ખાસો વિસ્તીર્ણુ અન્યાવ કરવા નીકળી પડે છે, અને તે અન્યાવ કરતાં પરિણામે જલદો સરકારને જ દોષપાત્ર સિદ્ધ કરે છે. આનું જરા વિસ્તારથી વિવેચન કરવું જરૂરનું છે.

મુંબઈના એડવોકેટ અને ધારાસભાના સભ્ય શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી, જેમને વિષે વધારે વીગતવાર ઉલ્લેખ આવતા પ્રકરણમાં આવશે તેઓ આ લડતમાં રસ લેનારા જાહેર પુરુષોમાં અગ્રગણ્ય કહેવાય. મે મહિનાની આખરે એમણે સર લેસ્લી વિલ્સનને આરડોલીની ઘટનાઓને વિષે ઘણા કાગળો લખેલા, અને લખતાં આરંભમાં જણાવેલું કે પોતે રાજ્યધારણમાં માનનાર તરીકે કાગળ લખે છે, ‘કર ન ભરનાર અસહકારી તરીકે નહિ.’ આવી રીતે પોતાની સ્થિતિની ચોખવટ કરવાને લીધે જ કદાચ એમને નામદાર ગવર્નરની પાસેથી લાંબા કાગળો મળી શક્યા. શ્રી. મુનશીએ ગવર્નરને વીનવ્યા હતા કે તેઓ આ બાબતમાં વચ્ચે ન પડે તો આરડોલીનો મુદ્દો છે તેના કરતાં બદલાઈ જશે. ગવર્નરે એક તરફથી શ્રી. મુનશી લોકમત તરફ ન ઢળે એ હેતુથી તેમને રીઝવવા સારુ લાંબી દલીલના કાગળો લખ્યા, અને બીજી તરફથી પોતાના કાગળોમાં સહેજે સિદ્ધ થઈ શકે એવાં અસત્યો ચીતરી લોકોને ખોટા પાડવા પ્રયત્ન કર્યો. આરડોલીનો મુદ્દો બદલાઈ ન જાય એટલા માટે શ્રી. મુનશી ના. ગવર્નરને વચ્ચે પડવાની વિનંતિ કરે છે, ના. ગવર્નર મુદ્દાને અવળો વાળાને કહે છે: ‘આરડોલીમાં સવિનય ભંગનું શસ્ત્ર ઉગામીને સરકારને દબાવવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે.’ જે વસ્તુ લોકો તરફથી, સરદાર તરફથી, ગાંધીજી તરફથી અનેક વખત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી હતી તેના

ઇનકાર ગવર્નર જેવા જવાબદાર માણસ હજી પાંચ કરે છે, કેમ જાણે અસત્યને વખતોવખત બોલ્યાથી તે સત્ય ઠરી જતું હોયની? નિષ્પક્ષ પંચ નીમવાની શ્રી. મુનશીની વિનંતિને વિષે ગવર્નરે પહેલા કાગળમાં તો જણાવ્યું :

“વધારે તપાસ થવાથી કશા નવા મુદ્દા નથી નીકળવાના. . . . જમીનમહેસૂલની ફરી આકારણી થઈ તે કેવી રીતે થઈ તેનો અભ્યાસ કરવાથી કોઈ પણ ન્યાયબુદ્ધિવાળા માણસની ખાત્રી થશે કે સરકાર વાજબી કરતાં વધારે સારી રીતે અને ઉદારતાથી વર્તી છે. . . . લોકોની તકરાર પછી પાછી તપાસ પણ થઈ ચૂકી છે. કારણ રેવન્યુ મેન્બર મિ. ર રન ઉપર ગયા ત્યારે મિ. હેચ નામના અતિશય અનુભવી રેવન્યુ અમલદારે તેમની જગ્યા લીધી. મિ. હેચ નિષ્પક્ષ બુદ્ધિથી બધા કાગળો તપાસી ગયા છે, અને તેમની ખાતરી થઈ છે કે ગણોતો વગેરે બાદ કરીએ તોપણ (કારણ ગણોતોની સામે વાંધા લેવામાં આવ્યો છે) માલના ભાવ, વેચાણ વગેરે ધ્યાનમાં લેતાં સરકારે જે વધારો સૂચવ્યો છે તે જોઈતો હતો તેના કરતાં ઓછો છે, અને જો ફરી તપાસ કરવામાં આવે તો મહેસૂલ કશું ઓછું થવાને બદલે ઊલટું વધારે વધવાનું પરિણામ આવશે. હું તમને ખાત્રી આપું છું કે સરકારનો એક પણ સભ્ય એવો નથી કે જેની ખાત્રી ન થઈ હોય કે સરકારે વધારેલું મહેસૂલ ન્યાયયુક્ત જ નહિ પણ ઉદારતાભર્યું હતું.”

પણ લોકોને ઉદારતા નહોતી જોઈતી. લોકોને તો ન્યાય જોઈતો હતો. ગવર્નરે તો કહ્યું: અરે, એવી કમિટી નીમવામાં આવે તો ઊલટા વધારે વધારાની એ ભલામણ કરે. ત્યારે તો તેમણે જરૂર લોકોની માગણી તરત સ્વીકારીને લોકોને એવકૂફ બનાવવા જોઈતા હતા. ખીજા પત્રમાં શ્રી. મુનશીએ લખ્યું :

“સરકાર જો ખારડોલીના લોકોની વાજબી માગણી ન સ્વીકારે તો ખારડોલીના લોકોનું નામનિશાન ન રહે અથવા ખુનામરકી થશે. અને બંને પરિણામ આવતાં હમેશને માટેનાં દુઃખ અને દર્દનો ડાઘ રહી જશે. આપ નામદાર કહો છો તે વાત સાચી હોય કે નવો વધારો કરતાં સરકાર ન્યાયી નહિ પણ ઉદાર થઈ છે તો તો એ ન્યાયી છે એટલું કબૂલ કરાવવાની તક શા સારું સરકાર નથી લેતી?”

આના જવાબમાં સરકારનું પોત પ્રકાશ્યું. ગવર્નરે સાફ લખ્યું :

“તમે સૂચવો છો તેમ સરકાર પોતાનો રાજવહીવટ ચલાવવાનો નિર્વિવાદ અધિકાર કોઈ સ્વતંત્ર કમિટીને શા સારુ આપી દે? દરેક રીતે હું પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવાને માટે આતુર છું, પણ કોઈ પણ સરકાર ખાનગી શખ્સોને પોતાની લગામ સોંપી દઈ ન જ શકે, અને એવું થવા દે તો એ સરકાર સરકારના નામને લાયક ન રહે.”

આ વિચિત્ર વિધાનના જવાબમાં ગાંધીજીએ ફરી એકવાર લોકપક્ષનું સત્ત્વ સ્વરૂપ વ્યક્ત કરનારો લેખ લખ્યો, અને સરકારે આદરેલી ખોટી વૃત્તિને ઉઘાડી પાડી. આ રહ્યો તે લેખ :

“ગવર્નરસાહેબ કહે છે કે રાજ્ય અને પ્રબળ વચ્ચે સ્વતંત્ર તપાસ થાય જ નહિ. આમ કહીને તેઓ સાહેબ લોકોની આંખમાં ધૂળ નાંખે છે. સ્વતંત્ર તપાસ પણ સરકારી તપાસ હશે. ન્યાયખાતું અમલી ખાતાથી સ્વતંત્ર હોય છતાં તે પણ સરકારી ખાતું છે. કમિટીની નિમંત્રણ લોકો કરે એમ કોઈએ માગ્યું નથી. પણ તટસ્થ માણસો નિર્માર્ગ જેમ અદાલતોમાં તપાસ ચાલે છે તેમ ખારડોલીની મહેસૂલના કેસની તપાસ થાય એમ લોકોની માગણી છે. આમાં સરકારને રાજ્યની લગામ છોડી દેવાની વાત નથી, પણ જોડકમી, નાદીરશાહી છોડી દેવાની વાત અવશ્ય છે. અને જો લોકોને સ્વરાજ્ય મળવું છે ને તેમણે તે મેળવવું છે તો આ નાદીરશાહીનો સર્વથા નાશ થવો જ છે.

આ દષ્ટિએ ખારડોલીની લડતે હવે વ્યાપક સ્વરૂપ પકડ્યું છે, અથવા આપણા સંદેહાગ્રે સરકારે તેને વ્યાપક સ્વરૂપ આપ્યું છે.

સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર ગેરકાયદેસર છે એવી શ્રી. મુનશીની ફલીલ અથવા કબૂલત દુઃખકર છે. તે હવે તો અંકાઈ ગયેલું શસ્ત્ર ગણાય. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ્યારે તેનો ઉપયોગ થયો ત્યારે લૉર્ડ હાર્ડિંગે તેનો બચાવ કર્યો હતો. ચંપારણમાં બિહારની સરકારે તેનો સ્વીકાર કરી કમિટી નીમી હતી. ગોરસદમાં શ્રી. વલ્લભભાઈએ તે જ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યો, ને હાલના જ ગવર્નરસાહેબે તેને માન આપી લોકોને દાદ આપી હતી. હવે તે શસ્ત્ર કેમ કાયદાવિરુદ્ધ ગણવું તે ન સમજાય તેવું છે.

પણ સત્યાગ્રહ કાયદાવિરુદ્ધ હોય કે ન હોય એ અત્યારે પ્રસ્તુત સવાલ નથી. લોકોની માગણી વાજબી હોય, તો લોકોની માગણી કરવાની રીત ગમે તેવી હોય છતાં તેની યોગ્યતા ઓછી નથી થઈ શકતી.”

ન્યાયના ભવાડા

“આ રાજ્યમાંથી ધનસાફ મોં સંતાડીને નાસી ગયો છે.”

બારડોલીમાં ખાસ નીમવામાં આવેલા રેસિડન્ટ મેજિસ્ટ્રેટની પાસે કેવા કેવા કેસ લઈ જવામાં આવતા હતા તે વિષે આગલાં પ્રકરણોમાં પ્રસંગોપાત્ત ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે. આ પ્રકરણમાં એ ‘ન્યાયમંદિર’માં ન્યાયને કેવો સીકે ચડાવી દેવામાં આવ્યો હતો, અથવા ન્યાયની કેવી વિડંબના થઈ હતી તે જરા વીગતવાર જોશું. બારડોલીમાં સરકારને ખદનામ કરવામાં દરેક અમલદારે પોતપોતાનો ફાળો યથાશક્તિ આપ્યો હતો. એમાં આ ખાસ નીમવામાં આવેલા રેસિડન્ટ મેજિસ્ટ્રેટનો ફાળો કોઈનાથી ઓછો તો નહોતો જ, કદાચ વધારે હશે. પણ એમાં એનો દોષ નહોતો. રેવન્યુખાતાનો જ અમલદાર, જેને આ કેસો ચલાવવાની ખાસ લાયકાત તો કશી જ નહોતી, ઊલટી રેવન્યુખાતાના અમલદાર તરીકે એ કેસો ચલાવવાની તેની નાલાયકાત કહીએ તો ચાલે. અને એ બિચારો કરે શું? ૧૯૧૯ના માર્શલ લોના દિવસોમાં હાઇકોર્ટ જજના હોદ્દાના માણસોની ન્યાયવૃત્તિને વળ ચડી ગયો હતો તો આ બિચારાનું ગળું શું? બારડોલીના જેવા ઉશ્કેરાયેલા વાતાવરણમાં બેસીને ન્યાય આપવા બેસવું એ એને માટે દોહલું કામ હતું. મહેસૂલ ન ભરનાર, ન ભરાવા દેનાર અને જખ્તીઅમલદારોની ઊઠવેક ફોક કરનાર જે કોઈ તેની સામે આવે તેને હિંદુસ્તાનના ફોજદારી કાયદાની કોઈપણ કલમ નીચે

લાવવો અને સગ કરવી એ એનું કામ હતું એમ સમજીને એ આવ્યો હોય તો નવાઈ નથી, અને એ કામમાં એણે કયાંશ ન રાખી એમ આ પ્રકરણમાં આપણે જોશું. આશ્ચર્ય નથી કે શ્રી. મુનશી જેવા કાયદાશાસ્ત્રીને આ ન્યાયનાં નાટકો જોઈને કંપારી છૂટી અને શ્રી. નરીમાન જેવાએ અકળાઈને પોકાર કર્યો, “આજે બારડોલીમાં કેઈ નવાં જ ફેજદારી કાયદાનો અમલ ચાલી રહ્યો છે.”

આ રેસિડેન્ટ મેજિસ્ટ્રેટના ફેંસલાઓ ઉપર ઉપલક નજર ફેરવતાં ઘણાખરામાં આનાં આ જ વાક્યો અથવા આવાં વાક્યો આવતાં જણાય છે: “ફરિયાદી પોતાની સાદી વાત બહુ સીધી રીતે કરે છે, અને તેને નહિ માનવાનું કશું કારણ નથી. ફરિયાદીને અથવા તો ફરિયાદપક્ષના કેઈ સાક્ષીને આરોપી પ્રત્યે કેઈ જતનો દ્રેષ નથી. ફરિયાદપક્ષના કેઈ પણ સાક્ષીને નહિ માનવાનું કશું કારણ નથી.” ઘણાખરા આરોપીઓએ પોતાને અદાલત ઉપર બિલકુલ વિશ્વાસ નહિ હોવાથી પોતાનો બચાવ રજૂ કર્યો નહોતો તેમજ પોતાના સાક્ષીઓ પણ તેઓ લાવ્યા નહોતા, એટલે રેસિડેન્ટ મેજિસ્ટ્રેટ ફરિયાદ પક્ષના ‘કેઈ પણ સાક્ષીને નહિ માનવાનું કશું કારણ’ ન જોયું. મહેસૂલ નહિ ભરવાની લડતને અંગે થયેલું હરકોઈ કૃત્ય પીનલ કોડની ૧૮૬, ૧૮૯ તથા ૪૪૭ની કલમોમાં આવી જાય એવો એ કલમોનો અર્થ અથવા અનર્થ કરવામાં આવ્યો તે એટલી હદ સુધી કે સંગીરની મિલકતનો વહિવટ કરનાર સૂરતના નાઝર ઉપર સરભાણુના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત સજ્જનોએ સગીર તરફથી મહેસૂલ નહિ ભરવાનું એક પોસ્ટકોડ લખ્યું હશે તેનો પણ સરકારી અમલદારને ધમકી આપવાના આરોપ માટે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. આ ઉપયોગને માટે આ મેજિસ્ટ્રેટ જવાબદાર નહોતા, અને એ આરોપ ઊડી ગયો, કારણ કેસ સૂરતમાં ચાલ્યો અને ત્યાંના ડિસ્ટ્રિક્ટ જજને આ વાતાવરણનો સ્પર્શ લાગેલો નહોતો. શ્રી. રવિશંકર વ્યાસ જેવા સાધુચરિત અને તેમની સામે ફરિયાદ કરનાર મામલતદાર જેને બીજા સત્યાગ્રહીઓ ઓળખે એટલા જ ઓળખે

એવા પુરુષને સાપરાધ પ્રવેશની સખ થઈ. તેમનો ગુનો એટલો જ હતો કે મામલતદારને હેરાન કરવાના કે રંજડવાના કશા ધરાદા વિના મામલતદારના કમ્પાઉડમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો. ૧૮૬૫ની કલમના ગુના માટે ધમકીનું કાંઈ સ્પષ્ટ કૃત્ય હોવું જોઈએ. પરંતુ આવા કૃત્યના કશા પુરાવા વિના શ્રી. રવિશંકર, ચિનાઈ તથા સન્મુખલાલને એ કલમ મુજબ ગુનેગાર ગણી સજા કરવામાં આવી. શ્રી. ચિનાઈના મુકદ્દમાનું શરસ તો શ્રી. રવિશંકરનાને પણ ભુલાવે એવું હતું. ન્યાયાધીશના ચુકાદાની ભાષા વાપરીએ તો, આરોપીએ એટલું જ કરેલું જણાય કે ‘મામલતદારની હાજરીમાં ખુશાલ નાથાને મહેસૂલ નહિ ભરવાનું તેમણે સમજાવ્યું, અને ખુશાલ નાથાને જાહેરનામું ફેંકી દેવાનું કહ્યું.’ આ ખુશાલ નાથાને સાક્ષી તરીકે બોલાવવામાં આવ્યા નહોતા, પણ શરિયાદ પક્ષના બે સાક્ષીઓ (સરકારી નોકરો)એ શ્રી. ચિનાઈએ કેવી રીતે ખુશાલ નાથાને સમજાવ્યું તેનું આ વર્ણન આપ્યું હતું: “ચિનાઈએ ખુશાલને કહ્યું કે તારે મહેસૂલ ભરવું હોય તો ભરી દે અગર ન ભરવું હોય તો ‘ના’ કહી દે.” અને તે ન ભરવાનું સમજાવ્યું કહેવાય કે ભરવાનું સમજાવ્યું કહેવાય? પણ પીનલા કોડની ૧૮૬૫ની કલમ મુજબ ગુનો થવા માટે મેજિસ્ટ્રેટ માટે આટલા જ શબ્દો પૂરતા હતા!

ભાઈશ્રી સન્મુખલાલની ઉપરના કેસનું વર્ણન વિસ્તારથી સોળમાં પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યું છે. અહીં તો આ કેસનો કાયદાની દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરશું. તલાટી ફરિયાદી હતો અને પટાવાળા શરિયાદપક્ષના સાક્ષીઓ હતા. જમીઅમલદાર જેમની જ જુખાની કાંઈ પણ ઉપયોગની થઈ પડત તેમને સાક્ષી તરીકે ખિલકુલ બોલાવવામાં જ આવ્યા નહોતા. ફરિયાદીએ કહ્યું: “સન્મુખલાલ આવ્યા અને તેમણે કહ્યું, ‘તમે જમી કરો છો. પણ કાલે સવારે તેનું પરિણામ શું આવે છે તે જોઈ લેજો.’” એક સાક્ષીએ પ્રોસીયુટરના ખુલાસામાં ખુલા ધશારા પછી જુખાનીમાં કહ્યું કે સામાજિક બહિષ્કારની કાંઈક ધમકી આપવામાં આવી હતી. ચુકાદાની ભાષા વાપરીએ તો “પટાવાળા

સોમા (ફરિયાદપક્ષનો બીજો સાક્ષી)ની જુબાની ઉપરથી જણાય છે કે ગાંધીવાળાએ મને કહ્યું કે આજે જે કામ તમે કરો છો તેનાં પરિણામ શું આવે છે તે કાલે જોઈ લેજો.” સાક્ષીને ખાસ પૂછવામાં આવ્યું કે કયા ગાંધીવાળા ત્યાં હતા, તેના જવાબમાં તેણે કહ્યું કે ‘ઉં હું જાણું?’ પ્રેસીડ્યુટરની ઇચ્છા તો એવી હશે કે ગાંધીવાળા તરીકે સાક્ષી સન્મુખલાલને બતાવે, પણ એ અભણ માણસ ઇશારો શાનો સમજે? આરોપીએ તો પોતે ગુનેગાર નથી એમ જણાવ્યું અને કહ્યું કે તેની સામે જોભો કરેલો મુકદ્દમો જૂઠો છે.

આ પુરાવાને બરાબર જણવાની જરા પણ તરદી લીધા વિના મેનિસ્ટ્રેટ ચુકદો આખો કે આરોપીએ ઇજા કરવાની ધમકી આપવાનો ગુનો કર્યો છે, અને છ માસની સખત મજૂરી સાથેની કેદની સજા ફરમાવી.

આ મુકદ્દમામાં આપણે એકવાર માની લઈએ કે જેટલી વીગતો નોંધાઈ તેટલી બધી સાચી જ હતી અને ફરિયાદી પણ સાચો જ હતો, તોપણ તેમાંથી આરોપીની વિરુદ્ધ વધુમાં વધુ એટલો જ નિર્ણય થઈ શકે કે તેણે ફરિયાદીને તથા પટાવાળાઓને સામાજિક બહિષ્કારની ધમકી આપી. (એક સાક્ષીએ તો પોતાની જુબાનીમાં એમ પણ કહ્યું હતું કે થોડા દિવસ તેમનો બહિષ્કાર થયો હતો અને પછી તે બહિષ્કાર કાઢી નાંખવામાં આવ્યો હતો.) પીનલ કોડની ૧૮૯મી કલમ મુજબ આ ગુનો ગણાઈ શકાય ખરો? ઇજા એટલે તો કોઈ માણસને ગેરકાયદે કાંઈ નુકસાન પહોંચાડ્યું હોય તે સામાજિક બહિષ્કારને આવી ઇજા ગણી શકાય? એને ગેરકાયદે ઇજા અથવા તો સાપ્રસાધ ધમકી ગણવાની કાયદો સાફ ના પાડે છે. સામાજિક બહિષ્કાર થશે એટલે શું શું થશે તે બતાવનારો કરી પુરાવો રજૂ કરવામાં આવ્યો નહોતો. એટલે આરોપીની વિરુદ્ધ કરવામાં આવેલી બધી ફરિયાદ સાબિત થયેલી ગણીએ (નેકે કશું સાબિત થયું નહોતું), તોપણ આરોપીને ગુનેગાર ઠરાવવા માટે તથા તેને ચાનક અજે તેવી આકરી સજા ફરમાવવા માટે પૂરતું કારણ નહોતું જ.

હવે આપણે શિવાનંદ અને અમૃતલાલના મુકદ્દમાના ચુકાદાનો ઇન્સાફ તપાસીએ. એની વીગતો પણ સોળમા પ્રકરણમાં વિસ્તારથી આપવામાં આવી છે. આમાં આરોપનો સાર એટલો જ હતો કે ‘આરોપીએ ફરિયાદી તથા ખીજાઓને કહ્યું કે તમે નીચ ભંગી અથવા ઢેડનું કામ કરો છો,’ ‘આરોપી નં. ૨ જો હાથ ઊંચા કરીને ફરિયાદી ઉપર ધસ્યો,’ અને ‘આરોપી નં. ૧ લાએ ફરિયાદીને ધક્કો માર્યો.’

અન્ને આરોપીઓએ તહોમત નાકબૂલ કર્યું. પહેલા આરોપીએ જણાવ્યું કે ફરિયાદીની આખી હકીકત જૂઠી હતી, આરોપી નં. ૨ જો ત્યાં હાજર જ નહોતો તથા ફરિયાદી તથા સાક્ષીઓના કહેવા મુજબ જખ્તીઅમલદાર આ બનાવને સ્થળે હાજર નહોતો, જ્યારે ખરી રીતે બધો વખત તે આખો બનાવ જોયાં કરતો હતો એ બધું દર્શાવનારા ફોટોગ્રાફ રજૂ કર્યા. મેજિસ્ટ્રેટ આ પુરાવાને નિરુપયોગી ગણી કાઢી નાંખ્યો. ન્યાય જ કરવાની તેને કાળજી હોત તો તો ફરિયાદપક્ષના સાક્ષીઓને તે પૂછત કે આ ફોટોગ્રાફ બનાવની હકીકત દર્શાવનારા હતા કે નહિ. તેણે તો કશુંયે પૂછ્યું ગાછ્યું નહિ અને આરોપીઓએ ફરિયાદી તથા ખીજાઓને ‘તેઓ નીચ ભંગી અથવા ઢેડનું કામ કરતા હતા’ એમ કહ્યું તે ઉપરથી તેમણે હુમલો કર્યો હતો એવો ચુકાદો આપ્યો. વળી આરોપીએ હાથ ઊંચો કર્યો એટલે ફરિયાદી — જે જખ્તરદસ્ત બલૂચ હતો અને જે આરોપીઓને ચપટીમાં મસળી નાંખી શકે એવો હતો — તેને ધક્કો માર્યો એવું પણ દર્શાવ્યું. અન્ને આરોપીઓને ૧૮૩ મી કલમ માટે ત્રણ માસની સજા કેદની અને ૩૫૩ મી કલમ માટે છ માસ સજા કેદની એમ નવ માસની સજા કેદની સજા ફરમાવી.

આ મુકદ્દમામાં પણ આપણે માની લઈએ કે આરોપી સામે થયેલી બધી ફરિયાદ સાબિત થઈ હતી (જોકે એવું કશું સાબિત થયું નહોતું જ), તોપણ હુમલો કર્યાનો આરોપ બેમાંથી કોઈ સામે પુરવાર થતો નથી. વળી એક જ કાર્યમાંથી બે ગુનાઓ થયેલા સાબિત હોય તો પીનલ કોડની ૭૧મી કલમમાં સાફ જણાવ્યા મુજબ ૧૮૩ તથા ૩૫૩ મી કલમો માટે જુદીજુદી સજાઓ થઈ શકે.

નહિ. મેન્જિસ્ટ્રેટ પોતાની સમક્ષ રજૂ થયેલા પુરાવામાં સાચું ખોટું કેટલું છે તે તો બીજા મુકદ્દમાની જેમ આમાં પણ તપાસતાં ચૂક્યા એટલું જ નહિ પણ કાયદાનું સ્પષ્ટ અજ્ઞાન પણ તેમણે પ્રકટ કર્યું.

કલેક્ટરના બંગલાના કમ્પાઉન્ડના દરવાજાની સામેના રસ્તા ઉપર બેસવા માટે બેબે માસની આસાન કેદની સજા ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ ઉપર કેવા ઉમદા પુરાવાને બળે ફરમાવવામાં આવી હતી એ તો હું વીગતવાર પાછલા એક પ્રકરણમાં આપી ચૂક્યો છું. એ હાસ્યજનક કેસની વધારે ચર્ચા અનાવશ્યક છે.

વાંકાનેરના ૧૯ માણસો ઉપર હંગામો કરવાના તથા ગેરકાયદે અટકાયતના આરોપસર જે મુકદ્દમો ચાલ્યો એ જરા વીગતવાર વિચારવાજેવો છે. મેન્જિસ્ટ્રેટના ચુકાદામાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે વીગતો એવી છે કે કેટલાક રેવન્યુ પટાવાળા પોલીસ પહેરા સાથે કેટલાંક ગાડાં હાંકતા વાંકાનેરને ચોરે રાતે ૮ વાગ્યે આવી પહોંચ્યા. “રાતનો વખત હતો તેથી ચોરાથી દસ કદમ દૂર રસ્તા ઉપર તેઓએ ગાડાં ઊભાં રાખ્યાં અને ત્રણ પટાવાળા વેઠિયાને બોલાવવા તથા ફાનસ લેવા અંદર ગયા. વેઠિયો ગાડાં હાંકી જતો હતો એટલામાં ૧૫૦ માણસોનાં ટોળાએ તે આંતર્યા, અને ટોળામાંના એક માણસે બળદની નાથ પકડી ગાડાં ઊભાં રાખ્યાં. ફાનસ સાથે વેઠિયાને ટોળામાં ઘસડી જવામાં આવ્યો એટલામાં તલાટી એ સ્થળે જઈ પહોંચ્યો. પોલીસ પાસે બંદૂકો નહોતી, પણ ટોળાને વિખેરી નાંખવાની ખાતર ફરિયાદીએ પોલીસને બંદૂક સજ્જ કરવા કહ્યું. બંદૂકનું નામ સાંભળીને આરોપીઓ તથા બીજા વિખરાઈ ગયા અને થોડે દૂર જઈ ઊભા. તેઓ ફાનસ સાથે વેઠિયાને પણ લઈ ગયા. પટાવાળા તથા પોલીસે પોલીસ પટેલ પાસે જઈ બધી બીના કહી. પટેલ તેમની સાથે ગુનાને સ્થળે તો ન ગયો, પણ તેણે પટાવાળાઓને બીજું ફાનસ આપ્યું અને ગાડાં આગળ ચાલ્યાં.” આટલી હકીકત ઉપર ૧૯ માણસોને ટંદાફિસાદ માટે પકડવામાં આવ્યા.

આ આરોપીએને ઝોળખવાની ક્રિયાનું શરસ વર્ણવવા જેવું છે. એ ક્રિયા ‘ગુનો’ થયા પછી અગિયાર દિવસે થઈ શ્રી. કલ્યાણજીએ તથા શ્રી. વલ્લભભાઈનાં દીકરી કુમારી મણિબહેન ચટેલે લોકોને ઘરની બહાર આવવાને ન સમજાવ્યા હોત તો આ ઝોળખવાનું કામ તો થઈ જ ન શકત. આ ઝોળખવાના શરસમાં સાક્ષીઓએ ખાદી પહેરેલા માણસોને વીણી વીણીને આગળ કર્યા. કલ્યાણજીભાઈ તથા મણિબહેનની સાથે શ્રી. વલ્લભભાઈની મોટર સાફ કરનાર હીરજીભાઈ ગયો હતો, અને તે તેદન નિર્દોષ જ હતો. તેને ઝોળખવા માટે એકઠા કરેલા લોકોમાં ભળી જવાનું ભાઈ કલ્યાણજીએ જાણીજોઈને સૂચવ્યું. વળી આ સ્થાને શ્રી. ભોગીલાલ નામના વિદ્યાર્થીના એક વિદ્યાર્થી સ્વયંસેવક તરીકે હતા, જેકે ‘ગુના’ને દિવસે તો તે વાંકાનેરમાં પણ નહોતા. હવે પેલા સાક્ષીઓને તો એકઠા થયેલા લોકોમાંથી ગમે તે ખાદી-ધારીને ચૂંટી કાઢવા હતા એટલે આ વિદ્યાર્થી અને મોટર સાફ કરનાર બંનેને આરોપીની યાદીમાં આવી જવાની તક મળી !

આ ઝોળખવાની ક્રિયાનું શરસ વધુ ઉઘાડું પાડવાની જરૂર નથી. મુનશીસમિતિ આગળ જુબાની આપનારા ઘણા ગૃહસ્થોએ ઝોળખવા માટે સાક્ષીઓ કેવી રીતે ઊભા કર્યા હતા તે બાબત પોતાની જુબાની આપી હતી. આ કેસમાં પાંચ આરોપીઓ ઉપર તો તહોમતનામું જ ન ફરમાવવામાં આવ્યું, ત્રણને મુકદ્દમો ચાલ્યા પછી નિર્દોષ ઠરાવવામાં આવ્યા, અને અગિયારને અમાસની અંધારી રાતને વધારે અંધારી કરે એવા જ્ઞાનસ વડે બધાને ઝોળખી શકનારા (!) શખ્સની જુબાની ઉપર ૧૪૭, ૩૫૩ તથા ૧૪૯ મી કલમોમાં દર્શાવેલા ગુના માટે છજ માસની સજા કેદની તથા ૩૪૧ મી કલમના ગુના માટે એકએક માસની આસાન કેદની સજા ફરમાવવામાં આવી ! આ વખતે મેનિસ્ટ્રેટ-સાહેબે કાયદાની કાંઈકે કદર કરી અને બંને સજાની મુદત એકસાથે ગણાય એવું ફરમાવ્યું. આ અગિયારમાંથી પાંચ જણે ઉપલી કોર્ટને અપીલ કરી, તેમાં ચાર આરોપીઓની સજા તેમનું ઝોળખાણ બરાબર સાબિત નહિ થવાના કારણે રદ થઈ હતી !

એક મુકદ્દમામાં ભવાન હીરા નામના સરળ અને ગરીબ ગાય જેવા ખેડૂત ઉપર સરકારી અમલદાર ઉપર હુમલો કરવાના તથા સાપરાધ બળ વાપરવાના ગુનાનું ૧૮૬ તથા ૩૫૩ એ બે કલમો મુજબનું તહોમત મૂકવામાં આવ્યું હતું. ભવાનની સ્ત્રીએ તો પોલીસ અમલદારને કહ્યાં જ કર્યું કે જમીઅમલદાર આવે ત્યારે બારણું બંધ કરી દેવાં એ જો ગુનો ગણાતો હોય તો એ ગુનો તો મેં કર્યો છે, મારો ધણી તો ગુનાને સ્થળે હાજર પણ નહોતો. આરોપીએ તહોમત નાકબૂલ કર્યું. આ એક જ મુકદ્દમો એવો હતો કે જેમાં ફરિયાદપક્ષ તરફથી રજૂ થયેલી હકીકત બધી જ સાચી હોય તો મેજિસ્ટ્રેટના ચુકાદા સામે બહુ વાંધો લઈ ન શકાય. પરંતુ આરોપીની સ્ત્રી જ્યારે આખા તહોમતનો ભાર પોતાની ઉપર વહોરી લેતી હતી ત્યારે તેને ધરાદાપૂર્વક સાક્ષી તરીકે ન બોલાવી એટલે પુરાવો બિલકુલ અધૂરો હતો એ તો સ્પષ્ટ જ છે.

એક મુકદ્દમામાં ગોપાળજી નામના સ્વયંસેવક ઉપર ખાતેદારના ઘરની દીવાલ ઉપરથી ખાલસા નોટિસ ઉખેડી નાંખવાના તહોમત બદલ કામ ચાલ્યું હતું. આરોપીએ પોતાની કેફિયતમાં જણાવ્યું કે નોટિસ દીવાલ ઉપર કાંટા વડે લગાડવામાં આવી હતી તે પવનથી ઊડી ન જાય એટલા માટે જ તેણે ત્યાંથી લઈને ખાતેદાર તરફથી પોતાની પાસે રાખી હતી. પરંતુ આ પ્રમાણે નોટિસ ખસેડવાની ક્રિયાને વિદ્વાન મેજિસ્ટ્રેટે પીનલ કોડની ૧૭૩ મી કલમ મુજબનો ગુનો ગણ્યો અને આરોપીને એક માસની આસાન કેદની સજા કરી!

આમ ફરિયાદો માંડવામાં તથા સબજો કરાવવામાં પોલીસ અને ન્યાયાધીશ બંને કેવા ભાન ભૂલ્યા હતા તે આ મુકદ્દમાઓમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. માત્ર એક જ મુકદ્દમામાં મેજિસ્ટ્રેટે પુરાવાના સંપૂર્ણ અભાવના કારણસર એક ખેડૂત ઉપર ફરિયાદ ચલાવવાની ના પાડી અને બે મહિના પછી મુકદ્દમો પોલીસ પાસે પાછો ખેંચી લેવડાવ્યો. પણ આ મેજિસ્ટ્રેટ તો ઉપર વર્ણવેલા મુકદ્દમા ચલાવનાર મેજિસ્ટ્રેટથી જુદા અને ઓછી સત્તાવાળા હતા. આ

આરડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

મુકદ્દમો તે પુણ્યપ્રકોપથી આખી અદાલતને ધણધણાવી મૂકનાર પેલા રાયમના બહાદુર ખેડૂતનો, જેની વીગત હું ઓગણીસમા પ્રકરણમાં આપી ગયો છું.

એ ભોળા પણ સાચા ખેડૂતથી ફોજદારનું અસત્ય ન સહન થયું એ આપણે જોઈ ગયા, પણ એને તો પોતાના સાચાની વધારે સાબિતી આપવી હતી એટલે એણે પોતાને લેખી હુકમ નહોતો મળ્યો તે સાબિત કરવા બેત્રણ સાક્ષીઓ રજૂ કર્યાં. મેજિસ્ટ્રેટ પૂરેપૂરા ગૂંચાયા. ખેડૂતની વાત સાચી હતી એ તે જાણતા હતા, એટલે તેને સજા શી રીતે થાય? પણ જો તે ખેડૂતને છોડી મૂકે તો અદાલતમાં જૂઠું ખોલવાના ગુના માટે ફોજદાર ઉપર કામ ચલાવવું જોઈ એ. છેવટે પોલીસની પાસે કેસ ખેંચાવી લેવાની તેમણે ગૂંચ ઉકેલી.

આ બધા મુકદ્દમા બહાદુર ખેડૂતોનો જુસ્સો તોડી પાડવાના હેતુથી ઊભા કરવામાં આવ્યા હતા. પણ તેનું પરિણામ ઊલટું જ આવ્યું. છેલ્લા મુકદ્દમામાં જેમ ખેડૂત મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ પોતાનો પુણ્યપ્રકોપ દાખી શક્યો નહિ, તેમ જ બીજા બધા મુકદ્દમાઓમાં જેમને સજા થઈ હતી તે બધા જાણતા જ હતા કે અમને સજા ખોટી રીતે થયેલી છે અને અમારી નિર્દોષતા તથા શુદ્ધ તપશ્ચર્યાથી લડતને લાભ જ થવાનો છે. તેઓ બધા જ બહુ આનંદપૂર્વક જેલમાં જતા હતા અને ગામના લોકો પોતાના વીરોને અભિમાનથી વદાય આપતા હતા.

બારડોલીની વીરાંગનાઓ

“ગમે તે થઈ જાય, પૃથ્વી રસાતળ જાય, સરકાર જીલમની અવધિ : કરે તોપણ તમે બહેનો પ્રતિજ્ઞાથી ચળવાની નથી એ વસ્તુના પુરાવારે : હું આ તમારા પ્રેમને ગણું છું.”

પ ઠાણો અને પોલીસના જંગલી ઘેરા સામે રામનામ લઈને જૂઝટી ડોશીમાનાં દર્શન આપણે કર્યાં, મહાલકરીને ધમકાવનારી બહેન પ્રેમીનાં પણ કર્યાં, સેંકડોનું નુકસાન પોતાની આંખ આગળ થવા દેનારી નવાજબાઈનું પણ દર્શન કર્યું. સત્યાગ્રહી ગીતો ગાઈને સભાઓનું અનુરંજન કરતી, લોકોને શર ચડાવતી બહેનો — રાનીપરજ અને કણુખી — નાં તો અવારનવાર દરેક પ્રકરણમાં દર્શન થયાં છે એમ વાચકે માની લેવું. આટલું કહ્યું એટલે સરદારની સફળતાની ખે ચાવી ખતાવી છે તે ઉપરાંત ત્રીજી કઈ હતી તે કહેવાઈ ગઈ. સ્ત્રીઓને સરદારે પ્રથમથી જ હાથમાં ન લીધી હોત તો આ લડતમાં આવો રંગ આવત એમ કહેવું મુશ્કેલ છે.

બારડોલીના ખેડૂત ગમે તેવો સાદો ભોળો હશે, પણ પવિત્રતામાં, સમ્યાઈમાં તે બારડોલીની બહેનની સાથે સરખામણીમાં ન ઊતરી શકે. બ્રૂમફીલ્ડ કમિટીની સાથે અમે ફરતા હતા ત્યારે એક ગામે સહેજે બહેનોની સમ્યાઈ જોવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો. અમે પૂછતા હતા : ‘તમે દૂબળાને બરોબર માપસર બરોર

જુવાર આપો કે ઓછી? ’ મરદોએ કહ્યું: ‘માપસર.’ બહેનો ઘરમાં બેઠી બેઠી અમારી વાત સાંભળતી હતી! એક બહેન પોકાર કરી બહી: ‘એમની સામે તો સાચું બોલો! ભાઈ, અમારું માપ ઓછું હોય છે. દૂબળા અમને છેતરે છે, અમે તેમને છેતરીએ છીએ. આવાં પાપ કરીએ એટલે અમારી દશા આવી થઈ ગઈ છે.’ આ પછી કરજની વાત આવી. કરજ કબૂલ કરતાં લોકોને શરમ થતી હતી. એટલે એક બહેને એક ભાઈને ખખડાવીને કહ્યું: ‘સાચી વાત કહેતાં શરમ શેની? શરમમાં ને શરમમાં તો પાયમાલ થઈ ગયા.’

આવી બહેનોને પ્રથમથી જ તૈયાર કરવા માંડીને સરદારે પોતાની લડતનો પાયો પાકો કર્યો હતો. જેમજેમ લડત વધારે આકરી થતી જતી હતી તેમતેમ બહેનો વધારે બળવાન થતી જતી હતી. જમીની સામે તો તેઓ થઈ, પણ જેલ વખતે કેમ થશે એની કાંઈને કલ્પના નહોતી. ભાઈ સન્મુખલાલનાં માતાને પોતાના પુત્રને જેલમાં પ્રસન્નતાથી વળાવતાં જોઈને સૈને આનંદ થતો હતો. પણ જ્યારે વાંકાનેરના ૧૧ વીરોને જેલમાં જવાનું આવ્યું તે દિવસે તેમાંના કેટલાકની પત્નીઓ તેમને અદાલતમાં અને સ્ટેશન સુધી વળાવવાને માટે આવી હતી. તેમના કાંઈનાં મોં ઉપર શોક કે દુઃખની છાયા નહોતી. આવી સ્ત્રીઓના આશીર્વાદ લઈને જે જેલ સિધાવે તૈ કદી માશી-માગીને પાછો આવે? આરડોલીમાં જેલ જનારાઓમાં એક પણ માણસ આવો બોદો નીકળ્યો નહોતો.

આ શરતાનો ચેપ નાનાં મોટાં સૈને લાગ્યો હતો. મલેકપોર ગામમાં શ્રી. વલ્લભભાઈને બહેનો તરફથી માનપત્ર આપનારી એક ચૌદ વર્ષની બાળાએ પોતાની સ્વાભાવિક વાણીમાં પામરને પુરુષ બનાવે એવું ભાષણ કર્યું હતું: ‘અમારા વિભાગપતિ જેલજનત્રાએ ગયા તે માટે અમે જોકે દિલગીર છીએ તોપણ અમારું ગામ મક્કમ છે. અમારી બહેનોની આ નાની બેટ સ્વીકારશે. અમારા ગામમાં સરકારી અમલદારો આવીને ખાલસા નોટિસ કાઢી ગયા છે, એથી અમે ખુશી છીએ. મેં મારા

પિતાજીને કહ્યું છે કે તમે ખુશીથી જેલ જાઓ. અમે બંને બહેનો ખેતી કરશું.’

લડતના છેક આખરના દિવસોમાં એક બહેનની બહાદુરી આફરીન પોકરૂાવે એવી જોવામાં આવી હતી. ભાઈ ભવાન હીરા નામનો નાની ફરોદનો ગરીબ ગાવડી જેવો ખેડૂત. તેના ઉપર જમીંદારને અટકાવવા બારણાં બંધ કરવાનો અને તેને ઈજ્જત પહોંચાડવાનો આરોપ હતો. એની સ્ત્રી જાણતી હતી કે પોતાનો પતિ ભલો માણસ છે અને જેલમાં જતાં ડરી જાય એવો છે. એમ માનીને તેના ઉપર આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો, કારણ જો ગુનો કોઈએ કર્યો હોય તો તેણે પોતે ગુનો કર્યો હતો. બારણાં પોતે ઢાંક્યા હતાં એમ તેણે પોકારી પોકારીને પોલીસને કહ્યું, અને જ્યારે તેને ન પકડવામાં આવી ત્યારે તે ધણીને લઈને તેની સાથે અદાલતમાં ગઈ. ભાઈ ભવાન હીરાને છ માસની સખત કેદની સજા સંભળાવવામાં આવી. ભાઈ ભવાનને સેંકડો માણસોએ વિદાય દીધી, પણ તેની વીરાંગનાની વિદાય તો લોકોની સ્મૃતિમાં ઘણા કાળને માટે કાયમ રહેશે:

“જેને હો, દીલો બોલ ન નીકળે. મેંજિસ્ટ્રેટને કહેજો કે તારાથી દેવાય તેટલું દુઃખ દેજે. મારી સાચું કે છોકરો સામે જોવાનું ન હોય. હિંમત રાખજો, ને ખખડાવીને જવાબ દેજો. હું કંતું? મારા ઉપર કેસ નહિ માંડયો, નહિ તો બતાવી દેતે. મણુ દળવા આપે તો દોઢ મણુ દળીને ફેંકી દેતે. મારા ધણી જેલમાં જવા તો તિયાર જ છે. પણ જશા ઠંડા સભાવના એટલે બોલતાં ની આવડે. આવે વખતે તો એવા જવાબ દેવાં જોયે કે હરકારમાં હોય તેટલા બધાંને યાદ રહી જાય.”

ભાઈ ભવાનને વળાવવા આવી તે દિવસે એ બહેનના શ્રી. વક્ષભભાઈ આગળ ઉચ્ચારેલા ઉદ્ગાર મેં અક્ષરેઅક્ષર આપ્યા છે. હું તે વેળા હાજર હતો. ભવાન જેલમાં ગયા પછી આનંદથી ઊભરાતી આ બાઈ સરદાર પાસે આવી, પોતાનાં સગાં-વહાલાં તરફથી ભવાનને દર્શપિયા ભેટના મળ્યા હતા તે તેણે સરદારને ચરણે ધર્યાં અને પોતાને ધનભાગ્ય માનવા લાગી. આવી સ્ત્રીનો પતિ ગમે તેટલો મોજો હોય તોયે આટલા

આશીર્વાદ લીધા પછી ડગે? જેલમાંથી લવાન નવું જ તેજ લઈને નીકળ્યો હતો એમ સૌ કેઈ કહેતું હતું.

અને અહીં જ ખીજ બહેનોનું સ્મરણ કરી લઉં? એ બહેનોની લડતને અંગે નોંધ લેવાની કદાચ ન હોય, પણ આરડોલીની બહેનોની કેવી ભક્તિભાવના હતી અને એ ભક્તિભાવના વલ્લભભાઈને કેટલી કામ આવી તે બતાવવાપૂરતી એ નોંધ લેવાની જરૂર છે. લડતના આખરના દિવસમાં એક મરણને કાઠે બેઠેલી યુવાન સ્ત્રી ગાંધીજીનાં દર્શનને માટે જંખતી હતી. તેના ગામમાં ગાંધીજી ગયા, અનાયાસે તેની પડોસના ઘરમાં રેંટિયાનું પ્રદર્શન હતું એટલે ગાંધીજી તેની પાસે ગયા. ગાંધીજીને જીડીને હાર પહેરાવવા જેટલી તેનામાં શક્તિ નહોતી. ગાંધીજી વાંકા વળ્યા. તેણે હાર પહેરાવ્યો, ગળવામાંથી પાંચ રૂપિયાની નોટ કાઢી ભેટ ધરી, ગાંધીજીને કુંકુમનો ચાંદસો કર્યો અને આશીર્વાદ માગ્યા. ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘શાંતિ રાખજો.’ ખીજે જ દિવસે, ‘મને ખાદીનાં કપડાં પહેરાવીને વળાવજો’ કહીને બિચારીએ કાચમની વદાય લીધી. કોને ખબર હતી કે એ ગાંધીજીનાં દર્શનની વાટ જોઈને જ બેસી રહી હતી!

ખીજ બહેન પેલા અગિયાર વીરોમાંના ભાઈ રામભાઈની પુત્રી. રામભાઈ છૂટીને આરડોલી આવવાના તેને આવકાર આપવા પુત્રી ન જાય તો કેણુ જાય? હરખમાં ને હરખમાં, તરત જ માંદી પડી, આંતરડાંની તીવ્ર વેદના શરૂ થઈ અને મધરાતે તો તેની આશા છોડાઈ. રાત્રે ત્રણેક વાગે મરણની સમીપ પહોંચેલી એ બહેને માગણી કરી: ‘ગાંધીજીને બોલાવોની, મારે એમનાં દર્શન કરી લેવાં છે.’ આટઆટલાં દુઃખમાં એ પિતાને મળી ન શકવાની, માતા પોતાની પાસે નથી, એ વસ્તુઓનું એને સ્મરણ નહોતું, એણે તો ગાંધીજીનું સ્મરણ કર્યું. સુભાગ્યે ગાંધીજી આરડોલીમાં જ હતા. ગાંધીજી ત્યાં પહોંચ્યા. બહેન મોતીના પગમાં કે હાથમાં તાકાત નહોતી, આંખે પણ અંધારાં આવતાં હતાં, એટલે બોલી, ‘મારી આંખે નથી દેખાતું, પણ ગાંધીજીના અવાજથી ગાંધીજીને ઓળખું છું. મારા બંને હાથ કેઈ બેડી

આપો એટલે ગાંધીજીને પગે લાગું.' આ પછી વક્ષભલાઈનાં દર્શનની માગણી કરી. બેએક કલાકમાં તો બિચારીની ઐહિક લીલા સમાપ્ત થઈ. સાયંકાળે મોતીના મૃત્યુની વાત કરતાં ગાંધીજીએ કહ્યું: 'મોતીને મેં કાલે પહેલી જ વાર જોઈ. હું એને ઝાળખતો નહોતો, પણ એ વીરાંગના હતી.'

બારડોલીની બહેનોને જીવતાં આવડે છે એમ તેમણે લડીને બતાવ્યું, મરતાં પણ આવડે છે એમ આ બહેનોએ મરીને બતાવ્યું.

પણ આ તો લડત પૂરી થયા પછીની વાત થઈ ગઈ. લડત તો હજી પૂર જોસમાં ચાલી રહી હતી.

૨૬ વિષ્ટિકારે

“સરકાર જોડે બેસનારા બેઠનારા સરકારને શું સંભળાવવાના છે? બહેરા આગળ શંખ ફૂંકવાનો શો અર્થ? તે તો બળુશો કે હાડકું ચાલે છે! એ સાંભળે તો ક્યારે? જ્યારે બારડોલી ઉપર અધાં જ હથિયારો વાપરીને ધરાશે, જ્યારે તેની જીલમ કરવાની શક્તિ ખૂટશે ત્યારે.”

લડત જોમ આકરી થતી જતી હતી તેમતેમ બારડોલી બહારના લોકો વધારે વધારે આકુળવ્યાકુળ થતા જતા હતા. જેમનું સરકાર આગળ કાંઈ પણ ચાલે એવું લાગતું હતું તેમણે તો સરકારની સાથે વાતો કરવા માંડી હતી. તેઓ લોકોના પ્રતિનિધિઓ સાથે પણ વાતો કરતા હતા, પણ આ પ્રતિનિધિઓને તેમની વાતમાં ધણીવાર જોર નહોતું લાગતું, તેમની વાતમાં દયા બહારતી હતી, પણ જેમને માટે તેઓ આટલા દયાર્દ્ર થતા હતા તેમની જૂખનું માપ તેમને ઓછું હોય એવું લાગતું હતું. આવો ડર ગાંધીજીને લાગવાથી જ તેમણે ‘નવજીવન’ માં આ વચનો એ વિષ્ટિકારોને ઉદ્દેશીને લખ્યાં હતાં:

“કેટલાક શુભેચ્છક મિત્રો આ બાબતમાં વચ્ચે પડી રહ્યા છે એવા ગપગોળા સાંભળવામાં આવે છે. આમ વચ્ચે પડવાનો તેમનો હક છે, કદાચ ફરજ પણ હોય. પણ એ મિત્રોએ લડતનું મહત્ત્વ સમજીને બધું કરવું જોઈએ. લડત નજીવી છે અથવા લોકો નબળા પડ્યા છે એમ માની તેમની દયાની ખાતર તેમણે વચ્ચે નથી પડવાનું. બારડોલીના લોકોની લડત શુદ્ધ ન્યાયની છે. તેમને મહેરબાની નથી જોઈતી, શુદ્ધ ન્યાય જ જોઈએ છે. તેઓ પોતે કહે છે તે સાચું જ માની લેવાનું કોઈને કહેતા નથી. તેઓ તો એક સ્વતંત્ર, ખુદ્દી, અદાલતની તપાસની માગણી કરે છે.”

એક વિષ્ટિકારની ઓળખ તો આપણે એક પ્રકરણમાં કરી ગયા. તેમણે ‘વધારા સાથેનું મહેસૂલ પૂરું ભરી દેવાનો’ મુદ્દો ઊભો કરીને લડતને લાભને બદલે નુકસાન પહોંચાડ્યું એ પણ જોઈ ગયાં. તેમનો હેતુ શુભ હતો એ વિષે શંકા નથી જ, પણ ખેડૂતો શી વસ્તુ માટે આટલું કષ્ટ સહી રહ્યા છે તેનું મૂલ્ય તેઓ આંકી શક્યા નહિ, અને લડતનો કોઈ પણ રીતે અંત લાવવાનો તેમણે લોભ રાખ્યો.

પણ એમના ઉપરાંત બીજા ઘણા વિષ્ટિકારોએ પાછળથી આ બાબતમાં રસ લીધો, અને તે સૌને વિષે એટલું કહેવું ઘટે છે કે તેમણે જે પગલાં લીધાં તે પહેલાં લોકોના પ્રતિનિધિઓને તેઓ પૂછતા રહ્યા. તેઓ લોકોના વકીલ બન્યા એમ તો ન કહી શકાય, પણ લોકોનો કેસ વિવિધ દૃષ્ટિએ સરકાર આગળ રજૂ કરવા પોતાથી બનતું બધું કર્યું. એ બધા જ જો એકવાર બારડોલીની મુલાકાત લઈ ગયા હોત અને પોતાની આંખના, કાનના તથા બીજા સ્વાનુભવના પુરાવાના જોર ઉપર તેમણે પોતાની કાર્યરેખા આંકી હોત તો બહુ રૂઠું થાત.

પણ તેમનામાં એક સજ્જન તેમ કરીને કાયમની કીર્તિ મેળવી. તેમણે પોતાની તપાસનાં પરિણામ દેશ આગળ એવી સચોટ અને સુંદર રીતે રજૂ કર્યાં કે તેથી સહુ વિચાર કરતા થઈ ગયા, અને આખા દેશની આંખો બારડોલી તરફ અગાડી કદી વળી હોય તે કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં વળી. આ પુરુષ બીજા કોઈ નહિ, પણ શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી. તેઓ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના પ્રતિનિધિ તરીકે ધારાસભાના સભ્ય અને મુંબઈની હાઇકોર્ટના એડવોકેટ છે. તેમણે નામદાર ગવર્નર સાથે ચલાવેલા પત્રવ્યવહારનો નિર્દેશ અગાઉના પ્રકરણમાં હું કરી ગયો. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે નામદાર ગવર્નર તરફથી તેમના કાગળોના જે જવાબ મળ્યા તે તેમના જેવા ચુસ્ત બંધારણવાદીને પણ સંતોષ આપી શકે એવા નહોતા. તેમણે નામદાર ગવર્નરની મુલાકાત લીધી, અને તે મુલાકાતથી પણ બ્યારે તેમને સંતોષ ન થયો ત્યારે તેમણે બારડોલી જઈ આવવાનો નિશ્ચય

કર્યો, જેથી વસ્તુસ્થિતિ તેઓ નજરે નિહાળે અને પોતાની કાર્યદિશા વધારે સારી રીતે નક્કી કરી શકે. તેમણે આરડોલીમાં આવીને ધણું ગામની મુલાકાત લીધી, ધણી સભાઓમાં હાજરી આપી, ધણા લોકો — પુરુષો તેમજ સ્ત્રીઓ — સાથે વાતચીત કરી અને તેમની તપાસને પરિણામે, પોતે ચુસ્ત બંધારણવાદી હોઈ, “પોતાનો વિરોધ દર્શાવવાનો અતિશય ગંભીર પ્રકાર અપત્યાર કરવાની દુઃખદાયક આવશ્યકતા ઊભી થયેલી” તેમને લાગી. ૧૭મી જૂને ના.ગવર્નરને એક વીરતાભર્યો કાગળ તેમણે લખ્યો. તેમાં આરડોલીના લોકોની સ્થિતિનો તથા જે શાન્તિ અને ધીરજથી તેઓ દુઃખો સહન કરી રહ્યા હતા અને જેને લીધે તાલુકાના મહેસૂલી અમલદારો અપંગ થઈ પડ્યા હતા, તેનો તાદ્દશ ચિતાર તેમણે આપ્યો. અહીં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું આવશ્યક છે કે શ્રી. મુનશીએ સરકારને અનેક કાગળો લખ્યા પછી જ, તથા તેમની ઓછામાં ઓછી અમુક ફરજ તો છે જ તેનું ભાન જાગૃત કરવા માટે પોતાથી બનતું કરી છૂટ્યા પછી જ આરડોલી આવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો; તેઓ સરદારના કે આરડોલીના લોકોની પ્રેરણાથી આરડોલી ગયા નહોતા; સાધારણ જનતામાં તો લડત માટેની તેમની સહાનુભૂતિ ઉપરઉપરની ગણાતી હતી; તેઓ રાજનામું આપશે એવી કેટલાક તો આશા પણ રાખતા નહોતા; એટલે તેઓ સંપૂર્ણ તટસ્થતાથી આરડોલી આવ્યા હતા. પણ આરડોલી તાલુકાની મુલાકાતમાં તેમણે નહિ ધારેલી એવી વસ્તુઓ તેમને જોવાની મળી. પછી સરકારને તેમણે કાગળ લખ્યો તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સરકારની આંખ ઉઘાડવાનો જ હતો. આ કાગળે સ્વાભાવિક રીતે જ લોકોનું ખૂબ ધ્યાન ખેંચ્યું. આખા હિંદુસ્તાનનાં પત્રોમાં એ કાગળ છપાયો. લડતના ઇતિહાસમાં એક મહત્વના પત્ર તરીકે એ પત્ર રહી જશે. એ કાગળમાં તેમણે જણાવ્યું:

“ત્યાં ૮૦,૦૦૦ મરદો, ઘેરાં અને બાળકો સુસંગઠિત વિરોધ દાખવવાની ભીષ્મ ભાવનાથી કૃતનિશ્ચય થઈ ઊભેલાં છે. આપના જમીન-અમલદારને હજીમ મળતો નથી ને તે સાડુ તેને માઇલો સુધી રવડડું પડે છે! આપના અમલદારની મોટર, જે કાદવમાં ખૂંચી ગઈ હતી તે

શ્રી. વલ્લભભાઈ—આપના કહેવા પ્રમાણે ખારડોલીના લોકો પર જીવનાર ચળવળિયો — ન હોત તો ત્યાંની ત્યાં જ રહી હોત. ગાર્ડી, જેને હનરેલી કિંમતની જમીન માત્ર નામના મૂલ્યે વેચી દેવામાં આવી છે તેને એના ઘર માટે ઝાડુ કાઢનારો ભંગી પણ મળતો નથી. કલેક્ટરને રેલ્વે સ્ટેશન પર એક વાહન મળતું નથી, સિવાય કે શ્રી. વલ્લભભાઈ તેની પરવાનગી આપે. મેં જે થોડાં ગામડાંની મુલાકાત લીધી તેમાં એક પુરુષ કે એક સ્ત્રી મને એવી ન મળી કે જે પોતે પસંદ કરેલા વલણ માટે દિલગીર હોય, યા તો પોતે સ્વીકારેલા ધર્મમાર્ગમાં ડગમગ હોય. શ્રી. વલ્લભભાઈ એક ગામથી બીજે ગામ પસાર થતા ગયા તેમતેમ મેં જોયું કે ગામેગામ પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો સ્વયંસ્ફુરણથી તેમને વધાવવા દોડી આવતાં હતાં. અલણ સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધ અને જીવાન, પોતાનાં ફાટચાંતૂટયાં કપડાં પહેરી તેમને કપાળે અક્ષતકુંડુમ લગાડતી હતી, અને મહામહેનતે મેળવેલા પોતાના એકાદ બે રૂપિયા પોતાનાં તાલુકાના ધર્મચુદ્ધને ખાતર એમના ચરણે ભેટ ધરતી હતી; અને એમના ગામડિયા ઢાળ અને ઉચ્ચારમાં ‘ડગલે ડગલે તારો અન્યાય છે’ એવાં પરદેશી સરકારનાં ગીતો ગાતી હતી. આ બધું જોઈને મારે મારા મનમાં કબૂલ કરવું પડ્યું કે સરકારી રિપોર્ટોમાં જે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ ચળવળ તો ભણી કરેલી બનાવટી ચળવળ છે અને લોકો પર એમની મરજીવિરુદ્ધ ઠસાવવામાં આવી છે એ નરમમાં નરમ શબ્દોમાં કહું તો સાવ ખોટું છે. લોકોને થથરાવી નાંખવાના આપની સરકારના પ્રયત્નની લોકો ઠેકરી કરે છે. એમણે હિંમતપૂર્વક સહન કર્યું છે અને હજી સહન કરવા તૈયાર છે. વધારેમાં વધારે સહ્ય રીતે બોલાવવા હોય ત્યારે મિ. સ્માર્ટને લોકો ‘ભેંસડિયો વાઘ’ કહે છે અને જમીઅમલદારને ‘છાટા કમિશનર’ કહે છે. આપના સાહસિક અને મહત્વાકાંક્ષી ડેપ્યુટી કલેક્ટરનું એમણે જે નરમમાં નરમ નામ પાડ્યું છે તે પત્રમાં લખવાની હું હિંમત કરતો નથી. સરકારના સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ પણ એ ડેપ્યુટી કલેક્ટર જેટલા ઉત્સાહી છે એટલા શાણા થાય તો સારું એમ હું ઇચ્છું છું. આ બધું હું એવી આશાથી લખું છું કે મારા જેવાના અંગત અનુભવો જાણીને આપ નામદારના અને આપની સરકારના હુકમમાં કંઈ નહિ તો વસ્તુસ્થિતિની ભતતપાસ કરવાની ઇચ્છા બગે. આવા જીરુસાની અવગણના કરવાનો કે એને કચરી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરવો એ બ્રિટિશ સરકાર માટે પણ ઉહાપણુભર્યું નથી. આવા મક્કમ નિશ્ચયવાળાં ૮૦,૦૦૦ સ્ત્રી, પુરુષો અને બાળકોને આપ ટુકડા રોટલા માટે રડવડતાં કરી શકો; આપને પસંદ હોય તો આપ એમને તોપે ચડાવી

શકો; પરંતુ આ ભાગમાં સરકારની આબરૂ, જેને માટે આટલું બધું કહેવાય છે અને કસાય છે તેવી કોઈ વસ્તુ જ રહી નથી. આબરૂ એ એવી વસ્તુ નથી, જે હુકમ કરવાથી મેળવી શકાય; એ તો પેદા કરવી પડે છે અને એને માટે હમેશાં લાયક બનવું પડે છે. પોતાનાં વહાલાં દોર લૂંટાઈ જતાં બચાવવા માટે ૪૦,૦૦૦, સ્ત્રી, પુરુષો અને બાળકો આ દોરો સાથે ત્રણત્રણ મહિના થયાં પોતાનાં નાનાં અને અનારોગ્ય ઘરોમાં પુરાઈ રહ્યાં છે. ખાલી અને નિર્જન થઈ ગયેલાં ગામોમાં થઈને હું પસાર થયો ત્યારે ત્યાં એક ચકલું પણ ફરકતું નહોતું, માત્ર રસ્તાના અમુક અમુક નાકે લોકોએ પહેરેથી જોઈ લેતા હતા. રખે જમીનઅમલદાર આવતો હોય એવા ભયથી સ્ત્રીઓ બારીઓના સળિયામાંથી કોઈ કોઈ ઠેકાણે નજર કરતી જોવામાં આવતી હતી. જ્યારે તેમની ખાત્રી થઈ કે હું જમીનઅમલદાર નહોતો ત્યારે તેમણે પોતાના મકાનનાં બારણાં ઉઘાડ્યાં અને મને અંદર લીધો. જ્યારે મેં એ ઘરોમાંનું અંધારું, છાણ, વાશીડું અને દુર્ગંધ જોઈ, જમીનઅમલદારોની નિષ્કૃસ્તાનો ભોગ થવા દેવા કરતાં રોગથી પીળાં પડી ગયેલાં, ચાંદાંવાળાં દુઃખી એવાં પોતાનાં પ્રિય દોરો સાથે એક જ ઓરડામાં ગોંધાઈ રહેવું બહેતર સમજતાં સ્ત્રી, પુરુષો અને બાળકોની પોતાનાં વહાલાં દોર ખાતર હજી પણ લાંબો સમય આ કારાગૃહવાસ્તુ સ્વીકારી લેવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા સાંભળી, ત્યારે મારે વિચારવું જ પડ્યું કે જમીની આ નિષ્કૃર નીતિની કલ્પના કરનારનો, એનો અમલ કરનારની કડકઈનો, અને એની મંજૂરી આપનાર રાજનીતિનો જોડો મધ્યકાલીન યુગના ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠો સિવાય બીજો કયાંય જડવો મુશ્કેલ છે.”

આ પછી તેઓ ‘વધુમાં વધુ દુઃખ ફેલાવવાના’ નિશ્ચયવાળા ‘વેરી વિજેતા’ઓની પદ્ધતિઓનું તેમજ ન્યાયની ઠેકડીના અનેક દાખલાઓનું વર્ણન કરે છે અને કહે છે :

“ઉચ્ચ હોદ્દાના અમલદારોની મનક, કાયદાનો કેવળ અક્ષરાર્થ કરીને ગણવામાં આવતા ગુનાઓ માટે અસાધારણ સજા સંભળી, ગર્વિષ્ઠ બહેરનામાંની ગર્જનાઓ તથા સરકારનાં ખાંડાના ખખડાટથી પ્રભામાં ઉપહાસ વિના બીજું કશું નીપજતું નથી.”

પોતાના પત્રના અંતભાગમાં ખારડોલીના પ્રશ્ન ઉપર ધારાસભામાં સરકારને મળેલી બહુમતીનું પોકળપણું તેઓ દર્શાવે છે, અને કહે છે કે કોઈ પણ રીતે બહુમતી મેળવીને સરકારે હરકોઈ બંધારણવાદીને સરકાર પક્ષમાં ઊભા રહેવું મુશ્કેલ કરી

મૂક્યું છે, અને તેથી ‘ધારાસભામાંથી મારી જગ્યાનું રાજીનામું આપીને મારા આખા પ્રાંતવ્યાપી મતદારમંડળને અપીલ કરી આ મુદ્દા ઉપર પોતાનો નિર્ણય જાહેર કરવાનું સૂચવવું એ જ જવાબ મારે આપવાનો રહે છે.’

આ પત્રથી પોતાના દેશજનો પ્રત્યે જેમનામાં સમભાવ હોય તે બધાનાં હૃદય હલમલી બેઠ્યાં અને દેશના જાહેર પ્રશ્નોમાં બારડોલીનો પ્રશ્ન મોખરે આવ્યો. વળી શ્રી. મુનશી પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપીને સંતોષ માની ખેસી ન રહ્યા. લોકોને દયાવવાના જે ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા હતા તેની કાયદાની દૃષ્ટિએ તપાસ કરવા તેમણે એક સમિતિ નીમી. એ સમિતિમાં તેઓ પોતે, મિ. હુસેનભાઈ લાલજી, એમ. એલ. સી., ડૉ. ગિલ્ડર, એમ. ડી., એફ. આર. સી. એસ., એમ. એલ. સી., રાવ બહાદુર ભીમભાઈ નાયક, એમ. એલ. સી., શ્રી. શિવદાસાની, એમ. એલ. સી., શ્રી. ચંદ્રચૂડ, એમ. એલ. સી., તથા શ્રી. બી. જી. ખેર, સોલિસિટર (મંત્રી) એટલા હતા. તેમણે સૂરત તથા મુંબઈથી સ્વયંસેવકો તરીકે આવેલા વકીલો મારફત ૧૨૬ સાક્ષીઓ બારડોલીમાં તપાસ્યા. આ તપાસમાં મદદ કરવા સરકારને પણ તેમણે નોતરી પણ સરકારે આમંત્રણ ન સ્વીકાર્યું. તેને પરિણામે ન્યાયની અદાલતમાં એક-તરફી કેસમાં તપાસનું જે અધૂરાપણું સ્વાભાવિક રીતે રહી જાય છે તે તેમની તપાસમાં પણ રહ્યું. પરંતુ પુષ્કળ પ્રમાણમાં અળેલા અને જેની સામે વાંધો ન ઉઠાવી શકાય એવા જ પુરાવાના આધાર ઉપર પોતાના નિર્ણયો બાંધવાની તેમણે ખાસ કાળજી રાખી. આ પુસ્તકના એક પરિશિષ્ટમાં એ સમિતિએ કરેલી તપાસના નિર્ણયો આપ્યા છે.

પોતાના પ્રખ્યાત પત્રમાં શ્રી. મુનશીએ એવી આશા દર્શાવી હતી કે આ પત્રથી “આપ નામદારમાં તથા આપની સરકારના મેમ્બરોમાં જાતે જઈને તપાસ કરવાની ધમ્મજા જાગૃત થાઓ.” ગવર્નરસાહેબને અથવા રેવન્યુ મેમ્બરને બારડોલી લાવવામાં આ પત્ર જોકે નિષ્ફળ નીવડ્યો, તોપણ આખી લડત દરમિયાન પહેલી જ વાર તાલુકાની મુલાકાત લેવાની સરકારે

બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

પ્રકરણ

કમિશનર મિ. સ્માર્ટને સૂચના કરી તે શ્રી. મુનશીના પત્રનું જ પરિણામ ગણાય. વળી બીજા અનેકની ઊંધ આ પત્રથી જ બહી.

વિશ્વિકારોમાં બીજો ઉલ્લેખ સર પુરુષોત્તમદાસ ઠાકોરદાસ અને હિંદી વેપારીઓની ચેમ્બર ઑફ કોમર્સના બીજા સભ્યોનો કરવો જોઈએ. મારી જાણ પ્રમાણે કલેક્ટરના આમંત્રણથી જૂનની શરૂઆતમાં જ સર પુરુષોત્તમદાસ કમિશનરને સૂરત મુકામે મળ્યા હતા. તેમણે શ્રી. વલ્લભભાઈને પોતાને મળવા સારુ સૂરત આવવા કહ્યું, કે જેથી કરીને કમિશનર અને સરદાર વચ્ચે તેઓ મિત્રભાવે મસલત કરાવી શકે. પણ સરદાર ખૂબ જ કામમાં રોકાયેલા હતા એટલે જઈ ન શક્યા, અને તેમણે આ લેખકને સૂરત જઈ સર પુરુષોત્તમદાસ સાથે વાતચીત કરવા મોકલ્યા. સર પુરુષોત્તમદાસને મિ. સ્માર્ટ સાથે બહુ લાંબી વાતચીત થઈ. મિ. સ્માર્ટ આ ચળવળને છૂંદી નાંખવા માટે જે પગલાં લેવાં પડે તે લેવા તૈયાર હતા, અને ચાલુ માસની આખર પહેલાં સત્યાગ્રહીઓનો મોટો ભાગ તૂટી જશે એવી સંજીન આશાવાળા જણાયા. સર પુરુષોત્તમદાસે તેમને બરાબર સમજાવ્યું કે સત્યાગ્રહીઓની સહનશક્તિનું સાચું માપ તમારી પાસે નથી, અને જમ્મીઅમલદારોએ જે ઉપાયો અપત્યાર કર્યા હતા અને પહોંચ્યાં જે વર્તણૂક ચલાવી હતી તેથી સરકાર ઠીક બદનામ થઈ ચૂકી હતી. ત્યારબાદ પોતાની ચેમ્બરના પ્રતિનિધિ શ્રી. લાલજી નારણજીએ બારડોલીના મુદ્દા ઉપર ધારાસભામાંથી રાજીનામું આપવું કે કેમ એ પ્રશ્ન તેમણે ચેમ્બરમાં ઉપાડ્યો. આ ઉપરથી સરકારનું વલણ સમજવા માટે ચેમ્બરના પ્રમુખ શ્રી. મોદીએ નામદાર ગવર્નરને કેટલાક પત્રો લખ્યા, પણ એ પત્રવ્યવહારથી કશું વળ્યું નહિ. શ્રી. મુનશીના પત્રોના જવાબમાં જે વલણ બતાવ્યું હતું તેના કરતાં પણ કડક વલણ નામદાર ગવર્નરસાહેબે ચેમ્બરના પત્રોના જવાબમાં દર્શાવ્યું. પછી નામદાર ગવર્નરને આ લડતનું સમાધાન કરવાની વિનંતિ કરવા માટે ચેમ્બરનું એક ડેપ્યુટેશન તેમની પાસે લઈ જવાને

સર પુરુષોત્તમદાસે વિચાર કર્યો. પરંતુ તેમ કરતાં પહેલાં સત્યાગ્રહીઓની ઓછામાં ઓછી માગણી શી છે તે નક્કી કરી લેવા તેઓ ગાંધીજીને સાબરમતી આશ્રમે મળવા ગયા, અને ત્યાં શ્રી. વલ્લભભાઈને પણ હાજર રહેવા વિનંતિ કરી. ગાંધીજીને મળ્યા પછી સર પુરુષોત્તમદાસ, શ્રી. મોદી તથા શ્રી. લાલજી નારણજી સાથે ડેપ્યુટેશનના રૂપમાં નામદાર ગવર્નરને મળવા પૂના ગયા. નામદાર ગવર્નર સાથેની તથા સરકારી મેમ્બરો સાથેની વાતચીત કેવી નિરાશાજનક હતી તેની વાત સર પુરુષોત્તમદાસે આ લેખકને કરી છે. સર પુરુષોત્તમદાસની અતિશય તીવ્ર ઈચ્છા હતી કે ગવર્નરસાહેબ શ્રી. વલ્લભભાઈને મસલત કરવા માટે નોતરે, જેથી ઘણી ગેરસમજની ઓખવટ થઈ જાય અને સમાધાન સત્વર થઈ શકે. પણ શ્રી. વલ્લભભાઈ જેવા ‘રેવોલ્યુશનરી’ વિધિવવાદી)ને નામદાર ગવર્નર મસલત માટે નોતરે એ સૂચના જ ત્યાં હાજર રહેલા કેટલાક જબરદસ્તોને હળાહળ ઝેર સમી લાગતી હતી. ત્યારપછી સર પુરુષોત્તમદાસની ના. ગવર્નર સાથે એક ખાનગી મુલાકાત થઈ. તેઓ સહાનુભૂતિવાળા જણાયા, પણ બધી જ વાતમાં સરકાર હાર ખાય એ વસ્તુ સ્વાભાવિક રીતે તેમને ગળે ઊતરે એમ નહોતું. ગવર્નરસાહેબનો ઓછામાં ઓછો એટલેા આગ્રહ તો હતો જ કે ખેડૂતોએ વધારેલું મહેસૂલ પ્રથમ ભરી દેવું જોઈએ, અથવા છેવટે કોઈ ત્રાહિત વ્યક્તિને ત્યાં વધારા જેટલી રકમ અનામત મૂકવી જોઈએ, ત્યારપછી જ ફરી તપાસ આપવામાં આવે. મુંબઈ પાછા આવીને સર પુરુષોત્તમદાસ શ્રી. વલ્લભભાઈને મળ્યા અને મુલાકાતમાં બનેલી બધી હકીકત કહી સંભળાવી. બન્નેને લાગ્યું કે સરકાર અને સત્યાગ્રહીઓ વચ્ચે કોઈ મેળ ખાય તેમ નથી.

એમ્બરમાં જે વધુ ચર્ચા થઈ તેને પરિણામે શ્રી. લાલજી નારણજીએ ધારાસભામાંથી પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપ્યું, અને રાજીનામાના પોતાના કાગળમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે નિષ્પક્ષ તપાસની માગણી સ્વીકારાય નહિ ત્યાં સુધી વધારેલા દર પ્રમાણે મહેસૂલ ભરી દેવાની માગણી કરવી એ તદ્દન ખોટું છે.

આરઝેલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

આ સ્થળે મરહૂમ મિ. બી. એફ. માદનનું નામ આપવું યોગ્ય ધારું છું. એમણે આ લડતને અંગે કરેલું કામ લાગ્યે જ કાંઈ જાણતું હશે, પણ આ લેખક જાણે છે. એમણે એક વિચક્ષણ આંકડાશાસ્ત્રી તરીકે શ્રી. જયકરના આંકડાની વ્યર્થતા એક સમર્થ નોંધમાં સિદ્ધ કરી આપી. જ્યારે બ્રૂમરીડ કમિટી આગળ અમે પુરાવો રજૂ કરતા હતા ત્યારે પેલા આંકડાની વ્યર્થતા સિદ્ધ કરવાને માટે અને લાવોને વિષે જુબાની આપવાને માટે કમિટી આગળ રજૂ થવાની તેમણે તૈયારી ખતાવી હતી.

આ બધાની વિષ્ટિથી સરકાર સમાધાન માટે કેટલી તૈયાર થઈ હશે એ કહેવું બહુ મુશ્કેલ છે. લોકો તો વિષ્ટિની વાતોથી મલકાતા નહોતા કે ગભરાતા પણ નહોતા. સરદારે તેમને અનેકવાર સંભળાવ્યું હતું :

“કેરીનું ફળ કવખતે તોડશે તો તે ખાટું લાગશે, ફાંત અંખાઈ જશે, પણ તેને પાકવા દઈશું તો તે આપોઆપ વૂટી પડશે અને અમૃત સમું લાગશે. હજી સમાધાનીનો વખત આવ્યો નથી. સમાધાની ક્યારે થાય ? જ્યારે સરકારની મનોદશા બદલાય, જ્યારે તેનો હૃદયપલટો થાય, ત્યારે સમાધાની થાય. ત્યારે આપણને લાગે કે તેમાં કંઈ મીઠાશ હશે. હજી તો સરકાર ઝેરવેરથી તળેડપર થઈ રહી છે.”

સ્નેહીઓને પણ તેમણે વારંવાર સંભળાવ્યું હતું કે ઉતાવળ ન કરો, પ્રજામાં આટલું ચેતન આવ્યું છે તેના ઉપર પાણી ન રેડો.

પણ આ વિષ્ટિઓનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ કંઈ આવ્યું હોય કે ન આવ્યું હોય એટલું તો ચોક્કસ છે કે સરકાર જે ચળવળને રાજદ્વારી ગણતી હતી, અને જેના નેતાને નોકરશાહીના કેટલાક સ્તંભો ‘વિધવવાદી’ તરીકે નીંદતા હતા, તેવી ચળવળમાં પોતપોતાના ધીકતા ધંધામાં મશગૂલ એવા પ્રસિદ્ધ પુરુષોએ આટલો રસ લીધો એ દેશના રાજકીય જીવનમાં થયેલી અદ્ભુત પ્રગતિનું અચૂક ચિહ્ન હતું.

નિષ્પક્ષ સાક્ષીઓ

“બારડોલીની લડતના પક્ષમાં આખી પ્રજાનો મત એકધારો નેવો વહો છે તેવો પહેલાં કોઈ લડતમાં વહો નહોતો.”

પોતપોતાના ધંધામાં મશગૂલ એવા મુંબઈના આગેવાનોએ બારડોલીની લડતમાં સક્રિય રસ લીધો એ એક નોંધવાલાયક વસ્તુ હતી જ, પણ તેના કરતાં પણ કદાચ વિશેષ નોંધવાલાયક વિનીત દલના ઉત્તમમાં ઉત્તમ પુરુષો આ લડતને ટેકો આપવામાં આગળ પડ્યા એ ગણાય. એની પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે ભેદ દર્શાવવો હોય તો એમ કહી શકાય કે વિષ્ટિકારોએ જે રસ લીધો તે વિશેષ કરીને માનવદયાબુદ્ધિથી લીધો હતો, જ્યારે વિનીત વર્ગે જે રસ લીધો તે વિશેષ કરીને ન્યાયની દૃષ્ટિએ લીધો હતો. વિષ્ટિકારોના હેતુ લડતને ટેકો આપવા કરતાં, સત્યાગ્રહીઓને તેમના ઉપર પડતાં કષ્ટોમાંથી અને પરિણામે વિનાશમાંથી ઉગારી લેવાનો વિશેષ કરીને હતો, જ્યારે વિનીતોએ તો લડતનો અભ્યાસ કરી લડતના ન્યાયીપણા વિષે પોતાની સાખ પૂરી, તેટલે અંશે સત્યાગ્રહીઓને ટેકો આપ્યો, અને પછી અળગા રહ્યા. આજ-કાલની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓમાં બારડોલીની લડત જ એક એવી ચર્ચાગર્ભ કે જેમાં વિવિધ પક્ષના તથા ભિન્ન ભિન્ન વિચારો અને આભપ્રાયો ધરાવતા સહુની સહાનુભૂતિ મળી હોય.

જૂનના ત્રીજા અઠવાડિયામાં પંડિત હૃદયનાથ કુંઝરુ, ‘સર્વન્ત ઓફ ઇડિયા’ના તંત્રી શ્રી. વઝે તથા શ્રી. અમૃતલાલ ઠક્કર, ત્રણે ભારતસેવાસંઘના સભ્યો, લડતનો પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ કરવા ખારડોલી આવ્યા. તેમની પાસે સેટલમેન્ટ અમલદારોના રિપોર્ટો હતા જ અને તેમનો તો તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો. પણ સત્યાગ્રહીઓના આંક્ષેપો તથા તપાસ માટેની તેમની માગણી વાજબી છે કે કેમ તે તપાસવા તેઓ ગામડાંમાં ફર્યા. શ્રી. મુનશી કરતાં પણ તેમનું દષ્ટિબિન્દુ વિશેષ તટસ્થ હતું. લોકોએ વેઠેલાં કષ્ટો તથા તેમની વીરત્વભરેલી લડતનો અભ્યાસ કરીને તેનું પરિણામ તો શ્રી. મુનશીએ બહાર પાડ્યું હતું અને તેમાં તેમના કરતાં બીજા કોઈ વધુ કેરી શકે તેમ નહોતું. આ વિનીત નેતાઓએ તાલુકાની સ્થિતિનું વર્ણન કરવાનું માથે નહોતું લીધું. તેમને તો નવી આકારણીપૂરતી જ તપાસ કરવી હતી. તેમના પર્યાટન દરમ્યાન તેમની સાથે ગામડાંમાં ફરનારા સ્વયંસેવકે ખાદીથી લોકોને કેવો લાભ થયો છે એ બતાવવા ખાદીનું કામ જ્યાં થતું હતું તે વિભાગની મુલાકાત લેવાનું તેમને સૂચવેલું, પરંતુ તે માગણીનો તેમણે આભાર સાથે ધનકાર કર્યો. આ તટસ્થતામાં તેમની તપાસનું તથા તેઓ જે નિર્ણયો ઉપર આવ્યા તેનું મૂલ્ય રહેલું છે.

તેમનું નિવેદન તેમની શાંત નિષ્પક્ષ વિચારસરણીને છાજે એવું હતું. તેમાં નિરર્થક એક પણ વીગત નહોતી કે એક પણ વિશેષણ નહોતું. અને બની શકે તેટલું તે સંક્ષિપ્ત હતું. તેઓએ ચાર પ્રશ્નોનો વિચાર કર્યો: એક, જમીનના માલિકો પોતાના ખેડૂતો પાસેથી જે ગણાત લે છે તેનો આધાર લઈને વધારો સૂચવાયેલો હોવાથી ખેડૂતોએ ભરેલાં ગણાતનાં જે પત્રકો તૈયાર થયાં છે તે આર્થિક દૃષ્ટિએ વાજબી દર ઠરાવવામાં મદદરૂપ થઈ પડે. તેટલી કાળજીથી તૈયાર થયાં છે કે કેમ તે નક્કી કરવું અતિશય મહત્વનું છે, અને જો એ પત્રકો ગંભીર ખામીવાળાં જણાય તો તે ઉપરથી દોરેલા બધા નિર્ણયો બિલકુલ નકામા ગણવા જોઈએ; બીજો, ખુલ્લી હરીશાધથી નક્કી થતાં ગણાતોને મહેસૂલના આધાર તરીકે ગણવાની નીતિ અખત્યાર કરતાં પહેલાં એટલું નક્કી કરવું.

આવશ્યક છે કે કુલ ખેડાણ જમીનનો કેટલામો ભાગ રોકડ ગણોત આપતા ખેડૂતોના હાથમાં છે; ત્રીજો પ્રશ્ન એ છે કે આકારણીની જૂની મુદત દરમિયાન ગણોતના દરમાં જે વધવટ થઈ હોય તે તપાસવામાં અપવાદરૂપ વર્ષોનાં ગણોતો બાદ કર્યાં છે કે નહિ; ચોથો, મહેસૂલના નવા દર નક્કી કરવા માટે માત્ર ગણોત ઉપર જ આધાર રાખવાનું લેંડ રેવન્યુ કોડ તથા સેટલમેન્ટ મેન્યુઅલની રૂએ કેટલે દરજ્જે વાજબી ગણાઈ શકે એમ છે.” કોડનો તથા મેન્યુઅલનો અભ્યાસ કરીને તથા ઘણાં ગામોમાં પોતે પ્રત્યક્ષ તપાસ અને પૂછપરછ કરીને તેઓ નીચેના નિર્ણયો ઉપર આવ્યા :

૧. ગણોતનાં પત્રકમાંથી વ્યાજી ગણોતના દાખલા, શરતી વેચાણના દાખલા તથા પૂરાં વસૂલ નહિ થયેલાં ગણોતના દાખલા બાદ નહિ કરેલા હોવાથી, તેમજ ખાતેદારે જાતે જમીનમાં જે સુધારા કર્યા તેને લીધે જે વધુ ગણોત બેપજે તેમાંથી સુધારાને કારણે બેપજનો વધારો લેંડ રેવન્યુ કોડની ૧૦૭મી કલમ પ્રમાણે બાદ કરવો જોઈએ તે પણ બાદ નહિ કરેલો હોવાથી ગણોતનાં પત્રકો ગંભીર ખામીવાળાં ગણાય.

૨. રોકડ ગણોતે અપાયેલી જમીન ૨૦ ટકાની આસપાસ ગણાય, અને સને ૧૮૯૫માં ‘૯૪ ટકા જમીન ખાતેદારે જાતે જ ખેડતા હતા,’ તે હકીકત ધ્યાનમાં લઈએ તો ગણોતે ખેડાતી જમીનનું આજનું પ્રમાણ ૩૦ ટકા ગણવું એ બહુ ગેર-વાજબી રીતે મોટું પ્રમાણ છે.

૩. રેવન્યુ મેમ્બરે પોતે જ બહાર પાડેલી યાદી મુજબ ૧૯૧૮-૧૯થી ૧૯૨૪-૨૫નો ભાવના ઉછાળાનો સમય કોઈ પણ જાતની ગણતરીમાં નહિ લેવાવો જોઈએ.

૪. સેટલમેન્ટ કમિશનરે પોતાના ‘એકમાત્ર સાચા એધાણ’ તરીકે અપૂરતા અને ચાબ્યા વિનાના ગણોતના આંકડા ઉપર, પરોક્ષ તપાસનાં પરિણામો ઉપર અંકુશ તરીકે વાપરવા માટે નહિ પણ ખેતીના ખર્ચમાં જે વધારો થયો છે તે વિચારવું જ ન પડે અને તે માટે કોઈ બાદ ન કરવું પડે તે માટે આધાર રાખ્યો છે. વળી (સેટલમેન્ટ મેન્યુઅલના શબ્દોમાં કહીએ તો) ‘વધારો

બહુ ભારે થઈ જતો અટકાવવા ખાતર નહિ, પણ વધારો કરવા માટે જ તેણે આ આંકડાનો ઉપયોગ કર્યો છે.

ઉપરના નિર્ણય ઉપર પોતે આવેલા હોવાથી શ્રી. કુંઝરુ, વડે અને ઠક્કર એ અભિપ્રાય ઉપર આવ્યા: ‘ફરી તપાસની માગણી સંપૂર્ણ રીતે ન્યાયી છે,’ અને ‘વીરમગામ તાલુકાની થયેલી નવી આકારણીનો ફરી વિચાર કરવાનું સરકારે બહાર પાડ્યું છે એટલે બારડોલીની આકારણીનો પણ ફરી વિચાર કરવાનો કેસ જવાબ ન આપી શકાય એવો મજબૂત બને છે.’

શ્રી. વડેએ એક વિશેષ નોંધ પણ બહાર પાડી હતી, જેમાં તેમણે ‘બારડોલીની વર્તમાન લડત શુદ્ધ આર્થિક લડત છે અને સામુદાયિક સવિનય લંગના એક અંગરૂપ નથી’ એ વસ્તુ ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો. ‘મારી તપાસથી મને સંતોષ થયો છે કે આ પ્રવૃત્તિના સંચાલકો બારડોલીના ખેડૂતોને જે ફર અન્યાય થયેલો તેઓ સાચી રીતે માને છે તે દૂર કરવા માટે પોતાથી બને તેટલો પ્રયત્ન કરવા ઉપરાંત બીજા કોઈ પણ હેતુથી આ લડત આગળ ચલાવવા પ્રેરાયેલા નથી. આ લડતમાં વ્યાપક રાજદ્વારી હેતુ બિલકુલ નથી, છતાં તેવા હેતુનું સરકાર આરોપણ કરે છે તે અતિશય અયુક્ત અને અન્યાયી છે.’

આ નિવેદને જુદાજુદા રાજદ્વારી પક્ષના નેતાઓ ઉપર બહુ અસર કરી. હિંદી વર્તમાનપત્રોમાંથી થોડાંક દ્યુપત્રુ હતાં તેમની પણ સહાનુભૂતિ સત્યાગ્રહીઓ પ્રત્યે તથા લોકોની માગણીના વાજબીપણા વિષે તેમજ ઓછામાં ઓછું અમુક તો તેમને મળવું જ જોઈએ એ વિષે વિનિત પક્ષ સુદ્ધાં બીજા મંડળોનો મત સંગઠિત કરવામાં બીજા કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં વિશેષ ધ્યાનો આ નિવેદને આપ્યો. આ સંબંધમાં શ્રી. મણિલાલ કોઠારીએ કીધેલો તનતોડ પ્રયત્ન અહીં નોંધવાજોવો છે. તેઓ અનેક પક્ષના નેતાઓને મળ્યા, તેમને બારડોલીના કેસથી અને બારડોલીની પરિસ્થિતિથી વાકેફ કર્યા. આનું સુંદર પરિણામ આવ્યું. એક પછી એક આ દરેક નેતાએ પોતાના વિચાર વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા, અને પ્રબળ એ જ સંબંધમાં વિચારતી કરી મૂકી. પંડિત મોતીલાલ નેહરુએ

છાપાં જોગી એક લાંબી યાદી બહાર પાડી તેમાં કહ્યું : “હું એમ સમજ્યો છું કે મુંબઈ સરકાર ફરી તપાસ આપવા તો તૈયાર છે, પણ તપાસ આપતાં પહેલાં વધારેલું તમામ મહેસૂલ ભરાઈ જવું જોઈએ એવો આગ્રહ રાખે છે. સરકારનું આ વલણ બહુ વિચિત્ર લાગે છે. જે વધારો પ્રથમ દર્શાવે જ ખોટો અને અન્યાયી હોય અને તેનો ફરી વિચાર થવાની જરૂર હોય તો એ વધારો વસૂલ કરવાની માગણી કરવી એ તદ્દન અબુગતું અને ન્યાયવિરુદ્ધ છે.”

સર અલી ઇમામે પોતાનો મત જાહેર કર્યો કે ખારડોલીમાં ઊભી થયેલી ગંભીર પરિસ્થિતિનું નિરાકરણ “બન્ને પક્ષના પ્રતિનિધિઓવાળી સમિતિ નિમાય તો જ આવી શકે.” એટલો જ અસંદિગ્ધ અને તેની સંક્ષિપ્તતાને લીધે કદાચ વધારે અસરકારક અભિપ્રાય શ્રી. ચિંતામણિનો હતો. તેમણે આખા પ્રશ્નનો વિચાર શુદ્ધ વ્યવહારદૃષ્ટિથી કર્યો. તેમણે કહ્યું : “જનસ્વભાવ એટલો આડો અથવા ઊંઘણુધિયો ન જ હોય કે આટલા બધા ગરીબ માણસો આવી જબરદસ્ત સરકાર જેની મરજી એ જ કાયદો છે અને જેનો કાયદો ઘણીવાર તેના અવિવેકનો સબ્ય પર્યાય છે, તેની સાથે વિનાકારણુ લડત ઉપાડે, જે લડતમાં તેમને લાભ કશો નથી પણ ગુમાવવાનું સર્વસ્વ છે.” તેમણે તો કહ્યું : “જેઓ પોતાની ફરિયાદના ન્યાયીપણા ખાતર આટલું ભયંકર દુઃખ વેઠવા તૈયાર થયા છે તેઓ વાજબી રીતે વધારો રદ કરવાની જ માગણી કરી શકે, પરંતુ ખારડોલીના ખેડૂતોના કેસના સળગપણાનો તથા મધ્યમસરતાનો એ તો પુરાવો છે કે તેઓ મહેસૂલમાં સીધો ઘટાડો કરવાની જ માગણી કરવાને બદલે સ્વતંત્ર અને કેવળ સરકારી અમલદારોની સમિતિથી ભિન્ન એવી તટસ્થ તપાસસમિતિની જ માગણીથી સંતોષ માને છે. સરકાર આવી તપાસ આપવાની આનાકાની કરે છે તેમાં તેના પોતાના કેસનું પોકળપણું અને નબળાપણું ઉઘાડું પડે છે. તપાસ આપવામાં આવે તે પહેલાં સરકાર વધારેલું મહેસૂલ ભરી દેવાની માગણી કરે છે તે તો એક ફારસ જ છે.” પણ આથી એક ડગલું આગળ વધીને તેમણે જાહેર કર્યું કે ખારડોલીનો સત્યાગ્રહ ‘કાયદેસર ચળવળ’ના અર્થની

આરડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

અંદર આવી શકે છે અને વિનીત પક્ષના સિદ્ધાંતોથી એ જરાયે અસંગત નથી. સર તેજબહાદુર સપ્રુએ કહ્યું: “સરકારની પ્રતિષ્ઠા ખાતર મને તો આવશ્યક જણાય છે કે મહેસૂલના વધારાના સંબંધમાં આરડોલીના લોકોની જે ફરિયાદ છે તેને વિષે જ નહિ પણ મહેસૂલ વસૂલ કરવા માટે તથા પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે લેવામાં આવેલાં પગલાંના સંબંધમાં જે આક્ષેપો થાય છે તે વિષે પણ તપાસ કરવા એક સ્વતંત્ર સમિતિ નિમાવી જોઈએ.”

વિદુષી એસંટને પણ આરડોલી સત્યાગ્રહની ન્યાયતા વિષે કશી શંકા જણાઈ નહિ, અને અનેકવાર તેમણે લડતને ટેકા આપ્યો હતો.

આખા દેશનાં હિંદી વર્તમાનપત્રો તો સત્યાગ્રહીઓની તરફેણમાં જ હતાં. એંગ્લો-ઇન્ડિયન પત્રોમાં મુંબઈના અર્ધસરકારી પત્રના અપવાદ સિવાય બહારનાં ધણાંખરાં વર્તમાનપત્રો તટસ્થ અથવા મૌન હતાં. પરંતુ નોકરશાહીનો હમેશાં પક્ષ કરવાની એંગ્લો-ઇન્ડિયન પત્રોની બેઠ્ઠી પ્રથા આ વખતે અલ્લાહાબાદના ‘પાયોનિયર’ અને કલકત્તાના ‘સ્ટેટ્સમેન’ પત્રે તોડી અને આરડોલી સત્યાગ્રહને બંનેએ ટેકા આપ્યો. ‘પાયોનિયર’ લખ્યું: “મુખ્ય મુદ્દો કબૂલ કરવો જ જોઈએ અને તે વિનાવિલંબે કબૂલ કરવો જોઈએ કે આરડોલીની લડતનો કોઈ પણ નિષ્પક્ષ અને જેની પાસે સ્પષ્ટ હકીકતો આવી ગઈ હોય તેવો નિરીક્ષક એ નિર્ણય ઉપર આવ્યા વિના રહી શકે એમ છે જ નહિ કે ન્યાય ખેડૂતોના પક્ષમાં છે, અને નિષ્પક્ષ ન્યાયસમિતિ આગળ વધારેલા મહેસૂલની તપાસ કરાવવાની તેમની માગણી ન્યાયી અને વાજબી છે.”

ઉંઘમાંથી જાગ્યા

“એમ માનજો કે ઘાસના જંગલમાં ચિનગારી પડી છે, અને તમે જોટલું લાંબું કરશો તેટલું જોખમ તમને છે. પ્રભુ તમને એ જોખમમાંથી બચાવે.”

બા રડોલીમાં હવે કટોકટીની પરિસ્થિતિ તૈયાર થઈ રહી હતી, અને અનેક દિશામાંથી કામ કરનારાં અનેક બજો આ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી રહ્યાં હતાં.

એક તરફ સ્થાનિક સરકારી અમલદારોનાં કારસ્થાન. પદાણો તો ખૂબ જીમરાણ થયું એટલે મોડાવહેલા પણ ખેંચી લેવામાં આવ્યા. જખીનું કામ લગભગ અંધ હતું, પણ જખીઅમલદારો કોકોકોકવાર કાંઈક લૂંટ લાવીને પોતાની હાજરી જાહેર કરતા. પકડેલી બધી બેંસો પાણીને મૂલે સરકારી આડતિયાઓને વેચાયા કરતી હતી. કેટલીકવાર પકડીને વેચેલી બેંસ ખાતે થયેલું ખર્ચ બાદ કરતાં એક બેંસને પેટે ચાર કે સાડાચાર રૂપિયા મળે આપવામાં આવતા, અને તે મહેસૂલપેટે જમા લઈને તેની પાવતીઓ પહોંચાડવામાં આવતી. ખેડૂતો આ પાવતીને દાઝ્યા ઉપર ડામ જેવી ગણી ફેંકી દેતા.

બીજી તરફ ૧૯મી જૂન ગઈ એટલે જમીન ખાલસા કરવાની તારીખ વીતી ગઈ. હજારો ખાલસા નોટિસો તો નીકળી ચૂકી હતી જ, લગભગ અઢારઐગણીસ ગામે જમીન ખાલસા પણ જાહેર થઈ ચૂકી હતી. છતાં લોકોને કશી પડી નહોતી. લોકો જમીન ખેડવાની તૈયારી કર્યે જતા હતા, ખાલસા જાહેર થયેલી

જમીન ઉપર સરદારે પોતાની દીકરી મણિબહેન, શ્રી મીડુબહેન અને શ્રી ભક્તિબહેન એમ ત્રણ વીરરમણીઓને જમીન આંતરીને બેસાડી દીધી હતી, અને રાજરોજ સરદાર પોતાના ભાણેશમાં જમીન વેચાતી લેનારની અને ખાલસા કરનારની ઉપર તીક્ષ્ણ વાગબાણ ફેંકે જતા હતા: ‘કોઈ ધાસલેટવાળો કે તાડીવાળો પરાઈ જમીન પચાવી લેવા આવે તેથી શું? એ તો વ્યભિચારીનું કામ છે. ધાસલેટવાળો તો શું પણ ચમરબંધીઓ પણ આ જમીન નહિ પચાવી શકે એ લખી રાખજો;’ ‘કહે છે કે પોલીસમાં ખૂબ માણસો આવી રહ્યા છે. છોને પોલીસ લાવે, લશ્કર લાવે, જમીનો ત્યાંની ત્યાં રહેવાની છે, અને ખેડૂતો પણ ત્યાં ને ત્યાં રહેવાના છે;’ ‘પોલીસ ને અમલદારને શા સારું હેરાન કરો છો? તાલુકામાં એમને બિલા રહેવાનું તો ઠેકાણું નથી. જે ધડીએ વરસાદ પડ્યો તે ધડીએ ખેડૂતના દીકરા સિવાય કોણ અહીં રહી શકવાનું છે?’ ‘વેચાણ છે જ ક્યાં? એ તો ખેડૂતો ઉપર વેર લેવા ને તેમને પાયમાલ કરવા બેચાર સ્વારથી આ નાગાઓને બિલા કરીને તેમને જમીન આપી છે. તો હું કહું છું કે ખેડૂતનો ચાસેચાસ પાછો નુહિ અપાય ત્યાં સુધી લડત બંધ થવાની નથી.’

અને ખરે જ આખા તાલુકામાંથી માત્ર એક દારૂ ખરીદનાર પારસી મળ્યો, પણ બીજી કોઈ વસ્તુ ખરીદનાર કોઈ તાલુકાવાસી મળ્યો નહોતો. આજ સુધી સ્માર્ટસાહેબને આવવાની જરૂર ન જણાઈ, પણ હવે તો આ ખેડૂતો શું કરવા બેઠા છે એ જોઈ આવું એમ એમને પણ થયું, અને સ્પેશ્યલ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટની સાથે તેઓ તાલુકાના રંજરાગ જોવાને આવ્યા. સરકારે જ તેમને મોકલ્યા એમ કહેવું કદાચ વધારે વાજબી હશે.

જેમણે જમીનમાં ચાસ મૂક્યા હતા, પણ જેમને ખાલસાની નોટિસ મળ્યા છતાં જેમની જમીન ખાલસા બહાર થઈ નહોતી તેમને માટે સરકારે નવો જ રસ્તો કાઢ્યો હતો. સરભોણના લોકોએ ખેડ શરૂ કરી દીધી હતી એટલે જમીનઅમલદારે બહાર કર્યું: ‘સરભોણની કોટન સોસાઇટીના સભ્યોએ ઘેલાભાઈ પરાગજીના નવસારીના જીનમાં જે કપાસ વેચેલો તે ત્યાં જમ

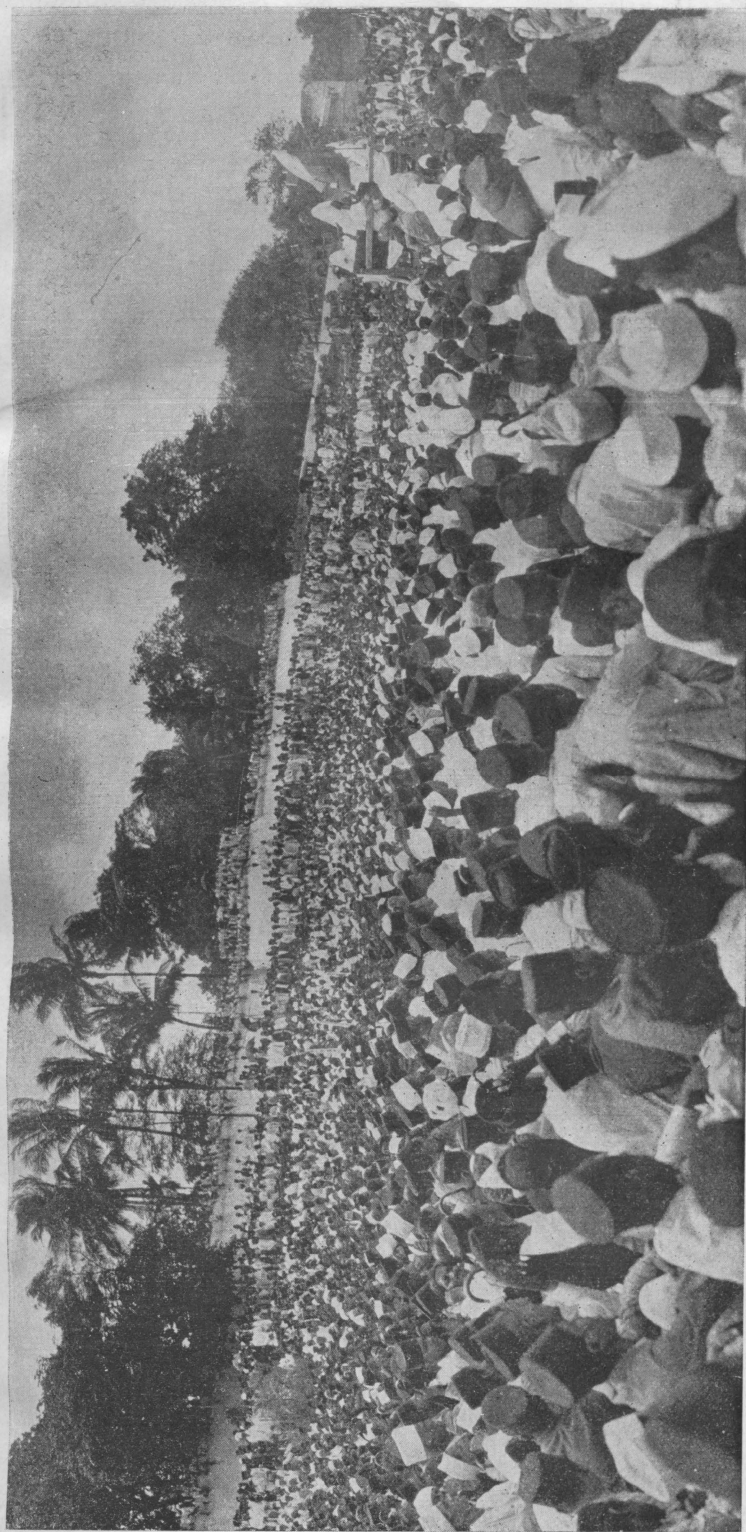
કરીને તેના વેચાણના રૂ. ૩,૨૬૬-૩-૧ તે સંચોના ખાતામાં બાકી મહેસૂલખાતે જમા કરવામાં આવ્યા છે, એટલે હવે તેમને ચોત-ખોતાની જમીન ખેડવાની છૂટ છે. ખાતેદારો તો આ નોટિસથી ચકિત જ થયા, કારણ તેમને તો જીનના માલિકને જે કપાસ પોતે વેચેલો તેનાં પૂરાં નાણાં મળી ચૂક્યાં હતાં. આ જ પ્રમાણે વાંકાનેર તથા બીજાં ગામોના કેટલાક ખેડૂતોને નોટિસો મળી કે તમારું મહેસૂલ ભરાઈ ગયું છે. પ્રકાર એવો બનેલો કે બારડોલીના એક જીનના માલિક શ્રી. નારણજી દુર્લભે આ ખેડૂતોનો કપાસ કોટન સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મારશલ સૂરતના કોઈ એ વેપારીઓને વેચેલો. વેપારીઓ પાસેથી કોટન સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મારશલ નાણાં નારણજી દુર્લભને મળે અને તે ખેડૂતોને આપી દે. પણ સરકારે તો કોટન સુપરિન્ટેન્ડન્ટને ત્યાં રૂ. ૭૩,૦૦૦ ની એ રકમને રોકી ખેડૂતોની બાકી ખાતે જમા કરી લીધી. ચોખ્ખી રીતે નાણાં ગેરકાયદે ઉચાપત કરવાનો આ ગુનો ગણાય. વળી એ કાર્યમાં રહેલું મનસ્વીપણું અને ભયંકર અન્યાય તો બાબુએ રહ્યાં, પણ ક્યા ખેડૂતનો કેટલો કપાસ જીનના માલિકને ત્યાં વેચાયો છે તેની પણ સરકારે ખાતરી કરવાની તસ્દી લીધી નહોતી.

બીજી તરફથી લડતના નિષ્પક્ષ સાક્ષીઓ રોજ ને રોજ નવી અને સ્વતંત્ર તપાસસિત્તિ નીમવા માટે સરકારને દબાણ કરી રહ્યા હતાં. વર્તમાનપત્રો પણ રોજરોજ બારડોલીનો વહીવટ જેમના હાથમાં હતો તે સ્થાનિક અમલદારોની દુષ્ટ રીતિઓ ઉઘાડી પાડી રહ્યાં હતાં, અને આખા હિંદુસ્તાનમાં લોકમતની અપૂર્વ જગૃતિ થઈ રહી હતી.

બ્યાં જોઈએ ત્યાં પ્રચંડ સભાઓ, ઊભરાતો ઉત્સાહ. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે મુંબઈના યુવાનોએ સત્યાગ્રહ ૪૩ માટે રૂ. ૨૫,૦૦૦ એકઠા કર્યા હતા. આ ઉપરાંત સભાઓ અને સાહિત્યપ્રચાર મારફત લડતની બાબતમાં લોકોને જ્ઞાનપૂર્વક રસ લેતા કરવામાં તેઓ સારી મદદ કરી રહ્યા હતા. સૂરત અને અમદાવાદના યુવકસંઘો પણ પાંછળ નહોતા પડ્યા. અમદાવાદના યુવકસંઘે માંહોમાંહે જ ઉઘરાણું કરીને રૂ. ૧,૦૦૦ મોકલ્યા

હતા. ગામડાંમાં તમામ જ્ઞાતિના અને જાતિના લોકો હલમલી બિઠ્યા હતા. બ્રાહ્મણવર્ગ જેમનું શબ્દચિન્તન સૌ જાણે છે અને જેઓ તમામ રાષ્ટ્રીય ચળવળો વિષે બેદરકાર હોય છે તેમણે પણ પોતાના પૂર્વગ્રહોનો ત્યાગ કરીને લડતમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો. જેમણે રાજનામાં આખ્યાં તેમાંના ધણીખરા તલાટીઓ બ્રાહ્મણો હતા. આરડોલીની નજીક જ આવેલા જલાલપુર તાલુકાના બ્રાહ્મણોએ આરડોલી સત્યાગ્રહના વિજયને અર્થે મહારુદ્રયજ્ઞ આરંભ્યો, અને તેની પૂર્ણહુતિને દિવસે તેમાં હાજર રહેવા શ્રી. વલ્લભભાઈને નોતર્યા. અસ્પૃશ્યતા વિષેના જેમના અભિપ્રાય જાણીતા હતા અને જેઓ બ્રાહ્મણોના ઉપર ઘણીવાર પ્રહારો કરી ચૂકેલા હતા એવા સરદારને આ મહારુદ્રમાં નોતરવા, અને મહારુદ્રને આગે ચડેલા અધી આવક ભૂદેવોએ તેમને દાન કરવી એમાં લોકજગતની પરાકાષ્ઠા દેખાતી હતી.

લોકોના ઉત્સાહનું પૂર સર્વત્ર વધ્યું જ જતું હતું. સૂરત જિલ્લા ખરિષદનો સવિસ્તર ઉલ્લેખ આમલા પ્રકરણમાં થઈ ગયો છે. પછી ભરૂચમાં પરિષદ ભરાઈ, નડિયાદમાં ભરાઈ અને અમદાવાદમાં ભરાઈ. દરેક સ્થાને હળરો માણસોની હાજરી, હળરો રૂપિયાનાં ઉધરાણાં. ભરૂચમાં શ્રી. નરીમાન પ્રમુખ અને નડિયાદ તથા અમદાવાદમાં શ્રી. ખાડીલકર અને કેલકર. આ ‘બહારના’ પ્રમુખો બહારના તાલુકામાં પણ આરડોલીના જેવી જ સ્થિતિની વાતો કરતા જણાતા હતા, અને સરદાર તો નિશ્ચિંત બની પોતાનાં ભાવી સ્વપ્નાં દરેક પરિષદમાં વધુ વધુ સ્પષ્ટતાથી પ્રગટ કરતા જતા હતા. નડિયાદમાં કહે: ‘મણુ ઘઉં બી બને છે, જમીનમાં સડી ફાડી જાય છે અને તે ઉપર અઢળક પાક પાકે છે. આરડોલીને તેવું બિયાવું થવા હું કહી રહ્યો છું, ને તમારો પણ તેને અંગે ધર્મ બોલો થશે ત્યારે તે જ બતાવીશ.’ ભરૂચમાં કહ્યું: ‘જો સરકારની દાનત જમીન પર હોય તો હું તેને ચેતવું છું કે આવતી મોસમે હું એક છોડેથી બીજે છોડે સળગાવીશ પણ એક પૈસાં એમ ને એમ ન આપવા દઉં.’ અમદાવાદમાં કહ્યું: ‘તમને ગુમાન હશે કે આપણી પાસે રાવણ કરતાં વધારે સંપત્તિ છે.

એ સમયની સૂરતની એક સભા

પણ રાવણુ બાર મહિના સુધી એક વાડીમાં પુરેલી અબજાને વથ નહોતો કરી શક્યો, અને એનું રાજ્ય રોળાઈ ગયું હતું. અહીં તો એંશી હજાર સત્યાગ્રહીઓ છે, તેમની ટેક છોડાવી શકનાર કોણ છે?’ જ્યાં શ્રી. વલ્લભભાઈ જવાના હોય ત્યાં લોકો ઘેઘા થઈ તેમને સાંભળવા જતા હતા શ્રીમતી શારદાબહેને તેમને વિષે એલતાં કહેલું: ‘તેમનો એકેએક બોલ અંતરના ઊંડાણમાંથી જ આવતો લાગે છે. વલ્લભભાઈ ઇશ્વરી પ્રેરણાથી બોલે છે. પરિસ્થિતિ તેમને વાચા આપે છે, અને સાંભળનારને ઉચ્ચ ભૂમિકામાં લઈ જાય છે.’ આખા ગુજરાતમાં એમને વિષે એવી સ્થિતિ થઈ પડી હતી કે

सर्वे वाञ्छन्ति तं जनाः

वेणुं मधुरनिष्पन्नं वने वनमृगा इव ।

વનમાં વનમૃગો મધુરી વેણુ તરફ આકર્ષાય તેમ સૌ તેમની વાંછના કરતું હતું. આવા માણસના પ્રતિક્ષણ વધતા જતા પ્રભાવે સરકારને બહાવરી બનાવી મૂકી.

લોકજગૃતિના આ ચડતા પૂરની સાથે શ્રી. મુનશીએ નામદાર ગવર્નરને બારડોલીનો તાદ્દશ ચિતાર આપનારો જે પત્ર લખ્યો તેની ખૂબ અસર પડી અને તેણે ઘણાંએને તેમની ઘોર નિદ્રામાંથી જાગાડ્યા. આમ જગનારમાં એક ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ હતું. શ્રી. મુનશીએ પ્રકટ કરેલી હકીકત કડવી ઝેર જેવી હતી તેને કંઈકે ભાવતી કરી શકાય તો તે કરવા માટે આ પત્ર પોતાના એક ખાસ ખબરપત્રીને બારડોલી મોકલ્યો. એ બારડોલીમાં એક દિવસ રહ્યો અને બધી હકીકતો મેળવી ગયો. તેને મળેલી હકીકતો શ્રી. મુનશીની હકીકતોને મોટે ભાગે ટેકા આપનારી હતી અને ઊલટી વધારે કડવી લાગે એવી હતી.

કોઈ પાપીને પુણ્ય ખૂંચે, સ્વચ્છંદીને સંયમ ખૂંચે, અવ્યવસ્થિતને વ્યવસ્થા ખૂંચે, સ્વાર્થીને ત્યાગ ખૂંચે, તેમ ‘ટાઇમ્સ’ના આ ખબરપત્રીને પોતાની ટેકને માટે ખુવાર થવા બેઠેલા ખેડૂતોનો નિશ્ચય ખૂંચ્યો, પડ્યો બોલ ઉઠાવી લેનારા સ્વયંસેવકોની શિસ્ત અને તાલીમ ખૂંચી, પોતાના સરદારની આંખમાંનો પ્રેમ બેઠેલો

અનનારી વીરાંગનાની ભક્તિ ખૂંચી. તેણે તો એમ માન્યું હતું કે બારડોલીના અઢીસો સ્વયંસેવકો લોકોને પૈસે તાગડધિના કરતા હશે, સ્વરાજ થાણાંમાં પડ્યા પડ્યા ઊંઘતા હશે, પણ તેની આંખ બારડોલીમાં આવીને ઊઘડી ગઈ. વલ્લભભાઈની ગેર-હાજરીમાં પણ આશ્રમમાં તો તેણે કામ, કામ ને કામ જ જોયું; સ્વયંસેવકો પણ રેંછપેંછ નહિ પણ કઠણ જીવન માળનારા જોયા, ઘણા જૂના જોગીઓ જોયા, વિદ્યાર્થીના વિદ્યાર્થીઓ જોયા. આશ્રમમાં ગરીબને પૈસે મિષ્ટાન્ન ઊડતાં હશે એવી એણે આશા રાખેલી; પણ ત્યાં તો તેણે જાડીપાતળી રોટલી અને ભાતદાળ અને કેવળ રાત્રે જ શાક મળતાં જોયાં. ગાંધીજીનો દીકરો રામદાસ પણ આ રસોડે જલદી જલદી પોતાના કાળિયા ભરી ખીજ છાવણીએ કામ પર જવાને તૈયારી કરતો જણાયો. દરરોજ મક્કત વહેંચાતી સત્યાગ્રહ પત્રિકાઓનું અર્થ થવું જોઈએ તેના કરતાં ઓછું થતું હશે એમ તેને લાગ્યું. આ બધું જોઈને એ બિચારો શું કરે? એણે આંખો ચોળી. ગામડાંમાં સ્ત્રીઓની અકૃત્રિમ નિર્વ્યાજ ભક્તિ જોઈને, તેમનાં મધુર ગીતો સાંભળીને પણ એ આભો બન્યો. એ ગીતોમાંનો રાજદોહ તેના કાનને ખૂંચ્યો, પણ તે બહેનોના અવાજમાં અને તેમનાં પ્રફુલ્લ વદનો ઉપર તેણે જે વીરતા જોઈ એ વીરતા પણ વર્ણુવ્યા વિના એનો નહિ ચાલ્યું.

ત્રીજું દૃશ્ય લોકો કેટલું કષ્ટ સહન કરી રહ્યા છે તેનું જોયું. તેણે પોકારીને કહ્યું: “એશક બારડોલીનાં ગામડાં ભયંકર તાવણીમાંથી પસાર થયાં છે.” આખો દિવસ બંધ રહેતાં ઘરોમાં પોતાનાં દોરઢાંખર સાથે સ્ત્રીપુરુષો અઠવાડિયાનાં અઠવાડિયાં સુધી શી રીતે ભરાઈ રહી શક્યાં હશે, મળમૂત્રના ત્રાસથી કેમ કોઈ રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો નહિ હોય, એ વિષે તેણે તાબુખી ખતાવી, દોરોની દુર્દશા, તેમનાં શરીર પર પડેલાં પાઠાં, તેમને થયેલા અનેક રોગો જોઈને તે થથરી ગયો. એનું રહસ્ય સમજવાની એનામાં શક્તિ નહોતી, એટલે તેણે જડતાથી ટીકા કરી કે વલ્લભભાઈએ આ દોરો ઉપર અત્યાચાર કર્યો.

આ બધું તો તેણે પોતાની મતિ અને પોતાના જાતિકુલનું પ્રમાણ આપતી ભાષામાં વર્ણવ્યું; પણ તેનાં સત્ય, અસત્ય અને કલ્પનાઓના ગોળાઓથી ભરેલા ત્રણ રિપોર્ટોમાંથી કેટલીક સાચી હકીકત તો સહેજે તરી આવી, અને તે વાંચીને ખારડોલી વિષે જાણી જોઈને આખ બંધ કરીને બેઠેલો સરકારી વર્ગ કાન ફફડાવી બેઠો થયો. આ હકીકત આ હતી:

વલ્લભભાઈ પટેલે તાલુકાના મહેસૂલી તંત્રના સાંધેસાંધા ઢીલા કરી નાંખ્યા છે; ૮૦ પટેલો અને ૧૯ તલાટીઓએ સજીનામાં આપ્યાં છે, અને હવે જે રજાખજા રાજીનામાં આપ્યા વિના બેઠા છે તે વફાદાર છે એમ માનવાનું કારણ નથી; વલ્લભભાઈએ સોડોને એવા તો બહેકાવી મૂક્યા છે કે કોઈ માનતું જ નથી કે મહેસૂલવધારો સરકાર કદી લઈ શકે; આ ઉપરાંત તાલુકાનું આશ્રયકારક સંગઠન, સ્ત્રીઓની અજબ વીરભક્તિ, સ્વયંસેવકો, છાવણીઓ, લોકોની અપાર વિદ્યભણા—એ વિષે તો હું ઉપર જણાવી ગયો તે પ્રમાણે.

આ લેખો સરકારને ધમકીરૂપ અને ચેતવણીરૂપ હતા, કેદાય સરકારને દેખાડીને લખાયેલા પણ હોય, એટલા માટે કે એવા બિહામણા ચિત્રના તાર રોઈટર વિલાયત મોકલે, અને પછી અહીં જલિયાંવાલા બાગ થાય તો બ્રિટિશ પ્રજાની આગળ સરકાર બચાવે તો દોંગ તો કરી શકે કે ખારડોલીમાં મોટો બળવો ફાટી નીકળ્યો હતો. ‘ટાઇમ્સ’ના ખબરપત્રીના પોતાના લેખનાં મથાળાં આ હતાં: ‘ખારડોલીના બેઠૂંતોનો બળવો,’ ‘ખારડોલીમાં બોલ્શેવિકમ’ વગેરે; અને સરકારને ચેતવણી હતી: ‘વલ્લભભાઈને ખારડોલીમાં સોવિયેટ રાજ્ય સ્થાપવું છે, અને એ લેનિનનો બાગ ભજવી રહ્યો છે, અને જ્યાં સુધી એ માણસનો પ્રભાવ ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી ખારડોલીમાં શાંતિ થવી અશક્ય છે.’ આનો પ્વનિ તો બેવકૂફ પણ સમજી શકે એવો હતો.

બ્રિટિશ સિંહને તેની નિદ્રામાંથી જગાડવાનું ધારેલું પરિણામ એ લેખોનું આવ્યું. આમની સભામાં ખારડોલીના સત્યાગ્રહી લોડ વિન્ટર્ટને સમીક્ષા કરી અને તેમાં જણાવ્યું કે શ્રી. વલ્લભભાઈને

પોતાની લડતમાં થોડી સફળતા મળી છે ખરી, પરંતુ હવે જે ખેડૂતો મહેસૂલ નથી ભરતા તેમના ઉપર કાયદેસર પગલાં લેવાવા માંડ્યાં છે. સર માધકલ ઓડવાયર જેવા માણસો તો ધૂંઆકૂંઆ થઈને કાપદો પૂરા જેસથી અમલમાં મુકાવો જોઈએ એવી ખૂસો પાડવા લાગ્યા.

બ્રાઈટહોલ, સિમલા અને મુંબઈ વચ્ચે કેવા તારવ્યવહાર ચાલ્યા હશે, બ્રાઈટહોલથી થયેલા દબાણને લીધે કેવા લશ્કરી વ્યૂહ રચાયા હશે એ બધા વિષે તો શું કહી શકાય? એ તો કોઈ ભવિષ્યના ઇતિહાસકારને પ્રસ્તુત સમયનાં સરકારી દસ્તર તપાસવાનાં મળી આવશે તો આરડોલીમાં સરકારની કસોટીને પ્રસંગે તેણે કેવા છૂપા ભેદ રચ્યા હતા તે ઉપર અજવાળું પડશે. પરંતુ તેમની બાહ્ય હિલચાલો ઉપરથી તેમનાં દિલમાં જે ભડક પેસી ગઈ હતી તેની ઠીક કલ્પના આવી શકતી હતી. તાલુકામાં સશસ્ત્ર પોલીસ સારી સંખ્યામાં એકઠા કરવામાં આવ્યા હતા, અને જોકે નવા નિમાયેલા પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને તો પાછો બોલાવી લેવામાં આવ્યો હતો—આવી રીતે ભડકી જઈને પગલાં લેવાની તેણે ના પાડી હતી તેથી—છતાં આ બધા ઉપરથી સરકારના ધરાદા વિષે કશી શંકા રહેતી નથી.

આમ વિવિધ બળો દરેક દિશાએથી પોતાની અસર પાડી રહ્યાં હતાં તેને પરિણામે, રેવન્યુ મેમ્બર મિ. રૂ. જાતે તપાસ કરવા અમદાવાદ ગયા હતા તેમના ત્યાંથી પાછા આવ્યા પછી સરકારી મંત્રીઓની એક ‘યુદ્ધપરિષદ’ થઈ તેને પરિણામે ૧૩ મી. જુલાઈએ ના. ગવર્નર ના. વાઇસરોયને મળવા સિમલા ગયા. લોકોના સેવક રહેવાને બદલે લોકોના સ્વામી થઈ પડેલા અમલદારોથી ગવર્નરસાહેબ બહુ વખત સુધી દોરવાયા હતા. પોતાની કારકિર્દી તેમણે એવી રીતે શરૂ કરી નહોતી. ન્યારે સર લેસલી ગવર્નરના પદ ઉપર આવ્યા ત્યારે બોરસદનો સત્યાગ્રહ ખૂબ જોસમાં ચાલી રહ્યો હતો, તે વખતે તેમણે જરા પણ વિલંબ કર્યા વિના હોમ મેમ્બર સર મોરીસ હેવર્ડને એકદમ બોરસદ મોકલ્યા હતા, અને ત્યાંની પરિસ્થિતિ ઉપર તેમનું નિવેદન માગ્યું હતું. અહીં

મુલાકાતને પરિણામે તુરત જ ત્યાં રાા લાખનો હેડિયાવેરો રદ થઈ લોકોને ન્યાય મળ્યો હતો. પણ આરડોલી વખતે સર લેસ્લી બદલાઈ ગયા હતા. પાંચપાંચ વરસ પ્રપંચી અને અષ્ટાવધાની સિવિલિયનોના સમાગમથી તેમની બધી સ્વતંત્રતા અને સૂઝ ઊડી ગઈ હતી.

આ આખી લડત દરમિયાન સરકારનો જેટલો પત્રવ્યવહાર બહાર પડ્યો તેમાં ગવર્નરસાહેબ પોતાના હાથ નીચેના સિવિલિયન અમલદારોના નચાવ્યા કેમ નાચ્યા છે, એ જ પ્રગટ થાય છે. તેમના સિમલાપ્રયાણની પત્રિકા પણ આમાંના જ કોઈ માણસે ઘડેલી હોવી જોઈએ. એ પત્રિકામાં કેવળ ગવર્નર સિમલા જાય છે, વળતાં સુરત ઊતરશે અને જેને મળવું હોય તેને મળશે, એટલું જ લખ્યું હોત તો કશા માનાપમાનનો સવાલ નહોતો, કેવળ હકીકત પ્રગટ થાત. પણ મનનું પાપ ઢાંક્યું રહેતું નથી. એ જવામાં જ રખેને પ્રજા 'નમી ગયા' એમ કહે તો તેનો કાંઈક જવાબ પણ અગાઉથી આખી દેવો જોઈએ, એ કારણે ગવર્નરસાહેબને વિષે લખવામાં આવ્યું: 'ગવર્નરસાહેબની સ્પષ્ટ ફરજ કાયદાનું સર્વોપરિપણું કાયમ રાખવાની છે, પણ શહેનશાહના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમની ફરજ એ જોવાની પણ છે કે ઘણા લોકો ઉપર ભારે સંકટ અને ત્રાસ ન પડે.' આ બધી વાણી પેલું પ્રતિજ્ઞાનું ભૂત ઉચ્ચરાવેતું હતું. જે પ્રતિજ્ઞાનું ભૂત આપણે સરકારના ઉપર લડતના અંત સુધી, સમાધાની દરમિયાન અને સમાધાની પછી પણ, સવાર થયેલું જોશું.

વિકરાળ કાળિકા

“ઢાર, મિલકત, જમીન બધું જશે, કાયદા જિંચા મુકારો. સરકાર વિકરાળ કાળિકાની પેઠે ધૂમશે, એની આંખમાંથી ખૂન ઝરશે, એ બધું જીવવાની શક્તિ હોય તો હિસાબ કરી કાઢીને આવજો.”

ના મદદાર ગવર્નર તા. ૧૬ મીએ સિમલાથી જાપડયા અને જુલાઈની તા. ૧૮મીએ સવારના સૂરત પહોંચ્યા. સૂરતના કલેક્ટરે બહાર પાડ્યું હતું કે બારડોલીના ખેડૂતો તરફથી લેખી અરજીઓ મળશે તો તેમના બાર પ્રતિનિધિઓને નામદાર ગવર્નરની મુલાકાતની પરવાનગી આપવામાં આવશે. પરંતુ ૧૮મી સુધી એકે અરજી તેમને મળી હોય એમ જણાતું નથી. ગવર્નરસાહેબ જ્યારે 'ના. વાઘસરોય સાથે સિમલામાં મસલત ચલાવી રહ્યા હતા ત્યારે શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ અમદાવાદની જિલ્લા પરિષદમાં મોટી મેદની સમક્ષ ભાષણ આપી રહ્યા હતા, અને રાવણ જેવા બળિયા સીતા જેવી સતીને સતાવતાં રોળાઈ ગયા હતા એમ સરકારને યાદ દેવડાવતા હતા. આ પરિષદના મંડપમાં જ શ્રી. વલ્લભભાઈને કમિશનર તરફથી આમંત્રણ મળ્યું કે બારડોલી સત્યાગ્રહીઓના બાર પ્રતિનિધિઓ સાથે તેઓ સૂરત મુકામે ગવર્નરસાહેબને મળે. શ્રી. વલ્લભભાઈએ તો ના. ગવર્નરના આમંત્રણને માન આપવાની પોતાની તૈયારી અને સમાધાન કરવાની પોતાની ઇચ્છા ધણીયે વખત પ્રદર્શિત કરી જ હતી. એટલે તેમણે આ આમંત્રણ તુરત સ્વીકાર્યું અને તા. ૧૮ મીની સવારે તેઓ ના. ગવર્નરને મળ્યા. તેમની સાથે શ્રી. અબ્બાસ તૈયબજી, સૌ. શારદાબહેન મહેતા, સૌ. ભક્તિલક્ષ્મી દેસાઈ, કુમારી મીઠુબહેન પીટિટ અને શ્રી. કલ્યાણજી મહેતા એટલાં લોકોનાં પ્રતિનિધિઓ તરીકે ડેપ્યુટેશનમાં હતાં.

વિકરાળ કાળિકા

સરકારની મસલત લમલમ પણ કલાક ચાલી અને વાતચીત અહીં મીઠાશથી થઈ. ત્યારપછી ના. ગવર્નરને શ્રી. વલ્લભભાઈ સાથે ખાનગી વાતચીત થઈ તેમાં ના. વાઈસરોય પણ આ દુઃખદ અસ્થિતિનો સત્વર અંત આણુવા આતુર છે એમ તેમણે જણાવ્યું. જે મુદ્દાઓ ગૌણ ગણાતા હતા, દાખલા તરીકે જમીનો પાછી સોંપી દેની, કેદીઓને છોડી દેવા વગેરે, તેના ઉપર કશો મતભેદ નહોતો. પણ વધારેલું મહેસૂલ પ્રથમ ભરી દેવાના મુખ્ય મુદ્દા ઉપર જ બધું અટકેલું લાગ્યું. રાવ બહાદુર ભીમભાઈ નાયકને ના. ગવર્નર સાથે બપોરે વાતચીત થઈ તેમાં એવું માલુમ પડ્યું કે ગૌણ મુદ્દાઓની બાબતમાં પણ મુશ્કેલી હતી. દાખલા તરીકે સરકારને પ્રતિષ્ઠાનું ઝોડ વળગાડનારાઓએ ગવર્નરસાહેબને સમજાવ્યું લાગતું હતું કે ખાલસા બહેર કરેલી જમીન ભલે પાછી અપાય પણ વેચેલી જમીન તો પાછી ન જ અપાય. એટલે જે કાંઈ ગેરસમજ થઈ હોય તો તે ટાળવા માટે શ્રી. વલ્લભભાઈને ફરી બોલાવવા તેમણે ગવર્નરને સૂચના કરી. શ્રી. વલ્લભભાઈ ના. ગવર્નરને ફરી મળ્યા અને છેક રાત પડી ત્યાં સુધી વાતો થઈ, પરંતુ ના. ગવર્નર વધારેલું મહેસૂલ ખેડૂતો પ્રથમ ભરી દે અથવા સત્યાગ્રહીઓ તરફથી કોઈ ત્રાહિત માણસ વધારા જેટલી રકમ અનામત તરીકે મૂકે એ બાબતમાં બહુ જ મક્કમ જણાયા. બીજા મુદ્દાઓ ઉપર પણ મુશ્કેલી હોય એમ જણાયું, અને સમાધાન શક્ય ન લાગ્યું એટલે શ્રી. વલ્લભભાઈ એ ના. ગવર્નરની રજા લીધી અને વિનંતિ કરી કે સરકારને જે શરતો કબૂલ હોય તે લખી મોકલે એટલે પોતાના સાથીઓ સાથે મસલત કરીને તેનો જવાબ તેઓ લખી મોકલશે. આવા સમાધાનની આવશ્યક શરતો સરકારે નીચે પ્રમાણે જણાવી :

૧. આખું મહેસૂલ એકદમ ભરી દેવામાં આવે, અથવા જૂના અને નવા મહેસૂલના તફાવતની રકમ ખેડૂતોના તરફથી કોઈ પણ વ્યક્તિ સરકારી તીન્નેરીમાં અનામત મૂકે.
૨. જમીનમહેસૂલ નહિ ભરવાની ચળવળ એકદમ બંધ કરવામાં આવે.

જે આખે શરતો સ્વીકારવામાં આવે તો આંકડાની ગણતરીમાં અમલદારોએ ભૂલ કરેલી હોવાના જે આક્ષેપો છે તે સંબંધમાં ખાસ તપાસ કરવાનાં પગલાં લેવા સરકાર તૈયાર રહે. એ તપાસ આ કેસ સાથે બિલકુલ સંબંધ નહિ ધરાવતા એવા કોઈ રેવન્યુ અમલદાર મારફત થાય અથવા તો રેવન્યુ અમલદાર સાથે એક ન્યાયખાતાનો અમલદાર પણ હોય અને હડીકત કે આંકડા સંબંધી કોઈ મતભેદ પડે તો ન્યાય-ખાતાના અમલદારનો નિર્ણય આખરનો ગણાય.

આ ‘શરતો’ થી કોણ છેતરાય? ગાંધીજીએ તો કહ્યું, ‘સરકારી હૃદય જ પિગળ્યું નથી તો પરિવર્તનની વાત જ આંકડાની? એ હૃદય તો પથ્થરથીયે કઠણ બની ગયું છે.’ શરતોમાં વિપરીત બુદ્ધિ સિવાય કશું જોવામાં આવતું નહોતું, પ્રતિષ્ઠાના ભૂતથી સરકાર હજી પછડાઈ રહેલી દેખાતી હતી. નહિ તો તો ‘આંકડાની ગણતરીની તપાસ’ની ઘેલી વાત કરે? અને વધારાના પૈસા અનામત મૂકવાની જે માંગણીને દેશમાં વિનીત પક્ષના પણ એકે નેતાએ ટેકો નહોતો આપ્યો, અરે ‘પાયોનિયર’ અને ‘સ્ટેટ્સમેન’ જેવાં અંગ્રેજી છાપાઓએ પણ ટેકો નહોતો આપ્યો. તે માંગણીને સરકાર વળગી રહી તેમાં ગાંધીજીના શબ્દોમાં કહીએ તો સરકારની કુબુદ્ધિ અને અલ્પતા તરી આવતી હતી.

સમાધાનીના પ્રયત્નના એ પાખંડને બીજા કોઈ પણ માણસે ધુતકારી કાઢ્યું હોત, અને શાંત થઈને પોતાને કામે વળગી ગયો હોત. પણ શ્રી. વલ્લભભાઈને તો સંધિનો એકે માર્ગ જ તો નહોતો કરવો. તેમણે એક કાગળ લખી સરકારને બીજા સંધિ આપી, જે કાગળની સભ્યતા અને નરમાશ સરકારને ધડો આપે એવાં હતાં. તેમણે જણાવ્યું: “તપાસ નિમાય અને તેનું પરિણામ આવે તે અગાઉ જ વધારાનું મહેસૂલ ભરી દેવાની વાત કરવી એમાં પ્રજાનો અવિશ્વાસ અને આગેવાનોની સમ્યક્ વિષે શંકા દોસી આવે છે. જે લોકો લખાડ હશે તો તેમની વલે કરવા અને તેમનો આગેવાન ખોટા માણસ હશે તો તેને પૂરતી સજા કરવા સરકારની પાસે જોઈએ તેટલી સામગ્રી છે. વધારો ભરી દેવાનો

આગ્રહ કરવાની ફરજ કાયદો સરકારને આં પાડે છે તે હું તો જોઈ શકતો જ નથી.” તેમણે એમ પણ જણાવ્યું: “જમીન-મહેસૂલના કાયદાના તદ્દન એકતરફી અને જરીપુરાણા સ્વરૂપને લગતો વિશાળ અને વધુ મહત્વનો પ્રશ્ન લોકો છેડી શકતા હતા, અને જો તેમણે તેમ કરવા ઇચ્છ્યું હોત તો તેમ કરવાનો તેમને સંપૂર્ણ હક હતો, પણ તેમણે તે પ્રશ્નને છોડ્યો જ નથી. મને તો માત્ર કાયદાની મર્યાદાની અંદર ન્યાય મેળવવામાં તેમને મદદ કરવાનું કામ તેમણે સોંપ્યું છે.” જો તપાસસમિતિ નીમવાનું કબૂલ કરવામાં આવે તો તેમાં આટલી વસ્તુઓ થવી જ જોઈએ એમ શ્રી. વલ્લભભાઈએ જણાવ્યું:

૧. સત્યાગ્રહી કેદીઓ છૂટવા જોઈએ.

૨. ખાલસા જમીન (પછી તે વેચાઈ ગઈ હોય કે માત્ર સરકારમાં દાખલ થઈ હોય) બધી તેના ખરા માલિકોને પાછી મળવી જોઈએ.

૩. ભેંસો, દારૂ, વગેરે જે જંગમ મિલકત લોકોની ફરિયાદ પ્રમાણે હસવા જેવી કિંમતે વેચી નાંખવામાં આવી હોય તેની બજારકિંમત તેના માલિકોને મળવી જોઈએ.

૪. બરતરફી તેમજ ખીજ જે કાંઈ સજા આ લડતને અંગે કરવામાં આવી હોય તે પાછી ખેંચી લેવાવી જોઈએ.

તપાસની બાબતમાં પણ કશી ગેરસમજ ન રહે એ ખાતર શ્રી. વલ્લભભાઈએ સ્પષ્ટ કર્યું કે સરકારી અમલદારોની તપાસ-સમિતિથી પણ પોતાને સંતોષ થશે, માત્ર એ તપાસ ખુલ્લી, નિષ્પક્ષ અને ન્યાયની અદાલતમાં થાય છે એવા સ્વરૂપની હોવી જોઈએ, અને એ તપાસસમિતિ આગળ લોકોને પોતાની ઇચ્છા હોય તો વકીલ મારફત પોતાનો કેસ રજૂ કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ. આમ કહીને શ્રી. વલ્લભભાઈએ સરકારને નિશ્ચિંત પણ કરી, અને સરકારને કશું કહેવાનો માર્ગ ન રાખ્યો.

વળી, સરકારને સતાવવાની અથવા હલકી પાડવાની પોતાની બરા પણ ઇચ્છા નથી એ વસ્તુ તથા સરકારને અને પ્રજાને બન્નેને માટે આખરે સમાધાન લાવવાનો એકેએક માર્ગ ગ્રહણ

કરવા પોતે તૈયાર છે એ વસ્તુ શ્રી. વલ્લભભાઈએ વળી પાછી એ કાગળમાં સ્પષ્ટ કરી.

સૂરતની મસલતના પછી પણ દરેકે દરેક પક્ષનો લોકમત તેમજ લગભગ આખા હિંદુસ્તાનનાં હિંદી તેમ જ એંગ્લો-ઇન્ડિયન વર્તમાનપત્રો સત્યાગ્રહીઓના પક્ષમાં હતાં તેમ જ રહ્યાં. આખી લડત દરમ્યાન ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ સિવાયનાં ‘બધાં જ મુંબઈનાં વર્તમાનપત્રો સત્યાગ્રહીઓની તરફેણમાં હતાં. ‘લીડર’ સરકારની શરતોને ‘આરડોલીના ખેડૂતોને નામોશીથી નમી જવાની માગણી’ તરીકે વર્ણવી; ‘ન્યુ ઇન્ડિયા’એ સૂચવ્યું, કે ચર્કનહેડ જે પોતાની હક પકડી રાખે અને પોતાની આડાઈ ચાલુ રાખે તો તેને ઠેકાણે લાવવા પાર્લામેન્ટમાં ચળવળ કરવી; ‘હિંદુ’ પત્રે લખ્યું કે ના. ગવર્નરે સમાધાન કરવાની બહુ ઉત્તમ તક ફેંકી દીધી, અને ‘પાયોનિયર’ તો ‘સરકારની શરતોને ઘોડા આગળ ગાડી મૂકવા’ બાંધી જેવી કહી.

પણ એકે અવાજે પ્રગટ થયેલા આ લોકમતથી જરાય અસ્વસ્થ થયા વિના સર લેસ્લી કાયદા અને બંધારણોનો વાવટો બીજો રાખવાના પોતાના કાર્યમાં મગ્ન રહ્યા. નામનાના ભૂતને વળગતાં તેમના હાથમાં નામોશી રહી જતી હતી તે વાતનું તેમને ભાન કરાવનાર કોઈ રહ્યું નહોતું. તેમને ચઢાવનારાઓનો તોટા નહોતો. ૨૩ મી જુલાઈએ ધારાસભા ખુલ્લી મૂકતાં તેઓએ ‘જવાળામુખીના ઉકળતા રસ જેવું ધગધગતું’ ભાષણ કર્યું, તેમાં એ તારીખથી ૧૪ દિવસની અંદર, સૂરત જિલ્લાના પ્રતિનિધિઓ સરકારે આપેલી શરતો નહિ સ્વીકારે તો પરિણામે બહુ ભયંકર આવશે એવી ધમકી આપી. મુદ્દાને વધુ સ્પષ્ટ કરવા જતાં તેમણે મુદ્દો ગૂંચવ્યો. તેમણે કહ્યું કે આરડોલીમાં થયેલી નવી આકારણીના ન્યાયીપણા કે અન્યાયીપણાનો મુદ્દો હોવાને બદલે, જે મુદ્દો એ હશે કે ‘શહેનશાહના સામ્રાજ્યના અમુક ભાગમાં શહેનશાહનો હુકમ ચાલે કે નહિ,’ તો ‘સરકાર પાસે જેટલું બળ છે તે બળથી’ એ મુદ્દાને પહોંચી વળવા સરકાર તૈયાર છે. પરંતુ ‘જો એટલો જ પ્રશ્ન તપાસવાનો હોય કે નવી આકારણી ન્યાયી છે કે

અન્યાયી તો સરકાર તરફથી બહાર પડેલી યાદીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આખા કેસની સંપૂર્ણ, ખુલ્લી અને સ્વતંત્ર તપાસ કરવા સરકાર તૈયાર છે. — ‘પણ સરકારનું માગતું આખું મહેસૂલ ભરાઈ જવું જોઈએ અને ઉપાડેલી લડત પૂરેપૂરી બંધ થઈ જવી જોઈએ, ત્યારપછી જ એ બને.’ આ પ્રમાણે પોતાની શરતો પ્રગટ કરીને ધારાસભાના જે સભ્યો બારડોલીના લોકોના પ્રતિનિધિઓ હતા તેમને તેઓ સાહેબે આ પ્રમાણે ડરામણું દેખાડ્યું:

“પરંતુ એટલું સ્પષ્ટ કરવાની મારી ફરજ છે કે જો આ શરતોને સ્વીકાર નહિ થાય અને તેને પરિણામે સમાધાની નહિ થાય તો કાયદાનો સંપૂર્ણ અમલ કરવા માટે પોતાને જે ઇષ્ટ અને આવશ્યક જણાશે તે પગલાં સરકાર લેશે, અને સરકારની કાયદેસરની સત્તાનું સર્વ રીતે પાલન થયેલું જોવા માટે પોતાના તમામ બળનો તે ઉપયોગ કરશે.”

ત્યારપછી સવિનય ભંગના ગેરકાયદેપણા વિષે થોડાંક સર્વવિદિત વચનો તેઓએ ઉચ્ચાર્યા, અને રખેને પોતાની ધમકીનો અનર્થ થાય અને તેને સમાધાનીના આધારરૂપ ગણી લેવામાં આવે એટલા ખાતર તેમણે પાછું સાફ જણાવ્યું:

“સરકારના ચોક્કસ અને હિંમતના નિર્ણય તરીકે આ વસ્તુઓ મૂકવામાં આવી છે. સરકારે ચોક્કસ શરતો આપી છે અને કોઈપણ ભતતની ફરી તપાસનું વચન આપવામાં આવે તે પહેલાં એ શરતોનું પાલન થવું જ જોઈએ. એ શરતોમાં કશો ફેરફાર થઈ શકે એમ નથી.”

ગવર્નરસાહેબ જાણતા હતા કે સત્યાગ્રહીઓ તો બધી ધમકીને ધોળાને પી ગયા હતા, સરકારનો ક્રોધ કરવાનો ઇન્કાર છે એમ કહીને સરકારના કોપને પણ તેઓ હસી કાઢતા હતા, એટલે તેમણે આ ડરામણી ધારાસભાના સૂરતના સભ્યોને ઉદ્દેશીને પોકારી:

“આ વસ્તુ સાથે સંબંધ ધરાવતા હોય તે સભ્યોને હું કહું છું કે તેમણે આજથી ચૌદ દિવસની અંદર રેવન્યુ મેમ્બરને પોતાનો જવાબ આપી દેવો કે તેઓ પોતાના મતદારોના તરફથી ઉપર કહેલી શરતોનું પાલન કરવાને તૈયાર છે કે નહિ, કારણ તપાસ જાહેર થાય તે પહેલાં આ શરતોનું પાલન થવું જ જોઈશે.”

સવિનય ભંગના પ્રશ્ન ઉપર બોલતાં નામદાર ગવર્નરને પોતાના ભૂતકાળનું વિસ્મરણ થયું. પાંચ વરસ પહેલાં બેરસદના સત્યાગ્રહ વખતે તેમણે પોતાના હોમ મેમ્બરને એ કાયદાવિરુદ્ધની ચળવળ ઉમેડી નાંખવાનો હુકમ નહોતો આપ્યો, પણ ત્યાંની પરિસ્થિતિ તપાસવા જણાવ્યું હતું. અને એ હોમ મેમ્બરની તપાસને પરિણામે જ તેમણે કબૂલ કર્યું હતું: “વાર્ષિક રૂ. ૨,૪૦,૦૦૦ નો વિશેષ ધારો લોકો ઉપર નાંખવામાં આવ્યો હતો તે રદ કરવાનો કેસ સાબિત થાય છે.” પોતાના આ શોભાભર્યા કાર્યથી જે રાજનીતિકુશળતા પોતે દર્શાવી હતી તે તેઓ સાહેબ આ વખતે ભૂલી ગયા. પણ એ સંભવિત છે કે પાંચ વર્ષ પૂર્વે પોતે પરિસ્થિતિના સ્વામી હતા, જ્યારે વર્તમાન ખારીક પ્રસંગે પોતાના વહાઈટહોલના માલિકાના બોલાવ્યા તેઓ બોલતા હોય, કારણ તે જ દિવસે આમની સભામાં ઉચ્ચારેલું લોર્ડ વિન્ટર્ટનનું ભાષણ રેકૉર્ડરના તારસમાચારથી પ્રસિદ્ધ થયું તેમાં સર લેસ્લીના ભાષણને પ્રેરનારો કાણ હતો તે ઉઘાડું પડતું હતું:

“મુંબઈની ધારાસભામાં આજે ખારડોલીના સંબંધમાં જે શરતો સર લેસ્લી વિલ્સને રજૂ કરી છે તેનું પાલન નહિ થાય તો કચદો અમલમાં મૂકવા માટે અને ત્યાંની ચળવળને ચગદી નાંખવા માટે મુંબઈ સરકારને હિંદની સરકારને પૂરેપૂરો ટેકો છે. કારણ એ શરતો ન સ્વીકારાય તો એ ચળવળનો એટલો જ અર્થ થાય કે તે સરકારને દબાવવા માટે ચલાવવામાં આવી છે, નહિ કે લોકોના વાળખી દુઃખની દાદ મેળવવા માટે.”

આ ધગધગતા અંગારમાં અહિંસક ચળવળની સફળતાથી અંગ્રેજ લોકોના દિલમાં કેટલો ક્રોધ વ્યાપ્યો હતો તેનું માપ દેખાતું હતું. શ્રી. વલ્લભભાઈને તો પોતાની જાતને અભિનંદન આપવા માટે પૂરતું કારણ હતું કે જે ૮૦,૦૦૦ માણસોનું નેતૃત્વ પોતે સ્વીકાર્યું હતું તેમના તરફથી એક પણ હિંસાનું કૃત્ય થયા વિના સરકારને પોતાનું ખરું સ્વરૂપ પ્રગટ કરી દેવાની તેમણે ફરજ પાડી. ધમકીથી ભરેલાં આ ભાષણોના જવાબમાં તેમના જેટલું જ અંગાર વર્ષાતું આહવાન તેઓ બહાર પાડી શકતા હતા, અને સરકારને જે શવે તે કરી નાંખવા અને મકદૂર હોય તો આ

અળવળને ચગદી નાંખવા પડકાર કરી શકતા હતા. પણ પોતાની શક્તિનું જેટલું તેમને જ્ઞાન હતું તેટલી જ તેમનામાં નમ્રતા હતી એટલે તેમણે તો છાપાંબેળી એક ટૂંકી યાદી જ બહાર પાડી. તેમાં પોતાની માગણી ફરી સ્પષ્ટ કરીને તેમણે સંતોષ માન્યો, અને લોકોને ચેતવણી આપી કે પોકળ શબ્દોથી કોઈએ દોરવાઈ ન જવું, અથવા ભાષણમાંની ધમકીઓથી અસ્વસ્થ ન થવું. યાદીમાં તેમણે જણાવ્યું :

“મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે નામદાર ગવર્નરના ધમકીભરેલા આવા ભાષણની મેં અપેક્ષા નહોતી રાખી. પણ એ ધમકીઓને બાલુએ રાખીને એ ભાષણમાં ભણ્યે કે અભણ્યે જે ગોઠાળો ઉત્પન્ન કરવાનો ઇરાદો જણાય છે તે હું દૂર કરવા માગું છું. ગવર્નરસાહેબના કહેવાનો સાર એ છે કે જે લડતનો હેતુ સવિનય ભંગ હોય તો સરકાર પાસે જેટલું બળ છે તેટલા અળથી પોતે તેનો મુકાબલો કરવા ઇચ્છે છે. પરંતુ જો ‘પ્રશ્ન માત્ર નવી આકારણીના ન્યાયીપણા કે અન્યાયીપણાનો હોય તો’ ‘પૂરું મહેસૂલ સરકારને ભરી દેવામાં આવે અને ચાલુ લડત બંધ થાય ત્યારપછી આખા કેસની તેઓ પોતાના જાહેરનામામાં જેની રૂપરેખા આપી છે એવી સંપૂર્ણ, ખુલ્લી અને સ્વતંત્ર તપાસ કરાવવા તૈયાર છે.’ હું એ દર્શાવવા ઇચ્છું છું કે લડતનો હેતુ સવિનય ભંગ કરવાનો નહોતો અને નથી જ. હું જાણું છું કે સવિનય ભંગના કાયદેસરપણા વિષે તથા હડાપણુ વિષે બધા પક્ષનો એક અભિપ્રાય નથી. એ બાબત મારો પોતાનો અભિપ્રાય દઢ છે. પરંતુ બારડોલીના લોકો સવિનય ભંગ કરવાનો હક સ્થાપિત કરવાની લડત લડતા નથી. તેઓ તો સવિનય ભંગની રીતે—અથવા તેઓએ સ્વીકારેલી રીતને જે નામ આપવામાં આવે તે રીતે—પોતા ઉપર થયેલો મહેસૂલનો વધારો સરકાર પાસે રદ કરાવવા, અથવા થયેલો વધારો ખોટી રીતે થયેલો સરકારને ન લાગતો હોય તો સત્ય શોધી કાઢવા માટે નિષ્પક્ષ અને સ્વતંત્ર તપાસ કરાવવા માટે લડે છે. એટલે પ્રશ્ન તો કેવળ નવી આકારણીના ન્યાયીપણા કે અન્યાયીપણાનો જ છે. અને સરકાર જો એ ‘પ્રશ્નની સંપૂર્ણ, ખુલ્લી અને સ્વતંત્ર તપાસ’ કરવા માગતી હોય તો તેઓ પોતે જ જે વસ્તુ સ્વીકારે છે તેનું તેમાંથી સ્પષ્ટ રીતે ફલિત થતું પરિણામ તેઓએ સ્વીકારવું જ જોઈએ. એટલે કે જે વધારા માટે તકરાર છે તે ભરાવી દેવાનો આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ અને લડત શરૂ થઈ તે પહેલાં જે સ્થિતિ હતી તે સ્થિતિમાં લોકોને મૂકવા જોઈએ. વળી ‘સંપૂર્ણ,

ખુલ્લી અને સ્વતંત્ર તપાસ' ને 'પ્રગટ થયેલા બહેરનામામાં જેની રૂપરેખા આપી છે' એવું વિશેષણવાક્ય લગાડવામાં આવે છે તે સંબંધમાં લોકોને હું ચેતવું છું. એ વાક્ય બહુ ભયંકર છે, કારણ સૂરતની ચાદીમાં 'સંપૂર્ણ' ખુલ્લી અને સ્વતંત્ર તપાસ'નું વચન નથી પણ તપાસની એક મશ્કરીનો જ ઉલ્લેખ છે. સૂરતની ચાદીમાં તો બહુ જ મર્યાદિત તપાસનો વિચાર દર્શાવેલો છે. ન્યાયખાતાના અમલદારની મદદથી રેવન્યુ અમલદાર સંરવાળાબાદબાકીની અને હકીકતની ભૂલો તપાસે એ 'સંપૂર્ણ', ખુલ્લી અને સ્વતંત્ર તપાસ'થી એક જુદી જ વસ્તુ છે. એટલે હું આશા રાખું છું કે ગવર્નરે પોતાના ભાષણમાં આપેલી ધમકીઓથી અસ્વસ્થ થયા વિના લોકમત મેં દર્શાવેલા માત્ર એક જ મુદ્દા ઉપર એકાગ્ર રહેશે."

આ ભાષણમાંથી સત્યાગ્રહના અભ્યાસીને તો એ શીખવાનું મળે છે કે આકરી ઉશ્કેરણીને પ્રસંગે પણ સત્યાગ્રહીને પોતાના મગજનું સમતોલપણું ગુમાવવું ન પોસાય. તે પ્રયત્નપૂર્વક કડક અને ઉશ્કેરનારી ભાષાનો ત્યાગ કરે છે, અને પોતાના વિરોધીની ડરામણી ભાષાનું અનુકરણ નથી કરતો. ગવર્નરના ભાષણની સહેજ જ અગાઉ ગાંધીજીએ 'યંગ ઇડિયા'માં સરકારને જે વિનવણી કરી હતી તે પણ સત્યાગ્રહના અભ્યાસી માટે એટલી જ મનનીય છે:

"ભરોસાદાર વાતો ઉપરથી માલમ પડે છે કે ખાનગીમાં જે શરતો સરકાર તરફથી આપવામાં આવી છે તેના કરતાં પણ સૂરત મુકામે ગવર્નર-સાહેબે ઓછાની વાત કરી છે. શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલે તો પોતાની શરતો પહેલેથી નક્કી કરી રાખેલી છે, અને સરકારને અનેક રીતે તે જણાવવામાં પણ આવી છે. આખરેભર્યા સમાધાનમાં સાધારણ રીતે હમેશાં જે માગવામાં આવે છે તેથી વિશેષ કશું તેમણે માગ્યું નથી. એટલું તો સહુ સ્વીકારે છે અને અણધાર્યાં સ્થળોએ પણ એ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે કે બારડોલી અને વાલોડના ખેડૂતોએ પોતાના સિદ્ધાન્તની ખાતર બહુ વેઠ્યું છે. સરકાર જે તપાસ આપવા માગે છે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે એક સામાન્ય રેવન્યુ અમલદાર વ્યક્તિગત દાખલા તપાસે અને તેમાં ભૂલ થઈ હોય તો સુધારે. પણ લોકોએ આવી તપાસ માટે સત્યાગ્રહ નથી માંડ્યો. વળી ખોટી રીતે ખાલસા થયેલી પોતાની કીમતી જમીન લોકો જતી કરે એવું પણ તેમને વિષે ન જ મનાય. વળી પોતાને માટે જેમને ખોટી રીતે દુ:ખો વેઠવાં પડ્યાં છે તેમને તેઓ અંતરિયાળ છાંડે એમાં પણ તેમની

આખરે ન ગણાય. સરકારની શરતોનો એટલો જ અર્થ છે કે વધારેકું મહેસૂલ ભરવાનું ના પાડીને લોકોએ અપરાધ કર્યો છે. હવેથી તેઓ એ અપરાધ કરતા અટકે, અને જે વધારો ખોટી રીતે આંકવામાં આવેલો હોવાનું તેઓ કહે છે તે વધારાની રકમ તેઓ અનામત મૂકે, તો સરકાર વ્યક્તિગત દાખલા ફરી તપાસવાની મહેરબાની કરે. નેતા થવાને લાયક કોઈ પણ વ્યક્તિ આવી શરતો સ્વીકારી શકે નહિ. લોકોએ અપરાધ કર્યો છે એવી તેની ખાતરી થવાને બદલે તેની જાણ ખાતરી તો એવી થયેલી છે કે લોકોનો પક્ષ સાચો છે અને સરકારનો પક્ષ તદ્દન ખોટો છે.

પણ શ્રી. વલ્લભભાઈ સરકારની પેઠે અશક્ય શરતો રજૂ કરતા નથી. સરકારે ભૂલ કરી છે એવું સરકાર પાસે સ્વીકારાવી લેવાની માગણી પણ તે નથી કરતા. તેમની માગણી તો એટલી જ છે કે આ લડતમાં કોણ સાચું છે ને કોણ ખોટું છે એની તપાસ સરકારે પોતે નિમેલી સમિતિ દ્વારા થાય, માત્ર એ સમિતિમાં લોકોનું વાજબી પ્રતિનિધિત્વ હોય. અને આમ થાય તો તેમની ખીજ શરત એ છે કે આવી નિષ્પક્ષ તપાસસમિતિ નિમાવાનું જે સ્વાભાવિક અને સીધું પરિણામ હોય તે જોઈએ કે લડત પહેલાં જે સ્થિતિ હતી તે કરી દેવી એ વસ્તુ સરકારે સ્વીકારવી જ જોઈએ. હું તો એમ પણ સૂચવવા માગું છું કે આથી જો જરા પણ થોડું તે માગે અથવા સ્વીકારે તો તેમણે ભારે વિશ્વાસભંગ કર્યો ગણાય. આખરે સમાધાન કરવાની તેમની તત્પરતા અને ન્યાયપરતા તેમની પાસે આટલી ઓછામાં ઓછી માગણી કરાવે છે. નહિ તો જમીનમહેસૂલની સરકારની આખી નીતિનો પ્રશ્ન તેઓ ઉપાડી શકે છે, અને પોતાના કાંઈ પણ દોષ વિના છેલ્લા ચારચાર માસ થયા લોકો જે સિતમ વેઠી રહ્યા છે તેને માટે નુકસાની પણ માગી શકે છે.

સરકારની આગળ બે જ માર્ગ પડેલા છે — આખા દેશના લોકમતને માન આપી શ્રી. વલ્લભભાઈની માગણી સ્વીકારે, અથવા પોતાની ભૂલની પ્રતિષ્ઠા જાળી રાખવા દમનનીતિના દોર છૂટા મૂકે. હજી વખત વહી ગયો નથી. હું તો સરકારને સત્યનો માર્ગ સ્વીકારવાની વિનંતિ કરું છું. ”

જેને રામ રાખે

“રાક્ષસી પ્રયોગ કરનારને સત્યના પ્રયોગની સૂઝ ન પડે. એટલે સરકાર હવે મૂંઝાય છે અને વિચાર કરે છે કે આ લોક તે કેવા? આરામથી કરતા નથી કે લડતા નથી.”

આમ સરકારે વિકરાળ કાળિકાનું રૂપ ધર્યું હતું. લશ્કરી અમલદારો આરડોલીમાં આવીને લશ્કરી રચના કેવી રીતે થાય તે જોઈ ગયા હતા. લશ્કરનો પડાવ આવે તેને ચોમાસામાં રહેવાને માટે સરસામાન, ટારપોલિન વગેરે સૂરતથી આરડોલી ચડવાની વાટ જોવાની હતી. ગાંધીજીએ પણ લોકો આટલો બધો તાપ અસહ્ય થઈ પડે તો શું થાય એ પ્રશ્ન પોતાના મન સાથે પૂછીને પોતે જ જવાબ આપ્યો હતો: “જો ત્રાસ અસહ્ય થઈ પડે તો લોકોએ જેને પોતાની જમીન માની છે તેનો ત્યાગ કરી તેમણે હિજરત કરવી જોઈએ. જે ઘરો કે લતામાં પ્લેગના ઉંદર પડ્યા હોય કે કેસ થયા હોય છે, તેનો ત્યાગ કરવો એ ડહાપણ છે. જીલમ એક જાતનો પ્લેગ છે, એ જીલમ આપણને ક્રોધ કરાવે અથવા નબળા પાડે એવો સંભવ હોય તો જીલમનું સ્થાન છોડીને ભાગવું એ ડહાપણ છે.” પણ આપણે જોશું કે ખેડૂતો તો આરડોલીને મોટો અભેદ કિલ્લો બનાવીને તેમાં સુરક્ષિત બેઠા હતા.

આરડોલી બહાર સ્થિતિ જુદી હતી. ગવર્નરની અને અર્લ વિંટર્ટનની ધમકીએ આરડોલી બહાર કેટલાક વર્ગોને ચીડવ્યા

જેને રામ રાખે

હતા તો કેટલાકને ડરાની દીધા હતા. જે સભ્યોને પેલું અલ્ટિમેટમ આપવામાં આવ્યું તેઓ તો તેને માટે તૈયાર નહોતા જ. તેમને માટે સીધો અને સાચો રસ્તો એ હતો કે સર લેસ્લી વિલ્સનને જરાય લાંબીટૂંકી વાત કર્યા વિના કહી દેવું કે અમારાથી આ શરતો ન પૂરી થઈ શકે, કારણ અમે તો આરડોલીના લોકોની લાજ રાખશું એ વચને પાછા ધારાસભામાં આવ્યા છીએ, અને એ સત્યાગ્રહીઓનો નિશ્ચય ફેરવાવવો એ અમારી મક્કર નથી. પણ આવો જવાબ તત્કાળ આપી દેવાને બદલે તેમનામાંના એક પક્ષે એક નિવેદન તૈયાર કર્યું અને તેને ધારાસભાના ૫૦ સભ્યોની સહીથી પ્રસિદ્ધ કર્યું. એ નિવેદનમાં તેમણે ‘આરડોલી સત્યાગ્રહ, જેવી શાંત અને બંધારણપૂર્વકની લડતને ગવર્નરસાહેબે બેકાયદા ચળવળ કહી છે તેની સામે સખત વિરોધ’ ઉઠાવ્યો, અને ખેદ દર્શાવ્યો કે ‘નામદાર ગવર્નરે આ ધરીએ ધારાસભાના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ ઉપર ખાસ કરીને સૂરતના પ્રતિનિધિઓ ઉપર અલ્ટિમેટમમાંથી ઊભી થતી જવાબદારી નાંખી છે, બ્યારે એ લોકોએ અગાઉ સમાધાનીના પ્રયત્ન કરેલા હતા તેની ઉપર સરકારે કશું ધ્યાન આપ્યું નહોતું.’ આ વિરોધની ભાષા સરસ હતી, પણ એથી વધારે સ્પષ્ટ ભાષાથી તેઓ લખી શકતા હતા. તેમણે સરકારને સાફ કહેવું જોઈતું હતું કે જો સત્યાગ્રહ બંધ કરવો હોય તો આપ નામદાર સીધી સરદાર સાથે વાતચીત કરી લેવી જોઈએ. પણ આજની ધારાસભા જેવા મંડળ પાસેથી આવી આશા રાખવી એ કદાચ વધારેપડતું હોય.

આરડોલી બહારના ગરમ દળે તો ગવર્નરના ભાષણને હર્ષભેર વધાવી લીધું—એ કારણે કે હવે સત્યાગ્રહીઓની ઉત્તમોત્તમ કસોટી થવાનો અને સ્વરાજ્યની મોટી લડતનો અવસર આવશે. આ ઇચ્છા સરદાર શાહૂલસિંહ કવીશ્વરે ગાંધીજીને લખેલા એક ખુલ્લા પત્રમાં પ્રકટ પણ કરી દીધી. તેમણે ગાંધીજીને સલાહ આપી કે શ્રી. વલ્લભભાઈએ આરડોલી સત્યાગ્રહને મર્યાદિત રાખ્યો છે તે વ્યવહારવિરુદ્ધ લાગે છે, માટે હવે તો આખા દેશમાં સવિનય ભંગની હિલચાલ શરૂ થવી જોઈએ.

ખીજી બાજુએ પ્રજાનો મોટો વર્ગ ગભરાઈ ગયો હતો. તેમને થયું કે હવે તો કાણ જાણે કેવો ભયંકર હત્યાકાંડ આવી પડશે. એટલે અત્યારસુધી તેઓ લડતને ટેકો આપતા હતા અને લોકોની માગણીને વાજખી ગણતા હતા તોપણ ભાવી વાદળથી તેઓ ડરી ગયા. આ વર્ગનો મત આગ્રહપૂર્વક જાહેર કરનાર મુંબઈના એક પ્રસિદ્ધ વર્તમાનપત્રના તંત્રી હતા, જેમણે જણાવ્યું કે શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ જણાવે છે કે બારડોલીમાં સવિનય ભંગની વાત જ નથી, છતાં સર લેસ્લી વિલ્સને જે ભય બતાવ્યો છે તે ભય સાચો છે એટલે શ્રી. વલ્લભભાઈએ ગવર્નરે આપેલી શરત કબૂલ કરવી. દક્ષિણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહની લડતમાં બનેલા એક ક્રિસ્ટિયાની ખોટી સરખામણી કરીને તેમણે શ્રી. વલ્લભભાઈને સલાહ આપી કે ‘હાલતુરત માટે લડત મોકૂફ રાખવી, કારણ આજકાલ હડતાળોને લીધે અને મજૂરવર્ગમાં ચાલતી બિચલપાથલને લીધે સરકાર બહુ અગવડમાં છે.’ આ તો તેમણે પોતાના દૈનિકમાં લખ્યું, પણ તેમના સામાહિકમાં લખેલા લેખથી જણાતું હતું કે તેમને સરકારની મૂંઝવણનું ઝાઝું દુઃખ નહોતું, તેમને તો કદાચ ભવિષ્યમાં માર્શલ લો અને તેમાંથી નીપજતાં ભીષણ પરિણામો આવી પડે તેની ફિકર થતી હતી. એક દિવસ તેઓ શ્રી. વલ્લભભાઈની મર્યાદા અને વિવેકનાં વખાણ કરતા તો ખીજા દિવસના લેખમાં તેઓ જણાવતા કે બહાદુરી અને આંધળિયાં એ બંને એક વસ્તુ નથી, એટલે સત્યાગ્રહીઓ સરકારની શરત કબૂલ કરે તેમાં તેમને કશું ખોવાપણું છે જ નહિ, પણ મેળવવાપણું છે!

પણ જે ખેડૂતો ઉપર બધા આશ્રતના ડુંગર તૂટી પડવાનો ડર રાખવામાં આવતો હતો તે ખેડૂતો તો નિરાંતે પોતાની ખેતીમાં લાગ્યા હતા, તેમને નહોતી સરકારની ધમકીની દરકાર કે ઉપર જણાવેલી ડાહી શિખામણની કદર. ‘યંગ ઇડિયા’માં ગાંધીજીએ આકળા બનેલા ગરમ વર્ગને અને ડરી ગયેલા નરમ વર્ગને બંનેને ઉદ્દેશીને નીચે પ્રમાણે ચેતવણી આપી હતી:

“સરદાર શાહુલસિંહ કવીશ્વરની સૂચના વિષે વલ્લભભાઈ શું કહેશે તેની મને ખબર નથી, પણ બારડોલીની સહાનુભૂતિની ખાતર મર્યાદિત

સત્યાગ્રહ કરવાનો પણ સમય આવ્યો નથી. બારડોલીએ હજી તાવણી-માંથી પસાર થવાનું છે. જે છેવટની તાવણીમાંથી એ નીકળશે અને સરકાર છેલ્લી હદ સુધી જશે તો સત્યાગ્રહને હિંદુસ્તાનમાં ફેલાતો અટકાવવાની અથવા બારડોલી સત્યાગ્રહનો હેતુ સંકુચિત છે તેને બદલે વિસ્તૃત થતો અટકાવવાની વલ્લભભાઈની કે મારી મક્કદ્દર નથી. પણ તો સત્યાગ્રહની મર્યાદા એ કેવળ આખા દેશની આત્મબલિદાન અને કષ્ટ-સહનની શક્તિથી બંધારો. જે એ મહાપ્રયોગ આવવાનો જ હશે તો તે સ્વાભાવિક રીતે જ આવશે, અને તેને ભલો ભૂપ પણ અટકાવી શકવાનો નથી. પણ સત્યાગ્રહનું રહસ્ય હું જે રીતે સમજું છું તે રીતે તો શ્રી. વલ્લભભાઈ અને હું સરકારની ગમે તેટલી ઉશ્કેરણી છતાં બારડોલી સત્યાગ્રહને તેની મૂળ મર્યાદામાં જ રાખવાને બંધાયેલા છીએ—પછી ભલેને એ ઉશ્કેરણી એ મર્યાદા ઓળંગવાનું વાજબી ઠરાવે એટલી બધી હોય. સાચી વાત એ છે કે સત્યાગ્રહી સદાયે માને છે ઈશ્વર તેનો સાથી છે. ઈશ્વર તેને દોરી રહ્યો છે. સત્યાગ્રહીઓનો નેતા પોતાના બળ ઉપર નથી ઝૂઝતો, પણ પ્રભુના બળ ઉપર ઝૂઝે છે. તે અંતરાત્માને વશ વર્તે છે. એટલે ઘણીવાર બીજાને જે શુદ્ધ વ્યવહાર લાગે છે તે તેને ઇદ્રનલ લાગે છે. હિંદુસ્તાન ઉપર આજે તુમુલમાં તુમુલ લડત ઝઝૂમી રહી છે તે ઘડીએ આતું લખતું મૂખાંધિભરેલું અને સ્વપ્રદર્શી લાગે. પણ મને જે ઊંડામાં ઊંડું સત્ય લાગે છે તે જે હું પ્રગટ ન કરું તો દેશનો અને મારા આત્માનો હું દ્રોહી બનું. જે બારડોલીના લોકો વલ્લભભાઈ માને છે એવા સાચા સત્યાગ્રહી હોય તો સરકાર ગમે તેટલાં શસ્ત્ર ધરાવતી હોય તોપણ બહુ કુશળ જ છે. જોઈએ છીએ શું થાય છે. માત્ર સમાધાનીમાં રસ લેનારા ધારાસભાના સભ્યોને અને બીજાઓને મારી વિનંતિ છે કે બારડોલીના લોકોને બચાવવાની આશામાં તેમણે એકે ભૂલભરેલું પગલું ન ભરવું. જેને રામ રાખે તેનો કોઈ વાંકો વાળ કરી શકવાનું નથી.”

જરા વધારે ધીરજ રાખત અને જરા વધારે હિંમત બતાવત તો ધારાસભાના સભ્યો ચૂપ બેસી રહી જે થવાનું હોત તે થવા દેત. ઉપર અમે જણાવ્યો છે તે ઉપરાંત તેમણે કશો જ જવાબ ગવર્નરને ન આપ્યો હોત તો આકાશ તૂટી પડવાનું નહોતું. ખરી વાત તો એ છે કે સરકાર જ સમાધાનીને માટે આતુર હતી અને પગલાં લઈ રહી હતી. ગવર્નરના ભાષણ. પછી તુરત જ શ્રી. રામચંદ્ર ભટ્ટ નામના મોતાના રહીશ અને મુંબઈના વેપારીએ

સરકારને નવા મહેસૂલ અને જૂના મહેસૂલના તફાવત જેટલી રકમ ભરી દેવાની માગણી કરી. જોકે પ્રથમ તો ‘તમારી માગણી સૂરતના સભ્યો દ્વારા આવવી જોઈએ’ એમ તેમને સરકાર તરફથી કહેવામાં આવ્યું તોપણ પાછળથી જે અન્યું તે ઉપરથી સમજી શકાય છે કે એ ભાઈને ઊભા કરનાર પણ સરકારના કોઈ આડતિયા હતા, અને એમની પાસેથી પૈસા આવ્યા ત્યારે તે કોના તરફથી આવ્યા તેના પ્રપંચમાં પડવાની સરકારને કશી પડી નહોતી.

ગમે તેમ હોય, ધારાસભાના સભ્યોની ભડક ભાંગી નહિ. તેઓ ગવર્નરને મળ્યા, સરકારના કારભારીમંડળને મળ્યા. આ લોકોએ એની એ જ વાત તેમની આગળ કરી. શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી, જે સર ચુનીલાલ મહેતાની સાથે મસલત ચલાવી રહ્યા હતા તેમને લાગ્યું કે ગાંધીજી અને વલ્લભભાઈ પાસેથી જાણી લેવું કે કેટલાથી તેઓ સંતોષાય એમ છે. એટલે શ્રી. મુનશી ગાંધીજી અને શ્રી. વલ્લભભાઈની મુલાકાતે ગયા, અને તેમની પાસેથી નીચેના ખરડો મેળવ્યો :

૧. તપાસ જાહેર થાય કે જૂનું મહેસૂલ ભરવું.

૨. સત્યાગ્રહીઓએ તપાસ જાહેર થાય કે તરત જ જૂનું મહેસૂલ ભરી સત્યાગ્રહ અંધ કરવો.

૩. તપાસ સ્વતંત્ર ન્યાયપુરઃસર થવી જોઈએ, અને તે કરનાર કાં તો ન્યાયખાતાનો અમલદાર કે તેની સાથે કોઈ રેવન્યુ ખાતાનો અમલદાર હોય, અને તે તપાસના મુદ્દા નીચે પ્રમાણે હોય, અને લોકોને વકીલ મારફત પુરાવો આપવાની અને સરકારના સાક્ષીઓની ઊલટતપાસ કરવાની જરૂર લાગે તો તેમ કરવાનો તેમને અધિકાર હોય :

ખારડોલી અને વાલોડના લોકોની નીચેની બે ફરિયાદો તપાસીને તેની ઉપર રિપોર્ટ કરવો :

(૧) તાલુકામાં થયેલો મહેસૂલનો વધારો જમીનમહેસૂલના કાયદાને અનુસાર નથી ;

(૨) એ મહેસૂલ વધારા વિષે જે રિપોર્ટો અને જાહેરનામાં બહાર પડ્યાં છે તેમાં વધારાને વાજબી ઠરાવવાને લાયક સામગ્રી નથી અને કેટલીક હકીકત અને આંકડા ખોટા છે ;

અને જે લોકોની ફરિયાદ સાચી હોય તો જૂના મહેસૂલ ઉપર કેટલા ટકા વધારવા કે ઓછા કરવા તેની ભલામણ કરવી ;

અને સરકારે વધારેલું મહેસુલ વસૂલ કરવાને લીધેલાં બળબેરીનાં પગલાં વિષે લોકોએ કરેલી ફરિયાદની તપાસ કરી તેનો રિપોર્ટ કરવેલ.

૪. બધી જમીન પાછી આપવામાં આવે.
૫. બધા સત્યાગ્રહી કેદીઓને છોડી મૂકવામાં આવે.
૬. બધા પટેલતલાટીઓને પાછા નોકરીએ ચડાવવામાં આવે.
૭. વાલોડનો દારવાળાને તુકસાન થયેલું ભરપાઈ કરી આપવું.

ગાંધીજીએ શ્રી. મુનશીને મોઢે એટલું કહ્યું હતું કે જો સમાધાનીમાં પેલી બળબેરીનાં પગલાં વિષેની તપાસ એ વિદ્વંસ થઈ પડે તો સત્યાગ્રહીઓ તે ખુશીથી છોડી દેશે.

આ શરત લઈને શ્રી. મુનશી ગવર્નરની પાસે ગયા પણ એ મુલાકાતથી તેમને કશો સંતોષ ન થયો. આ પછી તરત ધારાસભાના બે સભ્યો, શ્રી. હરિભાઈ અમીન અને નરીમાન, ગાંધીજીને સાબરમતી મળ્યા. તેમની પાસે નવો જવાબ આપવાનો હતો નહિ, જે શ્રી. મુનશીને કહ્યું હતું તે તેમને કહ્યું. તેમની આગળ પણ કહ્યું કે બળબેરીનાં પગલાં વિષેની તપાસની માગણી છોડી દેવી પડે તો છોડી દેવી. ગાંધીજીએ તેમને એવી પણ ખાતરી આપી કે ઉપરી શરતો મુજબ સમાધાની કરવા માટે પૂનામાં વલ્લભભાઈની જરૂર લાગે તો તેઓ ત્યાં ખુશીથી જશે.

આવી સ્થિતિ હતી. બારડોલીમાં તો હું કહી ગયો તેમ અખંડ શાંતિ હતી. સરદાર પકડાશે જ એમ હવે સૌ કોઈ માનતું હતું, અને તેઓ પકડાય પછી તેમની ગાદી લેવાને બદલે તેઓ પકડાય તે પહેલાં ત્યાં પહોંચી જઈ તેમની પાસે હુકમ લેવાનું ગાંધીજીએ બહુતર માન્યું. તા. ૨ જી એપ્રિલે ગાંધીજી બારડોલી પહોંચ્યા. ત્યાં જઈને તેમણે જોયું કે બારડોલી વિષે બારડોલી બહાર જેટલી વાતો થઈ રહી છે તેના સોમા ભાગની બારડોલીમ થતી નથી. બે દિવસ તેમની વચ્ચે રહેવાથી તેમની ખાતરી થઈ કે ‘બારડોલીના લોકો ભગવાનને ભરોસે કુશળ છે’ એમ કહેવામાં તેમણે કશી ભૂલ કરી નહોતી.

બપોર પછી ત્રણચાર મોટાંમોટાં ગામોના ખેડૂતો કાદવપાણી ખુંદીને ગાંધીજીને મળવા આવ્યા હતા. એક પટેલની ઓળખાણ

કરાવતાં એક મિત્રે કહ્યું: ‘આ પટેલ તો વલ્લભભાઈને કહેવા આવ્યા છે કે અમારું માથું તમને આપ્યું છે, નાક નથી આપ્યું.’ ગાંધીજી હસ્યા, અને બોલ્યા: ‘વલ્લભભાઈને પણ નાક હશેને! પણ તમારું નાક જળવવામાં જ વલ્લભભાઈની અને દેશની શોભા છે.’

આ પછી ગાંધીજી કહે: ‘ઠીક; પણ હજી તમારી પરીક્ષા તો આવે છે.’

ખેડૂતો સાનમાં સમજી ગયા. તેમાંના એકે જવાબ આપ્યો: ‘તૈયાર છીએ.’

કસોટીની અનેક વાતો તેમની પાસે ગાંધીજીએ મૂકી, એટલે તેઓ કહે: ‘સાચી વાત છે. હજી અમારી શી કસોટી થઈ? પંદરવીશ હજારનાં ભેંસડાં ગુમાવ્યાં, જમીન ગુમાવી, પણ જેને કસોટી કહીએ તેવી કસોટી હજી નથી થઈ. એ થવાની હોય તો ભલે થાય.’

‘પણ ધારો કે વલ્લભભાઈને સરકાર ઉઠાવી લે તો તમે દબાઈ ન જાઓ?’

‘શું કરવા? અમે તો લોહું હતા, તેને વલ્લભભાઈએ પાણી પાઈને ખરું (પોલાદ) બનાવ્યા છે. એટલે અમે એક વાત સમજીએ છીએ કે મરણ થાય પણ ટેકને વળગી રહેવું.’

ગાંધીજી કહે: ‘એ તો લડતની તૈયારી, પણ સમાધાન થઈ નય તો તેને માટે પણ તૈયાર છોના? કેમકે સમાધાન પછી પણ ઘણું મોટું કામ કરવાનું છે, ઘણું મુશ્કેલ કામ કરવાનું રહે છે, — જૂનું મહેસૂલ વલ્લભભાઈ કહે છે તેમ તુરત ભરી દેવાનું, અને મહેસૂલ વધારી શકાય એવી બિલકુલ સ્થિતિ નથી એમ સિદ્ધ કરી આપવાનું.’ ગાંધીજી જે સમતાની સ્થિતિની આશા રાખતા હતા તે જ સ્થિતિ આ લોકોની હતી.

મેં તો તેમને ગોળીબારની પણ વાતો કરી. હસતાં હસતાં પેલા બોલ્યા: ‘એ તો અત્યારથી શું કહેવાય? પણ ગોળીબાર કેટલાકને મારશે? પલેગમાં મૂઆંતાં તેના કરતાં તો વધારે નહિ મરે. મારા ગામમાંથી જ ૪૦૦ માણસ મૂઆંતાં!’

એક મિત્રે માગણી કરી કે અમારા ગામમાં આવી તો જાઓ. “વલ્લભભાઈ કહે નહિ ત્યાં સુધી નહિ,” એમ ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો. આખરે વલ્લભભાઈએ કહ્યું કે ‘જઈ આવો’ ત્યારે તેઓ સરભોણ અને રાયમ જઈ આવ્યા. રાયમમાં હળરો માણસો આસપાસનાં ગામોમાંથી આવ્યાં હતાં, તેમને ખબર નહોતી કે દેશ આખો તેમની ચર્ચા કરી રહ્યો છે. સેંકડો સ્ત્રીઓ હતી, અને એક ઠેકાણે કાંતવાનું પ્રદર્શન ગોઠવ્યું હતું. અધાં ગોઠવાઈ ગયાં એટલે એક પછી એક અહીં પોતાના અર્ધ આપ્યા, ગાંધીજીને ભાષણ કરવું નહોતું, પણ આભારની ખાતર પણ ભાષણ કરવું પડ્યું. તેમણે કહ્યું :

“સરદારના હુકમ છે કે તેમના સિવાય કોઈએ બોલવું નહિ એટલે મારાથી કશું ન બોલાય. સરદાર હોત અને હુકમ કરત તો બોલત. આજે તો તમારી બહાદુરી અને તમારા સંગઠનને માટે તમને ધન્યવાદ આપું છું. રેટિયાતું પ્રદર્શન જોઈને મને આનંદ થયો, પણ આજે રેટિયા વિષે પણ ન બોલું. આપણે જેમને સરદાર બનાવ્યા તેમના હુકમ અક્ષરશઃ પાળવા એ આપણો ધર્મ છે. હું સરદારનો મોટો ભાઈ થાઉં એ વાત સાચી છે, પણ જાહેર જીવનમાં જેની નીચે આપણે કામ કરતા હોઈએ તે આપણો પુત્ર હોય કે નાનો ભાઈ હોય તોપણ તેના હુકમ માન્ય રાખવા જ જોઈએ. એ કાંઈ નવો કાયદો નથી. એ આપણો પ્રાચીન ધર્મ છે. એ ધર્મનું પાલન કરવા માટે જ શ્રીકૃષ્ણે અનુનનું સારથિપણું કર્યું અને યુધિષ્ઠિર રાજાએ રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો ત્યારે તેમણે પતરાળાં ઢાંવેલાં. એટલે આજે તો માત્ર તમને ધન્યવાદ જ આપું છું. વલ્લભભાઈએ તમને દેશમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા. સરકારે તમને જગપ્રસિદ્ધ કર્યા છે. ભવિષ્યમાં તમને હજી મોટી કિતેહ મળે.”

આ અધા ભાઈઓ અને અહીંનો રામભરોસે બેઠાં હતાં અને સરદારનું પડ્યું વચન ઉપાડવાને માટે તૈયાર હતાં. ગાંધીજીએ આવીને તેમને બિલટા વધારે વલ્લભભક્ત બનાવ્યા.

સત્યાગ્રહનો જયજયકાર

“મારે સરકારનું ખોટું દેખાય એવું કરવું નથી. એવું કરવામાં રાજ્ય થનારો હું નથી. પણ એ જ રીતે પ્રજાનું નીચું દેખાડવાનો સરકારનો ધરાહો હોય તો તે પણ હું નથી થવા દેવાનો.”

આ મ ગાંધીજી બારડોલીમાં ડેરો નાંખી બેઠા હતા ત્યારે શ્રી. વલ્લભભાઈને રાવ સાહેબ દાદુભાઈનું પૂનાથી તેડું આવ્યું, ગુજરાતના સભ્યો તરફથી એ તેડાનો તાર હતો; અને તેમાં સર ચુનીલાલ મહેતાના અતિથિ થવાનો પણ વલ્લભભાઈને આગ્રહ હતો, એટલે સર ચુનીલાલની સૂચનાથી નહિ તો તેમની સંમતિથી એ તેડું આવ્યું હતું એમ કહેવામાં વાંધો નથી. શ્રી. વલ્લભભાઈને મુંબઈપૂનાના ‘ધરમધક્કા’ એટલા બધા થયા હતા કે તેમને જવાનું જરાયે મન નહોતું, પણ સમાધાની થતી જ હોય તો તે તેમની અશ્રદ્ધાથી અથવા તેમના ન જવાથી અટકે નહિ એટલા ખાતર તેઓ ગયા. સાથે સાથે તારથી રા. સા. દાદુભાઈને જણાવ્યું: ‘છાપાં વગેરેમાંથી તો કોઈની કંઈ કરવાની દાનત હોય એવું દેખતો નથી, છતાં ગુજરાતના સભ્યોના બોલાવ્યા આવવું જોઈએ એટલે આવું છું.’

૩૭ અને ૪થી ઓગસ્ટે સર ચુનીલાલ મહેતાને ત્યાં શું બન્યું તે બધું આપવું શક્ય નથી, શક્ય હોય તોપણ આપવું શોભે એમ નથી. પણ મુખ્ય હકીકત સંક્ષેપમાં સૌના ન્યાયની ખાતર અને સત્યની ખાતર આપવી જોઈએ. સરકારને ખબર પડી ગઈ હતી કે અલ્ટિમેટમ તો તેણે સૂરતના સભ્યોને આપ્યું હતું, પણ છેવટે સુલેહ કરવાની હતી તો શ્રી. વલ્લભભાઈ સાથે. સૂરતના સભ્યો અને

તેમની સાથે કામ કરી રહેલા બીજા સભ્યોએ આખર સુધી કયું વચન આપવાની અથવા શ્રી. વલ્લભભાઈને કશા વચનથી બાંધવાની ના જ પાડી, એ વસ્તુ એમને શોભાવનારી હતી. સર ચુનીલાલને ત્યાં વાટાઘાટો ચાલ્યા કરતી હતી ત્યારે જ સૌને લાગી ગયું હતું કે સમાધાની કરવાની ઉત્કંઠા સૂરતના સભ્યો કરતાં સરકારની ઓછી નહોતી, પણ સરકારનો હાથ ઊંચો રહે એવી કંઈક શબ્દજળ શોધવાની ભાંજગડ જરા જખરી હતી. એક સીધો સાદો ખરડો શ્રી. વલ્લભભાઈએ તૈયાર કર્યો, પણ તે સર ચુનીલાલને પસંદ ન પડ્યો. તેઓ સરકારના બીજા સભ્યોની સાથે ચર્ચા કરી રહ્યા હતા. રાત્રે તેઓ એક કાગળનો ખરડો લઈને આવ્યા, જે સૂરતના સભ્યો સરકારને લખે એવી તેમની સૂચના હતી:

“અમને કહેવાને આનંદ થાય છે કે અમે સરકારને ખબર આપવાની રિથિતિમાં છીએ કે નામદાર ગવર્નરે તેમના ૨૪ મી જુલાઈના ભાષણમાં કહેલી શરતો પૂરી કરવામાં આવશે.”

વલ્લભભાઈએ કહ્યું: ‘જે સભ્યો આ કાગળ ઉપર સહી કરશે તે શી રીતે એમ કહી શકે કે શરતો પૂરી કરવામાં આવશે, જ્યારે તપાસસમિતિ નીમવામાં આવે એ પહેલાં એ શરતો તો પૂરી કરવાની છે? એમણે તો એમ કહેવું જોઈએ ના કે શરતો પૂરી કરવામાં આવી છે? અને એ એ લોકો શી રીતે કહી શકે, કારણ શરતો પૂરી કરવાની તો અમારે છે? અને અમે તો આ તપાસસમિતિ ન મળે ત્યાં સુધી જૂનું મહેસૂલ પણ આપવાને તૈયાર નથી.’

‘એની તમારે શી ફિકર છે?’ સર ચુનીલાલે કહ્યું: ‘એટલો કાગળ સહી કરીને મોકલવામાં આવે એટલે થયું. એ સભ્યોને એટલો કાગળ મોકલવાને વાંધો ન હોય તો પછી એ શરતો કેવી રીતે, કોણ, ક્યારે પૂરી કરશે તેની ભાંજગડમાં તમારે પડવાની જરૂર નથી. તમે તમારી મેજે. તપાસસમિતિ જાહેર થાય પછી જ જૂનું મહેસૂલ ભરજો.’

આ સફાઈ અમારી સમજ કે ભુદ્ધિની બહાર હતી. શ્રી. મુનશી જેઓ મસલતમાં ખૂબ રસ લઈ રહ્યા હતા અને મુંબઈથી સાબરમતી સુધી જઈ આવ્યા હતા તેમણે એક બીજને ખરડો ઘડ્યો, શ્રી. શિવદાસાનીએ પણ ઘડ્યો, પણ એકે ખરડો સર ચુનીલાલને પસંદ નહોતો. મોડી રાત સુધી શ્રી. વલ્લભભાઈ અને શ્રી. મુનશી સર ચુનીલાલ સાથે ચર્ચા કરતા બેઠા. ખરડાની વાત છોડીને બીજી શરતોની વાત ચાલી. જમીનો પાછી આપવાના સંબંધમાં, તલાટીઓને પાછા લેવા સંબંધમાં, સત્યાગ્રહીઓને છોડવા સંબંધમાં સંતોષકારક શરતો શ્રી. વલ્લભભાઈ અને શ્રી. મુનશી કબૂલાતી શક્યા. મોડી રાતે શ્રી. મુનશી ઘેર ગયા. પણ પેલો ખરડો તો હજી ઊભો જ હતો.

શ્રી. વલ્લભભાઈની સાથે આ પ્રસંગે સ્વામી આનંદ હતા, હું હતો. રાત્રે સૂતા પહેલાં તો અમે સર ચુનીલાલને કહી દીધું કે આવું કંઈ લખી આપી શકાય નહિ. પણ કેમે ઊંધ ન આવે. ખૂબ ચર્ચા કરી, પૂનાથી નીકળી આવતાં પહેલાં ગવર્નર-સાહેબને લખવાના એકાએક કાગળોના ખરડા કર્યા, શબ્દા. સવારે ચાર વાગ્યા પહેલાં હું ઊઠી નીકળ્યો, શ્રી. વલ્લભભાઈને પણ જગાડ્યા અને કહ્યું: ‘મને સર ચુનીલાલના પેલા ખરડામાં કશું જ લાગતું નથી. એમાં નથી આપણે બંધાતા, નથી સૂરતના સભ્યો બંધાતા. સરકારને નાકનો સવાલ થઈ પડ્યો છે અને સરકાર માને કે આથી એનું નાક રહે છે તો ભલે એનું નાક રહેતું.’

વલ્લભભાઈ કહે: ‘પણ એમાં જૂઠાણું છે તે?’

મેં કહ્યું: ‘છેસ્તો, પણ તે સરકારના તરફથી છે.’

વલ્લભભાઈ: ‘આપણે સરકાર પાસે સત્યનો ત્યાગ કરાવીએ છીએ એમ નહિ?’

મેં કહ્યું: ‘ના; સરકાર સત્યનો ત્યાગ કરે છે અને એમાં એને શ્રેય લાગે છે. એને લાગે તો લાગવા દો. આપણે એને કહીએ કે આમાં સત્યનો ત્યાગ થાય છે.’

વલ્લભભાઈ: ‘ત્યારે તું સર ચુનીલાલને સાફ સાફ કહેશે કે એ લોકો સત્યનો ત્યાગ કરે છે?’

મેં કહ્યું: ‘હા.’

વલ્લભભાઈ: ‘પણ જો તું જાણે! મને આ લોકોની બાજુમાં ખબર પડતી નથી. એવાં કુંડાળાં શા સારુ કરતા હશે? બાપુ શું કહેશે? સ્વામી, તું શું ધારે છે?’

સરદારની આ ઘડીની તત્ત્વનિષ્ઠા, અમારા જેવા નાનકડા સાથીઓનો પણ અભિપ્રાય જાણવાની ઇચ્છા, અને ‘આપણે જે કરીએ છીએ તે વિષે બાપુ શું ધારશે’ એ વિષેની અપાર ચિંતા જોઈને સરદાર મારે માટે જેટલા પૂજ્ય હતા તેથીએ અધિક પૂજ્ય બન્યા. લડત દરમિયાન ધણીવાર તેઓ કહેતા, ‘આ મુત્સદ્દીઓનાં જૂથમાં હું સીધો ભોળો ખેડૂત ન શાભું; એમની કળા મને ન આવડે,’ એ શબ્દો મને બહુ યાદ આવ્યા. મેં કહ્યું: ‘બાપુ પણ સરકારને આટલો લૂખો લહાવો લેવો હોય તો જરૂર લેવા દે. સરકારને નામ માથે કામ છે, આપણને કામ સાથે કામ છે.’

સ્વામી કહે: ‘મારો પણ એ જ મત છે.’

છેવટે વલ્લભભાઈ કહે: ‘પણ સૂરતના સભ્યો આના ઉપર સહી કરશે?’

મેં કહ્યું: ‘કરશે; સર ચુનીલાલ મહેતા કહેતો હતા કે તેમને એ વિષે શંકા નથી.’

શ્રી. વલ્લભભાઈ કહે: ‘ભલે ત્યારે; એઓ સહી કરે તો કરવા દો. પણ તારે તો સર ચુનીલાલને સાફ કહી દેવાનું કે આમાં સરકારને હાથે સત્યનો ત્યાગ થાય છે.’

હું ગયો, સર ચુનીલાલની સાથે વાતો કરી, તેમને કાંઈ એ વાત નવી નહોતી. તેમણે કહ્યું, ‘તમે તમારી સ્થિતિની ચોખવટ કરો એ બરાબર છે. સરકારને પણ હું એ જણાવીશ.’ એટલામાં શ્રી. વલ્લભભાઈ આવ્યા. તેમણે વળી પાછી એની એ જ વાત ફેડ પાડીને કહી અને જણાવ્યું: ‘સરકારને આવા અર્થાહીન પત્રથી સંતોષ થશે એમ મને લાગતું નથી, પછી તો તમે જાણો.’

સર યુનીલાલને કશી શંકા નહોતી જ. તેઓ રાજ થયા. લગવાનની જેમ સરકારની ગતિ અગમ્ય છે. શ્રી. વલ્લભભાઈએ કહ્યું કે સૂરતના સભ્યો એ કાગળ લખવાને રાજ હોય તો મને વાંધો નથી એટલે તુરત જ સમાધાન નક્કી થયું !

સર યુનીલાલ મહેતાને વિષે બે શબ્દ અસ્થાને ન ગણાય. સર યુનીલાલને ખીજા કોઈ પણ જણ કરતાં સરકારના મનની વિશેષ ખબર હતી, એટલે તેઓ બધું જોઈ વિચારીને અને સમજીને જ કરતા હતા. આ અણીને વખતે તેમની દેશભક્તિ તરી આવી હતી, અને સરકાર પ્રતિજ્ઞાના ભૂતને વળગતી ઉઘાડી પડે એ ભોગે પણ આ પ્રકરણનો અંત આણી આરડોલીના ખેડૂતને ન્યાય મળે એ વિષે તેઓ આતુર હતા. સરકાર કોઈ થોડી જ આ પહેલીવાર ઉઘાડી પડવાની હતી !

પણ જો સરકાર પ્રતિજ્ઞાની માયાને વળગીને સંતોષ માનવાને તૈયાર હતી, તો શ્રી. વલ્લભભાઈ તત્ત્વના સત્ય વિના સંતોષ માને એમ નહોતું. તેમને તો સંપૂર્ણ, સ્વતંત્ર, ન્યાયપુરઃસર તપાસ જોઈતી હતી, અને લડાઈ પહેલાં જે સ્થિતિ હતી તે સ્થિતિ જોઈતી હતી. આટલું કરવાને તો સરકાર તૈયાર હતી જ, પણ ત્યાંયે પ્રતિજ્ઞાની માયા વળગેલી હતી જ. પેલો કાગળ લખવામાં આવે કે તરત જ તપાસ તો જે શબ્દોમાં શ્રી. વલ્લભભાઈએ માગી હતી તે જ શબ્દોમાં — જળજેરીનાં કૃત્યોની તપાસ બાદ કરીને તેના તે જ શબ્દોમાં — જાહેર થશે એમ નક્કી થયું, અને તલાટીઓને પાછો લેવા બાબત, જમીન પાછી આપવા બાબત, અને કેદીઓને છોડવા બાબત સૂરતના સભ્યો રેવન્યુ મેમ્બરને એક શિરસ્તા મુજબ કાગળ લખે એટલે તુરત ઘટતું કરવામાં આવશે એમ ઠ્યું. છેવટે નુકસાનીના બદલા વિષેનો ભાગ કાગળમાં લખવાનો નહોતો, પણ સરકારી રાહે ઘટતું કરવામાં આવશે એમ ઠ્યું. શ્રી. વલ્લભભાઈને આથી વધારે કશું જોઈતું નહોતું. તેમને તો કામની સાથે વાત હતી, નામની સાથે વાત નહોતી.

બાકીની કથા તો ઝટ ઝટ કહી જવાય એવી છે. પેલા એક વાકચના કાગળ ઉપર સૂરતના અને ખીજા ત્રણચાર સભ્યોએ

સહી કરી—એ ત્રણયાર શા સા અંદર લખ્યા એ ભગવાન જાણે. એ જ વખતે સર ચુનીલાલ મહેતાની વિનંતિથી રા. બી. ભીમભાઈ નાયક, શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી, અને બીજા કેટલાક સૂરત કલેક્ટરને મળી સલાગ્રહીઓની વેચેલી જમીન પાછી મૂળ માલિકોને નામે ચડાવી દેવાવવા માટે સૂરત ગયા. આ ખરીદનાર તો ઈનમીન અને સાડાતીન હતા. તેમને કલેક્ટરે ઢૂંઢાવી મંગાવ્યા, અને તેમને સમજાવી, દયાવીને તેમણે બધાએ મળી ૧૨,૦૦૦ રૂપિયાની જમીન ખરીદેલી તેટલા ૧૨,૦૦૦ રૂપિયા પાછા આપી તેમની પાસે જમીન છોડાવવામાં આવી. આ લોકોને જૂના કલેક્ટર અને કમિશનરે પોતાની ગાંઠનાં વચનો આપ્યાં હશે, એટલે એ જમીન તેમની પાસે છોડાવવી કેટલી મુશ્કેલ પડી હતી તેનું રમૂજ વર્ણન આ પ્રકરણમાં અગ્રગણ્ય ભાગ લેનાર શ્રી. મુનશીએ શ્રી. વલ્લભભાઈને મોકલ્યું હતું. જૂના કલેક્ટરે બિચારાએ ઘણીવાર પોતાનાં ‘શુભ વચનો’માં કહેલું કે વેચેલી અને ખાલસા થયેલી જમીન કદી પાછી આપવામાં ન આવે, તેમને તો આ ટાંકણે જ સરકારે બીજા જિલ્લામાં મોકલી દીધા હતા, અને નવા કલેક્ટર મિ. ગેરેટને આ કામ કરવામાં કાંઈ નાનમ લાગે એમ નહોતું. જે દિવસે સૂરતના સભ્યોએ પેલા કાગળ લખ્યો તે જ દિવસે ગાંધીજીએ અને શ્રી. વલ્લભભાઈએ જે શબ્દોમાં માગેલી હતી તે જ શબ્દોમાં તપાસસમિતિ નિમાવાનું જાહેર થયું. અને પેલા બીજા કાગળના જવાબમાં રેવન્યુ મેમ્બરે લખ્યું કે બધી જમીન પાછી આપી દેવામાં આવશે, કેદીઓ બધા છૂટી જશે, અને તલાટીઓ ઘટતા શબ્દોમાં અરજ કરે એટલે તેમને પાછા નોકરી ઉપર ચડાવવામાં આવશે. શ્રી. વલ્લભભાઈએ આટલું થયું એટલે પોતાનો સંતોષ જાહેર કર્યો, અને જાહેર રીતે તેમણે સરકાર સુધાં સૌનો આભાર માન્યો, અને ખેડૂતોને ઉદ્દેશીને પત્રિકા કાઢી તેમાંનો મુખ્ય ભાગ આ હતો :

“આપણી ટેક જળવવાને સારુ આપણે ઈશ્વરનો પાડ માનીએ. આપણે હવે જાનું મહેસૂલ ભરવાનું છે, વધારો ભરવાનો નથી. જાનું

મહેસૂલ ભરવાની તૈયારી સૌ કરી મૂકશે એવી આશા રાખું છું. ભરવાનો સમય મુકર થયે નહીં કરીશ.”

કેદીએ છૂટશે એવી આશા રાખીને એમણે આ વાક્ય લખ્યું હતું. પણ સરકારને હજી ખબર નહોતી કે શ્રી. વલ્લભભાઈને સમાધાની પસંદ પડી કે નહિ એટલે કલેક્ટરને બારડોલી જઈને શ્રી. વલ્લભભાઈ પાસે એ નાણી લેવાના હુકમ મળ્યા. શ્રી. વલ્લભભાઈએ જણાવ્યું કે મારે સંતોષ અને ધન્યવાદ તો હું મારી ગુજરાતી પત્રિકામાં દર્શાવી ચૂક્યો છું. એટલે તુરત જ કલેક્ટરે સરકારને તાર કર્યો, અને બીજે જ દિવસે બધા કેદીઓને છોડી દેવામાં આવ્યા, તલાટીઓને પાછા લેવા વિષેની ચરજ શ્રી. વલ્લભભાઈએ જ ધડી હતી અને તે કલેક્ટરને ગમી, એટલે તુરત જ તેમણે તેમની નિમજીકના હુકમ કાઢ્યા. આ થયું એટલે લોકોનો ધર્મ હવે જૂનું મહેસૂલ ભરવાનું પોતાનું કર્તવ્ય કરવાનો હતો. એક મહિનાની અંદર તો લોકોએ બધું મહેસૂલ ભરી દીધું.

આમ ‘નિર્બલ કે બલ રામનો’ આધાર રાખી પોતાની ટેક ઉપર ઝૂકનારા અને સંકટસહન જ મોટું શસ્ત્ર માની જ મહિના સુધી બળિયાતી સાથે બાથ બીડનારા બારડોલીના બલાભોળા ખેડૂતોનો વિજય થયો. સત્ય અને અને અહિંસાનો આવો વિજય કેટલાંક વર્ષ થયાં હિંદુસ્તાને નાણ્યો નહોતો. સરદારની ત્રણ સફળ લડતોમાંની ભારેમાં ભારે આ લડત હતી; સ્વરાજ્યને પંથે તેમણે નાંખેલા મજલ દાખવનારા સ્તંભોમાંનો આ ત્રીજો સ્તંભ. નાગપુર સત્યાગ્રહમાં માત્ર એક હક સાબિત કરવાનો હતો તે સાબિત થયો. બેરસદની લડતના જેવી શીઘ્ર પ્રલદાયી અને સંપૂર્ણ સફળતાભરી તો એકે લડત થઈ નથી, પણ એ સ્થાનિક પ્રકારની હતી અને દોઢ જ માસમાં પૂરી થઈ એટલે દેશમાં ઘણાએ એને વિષે કશું નાણ્યું નહોતું. પણ બારડોલી સત્યાગ્રહ અપૂર્વ કહેવાય. કારણ તેણે દેશનું નહિ પણ સાંત્રાજ્યનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું, અને લોકોની માગણીના ન્યાયીપણા અને મર્યાદાને લીધે એણે આખા દેશની સહાનુભૂતિ મેળવી હતી.

આ સત્યાગ્રહનો વિજય ઇતિહાસમાં અનેક કારણોને લીધે અપૂર્વ હોતો: મુખ્ય એ કારણ કે બારડોલીને સત્યાગ્રહના પ્રથમ ક્ષેત્ર તરીકે ગાંધીજીએ પસંદ કરવામાં ભૂલ કરી નહોતી એ સિદ્ધ થયું; ખીજું, હિંદુસ્તાનમાં રાંકમાં રાંક ગણાતા લોકોએ વિજય મેળવ્યો; ત્રીજું એ કે, લડતને છૂંદી નાંખવાને પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થયેલી સરકારને પ્રતિજ્ઞાના પંદર દિવસની અંદર એ લોકોએ નમાવી; ચોથું એ કે રેવન્યુ ખાતામાં મોટો માન્દાતા પણ માથું ન મારી શકે એવા નોકરશાહીના સિદ્ધાન્ત છતાં સરકારને નમવું પડ્યું; પાંચમું એ કે ત્રણત્રણ ચારચાર વર્ષની રાષ્ટ્રીય નિરાશા અને યાદવીઓ પછી આવો મોટો વિજય પ્રાપ્ત થયો; છઠ્ઠું એ કે સત્યાગ્રહના નાયક પ્રતિજ્ઞાના ભૂતનો ત્યાગ કરી તત્ત્વ તરફ જ તાણ્યું હતું; અને છેવટે એ કે જે ગવર્નર કેટલોક સમય પોતાના હાથ નીચેના માણસોનું જ સંભળાવ્યું સાંભળતા હતા અને હિંદી પ્રધાનનું કહ્યું કરતા જણાતા હતા તેમણે સમાધાની કરવામાં પોતાથી થાય તેટલું કર્યું. પેલા અર્થહીન કાગળથી એમણે સંતોષ માન્યો તે પણ કદાચ શાંતિપ્રીત્યર્થે જ હોય. આ કારણે ગાંધીજી અને વલ્લભભાઈએ પોતાના લેખોમાં અને ભાષણોમાં સત્યાગ્રહીઓને તેમજ ગવર્નરને ધન્યવાદ આપવાનું ઉચિત ધાર્યું હતું.

અભિનંદન

“બાપુને સંદેશ લાગ્યોતૂટ્યો પણ લોકોને પહોંચાડનારા કેટલા ઝોણ છે? બાકી કાણ આપણે? આપણે કયું શું? બાપુએ નાહકના ચડાવી માર્યા.”

સમાધાનની વાત દેશમાં વીજળીની જેમ ફરી વળી, અને સરદાર ઉપર અભિનંદનના તારો વરસ્યા તથા દેશનાં સઘળાં વર્તમાનપત્રોમાં પ્રશંસાના લેખો ઊભરાયા.

એ બધાનો અહીં ઉલ્લેખ કરવો તો શક્ય નથી, પરંતુ લડતના અંત વિષેના મુખ્ય મુખ્ય નેતાઓના અભિપ્રાય ટાંકીશ. અહીં જે પુખ્તોની નાની માળા હું ગૂંથવા ધારું છું તેમાં સૌથી અગ્રસ્થાન શ્રીમતી સરોજિની દેવીના અભિનંદનને ધટે છે. ગાંધીજી ઉપરના પત્રમાં તેમણે લખ્યું હતું :

“જેના ઉપર આવી પડે તેને રાત્રે કેવા આકરા ઉભંગરા કરવા પડે છે તેની જગતને ક્યાં ખબર પડે છે? બારડોલીના લોકોએ રાતોની રાતો સુધી એવા કેટલાય આકરા ઉભંગરા કર્યા છે! . . . પણ મને આનંદ થાય છે કે આજે રાત્રે તો એ ભયાનક દિવસોમાં જે લોકોએ ઊંધ અને આરામ જાણ્યો નથી તેમને મીઠી નિદ્રા આવશે અને તેથીયે અધિક મીઠાં સ્વપ્નો આવશે. . . . સત્યાગ્રહીનું કાર્ય સમાપ્ત થયું એટલે તેને જે મીઠી નિદ્રા આવે છે તે તો દેવોની જ દીધેલી હોય છે. જર્મન ફિલસૂફના શબ્દો તમે જાણો છો? — ‘તમારું કાર્ય’ એટલે યુદ્ધ, અને તમારી શાંતિ એટલે વિજય.’ બારડોલીમાં પણ એમ જ થયું. બારડોલીમાં આજે શાંતિની અને યુદ્ધના શાંત માર્ગની વિજયપતાકા ફરકે છે. . . . હમણાં જ મેં તમારા સત્યાગ્રહના ઇતિહાસનાં હૈયાને હલાવનારાં અને તાદરશ

ચિંતાર આપનારાં પાનાંમાંનું છેલ્લું પૂરું કર્યું, ત્યાં ટપાલમાં બારડોલીની સમાધાનીના ખુશ ખબર આવ્યા, જેને માટે ઘણો સમય થયાં રાહ જોવાતી હતી. . . . સમાધાની બંને પક્ષને શોભે એવી છે. મેં ‘સરદાર’ વલ્લભભાઈને એક મહિના ઉપર લખ્યું હતું તેમ સત્યાગ્રહનો જીંડો, સાચો અર્થ ખરેખર ‘નિર્બલની સંપત્તિ છે’—જેમને સાચી વસ્તુ મેળવીને સંતોષ છે, અને જેઓ અસત્યની માયા પાછળ ભ્રમનારા નથી, તેમની સંપત્તિ છે. બારડોલી મારફત જગતને સત્યાગ્રહનો પદાર્થપાઠ આપવાનું તમારું સ્વપ્ન આજે બારડોલીએ પોતાની રીતે સફળ કર્યું છે.”

ગાંધીજી જેઓ તે પ્રસંગે બારડોલીમાં હતા તેમણે મુંબઈ સરકારને, બારડોલીના ખેડૂતોને અને શ્રી. વલ્લભભાઈને ‘યંગ ઇડિયા’માં અભિનંદન આપ્યું. તેમણે લખ્યું: “વલ્લભભાઈની દૃઢતા તેમજ નમ્રતા વિના આ સમાધાન થઈ જ ન શક્યું હોત.” “સત્યાગ્રહીઓએ જે માગ્યું હતું તે બધું તેમને મળ્યું છે. તપાસસમિતિના કર્તવ્યક્ષેત્રની આંકણી આપણે ઇચ્છીએ તેવી જ થઈ છે. એટલું છે કે મહેસૂલ વસૂલ કરવા માટે સરકારની દમનનીતિનાં કૃત્યોની બાબતમાં જે આક્ષેપો છે તે સંબંધમાં કશી તપાસ નથી થવાની. પરંતુ એ માગણી જતી કરવામાં શ્રી. વલ્લભભાઈએ ઉદારતા દાખવી છે, કારણ ખાલસા થયેલી જમીનો, વેચાઈ ગયેલી જમીનો સુદ્ધાં પાછી મળવાની છે, તલાટીઓને ફરી પોતપોતાની નોકરી ઉપર ચડાવી દેવાના છે, અને બીજી ગૌણ બાબતો ઉપર પણ ધ્યાન આપવામાં આવનાર છે.”

લાલા લજપતરાયે ‘પીપલ’માં લખતાં જણાવ્યું: “સરકાર અને બારડોલીના ખેડૂતો વચ્ચેની લડતનું સમાધાન એ લોકપક્ષનો એક મહત્ત્વનો વિજય છે, તેમ જ સરકારને માટે પણ માનભરી વસ્તુ છે. સત્ય અને ન્યાયનો એ નૈતિક વિજય છે. વળી લોકમત જે સારી રીતે સંગઠિત કર્યો હોય અને તેની પાછળ બળ હોય તો તેના દબાણને સરકાર પણ વશ થાય તેવી છે એ આ સમાધાનમાં ચોક્કસ દેખાય છે. લડત મક્કમ અને સંગઠિત હોય અને તેની સાથે ભોગ આપવાની પૂરી તૈયારી હોય તો જ તે કાળે તેની અસર પડે જ છે.”

સિમલામાં વલ્લભભાઈને દેખતાંની સાથે જ ‘લલ્લે પધારો ખારડોલીના સરદાર! તમે ઇતિહાસ ધડકો છે’ એમ બોલીને ભેટી પડતા સ્વ. લાલાજીની મૂર્તિ હતી નજર આગળ તરે છે.

પંડિત મોતીલાલ નેહરુએ આ સમાધાનને ‘સુંદર વિજય’ કહીને ગાંધીજી અને શ્રી. વલ્લભભાઈને અભિનંદન આપ્યું.

શ્રી. રાજગોપાલાચારીએ લખ્યું: “ખરેખર આ વિજય અદ્ભુત છે, અને જે રીતે આ પરિણામ આવ્યું તે જોઈને મને બહુ આનંદ થાય છે. ગાંધીજીએ લખ્યું છે તેમ હતું તો બહુ કામ કરવાનું છે. હું આશા રાખું છું કે આખરે ખેડૂતોને ન્યાય મળશે જ. પરંતુ રાષ્ટ્રીયતાની અને નીતિની દૃષ્ટિએ વિજય મળી જ ચૂક્યો છે. આપણા દેશના ઇતિહાસમાં વલ્લભભાઈનું કાર્ય બહુ ભારે છે.”

પંડિત મદનમોહન માલવીયજીએ વલ્લભભાઈને અભિનંદન આપતાં કહ્યું: “સત્યાગ્રહની એક સચોટ જીત ચંપારણમાં થઈ હતી. બીજી અને તેના જ જેવી મહાન જીત ખારડોલીની છે.”

શ્રી. કેનૈયાલાલ મુનશીએ તાર કર્યો: “આપણા દેશના જાહેર જીવનના ઇતિહાસમાં અતિશય ઉજ્જવળ વિજય માટે અભિનંદન.”

શ્રી. સલમૂર્તિનો તાર હતો: “હાર્દિક અભિનંદન. સ્વરાજ્યના એકમાત્ર માર્ગમાં તમે આગેવાન થયા છો.”

શ્રી. શુભાશ બોઝે તારથી જણાવ્યું: “આ યશસ્વી વિજય માટે તમારી સાથે સારું હિંદ આનંદ અનુભવે છે. સત્યાગ્રહીઓ અને તેમના નેતાને વંદન.”

મૈ. શૌકતઅલી અને સ્વેચ્છ કુરેશીએ ‘આપણા બહાદુર ભાઈઓ, સરદાર અને સાથીઓને’ તારથી અભિનંદન આપ્યા.

મિ. રિચર્ડ ગ્રેગે ગાંધીજી ઉપરના કાગળમાં લખ્યું: “ખારડોલીના ખેડૂતોને, આપને અને શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલને હાર્દિક અભિનંદન. લડત ભવ્ય હતી અને સંગઠનની દૃષ્ટિએ તો આખા દેશને એક અસરકારક દષ્ટાન્તર તો થઈ પડશે. કિંમત તો ભારે આપવી પડી, પણ વિજયનાં પરિણામ સહન કરેલાં કળેટા.

કરતાં વધારે કીમતી છે. હું તો માનું છું કે ખેડૂતોની રગેરગમાં શરાબની માફક — જો આ ઉપમા સામે આપનો વાંધો ન હોય તો — એ ફરી વળશે.”

સર લલ્લુભાઈ શામળદાસે ‘ઇડિયન નેશનલ હેરલ્ડ’ માં એક ખાસ લેખ લખ્યો. તેમાં તેઓ જણાવે છે, “તાલુકાના ખેડૂતોએ હિંસાનું એક પણ કૃત્ય કર્યા વિના આટલાં કष्टો સહ્યાં તેથી સારા હિંદુસ્તાનમાં જ નહિ પણ પરદેશમાં પણ તેમને માટે પ્રશંસા અને અનુચિત ઉત્પન્ન થઈ છે. ઉરકરાયા વિના અને સામો ધા કર્યા વિના લોકો કष्टો વેઠી લેશે એ વિષે હું અશ્રદ્ધાળુ હતો. આ લડતના કેટલાક આગેવાનો આગળ મારી અશ્રદ્ધા મેં વ્યક્ત કરી ત્યારે ખાસ કરીને શ્રી. મહાદેવ દેશાઈએ મને ખાતરી આપેલી કે જ્યાં સુધી આ લડત વલ્લભભાઈના કાબૂમાં છે ત્યાં સુધી ખેડૂતો તરફથી હિંસા થવાનો જરાય ભય નથી. સત્યાગ્રહની લડતને વિજયને અંતે પહોંચાડવાની લોકોની શક્તિ વિષેના મારા ખ્યાલમાં હું ભૂલ્યો હતો એ વસ્તુ હું ખુશીથી કબૂલ કરું છું. વલ્લભભાઈ સિવાય ખીજ કોઈ આવી લડતમાં સફળ થાય નહિ. લોકોનો વિશ્વાસ તેમણે જેટલો જીતી લીધો તેટલો ભાગ્યે જ ખીજે કોઈ જીતી શકે. ખેડૂતોએ પણ એટલી જ ધીરજ અને સહનશક્તિ ખતાવ્યાં. પોતાના નેતાના પડયા બોલ તેમણે ઝીલ્યા છે.”

સરોજિની દેવીના મધુર પત્રથી આપણે આરંભ કર્યો. શ્રી. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીના મધુરા પત્રથી આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરશું :
“બારડોલી પ્રકરણનું પરિણામ સાંભળીને મને કેટલો આનંદ થયો છે ! બંને પક્ષને તે શોભા આપનાર છે. વલ્લભભાઈ પટેલ બહુ ઊંચે ચડ્યા છે. પૂજ્ય ભાવથી મારું મસ્તક તેમને નમે છે. તેમના ભાઈએ પણ ભક્તી કરી. અને ગવર્નરને પણ આપણે વીસરવા જોઈએ નહિ. તેમની મુશ્કેલીઓ પણ મોટી હશે જ. ઊંચા દરજ્જાના અમલદારોને કેટલાં અંધનો અને મર્યાદાઓમાં રહીને કામ કરવું પડે છે તેનો ખ્યાલ આપણામાંના બહુ થોડાને હોય છે. પોતાની માનવલાગણીઓને બરાબર વ્યક્ત કરવાનું તેમને માટે શક્ય નથી હોતું, એટલા બધા તે તેમના હોદ્દાના અને તેને લગતી પરંપરાઓના ભાર નીચે દબાઈ ગયેલ હોય છે.

આર્યોક્તિ સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

ન્યાયપરાયણતાના સદ્ગુણથી અરધી અમલદાર આલમ તો ડરતી જ ફરે છે અને અરધી તેને દ્વરથી પૂજે છે.

આ લડતમાંના તમારા હિસ્સા વિષે તો હું કંઈ લખતો જ નથી. કારણ બાહ્ય દષ્ટિએ તમે તેથી અલગ રહેવાનું પસંદ કર્યું હતું, અને એની કીર્તિમાં તમારો કોઈ હિસ્સો ગણે એ તમને ગમે પણ નહિ. જેમ કેટલાક ક્વિલસૂક્ષ્મ માને છે કે ઈશ્વરે આ સંસારના સતત પ્રવર્તતા ચક્રને ગતિ આપી પણ પછી તે ચલાવવા માટે તેની આવશ્યકતા અનિવાર્ય ન રહી, અને છતાં તે ચક્રના પરિવર્તનનો અનિવાર્ય હેતુ તો તે રહ્યો, તેમ તમે પણ અદૃશ્ય માર્ગદર્શક અને ચેતનદાયી દૃષ્ટાન્તરૂપે સહુના હૃદયમાં પ્રવર્તતા અને સહુને સીધે પંથે રાખતા રહ્યા છો. સાચી વાત છે કે એમની કીર્તિમાં તમારો ભાગ નથી, કારણ તમારી કીર્તિ જ અનેરી છે, એમાં કોઈ ભાગ ભરી શકે એમ નથી, અને એને તમે ટાળી શકો એમ પણ નથી.”

“જ્યાં સુધી પોતાની ભૂલ કબૂલ કરતાં સરકાર શરમાય છે ત્યાં સુધી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે એના ઉદ્ધારનો હજી દિવસ આન્યો નથી.”

ગયાં પ્રકરણો વાંચનારને કહેવાની જરૂર નથી કે બારડોલીની સમાધાની સરકારે રાજખુશીથી નહોતી કરી. સરકાર નમી તે લોકોની માગણી ન્યાય છે એમ સમજીને નહિ, પણ તેને લાગ્યું કે હવે ત્રાસનીતિ ઝાઝી ચાલી શકે એમ નથી તેથી.* ૧૯૨૮ના ઓગસ્ટ મહિનાના મધ્યમાં ‘યંગ ઇન્ડિયા’માં લખતાં ગાંધીજીને નોંધવું પડ્યું હતું કે સિવિલ સર્વિસમાં હૃદયપલટો થયો નથી. તેમણે લખ્યું હતું:

“એમ સાંભળીએ છીએ અને જોવામાં પણ આવે છે કે સિવિલ સર્વિસને સમાધાનીથી સંતોષ થયો નથી. જો તેને સંતોષ થયો હોત તો સરદાર અને તેમનાં કાર્યો વિષે જે જૂઠાણાનો ઘોષ ચાલી રહ્યો છે તે બંધ થયો હોત.”

અરે, બંધ થવાને બદલે એ વધ્યો, કારણ છેક એ માસ પછી જૂઠાણાંમાં જ પોતાનું જોર માનનાર સરકારના એ મુખપત્રે ‘બારડોલીની આફત’ નામનો પોતાના ખબરપત્રીનો એક પત્ર બહાર પાડ્યો હતો જેમાં તેણે લખ્યું હતું કે શ્રી. વલ્લભભાઈએ

* સને ૧૯૨૬માં નવા ગવર્નરે બારડોલી વિષે બોલતાં જે ઉદ્દગારો કાઢ્યા અને રેવન્યુ મેગિસ્ટ્રેટ મિ. રૂએ જે લાપણ કયું તે સરકારની નફ્ટાઈ બતાવવાને માટે પૂરતાં હતાં. આ પ્રકરણ ૧૯૨૮માં લખાયું હતું.

આરડોલીમાં સત્યાગ્રહસેના હતી તેવડી જ કાયમ રાખી છે, સરદાર સમાધાની થઈ છે એમ માનતા નથી, એટલું જ નહિ પણ તે અને તેમના સાથીઓ તપાસસમિતિને માટે પુરાવા એકઠા કરી રહ્યા છે, અને સમિતિની આગળ ધણા ખેડૂતો પુરાવા આપે એમ ઇચ્છતા નથી, કારણ એકબીજાને તોડે એવો પુરાવા આપે તો તેમનો કેસ માર્યો જાય. આમાંથી એકે વાત સત્ય નહોતી. કારણ શ્રી. વલ્લભભાઈ તો આખો વખત આરડોલીની બહાર હતા, અને તેમણે આ લેખ જોયો એટલે તુરંત એનું પોકળ ખોલનારું એક નિવેદન બહાર પાડ્યું. વલ્લભભાઈનું આ નિવેદન એ વર્તમાનપત્રે પ્રસિદ્ધ તો કર્યું, પણ આગલાં જૂઠાણાં માટે ન દિલગીરી બતાવી કે તે ખેંચી લીધાં. બિલટાં પેલાં મૂળ જૂઠાણાં લાંડન જેમનાં તેમ તારથી મોકલવામાં આવ્યાં! અને આ બધું આરડોલીની તપાસસમિતિના સભ્યોની નિમણૂક થઈ તેના બેપાંચ દિવસ અગાઉ.

આમ તપાસને ખરાબ કરનારા આવા પ્રયત્નો શ્રી. વલ્લભભાઈ સાંખી શક્યા નહિ એટલે તેમણે સરકારના રેવન્યુ મેમ્બરને એક કાગળ લખીને પુછાવ્યું કે કમિટીમાં કયા અમલદારોને નીમવા ઇચ્છો છો. તેમણે એ પણ જણાવ્યું કે સમાધાનીની આખી મસલત દરમ્યાન તેમની અને બીજા મિત્રોની સમજ એવી હતી કે ન્યાયખાતાનો અમલદાર મિ. ડેવીસ નીમવામાં આવશે, અને એની સામે શ્રી. વલ્લભભાઈને વાંધો નહોતો. સરકારે આ વાતનો તદ્દન ઇનકાર કર્યો, મિ. બ્રૂમશીલ્ડ અને મિ. મેક્સવેલની નિમણૂક બહાર કરી, પણ શ્રી. વલ્લભભાઈને તાર કર્યો કે પૂતા આવી જાઓ તો મિ. ડેવીસને નીમવામાં અડચણ છે તે સમજવવામાં આવે. શ્રી. વલ્લભભાઈ ગયા—સરકારની પાસે ખુલાસો મેળવવાની આશાથી નહિ પણ પોતાને એક પ્રકારનો વસવસો રહેતો હતો તે દૂર કરવા. બ્યારે સમાધાનીની શરતો નક્કી થઈ ચારે સર ચુનીલાલ મહેતા અને વલ્લભભાઈની વચ્ચે કેટલીક બાબતો વિષે ચોખ્ખી સમજ હતી—એમાંની એક મિ. ડેવીસની નિમણૂક હતી, અને બીજી સત્યાગ્રહ દરમ્યાન ચોથાઈ વગેરે જે દેડો ખેડૂતોની

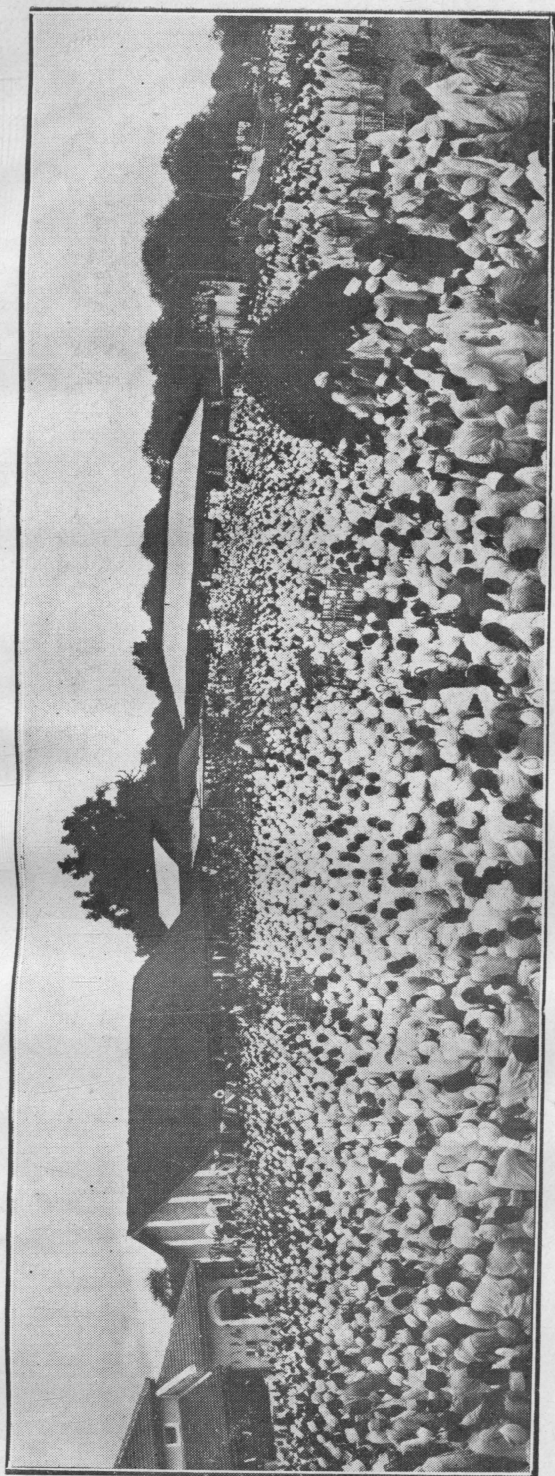
પાસે લીધા હોય તે માફ કરવાની. કેદીઓને છોડવામાં આવ્યા હતા અને જમ કરેલાં લાઇસન્સ પાછાં આપવામાં આવ્યાં હતાં, પણ ચોથાઈ દંડ પાછા આપવામાં આવ્યા નહોતા. જે સલાગ્રહીઓની જંગમ મિલકત જમ થઈ નહોતી અને જેમણે સમાધાની થઈ લાં સુધી એકે કોડી ભરી નહોતી તેમને આ ચોથાઈ દંડ આપવાનો નહોતો તો જેમના ઉપર લડત દરમ્યાન જમીઓ થઈ હતી અને જેમણે ઢોરઢાંખર ખોયાં હતાં તેમણે શા સારુ ચોથાઈનો વધુ દંડ આપવો જોઈએ? દુઃખની વાત તો એ હતી કે જેઓ સલાગ્રહમાં જોડાયા નહોતા પણ કેટલોક સમય પૈસા ભર્યાં નહોતા અને પાછળથી ભર્યાં હતા તેમની પાસે પણ આ દંડ લેવામાં આવ્યો હતો. શ્રી. વલ્લભભાઈ સમાધાની થઈ સારથી રા. બી. ભીમભાઈ નાયકને કહ્યા કરતા હતા કે આ દંડની રકમ પાછી મેળવી લો. રાવ બહાદુર કેલેક્ટરને મળ્યા હતા, રેવન્યુ મેમ્બરને મળ્યા હતા, પણ કંઈ વળ્યું નહોતું. શ્રી. વલ્લભભાઈને આ વાત બહુ ખટકતી હતી, અને તેમને લાગતું હતું કે કમિટીના સભ્યોની નિમણૂક વિષે પોતે પોતાનો વાંધો ખેંચી લે તોપણ આ વસ્તુ તો છોડી દઈ શકાય એવી નહોતી જ. એટલે રેવન્યુ મેમ્બરે જ્યારે મિ. ડેવીસને નીમવાની સરકારની અશક્તિનો ખુલાસો આપ્યો ત્યારે શ્રી. વલ્લભભાઈએ તેમને કહ્યું કે મિ. ડેવીસ ન નિમાયા તે સાંખી લેવાને તૈયાર છું—કારણ એકવાર એ અમલદારની નિમણૂક જાહેર કર્યા પછી તે ફેરવવાની સરકારની મુશ્કેલી હું સમજી શકું છું, પણ આ ચોથાઈ દંડ પાછો આપવાનું ન અને તો તો સલાગ્રહીઓ તપાસ-સમિતિ વિના ચલાવી લેશે, કારણ સમાધાનીમાંથી જે વસ્તુ સ્વાભાવિક રીતે ફક્ત થાય છે તેટલી પણ ન કરવામાં આવે તો સરકારની દાનત વિષે સૌ કોઈને શંકા થાય. રેવન્યુ મેમ્બર પ્રથમ તો એકના બે ન થયા, એટલે શ્રી. વલ્લભભાઈ તેમની રજા લઈને પોતાને મુકામે પાછા ફર્યા. પણ રેવન્યુ મેમ્બરને તરત પોતાની ગંભીર ભૂલ સમજાઈ, તે તુરત ગવર્નરની પાસે દોષ્યા, અને શ્રી. વલ્લભભાઈ પૂનાથી પાછા નીકળવા બપોરે તે પહેલાં તેમને હાંફળા હાંફળા આવી મળ્યા અને કહેવા લાગ્યા: ‘નામદાર

આટલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

ગવર્નર કહે છે કે ચોથાઈ દંડની બાબત નજીવી છે એટલે તે વિષે કંઈ મુશ્કેલી ન હોવી જોઈએ, માત્ર શ્રી. વલ્લભભાઈએ કમિટીની નિમણૂક સ્વીકારવી જોઈએ.' ફરી એકવાર સિદ્ધ થયું કે નામદાર ગવર્નર બ્યારે શાંતિને માટે ઉત્સુક હતા ત્યારે તેમના સલાહકારો કેવળ ન્યાય આપવાને પણ તૈયાર નહોતા અને લડત સળગાવતાં પાછું ફરીને જુએ એવા નહોતા.

આવું વાતાવરણ ચાલુ રહે તો ખેડૂતને ન્યાય શી રીતે મળે? એટલે વિચક્ષણ સરદારે પૂનાથી નીકળતાં રેવન્યુ મેમ્બરને એક પત્ર લખ્યો તેમાં જણાવ્યું: 'કમિટીની નિમણૂક તો હું સ્વીકારું છું; પણ તે એવી સ્પષ્ટ શરતે કે તપાસ દરમ્યાન કોઈ પણ વખતે મને લાગે કે ન્યાયસર કામ નથી થતું, અથવા તપાસને અંતે મને એમ લાગે કે કમિટીનો નિર્ણય પુરાવામાંથી નીકળી શકે એવો નથી અને અન્યાય છે તો સરકારને પાછી લડત આપવાની મને છૂટ રહેશે.' આનો જવાબ રેવન્યુ મેમ્બરે આપ્યો હતો તેમાં આ શરત વિષે તેમણે વાંધો લીધો નહોતો.

સરદારે તો 'ચેતતો નર સદા સુખી' એ સૂત્રને અનુસરીને જ આટલી સાવધાની રાખી હતી.

સે અહિં રસ

રજિયામણી ઘડી

[સત્યાગ્રહના વિજયના ઉત્સવપ્રસંગના મારા 'નવજીવન'ના લેખ અને ગાંધીજી અને વલ્લભભાઈનાં લાષણુ જેમના તેમ અહીં જોવાયો છે. મ. હ. દે.]

‘જનકીનાથ સહાય કરે જબ કોન બિગાડ કરે નર તેરો ?’

‘નિર્બલ કે બલ રામ’

પાવક દશ્યો

ખારડોલી સત્યાગ્રહના વિજયની ઉજવણી ખારડોલીના ગામડાંમાં જોઈ, ખારડોલી તળમાં જોઈ, સૂરતમાં જોઈ, અને અમદાવાદમાં જોઈ. હજી ધણે ઠેકાણે થશે. પણ ગામડાંની ઉજવણીમાં સત્યાગ્રહમાં ભાગ લેનારાઓ પણ શામેલ હતા એટલે એની નોંધ વિશેષ મહત્વની છે.

એ ઉજવણીનાં દશ્યોના સહેજે કેટલાક વિભાગ પડી જાય છે, અને તે વિભાગ પ્રમાણે નોંધને ગોઠવવાની રજા લઉં છું. એ દશ્યોમાં જેને પાવક દશ્યો કહી શકાય એ તો ખારડોલીનાં ગામડાંમાં જોવાનાં હતાં. એ ભોળા લલા ખેડૂતોને, અને જેનું દર્શન વિકારોને પણ શમાવી શકે એવું પુનિત છે એવી ખેડૂત સ્ત્રીઓને ખારડોલી સત્યાગ્રહનો અંત કેવી રીતે આવ્યો, સમાધાની કેવી રીતે થઈ, કેણે કરી, સમાધાનીમાં શું શું થયું એ જાણવાની પરવા નહોતી. તેમને તો ગાંધીજી અને વલ્લભભાઈનાં દર્શન પૂરતાં હતાં, તેમને વિજયનાં ગીત ગાવાનાં નહોતાં, તેમને તો લડત પૂરી થઈ અને પોતાના હૃદયના દેવ તેમની આગળ અમૃતવચન સંભળાવવાને આવીને ઊભા છે.

આરોહી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

એટલી જ વાત બસ હતી. તેમની પાસે શહેરોની જેમ કીમતી હારોમાં પૈસા ખર્ચવાના નહોતા, તેઓ તો ભર વરસાદમાં કાદવ-કીચડ ખૂંદીને, નદીઓ ઊતરીને, પોતાના કાંતેલા સૂતરના હારો લઈને આવ્યાં હતાં. હા, આજે જેમ તેમને આનંદની ધડી હતી, પોતાના વહાલા નેતાઓ આવ્યાની વધામણી હતી, તેમ તેમને એક રમણીય મૂંઝવણ પણ હતી. પાટીદારની સ્ત્રીઓ તો સંતના દર્શને ખાલી હાથે જાય જ નહિ, એટલે ભેટો લઈને આવી હતી. પહેલી ભેટ તો ગાંધીજીને ધરવાની હોય, પણ પછી પાસે ન હોય તો વલ્લભભાઈને શું ધરવું? જેની પાસે બે રૂપિયા હોય તે તો રૂપિયો રૂપિયો બંને મૂર્તિઓ આગળ મૂકીને સંતોષ માનતાં, પણ એક હોય તેમું શું થાય? પ્રાંચ હોય તે ત્રણ ગાંધીજી આગળ મૂકે, બે વલ્લભભાઈ આગળ મૂકે, એમાં પણ મૂંઝવણ તો હતી જ. જગતમાં એકથી બધું સધાય છે, બેથી બગડે છે એમ કહેવત છે, પણ આ સત્યાગ્રહી પાટીદારણેને તો બેકા ભેટ હોય તો મૂંઝવણ મટતી હતી, એકા હોય તો મૂંઝવણ વધતી હતી. તેમની મૂંઝવણ ભલે વધતી હોય કે ઘટતી હોય, તટસ્થ પ્રેક્ષકને એ બંને સ્થિતિમાં ઊભરાતા પ્રેમનાં દર્શન થતાં હતાં. સત્યાગ્રહની લડતનાં કાવ્યો બનાવનાર કવિએ તો વિજયનાં ગીતો બનાવ્યાં હતાં, પણ આ પાટીદાર બહેનો તો પોતાનાં પુરાણાં ગીતો જ ગાતી હતી — ‘ગાંધીજી સવરાજ લઈ વેલા આવજોરે,’ ‘સાબરમતી આશ્રમ સોહામણું રે,’ એવાં એવાં ધ્રુવભાવનાં ગીતો જ તેમને મોઢે ચડતાં હતાં. રાત્રીપરજ બહેનોને રૂપિયા આપવાના હોય નહિ એટલે મોટી મૂંઝવણ પડતી નહોતી. પોતે કાંતેલા સૂતરના હારો તેઓ બંને મૂર્તિઓને પહેરાવીને આનંદ માનતી હતી, અને રેટિયા અને દાઝનિષેધનાં ગીતો ગાતી હતી.

પીશો મા, પીશો મા, પીશો મા, દાર પીશો મા.

અમે પીશું તો ગાંધીરસ પીશું — દાર૦

અમે પીશું તો સમરસ પીશું — દાર૦

આ સાદી સીધી કડીઓમાં તેમનો નૈસર્ગિક કંઠ પુરાઈને જે અસર થતી હતી તેના ભણકારા હજી કાનમાં વાગ્યા કરે છે, અને

શાય છે કે સાચો ‘ગાંધીરસ’ પીનારા તો આ જ લોકો છે, બીજાં નામનાં છે. આવાઓની આગળ ગાંધીજીને કે વલ્લભભાઈને ભાષણો કરવાની પણ શેની જરૂર પડે? તેઓ તો કરવાનું કરી રહ્યાં છે.

જેલી ભાઈઓ

આ પાવક દશ્યોમાં વૃદ્ધિ કરનારાં દર્શન જેલમાંથી છૂટી આવેલા વીરોનાં હતાં. ખારડોલીની લડતે જેમ જેલ બહાર રહેનારાઓની ઠીકઠીક કસોટી કરી છે તેમ જેલમાં જઈને બેઠેલાઓની પણ સારી કસોટી કરી છે. એ કસોટીમાંથી પાર બીતરીને આવેલા, ઘસાયેલા શરીર પણ ઉજ્જવળ આત્મા સાથે આવેલા એ વીરોનાં દર્શન પાવક હતાં. બધા સત્યાગ્રહીઓમાંથી એકેના ઉપર સરકારના જેલર અને જેલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટે કશી દયા કે ભલમનસાઈ રાખી હોય એમ ન સાંભળ્યું, પણ વિટંબણાની વાતો કરતાં તેમનાં મોં ઉપર તો સ્મિત સિવાય બીજું કશું નહિ. વાંકાનેરના ખેડૂતવીરોએ તો અગાઉ કદી જેલ નેચેલી નહિ. તેમાંના ધણુખરાને કંઠણમાં કંઠણ મજૂરી આપવામાં આવી હતી, — ચક્ષીમાં ૩૭ શેર રોજ દળવાનું, પંપ ચલાવવાનો વગેરે — જેલર ખાસ ભલો થાય તો કોઈવાર ખરાબમાં ખરાબ ઘંટી પસંદ કરીને તે ઉપર દળાવતો, તોપણ જરાય આનાકાની વિના તેઓ પોતાનું કામ બજાવી આવ્યા. એ લોકોને જેઈને કોને ઉત્સાહ અને આશા ન મળે? રાયમનો એક ગરીબ ગાય જેવો ખેડૂત જરાય પુરાવા વિના જેલમાં ગયેલો. તેના સ્વાગતને માટે તેની વીર પત્ની આવી હતી. પત્નીને ભય હતો કે કદાચ પોતાનો ભલો, ગરીબડો પતિ, જેલના ત્રાસ નીચે ભાંગી પડશે, પણ તે જેલની જહેમત વેદીને સાન્નેસમે પાછો આવ્યો તેથી તે બહેનના આનંદનો પાર નહોતો. ગાંધીજીને પ્રણામ કરતાં કરતાં તે બહેન કહે: ‘છ મહિના તો ની રે’વા પામ્યા. તણુ જ મહિનામાં આવી ગીયા.’ એ ખેડૂતને લેવાને તેનું આખું ગામ સ્ટેશને બલટચું હતું. ધણુઓને મનમાં થયું હશે કે આપણો આ ગરીબડો ભાઈબધ શી રીતે

મારડોલી સત્યચંદનો ઇતિહાસ

જેલમાં ટકી શકશે, પણ સૌનો ભ્રમ ભાંગ્યો, અને પોતાના ગામડામાં પણ કદી બહુ ન બોલનારા એ ભાઈએ પોતાનું સ્વાગત કરવાને ભેગા થયેલા ભાઈઓને કહ્યું: ‘મારી ભડક ભાંગી ગઈ, મારી જીભ પણ ખૂલી ગઈ છે. જેલમાં કશું નથી. ઘેર મહેનત કરવાની અને ત્યાં મહેનત કરવાની. મને તો લાભ જ થયો છે, હું તો જેલમાં ખીડી છોડી આવ્યો.’

જેલનો ત્રાસ કેટલો હશે તે તો ભાઈ ચિનાઈને અને વાંકનેરના એક ભાઈને કેવળ જોવાથી જ પ્રતીત થતું હતું. ચિનાઈનું તો વજન જેવું શરીર, પણ તે શરીર ભાંગી પડ્યું. કામ રાક્ષસનું લેવું અને ખોરાક દુઃખાળિયાનો આપવો એ ન્યાયે આપણી જોડો ચાલે છે. ચિનાઈએ પોતે તો પોતાનું દુઃખ જાહેર ન કર્યું, પણ રવિશંકરભાઈએ બેત્રણ વાક્યોમાં બધું કહી દીધું: ‘ચિનાઈએ તો કમાલ કીધી. એમની પવિત્રતાથી હું ચકિત થઈ ગયો. સવારથી ચક્કી શરૂ કરે તે ઘણીવાર સાંજના રોટલા વખત સુધી ચાલતી હોય ત્યારે માંડ પૂરા ૩૭ શેર થાય, થાક્યાપાક્યા પડે એટલે રોટલા ખાવાના હોય, અને પાણીમાં અગાઉથી ભીંજવી રાખેલા કોખી કે એવા જ કશાના પાકા, આંગળી જેટલા જડા, હીટાનું શાક હોય. પણ ચિનાઈએ કદી પ્રરિયાદ નથી કરી, પોતાનું કામ કદી કોઈની પાસે નથી કરાવ્યું.’

આ શાક અને રોટલા અને માંદાની માવજતના સંપૂર્ણ અભાવને લીધે વિદ્યાપીઠનો એક વિદ્યાર્થી ભાઈ દિનકર મહેતા તો જેલમાંથી ઝેરી તાવ લઈને નીકળ્યો. હજી અમદાવાદની ઇસ્પતાલમાં પડ્યો છે, અને બચે તો તેનાં સગાંવહાલાં અને મિત્રોના નસીબે બચે એવી સ્થિતિ છે.*

જેલ નથી લાગી રવિશંકરભાઈને. તેમનું મધુરું હાસ્ય જેલમાં જઈ આવ્યાથી જરાય ઝાંખું નથી થયું. એમનું શરીર વજન જેવું હશે કે તે શરીરમાં રહેલું સંકલ્પબળ વજન જેવું હશે, તેમના

* અહીં સહર્ષ એ જણાવવું જોઈએ કે ભાઈ દિનકર હવે તદ્દન સાજા થઈ ગયા છે.

— પ્રકાશક

ઉપર જેલ નથી અસર કરી શકતી; કદાચ સરકારની પાસે નરક-વાસ આપવાનો અધિકાર હોય તો તે નરકને પણ સ્વર્ગ કરી મૂકવાની શક્તિ રવિશંકરભાઈ ધરાવે છે. હસતા હસતા તે કહે: ‘લામસ્તેષાં જયસ્તેષાં કુતસ્તેષાં પરાજયઃ એ વાત અમારે માટે તદ્દન સાચી છે. આવી જીત મળશે, આટલામાં છૂટીને નીકળશું એવું સ્વપ્ને પણ નહોતું ધાર્યું.’ રવિશંકરભાઈ તો ધારાળાઓના ગોર રહ્યા, એટલે તેમને પોતાના ઢગલાબધ જળમાનો જેલમાં મળી ગયા. કોઈ કેદીની સાથે તેમને સીધી ઓળખાણ હોય, તો કેદીનાં સગાંવહાલાં યાદ કરીને ઓળખાણ નીકળે. ‘મહારાજ, તમે અહીં ક્યાંથી! હારું, ભલે આવ્યા. તમને ચક્કીનું કામ આપ્યું છે. ફકર નહિ, આપણાં પંદરહત્તર માણસ ચક્કી પર છે. તમારું તો ધડીકમાં દળી દેહું,’ એમ કેદીને સૌ આશ્વાસન આપે. એક જણ તો હરખેલો થઈને પગે લાગી પડ્યો: ‘હે, ગાંધીજી તમે અહીં ક્યાંથી?’—જે ધારાળાઓએ ગાંધીજીનાં કદી દર્શન નથી કર્યો તેને રવિશંકરભાઈ ‘ગાંધીજી’ જ છે—એટલે પછી ‘ગાંધીજી’ સમજાવે કે કેમ આવવાનું થયું. પોતાના જેલજીવનની વાતો કરતાં રવિશંકરભાઈ કહે: ‘આપણે તો કાગડા બોલે સૂવું અને કાગડા બોલે ઊઠવું. ઊઠ્યા કે તરત સાબરમતી આશ્રમનો ઘંટ સંભળાય. બીજા ઊઠ્યા હોય તે પહેલાં તો હું પરવારીને બેઠેલો હોઉં. મેં તો જેલમાંથી બહાર નીકળીને જ દીવો જોયો. જેલમાં દીવાનાં દર્શન નથી કરવા પામ્યો. છ અઠવાડિયાં મને ઘંટી હતી. રોજ ૩૭ શેર દળવાનું. નાગપુરમાં તો બેત્રણ કલાકમાં એટલું દળીને ફેંકી દેતો. અહીં આરંભમાં જરા મોડું થતું, પણ પછીથી તો દોઢમે વાગ્યામાં બધું પૂરું થઈ જાય.’

‘તમને આ ખોરાક કેમ પચી ગયો?’ એમ પૂછતાં કહે: ‘શાક તો ઝેર જેવું મળતું, પણ એ બધું હું પી ગયો છું, આંખ મીચીને એ ખાઈ જાઉં. રોટલા તો મારે ત્રણ વેળના સાતઆઠ જોઈએ અને તે સ્વાદથી ખાઉં. દાળ ધણુને ન રુચે એવી હોય, પણ હું તો રોટલા ચાવી ચાવીને ખાઈ જાઉં, અને ઉપર દાળ પી જાઉં!’

ખારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

જેલમાં ખીજા કેદીઓનાં જીવન વિષે વાત કરતાં તેમણે કંપારી છૂટે એવી હકીકતો કહી. કેદીઓને પૈસા ખરચીને ગમે તે વ્યસન પૂરું પડી શકે છે, તેમનાં અર્ધાં પૈસા ખર્ચીને ખીડી, મીઠાઈ, જે જેઈએ તે પૂરું પાડનારાં સિપાઈસિક્કરાં પડેલાં છે, અને ખીડીના વ્યસનની ખાતર અધમતાની હદ ઓળંગતા કેદીઓ પણ પડેલા છે. ગુનાઓ માટે કેદમાં જનારા ચોરી વગેરેના ગુનાઓ જેલમાં ચાલુ રાખે છે, કેટલાક નવા ગુના શીખે છે, અને વારંવાર પાછા ત્યાં આવે છે, ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.

પણ એ તો આડી વાત ઉપર ઊતર્યો. રવિશંકરભાઈની સાથે થોડી ધડી ગાળવી એ પણ ચેતન મેળવવા જેવું છે; નરકને સ્વર્ગ કરવાની તેમની શક્તિ જોવા અને સાધવાને સારુ તો તેમની સાથે રહી તેમની તપશ્ચર્યા શીખવી જોઈએ.

મરત દશ્યો

તાલુકામાં તેમજ સૂરતમાં અને અમદાવાદમાં વલ્લભભાઈએ માનપત્રો અને અભિનંદનોનો જવાબ આપતા જેટલા ગાંધીજીને સંભાર્યા છે તેટલા જ પોતાના સાથીઓને સંભાર્યા છે. અને એ સાથીઓ તે કેવા? પશ્ચો બોલ ઉઠાવી લેનારા, ફલાણો હુકમ કેમ થયો છે તે પૂછ્યા વિના તેનો અમલ કરનારા, ફલાણે ઠેકાણે કેમ જાઓ છો, ગવર્નરની પાસે ડેપુટીશનમાં કેને લઈ જવાના છો, પૂના જઈને સમાધાનીની શરતો કેવી કરવાના છો, પૂના જઈને શી વાત કરી આવ્યા—એવા એકે સવાલ પૂછવાનો વિચાર સરખો ન કરી કેવળ તાલીમ જાળવી, પોતાને સોંપેલું કામ કરનારા વફાદાર સાથીઓ. આ સાથીઓને વિજયની ખુમારી ચડે તો તેમાં નવાઈ શી હતી? પણ તેમને પણ પોતાના વિજયની ખુમારી નહોતી; પોતાનાથી થયેલી કાચીપાકી સેવાથી પોતાના સરદારને વિજય મળ્યો એ જ વાતની તેમને ખુમારી હતી, અને સરદાર વળી એવી જ તક આપે તો વળી તેમના ઝુંડા નીચે તેમના ગમે તે હુકમો ઉઠાવવાની તૈયારીની, અને એ તૈયારીથી થતા કૃતકૃત્યતાના ભાનની ખુમારી હતી. જેણે વફાદારીભરેલી સેવાની લહેજત ચાખી છે,

રળિયામણી ઘડી

જેણે કાળી રાતે પડચો ખોલ ઉઠાવવાનો લહાવો લીધો છે, એવા સનિકાને એ ખુમારી રાખવાનો અને મસ્ત થઈને પોતાના સરદારના વિનયનાં ગીત ગાવાનો અધિકાર છે. પોતાનાં સીધાં, સાદાં અને આમડિયાઓની જીભે સહેજે ચઢી જનારાં ગીતોથી આખા ખારડોલીને ઘેલું કરનાર કૂલચંદભાઈનો અને તેમના ભેરૂ શિવાનંદનો આનંદ માતો નહોતો. કેટલાય દિવસો થયાં ગીતો બનાવવાનું બંધ કરેલું છતાં વિનયની ખબર આવી કે તરત જ કૂલચંદભાઈને ઊર્મી ઊઠી આવી, અને વિનયનાં અનેક ગીતો રચી કાઢ્યાં એમાં

હાક વાગી વલ્લભની વિશ્વમાં રે
તોપ બળિયાને કીધા મહાત — હાક૦
પ્રાણુ ફૂંક્યા ખેડૂતનાં હાડમાં રે
કાયરતાને મારી લાત — હાક૦
હાથ હેઠા પડ્યા સરકારના રે
વધી સત્યાગ્રહીની સાખ — હાક૦
ક્યું પાણી પોતાના લોહીનું રે
નિજ ભાંડુની સેવા કાજ — હાક૦
ક્યું સાબિત કોઈથી ના હડે રે
શૂરા સત્યાગ્રહીની જમાત — હાક૦
જીતડકો વગાડ્યો વિશ્વમાં રે
ખારડોલીનો જયજયકાર — હાક૦

એ ગીત સભામાં, સરઘસોમાં અને ટ્રેનમાં એ સૈનિકો લલકાર્યા જ કરતા હતા. ૧૨મી ઓગસ્ટને દિવસે ખારડોલીમાં આખો ખારડોલી તાલુકો ઊલટચો હતો; ખારડોલીથી બધા સૈનિકો સમેત સરદારને સૂરતનું નિમંત્રણ હતું, પોતાની સેના લઈને જે ટ્રેનમાં સરદાર ગયા તે ટ્રેનમાં બુલંદ અવાજે ગવાતાં ગીતોમાં પણ મસ્તી ભરેલી હતી. સૂરતમાં આ ત્રણસે જેટલા સૈનિકોનું સરઘસ નીકળ્યું તે દશ્યમાં પણ મસ્તી હતી. એ મસ્તી જોઈને ગમે તે સરકારનો મદ હળવો પડે તો નવાઈ નહિ.

એ સૈનિકોની મસ્તીને જરાય મોળી પડવા ન દે એવું, તેમને શિરનાં સાટાં કરીને ઝૂંઝવું હોય તો તેનો અવકાશ આપે એવું

આરડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

મસ્તીમાં કર્તવ્યભાન ભૂલવાની ગરજત ન થાય તેની સચોટ ચેતવણી આપનારું, જેવો લડતનો તેવો જ શાંત રચનાત્મક કાર્યનો રસ ચક્રવર્તી ભાષણ ગાંધીજીએ ૧૯૨૨ના ઐતિહાસિક આંખાનીએ કર્યું તે અક્ષરશઃ અન્યત્ર આપવામાં આવે છે. જુઓ ‘અમૃતવાણી’ પાનું-૨૭૮.

ગુરુશિષ્યનાં દર્શન

નાગપુર અને ખોરસદના વિજયવેળા તો ગાંધીજી જેલમાં હતા, એટલે નાગપુરનો વિજય મેળવનારા કે ખોરસદનો વિજય મેળવનારાઓને ગાંધીજી અને વલ્લભભાઈ બંનેનાં દર્શન ભેળાં નહોતાં થયાં. આરડોલીના અપૂર્વ વિજયની એક અપૂર્વતા ગાંધીજી અને વલ્લભભાઈ બંનેનાં ભેળાં દર્શન સૈને મળ્યાં એમાં પણ કહું તો ખોટું નહિ. આરડોલીના કાદવકીચડમાં ફરતા, અને નદી અને ખાડીઓના સરકણા ઘાટ ઉપર એકબીજાને ટેકા દઈને ખેડૂતોમાં ભળી જતા આ યુગલનાં દર્શન સોહામણાં હતાં. બંનેને એક જ સ્થાને બોલવું એ તો પેલી ભોળા બહેનોને જેવું મૂંઝવણભર્યું લાગ્યું હતું તેવું જ લાગ્યું હશે. પણ પ્રેમી જનતાના આગ્રહને વશ થઈને તેમને તે પણ કરવું પડ્યું. વિજય અગાઉ તો ગાંધીજી જ્યાંત્યાં સરદારના હુકમનો આશરો લઈને કહેતા, ‘સરદારનો હુકમ નથી એટલે કેમ બોલાય?’ વાલોડમાં સરદારનું સ્થાન સૈનિકાએ જ લઈ લીધું, અને વિભાગપતિ ચંદુલાલે ગાંધીજીને બોલાવ્યા. ગાંધીજીએ વાલોડમાં પોતાની મૂંઝવણ સત્યાગ્રહનું રહસ્ય સમજાવીને ટાળી, આરડોલીની એક સભામાં માન રાખ્યું છતાં માનપત્ર વલ્લભભાઈને આપતાં તેમની પીઠ ઉપર શાખાશીનો મજબૂત થાબડો દઈને ટાળી, સૂરતમાં ૧૯૨૧ના કાર્યક્રમની યાદ દઈને ટાળી, અને અમદાવાદમાં પરસ્પર સ્તુતિકારક મંડળ બનાવવાની ના પાડીને ટાળી. વાલોડનું દૂંકું ભાષણ અહીં જ આપી દઉં :

“તમારામાંના કેટલાકને એમ લાગે છે કે આપણને લડવાનું વધુ મળ્યું હોત તો સારું. મને પણ એમ લાગે. પણ સત્યાગ્રહી ખાટી રીતે મુદ્દલ લડવા ન માગે, સાચી રીતે જન્મારા સુધી લડયા જ કરે. કારણ એની શાંતિ તો લડાઈમાં જ રહેલી છે. પણ શરતનું પાલન સામો પક્ષ ન કરે

રનિયામણી ધડી

તેમ કંટું સાતું કે જેથી લડતનો વધારે રસ લૂંટવાનો મળે એ સત્યાગ્રહની વૃત્તિ નથી, અસત્યાગ્રહની વૃત્તિ છે. સરદારને સરકારે ન યોલાવ્યા તેથી શું ? સરદારને તો મમમમનું કામ હોય, ટપટપનું કામ ન હોય. એટલે તમે જે આગળ વધીને કહો કે અમારા સરદારને યોલાવો તો જ સલાહ કરીએ તો તમે દોષમાં પડો. તમારા કે તમારા સરદારના સાચા માનની હાનિ હોય એવું કશું બન્યું નથી. શરતનું પાલન કરાવનાર ઈશ્વર હોય. અનેક ઉદ્ધત ભાષણો કર્યા પછી સરકારને આપણી શરતોનું પાલન કરવું પડ્યું. કમિશનરે પેલો ઉદ્ધત કાગળ બહાર પડવા દીધો ત્યારે જ મેં કહેલું કે હવે જીત ચોકસ છે. જેમજેમ સરકાર દોષ કરતી ગઈ તેમતેમ આપણી જીત પાસે આવતી ગઈ. સરકારને વહેલું આટોપવું પડ્યું એમાં આપણા માનની લેશમાત્ર હાનિ નથી થઈ. આપણે જે લીનું સંકેલ્યું હોત તો માનહાનિ થાત ખરી. મારા અનુભવમાં સત્યાગ્રહની અનેક લડાઈઓ થઈ ગઈ છે, પણ તેમાંની એકેમાં આના કરતાં વધારે સાચી, વધારે શુદ્ધ જીત ખીજે કયાંયે નથી મળી એમ સત્યાગ્રહના શાસ્ત્રી તરીકે હું મારો પુરાવો આપું છું.”

વલ્લભભાઈની મૂંઝવણ એથીયે વધારે હતી. ગાંધીજીની સમક્ષ માનપત્રો લેવાં એ જ તેમને ભારે વસમું લાગતું હતું. ખારડોલીમાં તેમણે સાચું કહ્યું — માનપત્ર આપવાનો સમય જ હજી નથી આવ્યો, એ તો ૧૯૨૨ની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન થશે ત્યારે જ આવવાનો છે. માનપત્ર લેવાની પોતાની લાયકાત નથી એમ અણુવાતાં તેમણે કહ્યું :

“અહિંસાના સિદ્ધાંતનું પાલન કરનારા તો હિંદુસ્તાનમાં ધૃત્યશ્વરના અજ્ઞાત ઘણાંયે પડ્યા છે; તેમના ભાગ્યમાં જાહેરાત નથી, જે પૂરું પાલન નથી કરતા તેમના ભાગ્યમાં જાહેરાત આવી પડી છે. અહિંસાના પાલનની વાત કરવી એ જ મારે માટે તો નાને મોઢે મોઢી વાત કરવા જેવું છે — કોઈ માણસ હિમાલયની તળેટીએ બેસીને તેના શિખરે પહોંચવાની વાત કરે તેના જેવું છે. પણ કોઈ કન્યાકુમારી આગળ બેસીને તે શિખરે પહોંચવાની વાત કરે તેના કરતાં તળેટીએ બેસીને એ વાત કરે તે કંઈક વધારે ડાહ્યો કહેવાય એટલું જ. બાકી હું તો ગાંધીજીની પાસેથી ભાંગ્યોતુટ્યો સંદેશો તમારી આગળ મૂકું છું. તેટલાથી જ જે તમારામાં પ્રાણ આપ્યા તો જે હું પૂરો પાળનારો હોત તો ૧૯૨૨ની પ્રતિજ્ઞા પાળીને આપણે બેસી ગયા હોત.”

બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

અમદાવાદમાં ગાંધીજીને વલ્લભભાઈની સ્તુતિ કરવાની, અને વલ્લભભાઈને બધી સ્તુતિ સાંભળી ગાંધીજીની સમક્ષ માનપત્ર લેવાની મૂંઝવણ આવી પડે એમ હતું. તેનો બંનેએ કેમ નિકાલ કર્યો તે તો બંનેનાં ભાષણો અક્ષરશઃ બીજે ઠેકાણે ઉતાર્યાં છે તેથી સમજાશે. (જુઓ ‘અમૃતવાણી’ વાળા ભાગમાં)

વિજયની ઉજવણીમાં રખેને કોઈ લાન ભૂલે, રખેને કોઈ આંખ આગળ પડેલું કર્તવ્ય વીસરીને નિદ્રામાં પડે એ ખાતર પ્રજાને ગંભીર ચેતવણી આપનારા ગાંધીજી અને વલ્લભભાઈના ઉદ્ગારો સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી પણ લોકો પેઢી દરપેઢી સુધી યાદ કરશે. (જુઓ બારડોલીનું, સૂરતનું અને અમદાવાદનું ભાષણ — ‘અમૃતવાણી’ વાળા ભાગમાં.)

શહેરીઓએ કરેલાં સ્વાગત

બારડોલીની લડતથી શહેરીઓ પણ ઘેલા થયા હતા, અને ક્રિકેટની મેચ જીતીને આવતા ખેલાડીઓને ખાંધે ચડાવીને માન આપતા પ્રેક્ષકોની યાદ આપતા હતા. સૂરત અને અમદાવાદનાં સ્વાગત જોઈને કોઈ મશ્કરો એમ કહે કે ‘તમે એકવાર લડી દો, પછી વાળ’ વગાડી, સરઘસ કાઢી, વિજય ઉજવવાનું કામ અમારું છે એમ શહેરો સંદેશો આપતાં લાગે છે,’ તો તેનો ભાગ્યે જ કોઈ વાંક કાઢશે. પણ શહેરો સત્યાગ્રહની જીત આવી રીતે ઉજવે એ પણ ઉત્સાહ આપનારી વાત તો છે જ.

સૂરતે તો દીવાળી ઉજવી, સૂરતની રોશની અને સૂરતના શણગાર, સૂરતની પચ્ચીસ હજાર માણસોની અત્રિતમ શાંતિભરી સભા લોકોની સ્મૃતિમાંથી નહિ ખસે. અમદાવાદે પણ સરદારનાં સન્માન કરવામાં કશી કચાશ ન રાખી. શ્રી સરલાદેવીએ સ્ટેશને સરદારનાં આવારણું લીધાં, અને મિત્રોએ સોનેરી હારો આપ્યા. કોઈએ મોતીએ વધાવ્યા, કોઈએ લાખો રૂપિયાના મોતીનાં તોરણના શણગાર કર્યા. મંગળદાસ શેઠે પોતાના ભાષણમાં સત્યાગ્રહનો વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો ત્યારે તો જમાનો પલટાયો છે એમ ધણુને લાગ્યું હશે. પણ એમ એકાએક જમાનો પલટાઈ ગયો છે એમ

રૂઝિયામણી ધડી

આની બેસનારને ગાંધીજીની મીડી ચાખૂકની જરૂર હતી. ગાંધીજીની પાસે ભાષણ કરાવવાની કબૂલાત ન લીધેલી છતાં તેમને ઉદાડીને ડાક્ટર હરિપ્રસાદે અમદાવાદને માટે એ ચાખૂક માગી લીધી.

અમદાવાદ અને સૂરતની વ્યવસ્થામાં ઠીક ફેર દેખાઈ આવતો હતો. સૂરત શહેર છતાં ગ્રામ્ય સાદાઈ અને સૌંદર્ય સમજે છે એમ નદીના તટે પચીસ હજાર માણસોની શાંત સભા ગોઠવીને તેણે ખતાવી આપ્યું. અમદાવાદ ‘સુધારા’નું પૂજારી રહ્યું, નદી ઉપર શોભા ન કરી શકાય, અને નદીની અકૃત્રિમ શોભાથી તેને તૃપ્તિ ન વળી એટલે ભગુભાઈના વંડામાં શોભા કરી, અને સભાની અશાંતિ વહેારી લીધી. કૃત્રિમ સૌંદર્યનો ત્યાગ કરતાં પણ આપણે શીખવાનું છે.

સૂરત અને અમદાવાદનાં સરઘસો અને સન્માન જે ખારડોલીનો કોઈ ગામડિયો જેવા આવ્યો હોય તો શું કહે તે જણાવું? તેને તો એ જ વિચાર આવે : ‘અમારા ગામડામાં આટલાં ફૂલો નથી થતાં અથવા નથી મળતાં એ સારું છે, નાહકનાં ઢગલો ફૂલોમાં પૈસા ખરબાદ થાય, અને જેનો માથે જ ચડવાનો અધિકાર છે તે ફૂલો પગ તળે રોળાય.’ ખારડોલીમાં કાછિયા અને કાળી જેવા વર્ણની બહેનોએ પણ સરદારનાં સ્વાગત રૂપિયા, પૈસો અને કુંકુમે કરેલાં, શહેરીઓ શા સારુ ફૂલોના ઢગલાને બદલે તેટલા રૂપિયાના ઢગલા ન કરતા હોય? એટલા રૂપિયાએ તો ખાદીનું એક કેન્દ્ર ચાલે અને હજારો બહેનોને રોજ મળે!

અમદાવાદમાં પણ કેટલાક વ્યવહારકુશળ સ્વાગત કરનારા હતા ખરા. કેટલાંક મહાજનોએ સારી સારી રકમો આપી. એક બહેનના મીઠા શબ્દો વલ્લભભાઈ કદી ન ભૂલે. એક ડોશીમાએ સૂતર આપતાં કહ્યું : ‘ધન્ય છે તમારી માતાને!’ અને એક સાદી જાડી ખાદી પહેરીને લોકોના ટોળામાંથી જેમ-તેમ માર્ગ કરીને આવેલી બહેને પોતાનો હાર પહેરાવી કહ્યું : ‘મારા હાથે કાંતીને હાર કરી લાવી છું.’

અમૃતવાણી

[આ ભાગમાં ગાંધીજી અને વલ્લભભાઈનાં વિજયોત્સવનાં અનેક ભાષણોમાંથી મહત્વનાં ભાષણો આપ્યાં છે. મં ૬૦ ૬૦]

૧૯૨૨ની પ્રતિજ્ઞા અને તેના પાલનની શરતો

૧૯૨૨ના જે ઐતિહાસિક આંખા તળે સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લેવાઈ હતી તે આંખાની યાદ તાજ કરીને ગાંધીજીએ નીચે પ્રમાણે વિવેચન કર્યું હતું :

વણપળાયેલી પ્રતિજ્ઞા

મારે તમને એ વાત યાદ આપવી હતી કે ૧૯૨૨માં ઊલટતપાસ પછી જે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તે આજે હજી કાયમ છે. તે પ્રતિજ્ઞા એક વખત જ નથી લેવાઈ. અનેક વખત પાછળથી પાકી કરવામાં આવી છે. વાઇસરોય પરનો કાગળ પાછો ખેંચ્યો તે સાથે પ્રતિજ્ઞા કાંઈ પાછી ખેંચી નથી. લોકો સાથે મસલત પછી એ પ્રતિજ્ઞા માટે સંગઠન પણ તાલુકામાં કરવામાં આવ્યું. બારડોલીની અંદર ચાલતા રચનાત્મક કામની એ ઉત્પતિ. એ કામ કંઈ અહીં ખંધું વગર અડચણે, સરળપણે થયું છે એમ નથી. અહીં સ્વયંસેવકોને કેવી વિપત્તિઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું, ભાઈ નરહરિને ઉપવાસ કરવા પડ્યા, એ તો એક ઐતિહાસિક બનાવ છે. પણ એમાં આજે હું ઊતરવા ઇચ્છતો નથી. આ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન થયું નથી ત્યાં સુધી કોઈથી નિશ્ચિંત બેસી શકાય નહિ.

તેથી જો કે ઉત્સવ ઊજવવા તમે ભેગા થયા છો, તોપણ ફરજનું બાન ભૂલો નહિ એટલા માટે ઉત્સવને આત્મનિરીક્ષણ સાર વાપરી લો. સ્વયંસેવક તો પોતાના ઉત્સવોને તેમ જ વાપરે. આ વિજય એ તેજ સમુદ્રમાંનું બિંદુ માત્ર છે. જ્યાં આવી સરદારી હોય ને નિયમપાલન

અમૃતવાણી

કરનારા સ્વયંસેવકો હોય ત્યાં આવા વિજય મેળવવા એ હું ભારે નથી માનતો. આમાં રાજ્યની સત્તા પર હાથ નાંખવાનો નહોતો, અમુક અન્યાયના સંબંધમાં ઇન્સાફ જ માગવામાં આવ્યો હતો. મારો વિશ્વાસ છે કે આ સત્યાગ્રહની રીતે આવા ઇન્સાફ જેટલી સહેલાઈથી મેળવી શકાય છે તેટલી સહેલાઈથી ખીજ કોઈ રીતે મેળવવા શક્ય નથી.

સત્યાગ્રહનો પ્રતાપ

હિંદુસ્તાને આ લડતથી આટલું આશ્ચર્યચકિત થવાનું કંઈ કારણ નથી. પણ તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું તેનું કારણ છે. સત્યાગ્રહ પરનો વિશ્વાસ ડગી ગયો હતો. હિંદુસ્તાન પાસે તેનો આટલો જબરદસ્ત ખીજો દાખલો નહોતો. બોરસદનાગપુરના દાખલાઓ થઈ ગયા એ ખરું. અને મેં કોઈ જગ્યાએ હજુ દર્શાવ્યું નથી, છતાં હું માનું છું કે નાગપુરનો વિજય પણ સંપૂર્ણ હતો. આપણે સારે કે નહારે નસીબે તે વખતે આપણને ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ના પ્રતિનિધિ જેવો આપણી જાહેરાત કરનાર કોઈ ન મળેલો. તેની વગેરેવાળીથી હિંદુસ્તાનમાં જ નહિ, પણ આખા જગતમાં બારડોલીની પ્રસિદ્ધિ થઈ છે. બાકી આપણે કંઈ એવું ભારે કરી નાંખ્યું નથી. ભારે તો ત્યારે કર્યું ગણાશે કે ત્યારે ૧૯૨૨ની અધૂરી રહી ગયેલી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરીએ. ત્યારે જ બારડોલી પર કલંક આવ્યું છે તે દૂર થાય. પણ મેં એ શબ્દ પાછો વાળી લીધો. કલંક આપણે ન કહીએ, કારણ બારડોલીમાં ન થયું તે કંઈ બારડોલી બહાર પણ ક્યાંયે આપણે કરી શક્યા નથી. પણ એને જવાબદારી ઉઠાવવાની કહો કે કલંક ધોવાનું કહો તેનો સમય હજુ બાકી જ છે. એ કરવામાં આ લડત મદદરૂપ થઈ ખરો તે માટે મેં તેને વધાવી લીધી છે.

સોળ આની છત

આપણે કેવું સદ્ભાગ્ય કે બારડોલીમાં જ આવી લડતનો પ્રસંગ આપણને મળ્યો ને તેમાં સંપૂર્ણ સફળતા પણ પ્રાપ્ત થઈ. જે માગ્યું તે સોળસોળ આના મળ્યું. આપણે માગી તેનાથી ખીજ ઘણી શરતો માગી શકતા હતા, તપાસની શરતોમાં આપણે કહી શકતા હતા કે મહેસૂલ ઉધરાવતાં જે જે જીલ્લો કરવામાં આવ્યા છે તેની તપાસ કરવી જોઈએ. પણ એવી માગણી આપણે નથી કરી એ વલ્લભભાઈની ઉદારતા. સત્યાગ્રહીને તાત્કાલિક વસ્તુ મળે એટલે તે રાજ થાય છે, અને લોભ કે આગ્રહ રાખતો નથી.

હવે શું કરવું?

ત્યારે હવે આપણે શું કરવું? આ ઉત્સવને આત્મનિરીક્ષણનો અવસર બનાવી દઈએ. જે સ્વયંસેવકો આ લડત પૂરતા જ આવ્યા હતા, લડત

આરડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

આરડોપાય કે તરત પાછા જવાનું ધારીને આવ્યા હતા, તે જાય જ. પણ જેને તેમ જવાની જરૂર નથી, જે સ્વયંસેવક ઉપર વલ્લભભાઈની નજર ઠરી હોય તેઓ તો અહીં જ રહે, અને એમ જાણે કે આ જ કામ કરવાયોગ્ય છે. એ કામ તમારી કસોટી કરનારું નીવડશે.

ચોક્કાઓ કેવળ લડાયક હોય છે ?

જે કોઈ એમ જાણતા હો કે હિંદુસ્તાનનું સ્વરાજ્ય લડાયક થઈને જ લઈ શકશે તો તે ભ્રમ છે એમ હું કહેવા ઇચ્છું છું. હિંસક લડાઈમાં પણ ચોક્કાઓ આખો વખત યુદ્ધના જ વિચાર કરતા હશે એમ કોઈ માનતું હોય તો તે ભૂલ છે. ગેરબાદી તો ઇલાહીનો મહાન સેનાપતિ થઈ ગયો. લડવામાં તે ભારે વીરતા બતાવી ગયો; પણ લડાઈ ન હોય ત્યારે તો તે હળ હાંકીને ખેતી કરતો હતો. દક્ષિણ આફ્રિકાનો જનરલ બોથા કોણ હતો ? આરડોલીના ખેડૂત જેવો એક ખેડૂત હતો. ૪૦ હજાર તો તે ઘેટાં રાખતો. ઘેટાંની તેના જેવી પરીક્ષા કોઈ ભરવાડ પણ કરી શકતો નહિ. તે વિદ્યાર્થી તે પારિસની પરીક્ષામાં પાસ થયો હતો. તેણે લડવૈયા તરીકે નામના કાઢી, પણ લડાઈના પ્રસંગ તો તેની જિંદગીમાં ઓછા હતા. રચનાત્મક કામમાં જ જિંદગીનો વધુ ભાગ તેણે ગાળ્યો હતો. એટલો મોટો ધંધો ચલાવનારને કેટલી રચનાકૌશલ્યની જરૂર પડી હશે ! ત્યારપછી જનરલ સ્મટ્સનો દાખલો લઈએ. એ એકલો જનરલ જ નથી, એ તો ધંધે વકીલ છે. વકીલાતમાં એટની જનરલ હોવા સાથે એટલો જ કુશળ ખેડૂત હતો. બ્રિટોરિયા પાસે તેની વિશાળ જમીનદારી આવેલી છે. ત્યાં જેવી સુંદર ફળફળાદિની વાડી છે તેવી એ આખા પ્રદેશમાં ખીબ પાસે ભાગ્યે જ હશે. આ બધા જગતના જાણીતા જનરલો હોવા છતાં રચનાત્મક કાર્યના ફાયદા સારી પેઠે સમજવાનાં દર્શાવે છે.

આ બધી જાણવાલી દક્ષિણ આફ્રિકામાં કાંઈ મૂળથી નહોતી. ત્યાં તો હબસી લોકો રહેલા. પછી નવા લોકોએ આવીને મુલક વસાવ્યો. પણ શું તેઓએ લડાઈ કરીને વસાવ્યો હતો ? લડાઈથી તો મુલક સરકારાય, પણ વસાવાય તો રચનાત્મક કાર્યથી જ. તમે સૌએ લડતમાં તો વલ્લભભાઈની સરદારી સ્વીકારી. હવે રચનાત્મક કાર્યમાં પણ વલ્લભભાઈની સરદારી સ્વીકારી શકશો ખરા ? એ તમારાથી બની શકશે ? એ નહિ અને તો કરી કમાણી ધૂળ મળવાની છે એ યાદ રાખજો. પછી થોડા લાખ રૂપિયા આરડોલીના ખેડૂતોના બચ્ચા તોયે શું, અને ન બચ્ચા તોયે શું ?

સફાઈ અને દુરસ્તી

બારડોલી ગામના રસ્તા જુઓ. અહીં રહેનાર સ્વયંસેવકોને સારું એવું સાફ કરવા એ એક દિવસનું કામ છે. તે પછી તો હંમેશાં અડધો કલાક વખત આપી લોકોને શીખવે તોયે ખસ થાય. તમે પૂછશો કે એને સ્વરાજને શો સંબંધ? હું કહું છું કે બહુ નિકટનો સંબંધ છે. અંગ્રેજ સાથે લડીને જ સ્વરાજ નથી આવવાનું. જ્યાં આપણી સ્વતંત્રતામાં દખલ કરે ત્યાં લડીએ. પણ શું આપણે જંગલી માણસોના જેવું સ્વરાજ જોઈએ છે કે અંગ્રેજોને જ ત્યારપછી ગમે તેમ રહીએ? ગમે ત્યાં ગંદકી કરીએ? કાલે જ અમે વાલોડથી બારડોલી મોટરમાં આવ્યા. એવા રસ્તામાં મારા જેવો નબળો માણસ તો થાકી જ નય, તેમાં કોનો વાંક? તેમાં સરકારનો જ વાંક કાઢવો ન જોઈએ. આપણો પણ વાંક તેમાં રહેલો છે. ગુજરાતના જેવી અપારણ્યમાં પણ સ્થિતિ હતી અને ત્યાં સ્વયંસેવકોએ રસ્તા દુરસ્ત કર્યા હતા. હું એમ નથી સૂચવવા ઇચ્છતો કે કાલે અમારે જવું હતું તેથી રસ્તાની ફરિયાદ કરું છું, પણ રસ્તાને હંમેશાં આપણે જ સારા રાખતા થવું જોઈએ. એ કરવાની ફરજ બધે સરકારની હશે, પણ આપણે જો એટલી સેવા કરીએ તો સરકાર કાંઈ ના નહિ જ પાડે.

છાવણીઓએ આરોગ્યના નિયમનો કેટલે અંશે પ્રચાર કર્યો છે? આમાં તો હૃતઅક્ષતનો પ્રશ્ન નથીને? આ તો એ પ્રશ્ન છે કે આપણી દિલસોજી જે લોક સાથે આપણે રહીએ છીએ તેમની સાથે કેટલી છે? જો પોતાની આસપાસનું જ આંગણું સાફ રાખવાથી આપણે સંતોષ માની લઈએ તો સ્વરાજ ન લઈ શકીએ. જ્યારે લોક તરફથી આટલો સહકાર ને અનુકૂળતા છે તો આ તાલુકાની જમીનને સુવર્ણભૂમિ કરી શકાય. અહીંની કાળી માટી તો સુવર્ણ જેવી છે જ. જો તેના રસ્તાઓ સાફ રાખીએ તો વીંછી, સાપ, વગેરેની જે ફરિયાદો રહે છે તે પણ ગામડાંમાંથી કાયમની ટળે. હું તમને મનાવવા ઇચ્છું છું કે આ કામ સ્વરાજનું જ અંગ છે.

મધપાન નિષેધ

તેટલી જ દારૂના પ્રશ્નને લેવાની આપણી ફરજ છે. એમાં સરકાર શું મદદ કરી શકે? તે તો બહુ તો પીકાંના ઇન્કરા ન આપે. પણ લોકને પીવાની આદત પડી છે તેને સરકાર કેમ સુધારી શકે? જે દિવસે રૂપ કરોડની ઉપજ બંધ કરવાની શક્તિ સરકાર બતાવવા તૈયાર થશે તે દિવસે પણ લોક પાસે મધ છોડાવવા ફલચંદભાઈની બજનમંડળીને જ જવું પડશે. લોકના ધા એ રીતે માથા ઉપર ઝીલવા તૈયાર થશે? હિંદુ અને મુસલમાન એકબીજાનાં માથાં ફેડતા હોય ત્યાં છાતી પર ગોળી ઝીલવા તમે તૈયાર

બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

થશે ? તેની સામે આવો જ શુદ્ધ સત્યાગ્રહ કરી શકશો ? ૧૯૨૧ માં દાકુ પર ચોકી શરૂ કરેલી, પણ આપણાએ જ તે વખતે ત્રાસ છોડાવ્યો હતો. જેઓ પોતે પીનારા હતા તેમણે જ બીજાના પર જીલમ ગુનર્થો, તેથી જ તે કામ બંધ કરવું પડેલું.

રેલિયાશાસ્ત્રી બનો

ત્યારપછી રેલિયા પર આવીએ. રેલિયા વિષે તમારી શ્રદ્ધા નમેલી છે ? તમને એટલી શ્રદ્ધા બેઠી છે કે રેલિયા ન હોત તો આ લડત શક્ય જ ન બનત ? રાનીપરજમાં કેટલાક સુંદર સેવકોએ રેલિયાથી સારી છાપ પાડી અને તેમની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી એ વસ્તુ બે સમજાયા હો તે રેલિયાશાસ્ત્રી થવા તૈયાર થશો ? રામ કે અલ્લાહનું નામ લેતા કે મૂંગા મૂંગા રેલિયાનું કામ કરશો ? આજ આખા દેશમાં ત્રાક સુધારનાર માત્ર છ કે સાત માણસ છે. ઠરડ વિનાની ત્રાક હોવી જોઈએ એ શોધ તે રેલિયાયુગ શરૂ થયો ત્યારથી જ થઈ. માઈસોર રાજ્ય તરફથી રેલિયાની પ્રવૃત્તિ થઈ રહી છે. તેમણે પણ સીધી ત્રાક બનાવવાનો પ્રયત્ન કરી બેઠો છે. ત્યાંથી નમૂના આવ્યા પણ બધી ત્રાકો પાછી મોકલવી પડી. લક્ષ્મીદાસ શુદ્ધ ત્રાક માટે જર્મની સાથે પત્રવહેવાર કરી રહ્યા છે. બે દરેકને રસ પડી શકે તો સૌ પોતપોતાને હાથે કરી લઈ શકે. ત્રાક સીધી કરતાં બે દરેકને આવડે તો કેટલું સરળ કામ થાય ? રેલિયાપ્રવૃત્તિમાં આવી બે બે ચાર આંટી છે તે ઉકેલીએ તો આજ રેલિયા મારફત ધણું વધારે કામ લઈ શકીએ. એ કામમાં સરદાર તમને રસ પાડી શકશે ? અથવા તમે કહેશો કે વહીવટાઈ એવું કામ નહિ બતાવે, એ તો પેલો સાબરમતીવાળો લપલાપ કર્યા કરશે ? પણ તેને એ સિવાય બીજું કંઈ ન આવડે ત્યારે શું કરે ?

દલિત કોમોનો કોયડો

તે પછી ભયંકર કોયડો અત્યજનો છે. તેમાં જ દૂબળાઓનો પ્રશ્ન સમાઈ જાય છે. રાનીપરજ સાથે ઉજળિયાત કહેવાતો વર્ગ ઓતપ્રોત થઈ શકશે ? એ ન કરી શકે તોપણ શું તમને ભાસે છે કે તમે સ્વરાજ લઈ શકશો ? શું તમને લાગે છે કે એકવાર સ્વરાજ મળશે એટલે પછી તેવા હીલાઓને મારી મારીને તમે સીધા કરી દેશો ?

જીતનો સાચો ઉપયોગ

બે આ જીતને આખા હિંદુસ્તાનને મુક્ત કરવામાં વાપરવા માગતા હો તો આ અને આવા બધા જ કોયડાઓનો ઉકેલ કાઢવે જ છૂટકો. બે આ નહિ ને બીજું કંઈ રચનાત્મક કામ તમે બળુતા હો તો ભલે તે કરે. લડાઈ તો થોડીવાર ચાલીને પાછી મંદ પડવી જ જોઈએ, પણ લડવાની

અમૃતવાણી.

શક્તિ તો વડવાનલ જેવી સુષુપ્ત દશામાં હોય જ. લોકોમાં કામ કરવાનાં ધણું છે, કેમકે આપણામાં સડો ઓછો ધોવાનો નથી. મિસ મેયોને ગાળો દેવી સહેલી છે. તેણે લખ્યું તે બધું દુશ્મનભાવે લખ્યું છે એ ખરું, પણ તેણે જે કંઈ લખ્યું છે તેમાં કશું રહસ્ય નથી એમ કોઈ કહે તો હું તે કબૂલ નહિ કરું. તેણે મુકેલા કેટલાક પુરાવા તો સાચા છે, જોકે તે પરથી તેણે ખેંચેલાં અનુમાનો ખોટાં છે. આપણામાં જે બાળવિવાહ છે, આપણામાં જે વૃદ્ધવિવાહ છે, વિધવાઓ તરફ જે અમાનુષી વર્તાવ છે તે બધાનું આપણે શું કરશું ?

ઠીક થયું કે બારડોલી તાલુકાની લડત દરમિયાન હિંદુ, મુસલમાન, પારસી બધા સાથે રહી શક્યા. પણ તે પરથી એમ કંઈ માની શકાય કે બધા સંપૂર્ણ અને કાયમને સારું એકદિલ થઈ ગયા છે ? એકતા થઈ તેમાં સરદારની કુનેહ ઉપરાંત તેમની સાથે અખ્યાસસાહેબ અને ઇમામસાહેબ જેવા ખેડા હતા એ કારણ છે. પણ હિંદુસ્તાનમાં ખીજે ગમે તેટલા કોમી ઝગડા-ફાટી નીકળે તોયે અહીં તેના છાંટા ભડે જ નહિ એવી સ્થિતિ હજી ન જ માની લેવાય. આ બધી બાબતોના નિકાલ કર્યા વિના સ્વરાજ આવવાનું નથી. વિભાગતથી જે ચોપડીઓ કાયદાની લખાઈ આવે તેનાથી સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનું નથી. તેનાથી ખેડૂતો પર શો પ્રભાવ પડે ? પ્રબંધને શો લાભ પહોંચે ? આ બધું ચલાવતાં આવડે ને આ બધી મુશ્કેલીઓના ઉકેલ કરતાં આવડે એનું જ નામ સ્વરાજ.

સ્વયંસેવકની નીતિ

અહીં જે સ્વયંસેવકો રહ્યા છે તેઓ પ્રબંધને પૈસો કૃપણ થઈ વાપરે કે બહોળે હાથે ? પોતા પ્રત્યે ઉદાર રહેવું તે તો મોટું દૂધણુ છે. ઉદાર બીજા પ્રત્યે થવાય. પોતા પ્રત્યે કૃપણ અને બીજા પ્રત્યે ઉદાર રહેતાં આવડે ત્યારે જ પોતા અને બીજા વચ્ચેના સંબંધનો મેળ રહે. હું માનું છું કે તમે જે ખર્ચ કર્યું છે તે ઉડાઉ નહોતું, છતાં તે પૂરી કૃપણતાથી વપરાયું છે એમ આપણે સિદ્ધ કરી શકશું તો હું ઘણું ખુશી થઈશ. દેશના બીજા ભાગોમાં આવે પ્રસંગે જે રીતે સ્વયંસેવકો વર્તે છે તેના કરતાં તમે ચડી ગયા છો એમ જોઈશ ત્યારે રાજ થઈશ.

આપણા જીવનનું ધોરણ કેવું હોય ?

આપણે દેશ એક તો જગતમાં સૌથી કંગાળ. વળી આપણી સરકાર એવી કે અમેરિકાને બાદ કરીએ તો દુનિયામાં સૌથી ઉડાઉ છે. આપણે અહીંની ઇસ્તિપ્તાલો જોઈએ તો તેમાં ઇંગ્લંડને ધોરણે ખર્ચ થાય છે. સ્કોટલેન્ડની ઇસ્તિપ્તાલો પણ આપણા જેટલો ખર્ચ ન કરે. કર્નલ મેડકે

બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

મને કહેલું કે અહીં જેમ વપરાયેલા પાટાનાં કપડાં ફેંકી દઈએ તેમ અમારે સ્કોટલેન્ડમાં ન ચાલે. ત્યાં તો અમે ઘોઈને ફરીથી પાછા વાપરીએ. ઇંગ્લેન્ડને એ બધું પાલવે, તેના લોકો ઘર છાડીને બહાર નીકળી પડેલા, તેમાં વળી હિંદુસ્તાન જેવું ક્ષેત્ર લૂંટવા મળી ગયું. પણ આપણું ખતું પ્રમાણુ તો હિંદુસ્તાનના મોટા ભાગના લોકોને શું પહેરવાનું મળે છે, શું આટવાનું મળે છે તે પરથી ઠરાવાય. તેના પ્રમાણુમાં આપણને કેટલી જરૂર છે, એ વિચાર કરીને તમે તમારું ખર્ચ ચલાવો. તેમ નહિ કરીએ તો છેવટે હારી જવાય.

પ્રભુપ્રેમની પારાશીરી

જેને ધીરજ અને શ્રદ્ધા હશે તે તો આ બધાં કાર્યો ચલાવ્યા જ કરશે. મારા જેવા મરણકાંડે પહોંચ્યા છે તેમને વરસમાં સ્વરાજ જેવાની ઇચ્છા હોય તે ભલે ન ફળે, પણ તમે તો તમારી જિંદગીમાં જેવા ઇચ્છો જ. તો પછી અંતરમાં જીવરીને વિચારો કે જે સમુદાયને તમારે સુધારવો છે તેના પ્રત્યે તમને સાચો પ્રેમ, સાચી સહાનુભૂતિ છે કે નહિ? તેમાંના કોઈનું માથું દુખે તો આપણું માથું દુખવા જેટલું દર્દ થાય છે કે નહિ? તેમનાં પાંચખાનાં મેલાં હોય તો તે સાફ કરવાને આપણે તૈયાર છીએ કે નહિ?

સ્વરાજ લેવું સહેલું છે

એ બધાં રચનાત્મક કાર્યો માટે આટલા સેવકો પૂરા નથી. આપણી એવી સ્થિતિ હોવી જોઈએ કે સરદારે કંઈ કે ફલાણું કામ થાઓ કે થયું જ છે, વાસણ માંજવાનું કે પાંચખાનાં સાફ કરવાનું કામ સોંપ્યું હોય કે મોટરમાં ઍસવાનું કામ સોંપ્યું હોય—તે સરખા પ્રેમથી, સરખી પ્રામાણિકતાથી થયું જ છે. એ લાયકાત જો આપણામાં હોય તો જેટલી સહેલાઈથી આ જમીનમહેસૂલની નાની લડતમાં જીત મેળવી તેટલી જ સહેલાઈથી સ્વરાજ મેળવીએ એ વિષે મારા મનમાં શંકા નથી.

એ જ સરદાર પાસે સ્વરાજ લેવડાવો

બારડોલીની દશ હજાર માણસોની સભા આગળ ગાંધીજીએ કરેલું ભાષણ આખું જ અહીં આપવું યોગ્ય લાગે છે :

આજના કામનો આરંભ આપણે ઈશ્વરભજનથી કર્યો છે. આપણને એતવણી મળી ગઈ છે કે વિજયનો ગર્વ કરવાનો ન હોય. પણ વિજયનો ગર્વ ન કરીએ એટલું બસ નથી. એટલું કહેવું કે બારડોલીનાં ભાઈબહેનોએ પોતાના પરાક્રમથી જશ પ્રાપ્ત કર્યો તે પણ બસ નથી. વહિવટભાઈ જેવા સરદારના અથાક પ્રયત્નથી જય મળ્યો એ સાચું તોપણ એટલું બસ નથી.

અમૃતવાણી

એમને વફાદાર, મહેનતુ અને સાચા સાથી નહિ મળ્યા હોત તો જય ન જ મળી શકત. પણ એટલું કહેવું તેયે બસ નથી.

સત્યાગ્રહનો એવો નિયમ છે કે કોઈને દુશ્મન ન ગણીએ, પણ એવા મનુષ્યો હોય છે જેમને આપણે દુશ્મન ન ગણીએ તોપણ આપણને દુશ્મન ગણે ને પોતાને આપણા દુશ્મન મનાવે. આપણે તેવા મનુષ્યોનો નાશ નહિ, હૃદયપલટો ઇચ્છીએ.

અનેકવાર સરદારે તમને તેમજ સરકારને સંભળાવ્યું હશે કે જ્યાં સુધી સરકારી અમલદારોનો હૃદયપલટો નહિ થાય ત્યાં સુધી સમાધાન થવું શક્ય નથી. હવે સમાધાન થઈ શક્યું છે તો ક્યાંક હૃદયપલટો થયો જ હશે. સત્યાગ્રહી એવો ગર્વ સ્વપ્ને પણ ન કરે કે પોતાના બળથી તેણે કંઈ કર્યું છે. સત્યાગ્રહી એટલે તો શૂન્ય. સત્યાગ્રહીનું બળ એ ઈશ્વરનું બળ છે. તેના મોમાં એ જ હોય : 'નિર્બલ કે બલ રામ.' સત્યાગ્રહી પોતાના બળનું અભિમાન છોડે તો જ ઈશ્વર તેને મદદ કરે. ક્યાંક હૃદયપલટો થયો હોય તેને માટે ઈશ્વરનો આપણે આભાર માનીએ. પણ તે આભાર પણ પૂરતો નથી.

એ હૃદયપલટો ગવર્નરસાહેબનો થયો એમ આપણે માનવું નેઈએ. જો તેમનો હૃદયપલટો ન થયો હોત તો શું થાત? જે કંઈ થાત તેનું આપણને તો કશું દુઃખ નહોતું. આપણે તો પ્રતિજ્ઞા લીધેલી હતી, અને બલે તોપ લાવે તોપણ આપણને તેની ચિંતા નહોતી. આજે જયનો ઉત્સવ કરીએ, હર્ષ મનાવીએ એ ક્ષતવ્ય છે. પણ તે સાથે તેને સારું જવાબદાર ગવર્નર છે એમ હું તમને મનાવવા ઇચ્છું છું. જો તેમણે તેમના ધારાસભાના ભાષણમાં બતાવી તે જ અકડાઈ કાયમ રાખી હોત અને નમતું ન આપ્યું હોત, અને જો તે ઇચ્છત કે બારડોલીના લોકને ગોળી-બારથી ડહાડી દેવા તો તે આપણને મારી શકત. તમારી તો પ્રતિજ્ઞા હતી કે તે મારવા આવે તોપણ તમે સામે મારવાના નથી; મારવાના નથી તેમ પૂઠ પણ બતાવવાના નથી, તમે તેમની ગોળી સામે લાકડી કે આંગળી સરખી ઢપાડવાના નથી. તમારી એ પ્રતિજ્ઞા હતી. એટલે ગવર્નરે ઇચ્છ્યું હોત તો બારડોલીને જમીનદોસ્ત કરી શકત. તેમ કરવાથી તો બારડોલીનો તો જય જ થાત, પણ તે જુદા પ્રકારનો જય હોત. તે જય બજવવા આપણે જીવતા ન હોત, આખું હિંદુસ્તાન, આખું જગત તેની ડજવણી કરત. પણ એટલું કહણ હૃદય આપણા કોઈમાં — અમલદારમાં પણ — ન ઇચ્છીએ. આ બારડોલી તાલુકાની જંગી સભા કે જ્યાં ૧૯૨૨ની મહાન પ્રતિજ્ઞા લેનારા ભેગા થયા છે, ત્યાં આ વાત આપણે રખે ભૂલીએ.

આરડેલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

આપણામાં ક્યાંક પણ અભિમાન છુપાયેલું હોય તો તે કાઢવા મેં આટલી પ્રસ્તાવના કરી લીધી.

હું તો દૂર રહ્યો રહ્યો તમારો જય ઇચ્છતો હતો, પણ તમારી વચ્ચે આવીને કામ કરનારો નથી એ વાત સાચી છે. જોકે હું વલ્લભભાઈના ખીસામાં હતો અને જે ક્ષણે ધારત તે ક્ષણે મને તે બોલાવી શકતા હતા, પણ આ તમારા જયનો યશ હું ન જ લઈ શકું. આ જય તમારો અને તમારા સરદારનો જ છે, અને તેમાં ગવર્નરનો ભાગ છે અને તેમનો ભાગ હોય તો તેમના અમલદારવર્ગનો, ધારાસભાના સભ્યોનો પણ ભાગ તેમાં હોય જ. જે કોઈએ શુદ્ધ હૃદયથી સમાધાનીની ઇચ્છા કરી તે સૌને આ જયમાં ભાગ સ્વીકારવો જોઈએ. આ જય માટે ઈશ્વરનો આપણે પાઠ માનીએ જ. પણ ઈશ્વર તો અલિપ્ત રહી માણીનાં પૂતળાને નિમિત્ત બનાવી કાર્યો કરાવે છે. એટલે બાઈનાને જેમને જેમને ઘટે છે તે સૌને આ યશ આપણે વાંટી દઈએ. પછી આપણા પોતાના ભાગે એણું જ રહેવા પામશે અને એણું રહે તે જ ઠીક.

આ તો હજી તમારી પ્રતિજ્ઞાના પૂર્વાર્ધનું પાલન થયું છે. તેનો ઉત્તરાર્ધ હજી અમલમાં મૂકવાનો બાકી છે. સરકાર પાસેથી લેવાનું હતું તે તો આવ્યું, અને તેણે પોતાનો ભાગ આપ્યો, તો હવે તમારે જૂનું મહેસૂલ તરત આપી દેવું જોઈએ. એટલે હવે તે તરત આપી દેજો. વળી હવે જેમણે આપણે વિરોધ કર્યો હોય તેમની હવે મિત્રતા કરી લેજો. જૂના અમલદારો જે હજી આ તાલુકામાં રહ્યા હોય તેમની સાથે પણ મિત્રતા કરી લેજો. નહિ તો તમે તમારી પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરી કહેવાશે. આપણી પ્રતિજ્ઞાના પહેલા ભાગ માટે સરકાર પાસે જવાનું હતું, આ ઉત્તરાર્ધ આપણે પોતે જ સિદ્ધ કરવાનો છે. હૃદયમાં કોઈને માટે ગળ ન રહે, કોઈને માટે ક્રોધ ન રહે, એમ કરવું એ આપણી પ્રતિજ્ઞાનો પાળવાનો રહેલો ભાગ છે.

હવે તેથી આગળ ચાલીએ. આ પ્રતિજ્ઞા એ તો આપણી નવી અને નાની સરખી પ્રતિજ્ઞા છે. તે તો સમુદ્રમાંનું બિંદુ છે. ૧૯૨૨માં જે પ્રતિજ્ઞા આ તાલુકામાં લેવાઈ હતી તે લીધણ પ્રતિજ્ઞા હતી. એ લીધમ પ્રતિજ્ઞા હજી બાકી છે. તેના પાલનને માટે તમે આ તો તાલીમ લીધી છે હવે એ મહાપ્રતિજ્ઞાનું પાલન પણ કરો એ હું તમારી અને ઈશ્વરની પાસે માગું છું.

જે સરદારની આગેવાની નીચે રહી તમે આ પ્રતિજ્ઞાનું આપું સુંદર પાલન કર્યું એ જ સરદારની નીચે એ પણ કરો. આવો સ્વાર્થત્યાગી

સરદાર તમને બીજો નહિ મળે. એ મારા સગા ભાઈ જેવા છે છતાં એટલું પ્રમાણુપત્ર તેમને આપતાં મને સંકેત નથી થતો.

છાતીમાં ગોળી ખાવી એ હું એટલું કઠણ નથી માનતો, પણ રાજ કામ કરવું, ક્ષણેક્ષણે પોતા સાથે લડાઈ કરવી, પોતાની આત્મશુદ્ધિ કરવી એ કઠણ કામ છે. ગોળી તો બે રીતે બે જણ ખાઈ શકે છે. ગુનેગાર પણ ગુનો કરીને ખાય છે, પણ તેનાથી કંઈ સ્વરાજ મળે? આત્મશુદ્ધિ કરીને જે ગોળી ખાવામાં આવી હોય તે જ સ્વરાજ લાવવાને સમર્થ છે. અને તે મુશ્કેલ છે. જેમને ખાવાનું નથી, જેમની પાસે પીવાનું નથી, જેમને પહેરવાનું નથી, તેમને ખાતાપીતા કરવા, ઉઘમ્મી કરવા, તેમને ઓઢાડવા તેમાં ફાળો આપવો એ મુશ્કેલીનું કામ છે. ઉત્કલવાસીઓની કેવી દીનહીન દશા છે તે તમે ઘણી બહેનો અને ભાઈઓ જણતાં નહિ હો. ત્યાંનાં ઢાડપિંજરની વાત મેં ખાસ કરીને બહેનોને ઘણીવાર કરી છે. જો તે તમને કહેવા બેસું તો તમારી અને મારી આંખોમાંથી આંસુ ખરે. તમને અતિશયોક્તિ લાગશે. પણ ત્યાં તમને લઈ જઈ તો તમે એ બધું નજરે જુઓ. ઢાડપિંજરમાં કંઈક ચરબી અને માંસ પૂરવાં એ કામ મુશ્કેલ છે. પણ એ આપણી પ્રતિજ્ઞા છે.

એ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન ન કરો ત્યાં સુધી તમારે માથે કરજ રહેલું છે એમ સમજજો. તે કરજ ફેડવાની ઈશ્વર તમને અને આપણને સૌને સન્મતિ અને શક્તિ આપો.

દેશને સદેશ

સૂરતની વિરાટ સભા આગળ ગાંધીજી નીચે પ્રમાણે ઓલ્યા હતા :

આજે સૂરતના શહેરીઓ આટલી બધી અગવડ સહન કરીને અહીં શાંતિથી બેઠા છે એ મને ૧૯૨૧ની યાદ કરાવે છે. આ જ મેદાનમાં મેં તમારી આગળ જે ભાષણ કયું હતું તેના ભણુકારા હજી મારા કાનમાં વાગે છે. કદાચ તે તમારા કાનમાં પણ વાગતા હશે. તે વેળાના કાર્યક્રમમાં તમે જે નથી કયું તેની આજે તમને યાદ દેવડાવવા ઇચ્છું છું. બારડોલીના વિજયથી તમે અને બારડોલી શાંત થઈને ખેતી ન જાઓ. સહભોજન કરીને તમને ધન્યભાગ્ય માની ખેસશે તો સમજજો કે તમે બારડોલીનું રહસ્ય નથી જાણ્યું, બારડોલીની જીતમાંથી જેટલો લાભ ઉઠાવવો જોઈએ તે નથી ઉઠાવ્યો. હું તો વહીવટભાઈ સાથે ચારપાંચ દિવસ રહ્યો તેટલામાં તેમની પાસે સાંભળી લીધું કે સરકારની સામે લડવું એ સહેલું છે પણ લોકની સાથે લડવું એ મુશ્કેલ છે, સરકારની સાથે લડવું એ સહેલું છે,

ખારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

કારણ સરકારનો ૨૪ અન્યાય હોય તેને આપણને ગળ કરતાં આવડે છે, કીડીના જેવડો અન્યાય પણ હાથીના જેવડો આપણને લાગે છે — અને લાગવો જોઈએ, જેને ન લાગે તે પ્રજા મૂર્ખામાં છે — પણ આપણે ન્યારે પોતા થકી કશું કરવાનું આવે છે ત્યારે કર્તવ્યથી ભૂગી છૂટીએ છીએ. એટલે મેં ખારડોલીના લોકોને પહેલું કહ્યું: ‘તમે પ્રતિજ્ઞાનો પૂર્વાધ પાળ્યો, હવે ઉત્તરાર્ધ પાળો.’ ઉત્તરાર્ધ જીતું મહેસૂલ ભરી દેવામાં છે. એ મહેસૂલ તો ઝપાટાબંધ ભરી દેવામાં આવશે એવી મારી ખાતરી છે. પણ એ મહેસૂલ ભરવાના ગર્ભની અંદર રહેલી રચનાત્મક કાર્યની પ્રતિજ્ઞા હજી પાળવાની રહેલી છે. ખારડોલીમાં જે અસીમ જગતિ જોઈને હું આવું છું તે બહેનોની સેવા આપણે કઈ રીતે કરશું, તેમનાં દુઃખ શી રીતે ટાળશું, એમાં તમે શહેરીઓ શો ભાગ ભરશો? એ પ્રશ્નનો ઉકેલ તમારે કરવો રહ્યો છે. ૧૯૨૧ માં તમારો પાસેથી જઈને મેં વાઈસરોયને લાંબા કાગળ લખેલો, એમ સમજીને તમે અને ખારડોલી મારી પ્રતિજ્ઞામાં શામેલ રહેશો. પણ તે વેળા જે કરવાનું હતું તે આપણે આજ સુધી નથી કર્યું. સત્યાગ્રહની અંદર સવિનય ભંગ આવી જાય છે, આંધળી સત્તાના અમલોનો સદા વિરોધ કરવાનું આવી જાય છે, પણ એ વિરોધનો જેના ઉપર આધાર છે તે આત્મનિરીક્ષણ, આત્મશુદ્ધિ, રચનાત્મક કાર્ય એ તમે કેટલું કરેલું છે તેનો હિસાબ માગું તો મને લાગે છે કે તમારો અને મારો આંખમાંથી આંસુ પડાવી શકું.

હું તો ૧૯૨૧માં હતો તેનો તે જ આજે પણ હું, તે વેળા જે કંઈ શરતો મૂકી હતી તે જ શરતો આજે મૂકનારો છું. એ શરતો વિના હિંદુસ્તાનમાં જે સુખ, શાંતિ, વૈભવ, સ્વરાજ, રામરાજ જોઈએ છે તે અસંભવિત માનું છું. જ્યાં સુધી અલખેલી કહેવાતી સૂરત નગરીના હિંદુમુસલમાન પાગલ બને અને ખુદાને નીંદીને ધર્મને ખોટા નામે લાડીઓ ચલાવે, અને અદાલતમાં જઈને ઇન્સાફ માગે, ત્યાં સુધી તેમને સ્વરાજનું નામ લેવાનો અધિકાર નથી. મેં તે દિવસોમાં પણ કહેલું કે તમે ખરા બહાદુર હો તો તમને એકખીબ સાથે લડવાનો અધિકાર છે, પણ અદાલતમાં જવાનો અધિકાર નથી. આજ સુધી જગતમાં એવા લડવૈયા નથી જાણ્યા જે લડીને અદાલતમાં ગયા હોય. અંગ્રેજ અને જર્મનો તો પબ્લિકથી લગ્ના, પણ અદાલતની પાસે ન્યાય માગવા ન ગયા. એમાં અમુક અંશે બહાદુરી રહેલી છે. હિંદુમુસલમાન એમ કરે તો તે કરવાનો તેમને અધિકાર છે; જો તેઓ લડતની નીતિ અને મર્યાદા જાળવીને લડશે તો તેમનાં નામ ઇતિહાસમાં

રહેશે. તેઓ જે વકીલની મદદ ન લે, પૈસાની મદદ ન લે, તલવાર પર ઝૂઝશે તો શરવીર કહેવાશે, પણ આજે આપણે જે ઢંગથી કંમ લઈએ તે રીતે તો નામદ્ બનવાના છીએ. એમાં ધર્મ નથી. ધર્મ તો નમ્રતામાં છે, નમતું મૂકવામાં છે; મરવામાં અથવા લડતાં લડતાં મારીને મરવામાં છે, પણ લડીને અદાલતમાં જવામાં નથી. આજે આખા હિંદુસ્તાનની અંદર દીનછીન સ્થિતિ આપી રહેલી છે, એમાંથી નીકળી જવાના પાઠ આપણે ખારડોલીમાં શીખ્યા છીએ. ખારડોલીમાં શરાતન બતાવ્યું તેથી આપણને શું ઝાંઝપખાજ વગાડી રાચવાનો અધિકાર મળી બ્ય છે? (અહીં ખૂબ વરસાદ પડવા માંડ્યો, પણ લોકો પોતાને સ્થાનેથી ખસ્યા નહિ) મેં તો તમને સત્યાગ્રહી તરીકે આત્મશુદ્ધિનો ધર્મ સમજાવ્યો. આપણે હિંદુસ્તાનમાં રહેનારા એક જ માટીમાંથી પાકેલા એક જ હિંદમાતાની ગોદમાંથી પેદા થયેલા છતાં વિધર્મી સગા ભાઈઓ તરીકે કેમ ન રહી શકીએ?

ખીજે એક કાર્યક્રમ તો છે જ. હિંદુઓ તરીકે આપણે હિંદુભવિની સુધારણા કરી ચૂક્યા? આપણી પતિત સ્થિતિ માટે આપણે કેટલા જવાબદાર છીએ? તમે તમારી મેજે જ હિસાબ કરશો તો જોશો કે એ શુદ્ધિ વિના સ્વરાજ ન મળે. ખીજી કોઈ રીતે મને સ્વરાજ લેતાં આવડતું નથી. એ મારી મર્યાદા છે, એ સત્યાગ્રહની પણ મર્યાદા છે. જે સ્વરાજ ખીજે કોઈ રસ્તે મળતું હોય તો તે સ્વરાજ ન હોય પણ ખીજું જ કોઈ હશે.

જેમ હિંદુધર્મમાં સડો કાઢવાનો છે તેમ હિંદુ તેમજ ખીજ ધર્મીઓનો હિંદુસ્તાનનાં હાડપિંજર પ્રત્યે શો ધર્મ છે? હિંદુસ્તાનનાં હાડપિંજરમાં તમે ચરખી અને માંસ દાખલ કરવા ઇચ્છતા હો તો રેંટિયા સિવાય એકે ખીજે રસ્તો નથી. એનું નાનકડું કારણ હમણાં જ મારા જેવામાં આવ્યું તે સંભળાવી દઉં. ખેતીવાડી કમિશનનો રિપોર્ટ સેંકડો પાનાંનો બહાર પડ્યો છે, તેના ઉપર સરલલ્લુભાઈ શામળદાસની ટીકા વાંચી. તેમણે જણાવ્યું છે કે કમિશનના સભ્યો ભીંત ભૂલ્યા છે, ગ્રામ્ય ઉદ્યોગોના પ્રકરણમાં એમને રેંટિયાનું નામ લેવું પણ યોગ્ય નથી લાગ્યું. સરલલ્લુભાઈ કહે તેમ એ નામથી પણ તેઓ ભડક્યા અને અસ્પૃશ્ય માનીને આધા ખસ્યા છે. એના ઉચ્ચારણથી પણ શરમાયા છે. એ શા કારણે હશે? જે રેંટિયા પાછળ કેટલાક ઘેલા થયેલા છે એનું નામનિશાન નહિ, અરે, એની નિંદા કે ટીકા પણ નહિ. એનું કારણ શું? એની શક્તિથી એ લોકો ભડક્યા છે, અને એમાં મને રેંટિયાનો જળરંદત બચાવ મળતો લાગે છે. (વળી વરસાદનું ઝાપટું. અંગ્રેજ માલના બહિષ્કારની

બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

વાત ઉપર આવતા હતા, પણ ભાષણ અહીં જ પૂરું કર્યું.) મેં કહેવાનું કહી દીધું છે, હવે કંઈ કહેવાનું બાકી રહ્યું નથી.

સરકારનો કોલ

બારડોલીમાં વિજયી ખેડૂતોની પાસે ભાવી કાર્યક્રમ રજૂ કરતાં વક્તવ્યમાં એ ખેડૂતોને નીચે પ્રમાણે કોલ આપ્યો હતો :

સરકાર સાથે લડવાનું તો મીઠું લાગે છે, પણ યાદ રાખજો મારે તો તમારી બેઠે પણ લડવું પડવાનું છે. ખેડૂત પોતાની ભૂલોથી દુઃખી થઈ રહ્યો છે. તે ભૂલો હું સુધારવા માગું છું. તેમાં હું તમારો સાથ માગું છું. બારડોલી તાલુકાની બહેનો, જેમણે મારા પર આટલો પ્રેમ વરસાવ્યો છે, મને ભાઈ સમાન ગણ્યો છે તેઓ મને એ કામમાં સાથ આપે એ માગું છું. એમની મદદ સિવાય એમાંનું કંઈ પણ બનવું અસંભવિત છે.

હું તમને કહી દેવા ઇચ્છું છું કે સરકાર તમામ મહેસૂલ માફ કરી દે છતાં તમે જો ન ઇચ્છો તો સુખી ન જ થઈ શકો. સત્તાના જીવનો સામે તમે લડો એ તો મને પસંદ છે. પણ આપણે જાણવું જોઈએ કે આપણી પોતાની જ મૂર્ખાઈથી આપણે બહુ જ દુઃખી થઈએ છીએ, આપણે પોતે જ આપણાં દુઃખો માટે જવાબદાર છીએ, તો તે સામે શું આપણે ન જ લડીએ? તે સારુ તો રાતદિવસ જંગ માંડવો જોઈએ.

તેથી હું હવે બારડોલી તાલુકાનાં તમામ મહાજનો અને પંચોને કહેવાનો કે તમારાં પંચોને સંબોધન કરો, જૂનાં જોખાંમાં નવું ચેતન રેડો. પંચો તો એવાં હોય કે જ્યાં ગરીબોનું રક્ષણ થવું હોય, જેના વડે આખી કોમનો પુનરુદ્ધાર થવા લાગે.

શું નાનાં નાનાં બાળકોને પરણાવી માર્યે કોઈ દિવસ કોઈ કોમનું કલ્યાણ થઈ શકે? જે પ્રબલ છાતી પર ગોળી ઝીલવાને તૈયાર થયાનો દાવો કરતી હોય તે પોતાનાં નાનાં નાનાં બાળકોને કદી પરણાવે? તેને માટે શું સરકારને અમુક હંમર પહેલાં છોકરાં પરણાવવાની બંધી કરનારા કાયદા કરવા પડે? જો સરકારને આપણા સુધારા માટે કાયદા ઘડવા પડતા હોય તો આપણે તેની સાથે કેમ લડી શકીશું?

જેમ આપણે સરકારના દિલનો પલટો ઇચ્છતા હતા તેમ આપણાં પોતાનાં હૃદયનો પલટો પણ કરવો પડશે.

પ્રભુને હાજર નાણી લીધેલી એક પ્રતિજ્ઞામાંથી આપણે પાર બીર્યો અને આજે એ ફોતેહની ઉજવણી માટે હૃદયથી ભેગા થયા છીએ. આ ઉજવણીમાં ભાગ લેવાનો સૌનો અધિકાર છે. પણ આ ઉજવણીને અંતે

અમૃતવાણી

આપણાં માથા પર કેટલી મોટી જવાબદારી રહેલી છે તેનું ભાન આપણને રહેલું નેઈએ. કાયમનાં કામો હવે આપણે ઉપાડવાં આવશ્યક છે, એવાં કામો કે પછી આવી લડતો લડવાપણું જ ન રહે.

હું પોતે તમે ઇચ્છો તેટલું તમારી વચ્ચે રહેવા તૈયાર છું. હું આમેગામ ફરી તમને સમજાવીશ, બહેનોને તેમ બાળકોને મળીશ. પંચોને ભેગાં કરીને સમજાવીશ કે મોક્ષનો માર્ગ તો આપણા જ હાથમાં છે. તોપણ દુકની સામે ઝૂંઝવાની કંઈ જરૂર નથી. કંઈક સંયમો શીખવાના છે, કંઈક પાપો ધોવાનાં છે, કંઈક મિથ્યાભિમાન હોય તે છોડવાનાં છે. એક વખત તોપગોળા સુધી પહોંચવાની તૈયારી કરી નાંખી હોય તેને માટે એ બધું કરવું મુશ્કેલ નથી. અત્યારે તો હું આટલું સૂચન જ કરી લઉં છું. હું તમારી સાથે જ રહેવાનો છું એટલે અત્યારે આવડી મેદનીમાં વધુ ધાંટો નહિ ખેંચું.

એટલું જ કહીને તમારી રબ લઈશ કે તમે બધા આ લડત તો મુંઢર રીતે લડ્યા, પણ હવે આથીયે ભારે કામ માટે તૈયાર થાઓ. તપાસ-સમિતિ નિમાશે તેને માટે પુરાવા એકઠા કરવાનું કામ છે. પણ તે તો નાનું કામ છે, અને તે કરનારાઓ તો મળી રહેશે. જે મારા સાથીઓ મારી વાત માનશે તો બારડોલી તાલુકામાં આપણે એવું કામ કરીશું કે જે આખા હિંદુસ્તાનમાં આદર્શરૂપ બનશે. એ કામ જ્યારે કરશે ત્યારે તમને મીઠું લાગશે.

જ્યારે આપણે સત્યાગ્રહની લડત ઉપાડી ત્યારે તેનાં પરિણામની તમને ખબર નહોતી. વખત જતો ગયો અને કસોટી થતી ગઈ તેમ તેમાં રસ પડતો ગયો, તેમતેમ તમારામાં ચેતન વધતું ગયું. એ જ પ્રમાણે હવે પછીના બેઠા અને ઠંડા કામ વિષે પણ ખાત્રી રાખજો. તે જેમ થતું જશે તેમ, બેઠે તે કઠણ તો છે જ છતાં, ફળ તમને ખૂબ મીઠાં લાગશે.

તેથી મને ઉમેદ છે કે જેમ આ લડતમાં તમે સૌએ મને સાથ આપ્યો તેમ હવે પછીના કાર્યમાં પણ સાથ આપશો. ઈશ્વર એમ કરવાની બુદ્ધિ અને શક્તિ તમને આપો, અને પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરો.

હું પટ્ટશિષ્ય શેનો ?

શ્રી. વલ્લભભાઈનું અમદાવાદનું લાપણુ તેમનાં અનેક લાંબણોનો સારરૂપ હોઈ આખું લીધું છે :

આજે સવારે જ્યારથી મેં આ શહેરમાં પંગ મૂક્યો છે ત્યારથી અમદાવાદના શહેરીઓએ મારા પર જે પ્રેમ વરસાવ્યો છે તેથી હું

બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

આભારની લાગણીથી એટલો બધો દબાઈ ગયો છું કે કયા શબ્દોમાં તમારે આભાર માનું એ મને સૂઝતું નથી. અત્યારે મારી લાગણીઓ એવી છે કે તમારી પાસે કંઈ પણ બોલ્યા સિવાય મૂંઝો જ બેસું. છતાં જે માનપત્રો તમે આપ્યાં છે તેનો કંઈક જવાબ મારે આપવો જોઈએ. તેથી દ્વંદ્વમાં બે શબ્દો કહું છું તે શાંતિથી સાંભળશો.

તમે અમદાવાદનાં શહેરીઓ તરફથી માનપત્ર આપ્યું તેમાં મને ગાંધીજીના પદ્મશિખ્ય તરીકે વર્ણવેલો છે. હું ઈશ્વર પાસે માગું છું કે મારામાં એ યોગ્યતા આવે. પણ હું જાણું છું, મને બરાબર ખબર છે કે મારામાં એ નથી. એ યોગ્યતા મેળવવા માટે મારે કેટલા જન્મ લેવા જોઈએ એ મને ખબર નથી. સાચે જ કહું છું કે તમે પ્રેમના આવેશમાં જે અતિશયોક્તિભરેલી વાતો મારે માટે લખી છે તે હું પી જઈ તો ચાલી શકે, પણ આ વાત ન ગળી શકાય એવી છે. તમે સૌ જાણતા હશે કે મહાભારતમાં દ્રોણાચાર્યને એક ભીલ શિષ્ય હતો, જેણે દ્રોણાચાર્ય પાસેથી એક પણ વાત સાંભળી નહોતી. પણ ગુરુનું માટીનું બાવલું કરી તેનું પૂજન કરતો અને તેને પગે લાગી દ્રોણાચાર્યની વિદ્યા શીખેલો. જેટલી વિદ્યા એણે મેળવી હતી એટલી દ્રોણાચાર્યના બીજા કોઈ શિષ્યે મેળવી નહોતી. એનું શું કારણ? કારણ કે એનામાં ગુરુ પ્રત્યે ભક્તિ હતી, શ્રદ્ધા હતી, એનું દિલ સ્વચ્છ હતું, એનામાં લાયકાત હતી. મને તમે જેનો શિષ્ય કહો છો તે ગુરુ તો રોજ મારી પાસે પડેલા છે. એમનો પદ્મશિખ્ય તો શું, અનેક શિષ્યોમાંનો એક થઈ શકું એટલી પણ યોગ્યતા મારામાં નથી એ વિષે મને શંકા નથી. એ યોગ્યતા જો મારામાં હોત તો તમે ભવિષ્યને માટે મારે વિષે જે આશાઓ બતાવી છે તે મેં આજે જ સિદ્ધ કરી હોત. મને આશા છે કે હિંદુસ્તાનમાં એમના ઘણા શિષ્યો જાગશે, જેમણે એમનાં દર્શન નહિ કર્યાં હોય, જેમણે એમનાં શરીરની નહિ પણ એમના મંત્રની ઉપાસના કરી હશે. આ પવિત્ર ભૂમિમાં કોક તો એવો જાગશે જ. કેટલાક લોકો કહે છે કે ગાંધીજી ચાલ્યા જશે ત્યારે શું થશે? હું એ વિષે નિર્ભય છું. એમણે પોતે કરવાનું હતું તે કરી લીધું છે. હવે જે બાકી રહેલું છે તે તમારે ને મારે કરવાનું છે. આપણે એ કરીશું તો એમને તો કશું કરવાનું રહેલું નથી. એમને જે આપવાનું હતું તે એમણે આપી દીધું છે. હવે આપણે એ કરવાનું રહેલું છે. બારડોલીને માટે મને માન આપો છો તે મને ધરતું નથી. કોઈ અસાધ્ય રોગથી પીડાતો દર્દી પથારીવશ હોય, આ દુનિયાને પેલી દુનિયા વચ્ચે ઝાલાં ખાતો હોય, તેને કોઈ સંન્યાસી મળે, તે જડીબુટ્ટી આપે, અને એ માત્રા ઘસીને પાવાથી દર્દીના પ્રાણ સ્વસ્થ થાય, એવી

દશા હિંદુસ્તાનના ખેડૂતોની છે. હું તો માત્ર એક સંન્યાસીએ જે જડીબુટ્ટી મારા હાથમાં મૂકી તે ઘસીને પાનાર છું. માન જે ઘટતું હોય તો તે જડી આપનારને છે. કંઈક માન પેલા ચરી પાળનાર દર્દીને ઘટે છે—જેણે સંયમ પાળ્યો અને તેમ કરીને હિંદુસ્તાનનો પ્રેમ મેળવ્યો, અને જેના પ્રતિનિધિ તરીકે મને આજે તમે માન આપો છો. ખીલ કોઈને માન ઘટતું હોય તો મારા સાથીઓને છે, જેમણે ચકિત બનાવે એવી તાલીમ બતાવી છે, જેમણે મને કદી પૂછ્યું નથી કે કાલે તમે કયો હુકમ કાઢશો? આવતી કાલે તમે શું કરવાના છો? ક્યાં જવાના છો? કોની સાથે સમાધાનની વાતો કરવાના છો? ગવર્નરના ડેપ્યુટેશનમાં કોને કોને લઈ જવાના છો? પૂને જઈને શું કરવાના છો? જેમણે મારા પર જરાયે અવિશ્વાસ નથી રાખ્યો, સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખ્યો છે અને તાલીમ બતાવી છે, એવા સાથીઓ મને મળ્યા છે. એ પણ મારું કામ નથી. આવા સાથીઓ પાક્યા છે, જેમને સારુ ગુજરાત મગર છે, તે એમનું કામ છે. આમ જો આ માનપત્રમાંનાં વખાણ વહેંચી આપવામાં આવે તો અધાં વખાણ ખીલને ભાગે નય, અને મારે ભાગે આ કેરો કાગળ જ રહે એમ છે.

યુવકસંઘનું માનપત્ર જોઈને મારું દિલ લાગણીથી ભરાઈ ગયું છે. અમદાવાદના યુવકોને જો હું સમજાવી શકું તો કહું કે તમારે આંગણે ગંગાનો પ્રવાહ વહે છે. પણ ગંગાકાંઠે વસનારાઓને ગંગાની કિંમત નથી હોતી. હંભરો માઈલથી લોકો ગંગામાં નહાઈ પવિત્ર થવા આવે છે. આજે જગતમાં પવિત્રમાં પવિત્ર સ્થાન કોઈ હોય તો તે આ અનેક પ્રવૃત્તિવાળા શહેરમાં નદીને સામે કાંઠે છે, જ્યાં જગતમાંથી અનેક સ્ત્રીપુરુષો પવિત્ર થવા આવે છે. જીવાનોને પવિત્ર થવાનો આ અવસર મળ્યો છે. જીવાનો જો સમજે તો એ ગંગામાંથી બહાર જ ન નીકળે.

ખેડૂતને માટે મેં કામ કર્યું તેને માટે મને માનપત્ર શું? હું ખેડૂત છું. મારી નસેનસમાં ખેડૂતનું લોહી વહે છે. જ્યાં જ્યાં ખેડૂતને દુઃખ પડે છે. ત્યાં ત્યાં મારું દિલ દુભાય છે. હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં ૮૦ ટકા લોકો ખેડૂત છે ત્યાં યુવાનોનો ધર્મ ખીલે શો હોય? ખેડૂતોની સેવા કરવી હોય, દરિદ્રનારાયણનાં દર્શન કરવાં હોય તો ખેડૂતોનાં ઝૂંપડાંમાં જાઓ. મારડોલીની લડતમાં યુવકસંઘે ભારે ફાળો આપ્યો છે. મુંબઈના યુવકોએ શસ્ત્રાત કરી. ત્યાંની બહેનોએ આવીને સ્થિતિ જોઈ અને ચોધાર આંસુ પાડ્યાં. તેમણે મુંબઈ શહેરને નતગૃત કર્યું. પછી સૂરત અને અમદાવાદનાં યુવાનોમાં પણ ચેતન ફેલાયું છે. એ ચેતન જો ક્ષણિક ન હોય, એ પ્રકાશ હીવાની જ્યોત જેવો નહિ પણ સૂર્યના જેવો સ્થાયી હોય, તો દેશનું

ખારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

કલ્યાણ થવાનું છે. દેશનું કલ્યાણ નથી મારા હાથમાં કે નથી ગાંધીજીના હાથમાં, તમારા યુવાનોના હાથમાં છે. દરેક દેશમાં સ્વતંત્રતા યુવાનોએ મેળવેલી છે, પચાવેલી છે, અને ભવિષ્યના યુવાનોને આપેલી છે. આ માનપત્રનો અર્થ એ છે કે એ કામ તમને પસંદ છે, તમારું દિલ પલળેલું છે. મારી ઉમેદ છે કે ખાડીનું જે મહાભારત કામ રહેલું છે તે આપણે સાથે મળીને કરીએ. હું પ્રભુ પાસે માગું છું કે તમે જે અતિશયોક્તિભર્યા શબ્દો મારે માટે વાપર્યા છે તેને માટે તે મને યોગ્ય બનાવે, અને તમે પોતાને માટે જે ઉમેદો બાંધી છે તે બર લાવવાની તમને શક્તિ આપે. પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરે.

સત્યાગ્રહનું રહસ્ય પચાવો

આખી ઉજવણીના ઉપસંહાર તરીકે ગાંધીજીનું અમદાવાદનું ટૂંકું અને ટચ લાપણ સમુચિત છે:

આજના મેળાવડાની અંદર ન મને આવવાની આવશ્યકતા હોય, ન મને એકે શબ્દ બોલવાનું પ્રયોજન હોય. વલ્લભભાઈને માનપત્ર અપાય અને એમાં મારા જેવાની હાજરી હોય અને મને બોલવાનું કહેવામાં આવે એનો અર્થ એ કે અમે બંને ભેળા થઈને તમારી હાજરીમાં અને તમારી સંમતિથી એક પરસ્પર સ્તુતિકારક મંડળ બનાવીએ અને તેના અમે બે જણા સભાસદ બનીએ. એ અમદાવાદના ચતુર શહેરીઓએ ધરીભર પણ સહન ન કરવું જોઈએ.

વલ્લભભાઈ નામે અને સામે પડેલ છે. ખારડોલીનો વિજય મેળવીને એમણે પડેલની સાખ કાયમ રાખી. જે માલધણી પોતાની સાખ કાયમ રાખે તેને કોઈ માનપત્ર આપે એવું જાણ્યું સાંભળ્યું નથી. મંગળદાસ શેઠ પોતાને ત્યાં આવતી બધી છૂંડીઓ સ્વીકારે તે માટે આપણે તેમને કેટલાં માનપત્ર આપ્યાં? અને છૂંડી ન સ્વીકારે તો તમે શું કરો તે નથી જાણતો.

તમે જો વિજયને માટે ધન્યવાદ લેવા માગો કે આપવા માગો તો વિજયનું ખરું રહસ્ય સમજો, અને સમજીને અનુકરણ કરો. ખરી રીતે કહું તો તમારાથી જેટલું હજમ થઈ શકે તેટલું પચાવો. પણ અનુકરણમાં જ સફળતા નથી રહેલી, અને અક્ષરશઃ અનુકરણ સહેલું પણ નથી હોતું. પ્રસંગપ્રસંગમાં સામ્ય ભલે દેખાય, પણ જેમ મનુષ્યમનુષ્યમાં વ્યક્તિત્વ રહેલું છે તેમ પ્રસંગોમાં પણ પોતપોતાનું વ્યક્તિત્વ રહેલું છે. એટલે જે માણસ સત્યાગ્રહના પ્રસંગોને સમજી, સિદ્ધાન્તનું રહસ્ય સમજી, તેને પચાવે, તેનો અનુવાદ કરી તેને વર્તનમાં ઉતારે તે જ સફળતા મેળવે.

અસહકાર, સત્યાગ્રહ, સવિનય ભંગ જેવા શબ્દોનું કરોડોવાર નામ લેવાય છે, એને નામે જેમ સારાં કામ થયાં છે તેમ કેટલીવાર ભૂઠાં કામ પણ થયાં છે. એનું નામ લઈએ છીએ, કારણ દરેક પક્ષના કાર્યકર્તામાં સ્વરાજની ઝંખના રહેલી છે: પણ માત્ર ઝંખનાથી અર્થ નથી સિદ્ધ થઈ શકતો. તરસ્યા માણસની તરસ ‘તરસ’ ‘તરસ’ પોકાર્યે નથી છીપતી, પણ તળાવ, કૂવા ખોદાવે અથવા તેમાંથી પાણી મંગાવે, એટલે તરસ છીપવાનો ઉદ્દમ કરેલે જ છીપે છે. તેમ તમે અહીં સત્યાગ્રહની સ્તુતિનાં વચન સાંભળી કૃતકૃત્યતા માનશો તો ભૂલ કરવાના છો.

એટલે મારી તમને વિનંતિ છે કે તમે સત્યાગ્રહનું રહસ્ય સમજો. બારડોલીમાં વલ્લભભાઈ પટેલનો વિજય નથી થયો, સત્ય અને અહિંસાનો વિજય થયો છે. જો એ તમને બરોબર થયું છે એમ ભાસતું હોય તો એનો પ્રત્યેક કાર્યમાં તમે પ્રયોગ કરો. એ પ્રયોગથી તમને સફળતા મળશે જ એમ તો હું ન કહી શકું. ઈશ્વરે આપણને ત્રિકાળદર્શી નથી કર્યાં એટલે સફળતા સાચી મળી છે કે નહિ એની આપણને ખબર નથી પડતી. માણસ સફળ થયો કે અસફળ થયો તે આખર સુધી કહી નથી શકતો. એટલે જ મણિલાલ પોતાનું અમર વાક્ય કહી ગયા છે: ‘કંઈ લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે.’ એટલે નિરાશ થઈને, નિષ્કામ ભાવથી જે સત્ય અને અહિંસાની વલ્લભભાઈએ આરાધના કરી તે સત્ય ને અહિંસાની તમે પૂર્ણ આરાધના કરશો તો તમને જયમાળા પહેરાવનારાં તે: મળી જ રહેશે.

उत्तरार्ध
'इण'

ખારડોલી તપાસસમિતિની સાથે

ગયા ભાગમાં તપાસસમિતિ કેવી રીતે નિર્માઈ અને શ્રી. વલ્લભભાઈએ તે કેવી શરતે સ્વીકારી એ જણાવ્યું છે. ૧૮મી ઓક્ટોબર ૧૯૨૮ના ઠરાવથી કમિટીની નિમણૂક જાહેર થઈ અને તા. ૧લી નવેમ્બરથી મિ. બ્રૂમશીલ્ડ (ન્યાયખાતાના અમલદાર) અને મિ. મેક્સવેલ (મુલકી ખાતાના અમલદાર) પોતાના કામ ઉપર ચડ્યા, અને પહેલું પખવાડિયું રિપોર્ટો વાંચવાની અને આરંભિક તૈયારીમાં ગાળ્યું. પાંચમી તારીખે અમલદારોની સાથે એક ગુજતેજુ થઈ જે દરમ્યાન મુંબઈના પ્રસિદ્ધ એડવોકેટ શ્રી. ભૂલાભાઈ દેશાઈએ લોકપક્ષ કહી સમજાવ્યો. તપાસનું કામ તા. ૧૪મી નવેમ્બરે શરૂ થયું, અને જાન્યુઆરી મહિનાની આખરની તારીખે ખારડોલીમાં અને ફેબ્રુઆરીની આખરની તારીખે ચોર્યાસી તાલુકામાં પૂરું થયું.

શ્રી. વલ્લભભાઈની ઇચ્છા મુજબ લોકોના તરફથી હકીકત રજૂ કરવાનું કામ ભાઈનરહરિ પરીખ, રામનારાયણ પાઠક અને મેં માથે લીધું હતું. અમને મદદ કરનારા તો પુષ્કળ ભાઈઓ હતા — શ્રી. મોહનલાલ પંડ્યા, કલ્યાણજીભાઈ, ચોખાવાળા, વગેરે. એમની મદદ એવી કીમતી હતી કે અમારાં પત્રકો વગેરેની અને બીજી તૈયારી જોઈને અમલદારોને અદેખાઈ થતી, અને ઘણીવાર કહેતા : ‘તમારા જેવી તૈયારી અમારી પાસે નથી, સરકારે એવી સગવડ અમને નથી કરી આપી. તમને તો આખો તાલુકો મદદ કરવાને તૈયાર છે.’ આનંદની વાત છે કે પોતાનો રિપોર્ટ સરકારને રજૂ કરતાં અમલદારોએ જે કાગળ લખ્યો છે તે કાગળમાં તેમણે અમારી સાથેના પોતાના સંબંધને ‘અતિશય મીઠા સંબંધ’ તરીકે વર્ણવ્યો છે, અમે આપેલી મદદને ‘કીમતી મદદ’ તરીકે વર્ણવી છે, અને લોકોની વૃત્તિ ‘તદ્દન વિરોધ વિનાની, અને અમારી તપાસમાં અમે આશા નહોતી રાખી એટલો સહકાર આપવાની’ તરીકે વર્ણવી છે.

વાચકને સ્મરણ હશે કે સત્યાગ્રહના આરંભમાં ચોર્યાસી તાલુકાને લડતમાં જોડવાની સૂચના લઈને કેટલાક ખેડૂતો ખારડોલી આવ્યા હતા, અને તેમને સમજાવીને શ્રી. વલ્લભભાઈએ પાછા

આરડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

વાળ્યા હતા. સારપછી અનેક ભાષણોમાં શ્રી. વલ્લભભાઈએ સરકારની નીતિ ઉધારી પાડતાં કહ્યું હતું: “ચોર્યાસીને અન્યાય થયો છે એમ કબૂલ કરતા હો તો તેને આજથી જ ન્યાય આપો, તેણે તો લડત પણ માંડી નથી. તમે તો તેણે પૈસા ભર્યાં તેનો અવળો અર્થ કરીને એમ સમજાવવા માગો છો કે ત્યાં થયેલો વધારો ન્યાયી હતો એમ લોકો માને છે.” લોકોને શ્રી. વલ્લભભાઈએ વારંવાર કહેલું, અને તા. ૧૯મી જૂન ૧૯૨૮ ને રોજ ચોર્યાસી તાલુકાના ખેડૂતોની આગળ ભાષણ આપતાં પણ કહેલું: “તમારા ચોર્યાસી તાલુકાનો પ્રશ્ન તો શરૂઆતથી આરડોલી સાથે સંકળાયેલો છે જ, અને આ લડતમાંથી આરડોલીને જે કંઈ ઇન્સાફ મળે તે ચોર્યાસીને મળ્યા વિના રહેનાર નથી. . . . આરડોલીના ખેડૂતો જે દુઃખ ખમશે તેને પરિણામે જે ન્યાય મળશે તે સાથે તમને પણ મળવાનો છે એ ખચીત માનજો.” આ વચનો સાચાં પડ્યાં, અને આરડોલીની સાથે ચોર્યાસીને પણ પોતાને થયેલો અન્યાય સાબિત કરવાની તક મળી. સાહેબો અમને વારંવાર પૂછે: ‘તમે ચોર્યાસીમાં પણ આવવાના?’ અમે કહીએ, ‘હા.’ એટલે તેમને આશ્ચર્ય થાય. ‘ચોર્યાસી સત્યાગ્રહમાં લગેલો નહિ, છતાં સત્યાગ્રહીઓનું ત્યાં શું લાગે વળગે?’ એમ તેમને થતું હશે. પણ અમે જ્યારે આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે લોકો ધરૂં છે કે અમારે તેમના તરફથી પણ કેસ રજૂ કરવો, એટલે સાહેબોના મનનું સમાધાન થયું. એટલે ચોર્યાસી તાલુકાનાં ગામોની તપાસ દરમ્યાન પણ અમે જ હાજર રહ્યા હતા. આરડોલીમાં ૫૦ ગામો અને ચોર્યાસીમાં ૨૦ ગામો તપાસાયાં.

તપાસ દરમ્યાન દરેક અઠવાડિયે ‘નવજીવન’માં હું તપાસનાં હેવાલ મોકલતો. એ હેવાલ જેમના તેમ છાપવાની ઇચ્છા પહેલાં તો હતી, કેટલાક ‘નવજીવન’ના વાચકે પણ એવી ઇચ્છા બતાવી હતી, પણ સામાન્ય વાચકના ધૈર્ય ઉપર એથી બહુ મોટો ભોળો પડે એમ સમજીને એ વિચાર માંડી વાળ્યો. આ પછીનાં પ્રકરણોમાં સામાન્ય વાચકને રસ પડે એવી રીતે આખી તપાસનું અને તેના પરિણામનું સામાન્ય વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

આરંભના દિવસો

તપાસકમિટીનું કામ નીચેના શબ્દોમાં સરકારી હુકમમાં નિયત કરવામાં આવ્યું હતું :

“સદરહુ અમલદારોએ ખારડોલી તાલુકાના અને વાલોડ મહાલના તથા ચોર્યાસી તાલુકાના લોકોની નીચેની ફરિયાદની તપાસ કરી રિપોર્ટ કરવો

(ક) એ તાલુકાઓમાં કરવામાં આવેલો મહેસૂલનો વધારો લેંડ રેવન્યુ કોડ પ્રમાણે વાજબી નથી,

(ખ) સદરહુ તાલુકાઓ વિષે જે રિપોર્ટો બહાર પડેલા છે તેમાં સદરહુ વધારાને વાજબી ઠરાવવા પૂરતી હકીકત નથી, અને કેટલીક હકીકત જોડી છે;

અને જે એ અમલદારોને સદરહુ ફરિયાદ વાજબી માલૂમ પડે તો જૂના મહેસૂલમાં કેટલો વધારો અથવા ઘટાડો થવો જોઈએ તે જણાવવું.”

પૂનામાં જ્યારે સમાધાનીની શરતો લખાઈ ત્યારે તપાસ-સમિતિએ કરવાના કામ વિષેનો ઉપરનો ખરડો શ્રી. વલ્લભભાઈ તરફથી રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો — ગાંધીજીએ એ જ ખરડો શ્રી. મુનશી અને ખીજા સજ્જનોને આપ્યો હતો — અને સરકાર તરફથી એ જ ખરડો અક્ષરશઃ સ્વીકારવામાં આવ્યો.

આમાં જણાવેલા એ મુદ્દાઓમાંથી પહેલા મુદ્દા ઉપર શ્રી. ભૂલાભાઈ દેશાઈએ ચર્ચા કરી હતી, અને જણાવ્યું હતું કે શ્રી. જયકર અને મિ. એંડર્સનની ભલામણો ગણોતના આંકડાને આધારે કરવામાં આવી છે, અને ગણોતના આંકડા પ્રમાણે ભલામણ કરવી એ લેંડ રેવન્યુ કોડની ૧૦૭મી કલમ પ્રમાણે ખરોખર નથી; એ કલમમાં તો જમીનમાંથી થતા નફા ઉપર જ

મહેસૂલ નક્કી કરવાનું ઠરાવ્યું છે, અને ચોખ્ખો નફો નક્કી કરવાને માટે ગણોતના આંકડા નકામા છે; ચોખ્ખો નફો તો ખેડૂતને થતો ઉત્પન્નમાંથી તેને થતો ખર્ચ બાદ કરીને જ કાઢી શકાય. વળી ગણોતની ઉપર આધાર રાખી શકાતો હોય તોપણ તે તો ત્યારે જ રખાય કે જ્યારે સેટલમેન્ટ મેન્યુઅલ પ્રમાણે ગણોતે આપેલી જમીનનું પ્રમાણ બહુ મોટું હોય. મિ. એડર્સને આરડોલી તાલુકામાં ૩૩ ટકાથી તે ૫૦ ટકા સુધી જમીન ગણોતે અપાયેલી છે એમ કહ્યું છે તે તદ્દન કપોળકલ્પિત છે અને માંડ ૬-૭ ટકા જમીન ખરી ગણોતે અપાઈ છે.

આરંભના ૧૦-૧૫ દિવસ તો અમને એમ લાગ્યું કે અને અમલદારોની મૂંઝવણ એ હતી કે આ તપાસ કરવી શી રીતે? પહેલે જ દિવસે જે ગામ તપાસ્યું ત્યાંનાં ગણોતના આંકડામાં ભારે ગોટાળો તેમને જણાયો. ગણોતના જેટલા આંકડા હોય તેમાંથી શુદ્ધ ગણોતના આંકડા તારવવા જોઈએ એવી સેટલમેન્ટ મેન્યુઅલમાં સેટલમેન્ટ અમલદારોને સૂચના છે. એ રીતે આંકડા તારવવામાં આવે તો મૂળ આંકડા કરતાં એ આંકડા ઓછા થાય. હવે શ્રી. જયકરનો દાવો એવો હતો કે એમણે તો બધાં જ ગણોતના આંકડા તપાસેલા અને તારવેલા. પણ પહેલે જ દિવસે અમે તપાસ કરનારા અમલદારોને બતાવી આપ્યું કે શ્રી. જયકરના આંકડા તો તારવી કાઢ્યા વિનાનાં કુલ ગણોતના આંકડા કરતાં પણ વધારે છે. તેમને આશ્ચર્ય તો થયું, પણ શું કરે? તેમણે પોતાના શિરસ્તેદાર પાસે ફરીથી બધાં દફતર તપાસાવીને કુલ ગણોતે અપાયેલી જમીન તપાસાવરાવી. એનું પરિણામ કેવું આવ્યું તે કમિટીના અમલદારો પોતાના જ રિપોર્ટમાં આ પ્રમાણે જણાવે છે :

જયકરના આંકડા (શુદ્ધ તારવેલાં ગણોતના)

જમીન	ક્ષેત્રફળ	આકાર	ગણોત
	એકર ગુંડા	૩૧. આ.	૩૧. આ.
જરાયત	૧૨૭—૧૬	૫૭૪—૪	૧૮૨૧—૮
કચારી	૪૯—૧૪	૩૯૭—૧	૨૩૪૬—૦

તારવ્યા વિનાનાં કુલ અણોતના ખરા આંકડા

જરાયત	૬૨—૩૬	૨૩૬—૮	૩૬૭—૦
ક્યારી	નથી		
મિશ્ર	૧૬—૧૫	૪૦૧—૧૩	૧૮૦૫—૭
{જરાયત	૪૩—૩૭	૧૬૫—૧૫}	
{ક્યારી	૨૨—૧૮	૨૦૫—૧૪}	

આમ તારવ્યા વિનાના કુલ આંકડાની રકમના કરતાં તારવેલાં ગણોતની રકમ ઓછી હોવી જોઈએ તેને બદલે, અમારા બતાવ્યા પ્રમાણે, તપાસઅમલદારોને સ્વતંત્ર તપાસ ઉપરથી પણ, એ રકમ બહુ વધારે મालૂમ પડી. આમ તપાસમાં ‘પ્રથમગ્રાસે મક્ષિકા’ જોઈને જ અમલદારો ચેલા. જોકે થરોબર એતવાને માટે અમલદારોને લગભગ પંદર દિવસ લાગ્યા. ન્યાયાધીશ હમેશાં ગુનેગારને નિર્દોષ માની લઈને જ તપાસ કરવી જોઈએ એ ન્યાયનો સિદ્ધાંત છે, અને એ ન્યાયને અનુસરીને બંને અમલદારો શ્રી. જયકર અને મિ. એંડર્સનની કશી ભૂલ થઈ નથી એમ જ માનીને આરંભમાં વર્તતા લાગતા હતા. પણ મિ. બ્રૂમશીલ્ડ એથી આગળ જઈને એમ માનતા જણાયા કે ખેડૂતો તો જૂઠું જ ખોલે, ત્યારે અમને આશ્ચર્ય થયું. આરંભને જ એક દિવસે અમારે એમની સાથે સહેજ ચક્રમંત્ર ઝડી હતી. મેં કહ્યું: ‘તપાસ થઈ જ નથી.’ એટલે મિ. બ્રૂમશીલ્ડ કહે: ‘હા; એમ ખેડૂતો કહે છે. જગતમાં બધે જ ખેડૂતો એવી વાતો કરે છે.’ મેં કહ્યું: ‘તે સાચા છે કે ખોટા એ તપાસવાની તમારી ફરજ છે.’ એટલે એમણે પાછું પૂછ્યું: ‘ત્યારે શું આ ગામે શ્રી. જયકર આવેલા કે નહિ?’ મેં કહ્યું: ‘હું શું જાણું? તમે ખેડૂતોને પૂછી જુઓ. પણ ખેડૂતો જૂઠા જ છે. એમ માની બેસશો તો ખેડૂતોનું કશું વળવાનું નથી.’

થોડા જ દિવસ પછી જ્યારે મોટી ભટલાવ નામના ગામે મિ. બ્રૂમશીલ્ડ આવ્યા અને લોકોને પૂછ્યું: ‘અહીં જયકર આવ્યા હતા?’ અને પટેલતલાટી બંનેએ જવાબ આપ્યો: ‘સાહેબ, જયકરનું મોં જ કાણે જોયું છે?’ ત્યારે તેમની આંખ

ઊઘડવા માંડી. વળી આગળ વધીને સવાલ પૂછ્યો: ‘આ લોકો જાણે છે તો ખરાને કે જ્યકર કોણ છે?’ - એટલે લોકોએ કહ્યું: ‘જ્યકર પ્રાંત અમલદાર હતા એમ સાંભળ્યું છે, પણ એમનું મોં જોયું હોય તો ખબર પડે ના કે એ કોણ હતા?’ પટેલતલાટીનો આવો બેધડક જવાબ મેળવીને જ મિ. બ્રૂમફીલ્ડ આભા બન્યા. આ પછી તો તેમણે ઘણું ઠેકાણું એની એ જ તપાસ કરી, એના એ જ જવાબ મેળવ્યા; ખીન્ન ગામોએ પણ આફવા ગામની જેમ કુલ તારવ્યા વિનાનાં ગણોતના આંકડા અને શ્રી. જ્યકરના તારવેલા આંકડા તપાસ્યા, પણ બધે જ એમને જ્યકરના આંકડા ઢંગધડા વિનાના લાગ્યા.

એટલે અમલદારોની આગળ સમસ્યા એ ઊભી થઈ કે જો ગણોતના શ્રી. જ્યકરે તૈયાર કરેલા આંકડા છેક ખોટા જ હોય તો શું બધે નવાં પત્રકો તૈયાર કરવાં કે ગણોતના ઉપર આધાર રાખવાનો વિચાર માંડી વાળવો. આરંભમાં એમણે એકબે ઠેકાણું અમને કહ્યું: ‘તમે નશોટોટાના આંકડા આપવાના હતા તે કેમ થયું?’ એટલે અમે એ આંકડા આપવા માંડ્યા. એ આંકડામાં ખોટા આવે એટલે એ જોઈને અમલદારોની મૂંઝવણ વધી. સરભોણમાં એવો નિશ્ચય કર્યો કે આ આંકડા વિષે અમારી અને ખેડૂતોની સખ્ત ઊલટતપાસ કરવી અને આંકડા ખોટા પાડવા. એ ઊલટતપાસથી તો તેઓ આંકડા ખોટા ન પાડી શક્યા એમ આપણે આવતા પ્રકરણમાં જોશું, પણ એ આંકડા ખોટા ન પડ્યા એટલે કાંઈક ખીન્ને રસ્તો કાઢવો જોઈએ એવા નિશ્ચય ઉપર તેઓ આવ્યા. આ નિશ્ચય ઉપર આવતાં પણ તેમને ત્રણેક અઠવાડિયાં ગયાં હશે એમ લાગે છે; અને એ નિશ્ચય ઉપર આવીને એમણે પહેલા મુદ્દાનો એ જવાબ કાઢ્યો કે નફો કાઢવાની રીત અનેક છે જેમાંની એક શુદ્ધ ગણોત તપાસવાની છે, અને તેથી ગણોત ઉપર આધાર રાખવામાં કલમ ૧૦૭નો ભંગ થતો નથી. છતાં તેમણે ખોટાના રિપોર્ટમાં એટલું તો કબૂલ જ કર્યું કે આ તાલુકામાં ગણોતે આપવાનો રિવાજ ઓછો છે,

અને જમીન જવલ્લે જ ગણોતે અપાય છે, એટલે નફો શોધવા માટે ગણોત ઉપર આધાર રાખવામાં સેટલમેંટ અમલદારોએ કલમ ૧૦૭ના અક્ષરનો નહિ તો આત્માનો ભંગ કર્યો છે.

આ સાથે બીજી એક બાબતનો નિર્ણય પણ તેમણે આપી દીધો. અમારા તરફથી વાંધો લેવામાં આવ્યો હતો કે ૧૦૭ મી કલમ પ્રમાણે ખેતીની જમીનની કિંમતનો નહિ પણ જમીનના નફાનો જ વિચાર, મહેસૂલ ઠરાવતાં, થવો જોઈએ. આ વાંધો તપાસઅમલદારોએ રદ કર્યો, પણ સાથે સાથે જણાવ્યું કે જમીનની કિંમત, તેમાંથી થતો નફો દર્શાવનારી ન હોય તો, એ કિંમત ઉપર આધાર રાખવાનો કશો અર્થ નથી, અને બીજો કયાંય નહિ તો ખારડોલીમાં તો જમીનની કિંમત નફો કેટલો થાય તે બતાવી શકતી નથી. કારણુ વરાડ જેવા ગામમાં એક જમીનના ટુકડાના એકરે ૧૫,૦૦૦ રૂપિયા અપાયેલા તેમણે જોયા, જ્યારે તેની આવક કશી જ નહોતી. બીજાં ઘણાં ખરાં વેચાણો જ્યાં મોટી રકમે જમીન ખરીદવામાં આવી હતી ત્યાં મોટી રકમ આપનારા દક્ષિણ આફ્રિકાવાળાઓ જ હતા. એટલે તેમણે એ અનુમાન બાંધ્યું: “આટલી મોટી કિંમત આપનારાઓ જમીનમાંથી થતા નફાનો અથવા રોકેલી મૂડીમાંથી ઉત્પન્ન થનારા વ્યાજનો વિચાર કરતા નથી.”

તાલુકાની સામાન્ય સ્થિતિ

પહેલા પ્રકરણમાં જણાવ્યું તેમ ગણોતના આંકડાની શુદ્ધતા વિષે તો તેઓ ચોક્કસ, પણ તાલુકાની સામાન્ય હકીકત વિષે પણ તેમને શંકા થવા લાગી. કેટલેક ઠેકાણે તો તેમને તેમના તલાટી જે આંકડા આપતા હતા તેમાંથી જ શ્રી. જયકરે આપેલી હકીકત તોડનારો પુરાવો મળી રહેતો હતો, અને કેટલેક ઠેકાણે તેમની આંખ શ્રી. જયકરના રિપોર્ટની હકીકત ખોટી પાડતી હતી. દાખલા તરીકે મહેસૂલ વધારવાનાં કારણોમાં એક કારણ રસ્તા સુધર્યા છે અને ટાપ્ટી વેલી રેલ્વે નીકળી છે એ આપવામાં આવ્યું હતું. રસ્તા કેટલા સુધર્યા છે એ એમણે આંખે જોયું, અને પોતાના રિપોર્ટમાં લખ્યું :

“રસ્તા સુધાર્યા છે એમ શી રીતે કહી શકાય, જ્યાં સુધી અગાઉ તે કેવા હતા એ અમે જાણતા નથી? પણ ત્રણ મહિના આ તાલુકામાં રખડ્યા પછી અમે એટલું તો કહી શકીએ છીએ કે અમને એ રસ્તાઓનો ખુબ સુખમય અનુભવ તો નથી જ થયો. જૂના મુખ્ય રસ્તાઓમાંનો એક પણ રસ્તો — સરભોણથી નવસારીનો રસ્તો પણ — સારા રસ્તા તરીકે ન જ વર્ણવી શકાય. ક્યાંક ક્યાંક ઠીક ભાગ આવે છે, પણ ઘણા ખરા ભાગ તો એવા છે કે એ રસ્તો એથી જરાક ખરાબ હોય તો એને કોઈ રસ્તાનું નામ જ ન આપે. બળદગાડાં એના ઉપરથી જઈ શકે છે અને મોઠર ચાલી શકે છે એટલું જ વધારેમાં વધારે એ રસ્તા વિષે કહી શકાય.”

રેલ્વે વિષે તો અમે ખતાવી ચૂક્યા હતા કે ૧૮૯૬ ની જમાબંધી થઈ ત્યારે પણ રેલ્વેને ધ્યાનમાં લેવામાં આવી હતી. એ જ વસ્તુ સાહેબોએ નોંધી છે અને જણાવ્યું છે :

“ટાપ્ટી વેલી રેલ્વેથી એકતોને થતા નફાનુકસાનમાં કંઈ ફેર પડી ગયો છે એવું અમને નથી જણાતું.”

તાલુકાની સામાન્ય સ્થિતિ

ખૂબી તો એ છે કે જે રેલ્વેથી આજે પણ કશો લાલ નથી થતો એમ આ અમલદારો કહે છે તે જ રેલ્વેમાંથી થનારો નફો ધ્યાનમાં લઈને ૧૮૯૬માં દર બાંધવામાં આવ્યા હતા. એટલે એ દર પ્રજા કેટલા આકરા હશે! પણ એ દર કેટલા આકરા હતા તેનો નિર્ણય કરવાનું આ અમલદારોનું કામ નહોતું એટલે એવી નોંધ તેઓ શેની જ કરે!

મોટરો દાખલ થવાથી તો ખેડૂતોને નફો થવાને બદલે ખોટ ગઈ છે એમ અમે ચોર્યાસી તાલુકાનાં એકબે ગામોમાં સ્પષ્ટ બતાવી શક્યા હતા. ગાડાંની મજૂરી મળતી તે ઓછી થઈ, અને ઘોડા મોટે લીધું ઘાસ ખપતું તે ઓછું થયું—અને એ વાત અમલદારોને પણ બરાબર લાગી છે.

બજારોને વિષે શ્રી. જ્યકરે તો કશો વિચાર જ કર્યો નહોતો. આ અમલદારો બધે જ બજારોની તપાસ કરતા, કપાસ ક્યાં વેચો છો, ઘાસ ક્યાં વેચો છો, બીજી વસ્તુઓ ક્યાંથી લાવો છો, એવા એવા સવાલો પૂછતા. પરિણામે એઓ એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે ઘણા કપાસ લોકો નવસારી ને જલાલપોર લઈ જાય છે, લોકોને રસ્તાની બહુ પડી નથી, પણ જ્યાં ભાંડાના પૈસા જેટલું પણ વધારે મળે ત્યાં તેઓ જાય છે. પણ શ્રી. જ્યકરે બારડોલી, મઢી, વાલોડ, કમાલછોડ અને જુહારીનાં જન જાણે સરખાં જ અગત્યનાં હોય એમ વ્રાત કરીને મઢી, વાલોડ, કમાલછોડ અને જુહારી અને તેની પાસેનાં ઘણાં ગામોના દર વધાર્યા હતા તે વાતની ઉપર સારી ટકાર કરી. એ બીજાં જનોમાં કશું દૈવત નથી, કમાલછોડનું બંધ થયું છે, જુહારીમાં કપાસ થતો નથી અને જુહારીના જનનો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી એવો અમે પુરાવો રજૂ કર્યો હતો તે સાહેબોએ સ્વીકાર્યો અને શ્રી. જ્યકરે ચડાવેલાં ગામડાંના વર્ગો રદ કર્યા.

શ્રી. જ્યકરે ‘ઘાસ તો ઢગલેઢગલા થાય છે અને સૂરત બજારમાં વેચાવા જાય છે, જ્યાં તેની ખૂબ કિંમત આવે છે’ એમ લખેલું. બારડોલીનાં ૫૦ ગામો તપાસ્યાં ત્યાં ક્યાંયે સાહેબોને એક તણખલું ઘાસ બહાર જતું હોય એમ ન માલૂમ

પડ્યું. એક ગામે તો ધાસની ગંજનાં ગાડાં ભરીને લોકો જતા હતા એટલે સાહેબોએ તુરત પૂછ્યું, ‘આ ગાડાં કયાં જાય છે?’ તેમને જવાબ મળ્યો, ‘બીજા ગામના લોકોની જમીન આ ગામે છે, તેઓ ધાસ કાપીને પોતાને ઘેર લઈ જાય છે.’ આમ છતાં સાહેબો બહુ સાવધાનીથી લખે છે :

“સંભવ છે કે અમને ધાસના વેપાર વિષે ખોટી ખબર આપવામાં આવી હોય, પણ સૂરતમાં તો ચોર્યાસી તાલુકાનાં અને પાસેનાં ગાયકવાડી ગામોનું જ ધાસ આવે છે એ વિષે શંકા નથી, અને ઘણાં ગામોમાં તો ધાસ દોરના ઉપયોગપૂરતું જ છે.”

શ્રી. જ્યકરે બીજાં વધારાનાં જે કારણો આપ્યાં છે તેમનો પણ સાહેબોએ હીક નિકાલ કરી નાંખ્યો. ખેતીની મજૂરી બમણી થઈ છે એ કારણ તથા સામાન્ય ભાવ વધ્યા છે એ કારણ તો મહેસૂલ વધારવાને માટે નહિ પણ મહેસૂલ ઓછું કરવાને માટે અપાવું જોઈ એ એમ અમલદારો જણાવે છે. દૂધાળાં દોરનો વધારો, રાતીપરજ લોકોની સ્થિતિમાં સુધારો, સુંદર ઘરો, અને કપાસના ભાવ એ બીજાં કારણો તરીકે જણાવવામાં આવ્યાં હતાં. વસ્તીની વધઘટ વિષેના અમારા બધા ખુલાસા સાહેબોને પસંદ પડ્યા. એક ઠેકાણે વસ્તીગણતરી થઈ તે દિવસે એ જનના આવી હતી એટલે વસ્તી વધી ગઈ, એ કારણ સાહેબોને બહુ નોંધવાજોઈ લાગ્યું, અને એકંદરે રીતે સાહેબોને જણાયું :

‘બારડોલીમાં જે વસ્તીનો વધારો થયેલો દેખાયેલો છે તે નજવો છે. ચોર્યાસીમાં વધારો થયો જ નથી. એટલે આ જમાખંધીમાં વસ્તીની વાત તો વિચારવાજોવી લાગતી જ નથી.’

ઘરોને વિષે સાહેબોએ જણાવ્યું :

“અમે કેટલાંક ઘરો જોયાં, અને કણબી અને અનાવલાનાં ઘરો અમને સારાં લાગ્યાં. અને એ ઘરો આબાદી નહિ તો લોકો ખાધેપીધે સુખી છે એમ તો બતાવે છે. પણ આ મોટાં ઘરોમાંનાં ઘણાંખરાં દક્ષિણ આફ્રિકાવાસીઓનાં છે, અને જમીનના નફામાંથી નથી બાંધવામાં આવ્યાં. વળી મોટાં ઘરો આબાદીની નહિ પણ હડાઉપણાની અને ખાલી ભપકાની નિશાની છે. વળી બારડોલીમાં ઘરોમાં અર્ધાં ભાગમાં તો દોર પણ વસે છે, અને માળ ઉપર દાણોદૂણી અને કચરું ભરવામાં આવે છે, એટલે મોટાં ઘરો જોઈને આબાદીનું અનુમાન બાંધવું એ બરોબર નથી.”

ઢોરોને વિષે એક વસ્તુ સાહેબોએ પોતાની તપાસને કારણે નજીવાળેવી શોધી કાઢી એમ કબૂલ કરવું નોઈએ. શ્રી. જયકરે ૧૯૦૪-૦૫ના આંકડા અને ૧૯૨૪-૨૫ના આંકડા સરખાવીને આખાદી બતાવી હતી, પણ સાહેબોએ ૧૮૯૪-૯૫ના આંકડા લીધા, ૧૯૦૪-૦૫ના આંકડા લીધા અને ૧૯૨૪-૨૫ના લીધા, અને અતાવ્યું કે ૧૯૦૪-૦૫ના આંકડામાં જે વધારો થયેલો દેખાય છે તે વધારો નથી, પણ ૧૯૦૪-૦૫માં તો છપનિયા દુકાળને પરિણામે જે મોટો ઘટાડો થયેલો તે ઘટાડો જ પુરાયો છે, અને ૧૮૯૪-૯૫માં જે સંખ્યા હતી તે ૧૯૨૪-૨૫ના જેટલી જ હતી. તે આ પ્રમાણે:

બારડોલી

	૧૮૯૪-૯૫	૧૯૦૪-૦૫	૧૯૨૪-૨૫
ખેતીનાં ઢોર	૧૮,૩૪૮	૧૧,૨૩૪	૧૮,૧૨૭
ગાયો	૮,૮૩૫	૬,૩૭૦	૮,૨૮૩
ભેંસો	૮,૯૭૭	૭,૪૩૯	૧૦,૮૫૪
ગાડાં	૫,૭૩૨	૪,૩૫૨	૬,૦૫૫

ચોર્યાસી

ખેતીનાં ઢોર	૫,૧૧૪	૫,૮૨૨
ગાયો	૨,૪૭૮	૨,૧૦૧
ભેંસો	૩,૩૪૨	૪,૭૧૯
ગાડાં	૧,૯૪૫	૨,૩૪૭

આ ઉપરથી એમણે એ અનુમાન કાઢ્યું કે જ્યાં સહેજ-સાજ વધારા થયા તે પણ નજીવા છે અને તે પણ માત્ર ભેંસોમાં જ થોડો વધારો થયો છે. રાનીપરજની સ્થિતિ વિષે લખતાં આજકાલની દારૂનિષેધની પ્રવૃત્તિ સાહેબોને બહુ ખળભળાટવાળી લાગી, પણ બારડોલીમાં ચાલતાં આશ્રમોની ખાદીપ્રવૃત્તિ અને તે દ્વારા થતી શુદ્ધિપ્રવૃત્તિ એમને વ્યવસ્થાસર અને સીધે રસ્તે ચાલતી લાગી. આમ એ લોકોમાં સુધારાનાં ચિહ્નો તો દેખાય છે, પણ ‘શ્રી. જયકર કહે છે તેટલો જલદી અથવા તેટલો દેખીતો સુધારો થયો છે’ એ વિષે તો સાહેબોને શંકા છે.

આરોગી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

ભાવ વધ્યા છે તે વિષે તો અમે ગામેગામે ખતાવી આપ્યું તે સ્વીકારી લઇને સાહેબો લખે છે કે કપાસના ભાવના ઉછાળાએ તો લોકોનું ઉગ્મજ્યું નહિ પણ નખોદ વાળ્યું કહેવાય, કારણ એ ભાવોથી તણાઈને મોટાં મોટાં ગણોતો આપ્યાં, એમાં કણખી-અનાવલા પણ મૂરખ બન્યા, અને ગણોતનો સંક્રો ચાલ્યો.

આખરે વધેલા ભાવ ઉપર શ્રી. જયકરે કરેલા વધારા વિષે સાહેબોએ જણાવ્યું :

“ એમણે ૩૩ ટકા ઠરાવ્યા તેના કરતાં ૨૦, ૧૫ કે ૧૦ ઠરાવ્યા હોત તોયે ચાલત, કારણ બધું મંડાણ અટકળ ઉપર જ બંધાયેલું હતું, અને મિ. એંડર્સને કહ્યું છે તેમ મિ. જયકરે મુખ્ય દરવાજે જ ખુલ્લો રહેવા દીધો.”

ભાવોને વિષે બેલતાં અસાધારણ વર્ષોનો ભાવ ધ્યાનમાં લેવા ન જોઈએ એવો પણ ખેડૂતોનો એક વાંધો હતો. તે વિષે સાહેબો રિપોર્ટમાં જણાવે છે :

“ જુવારના ભાવ ૧૮૯૭, ૧૯૦૦, ૧૯૦૮, ૧૯૧૨ અને ૧૯૧૪ માં એક જ હતા, અને ૧૯૨૮ માં એના એ હતા. ભાતના ભાવ પણ ૧૯૨૮ માં ૧૯૧૪ ના જે હતા તે જ હતા. એટલે ૧૯૧૪ થી તે ૧૯૨૪ ના ગાળામાં જે ભાવ હતા તે સાધારણ હતા, એટલું જ નહિ પણ ભાત, જુવાર વગેરે, અનાજના ભાવો તો લડાઈ પહેલાં હતા તેના કરતાં બહુ વધશે એવી વકી નથી. કપાસની વાત જુદી છે. ૧૯૨૪ પછી ઓછામાં ઓછા ભાવ ૧૯૧૪ ના કરતાં ૩૩ ટકા વધારે છે, અને હવે કદાચ ભાવ નહિ ઊતરે. પણ જુવાર અને ભાત તો ખાવાને માટે જ વપરાય છે. વળી ખાવાની વસ્તુ સસ્તી મળે તો તો મનૂરીના ભાવ પણ ઘટવાનો સંભવ છે, અને ખેતીનાં ખર્ચ પણ ઓછાં થાય. એટલે બહુ નિરાશાને કારણ નથી. પણ શ્રી. જયકરે જે વધારો ભાવના વધારાને આધારે કર્યો છે તે તો ટકી શકે એમજ નથી.”

આમાં જુવાર અને ભાત સિવાય બીજી હળર વસ્તુ ખેડૂતોને જોઈએ છે, અને એ બધી વસ્તુના ભાવ વધ્યા છે તે વાત સાહેબોએ ધ્યાનમાં જ ન લીધી, અને ખેતીની મનૂરી, બળદ, ઓળર, ગાડાંના ભાવ ત્રણચારગણા વધ્યા છે એવો પુરાવો અમે આપ્યો છતાં તે ઉપર ધ્યાન ન આપ્યું. એ વાત ધ્યાનમાં લેત તે દ તાલુકામાં ૬ ટકાનો વધારો તેમણે કર્યો તે વધારો તેઓ ન કરી શકતા.

જેતીનો નરો !

ખેતીમાંથી નફો થાય છે કે નહિ એનો નિર્ણય કરવાને માટે શો આધાર હોવો જોઈએ એ વિષે અમારો મત અમે જણાવી ગયા. એ મત પ્રમાણે અમે બધે નફાતોટાનો હિસાબ આપવા લાગ્યા. દરેક ઢેકાણે જે હિસાબ આપતા હતા તે અહીં આપવાની જરૂર નથી, પણ નમૂનાની ખાતર અમે કેટલી વીગતમાં ઊતરતા હતા અને કેવી રીતે અમારા હિસાબ આપતા હતા તે અહીં જણાવવાની જરૂર છે. એ જણાવીશું એટલે બ્રૂમફીલ્ડ કમિટીના રિપોર્ટમાં અમારા આંકડા વિષે શી ટીકા થઈ છે અને તેમાં કેટલું વજૂદ છે તે પણ સમજશે.

સરભોણુ ગામમાં અમે આપેલા આંકડા આ પ્રમાણે હતા :

સરાસરી ઉત્પન્ન

એકરે	૬૧	મણુ કપાસ
„	૩૫	„ ડાંગર
„	૧૨	„ જીવાર
„	૧	„ તુવર, મગ, વગેરે કઠોળ
„	૬	„ વાલ
„	૧,૬૦૦	પૂળા ઘાસ

કપાસના પાકના આંકડા આ ગામમાં અમે બહુ ચોકસાઈ એટલા કારણસર આપી શક્યા હતા કે એ ગામમાં કપાસ વેચનાર સહાયકારક મંડળ મારફતે બધો કપાસ વેચાયો હતો, અને એ મંડળને મળેલા કપાસના ચાર વર્ષના આંકડાની સરાસરી ૬૧ મણુની આવતી હતી. ભાવ પણ બીજાં બધાં ગામો કરતાં સારો

હતો. —૨૪ મણુના ૩.૧૮૬ લેખે. એ જ ભાવ અમે ઉત્પન્નની કિંમત આપતાં ગણ્યો.

એક ખેડૂત પોતાની જમીન કેટલી ખેડે, ગણાતે કેટલી ખેડે, બહારગામની કેટલી ખેડે, એનો સરવાળો કાઢીને એક જોડ બળદે સરાસરી કેટલી જમીન ખેડાય છે એ અમે એ ગામને વિષે કાઢ્યું. અને તલાટીના તૂલવારી પત્રક ઉપરથી, એ એક હજે અને બળદ-જોડે ખેડાતી જમીનમાં જુદાંજુદાં તૂલોનો હિસાબ કાઢ્યો તે આ પ્રમાણે: કુલ ખેડાતી જમીન ૧૯ એકર, તેમાં ૮ એકર કપાસ, ૩ એકર જીવાર, ૨ એકર ક્યારી, ૪ એકર ધાસ અને ૨ એકર ચરણ.

આ પ્રમાણ જણાવીને આટલી જમીન ખેડનાર ખેડૂતને સરભોણમાં કેટલી આવક ગયા વરસમાં થઈ હતી તે અમે જણાવ્યું. આમ કરતાં તણખલેતણખલું જેટલું ખેડૂતના ખેતરમાં પાકે તેની આવકનો અમે હિસાબ આપ્યો:

૩૧. આ.

- ૩૮૭-૮ કપાસ ૫૦ મણુ (૩ ૧૮૬ ભારને ભાવે)
- ૭૨-૦ જીવાર ૩૬ મણુ (મણુના ૩.૨)
- ૪-૮ જીવારની કડબ ૪૫૦ પૂળા (દર સેંકડે ૩.૧)
- ૬-૦ તૂવર વગેરે કઠોળ ૩ મણુ (મણુના ૩.૨)
- ૯૫-૦ ડાંગર ૭૦ મણુ (હારાના ૩.૯-૮ને ભાવે)
- ૧૨-૦ વાલ ૧૨ મણુ (મણુનો ૩.૧)
- ૩-૦ દિવેલા ૧ મણુ (મણુના ૩.૩)
- ૪-૮ જીવારના ટોલાં અને તૂવરનું ગોતર
- ૧૦-૦ ભાતના પૂળા ૨,૦૦૦ (હજારે ૩.૫)
- ૧૦-૦ વાલનું ગોતર ૧૫ મણુ (રૂપિયે ૧૧૧ મણુ)
- ૬૪-૦ ધાસના પૂળા ૬,૪૦૦ (હજારે ૩.૧૦)

કુલ ૬૬૮-૮

(ચરણનો હિસાબ ન ગણ્યો, કારણ બળદની જોડને એ એકર ચરણ ચાલી રહે. ખર્ચમાં પણ ચરણનો ખર્ચ ન ગણ્યો.)

૩૭

જેતીનો નફો !

હવે આટલી ઊપજ મેળવવાને માટે ખેડૂતને ખર્ચ કેટલું થાય તેના આંકડા આ પ્રમાણે આપ્યા :

૩૧. આ.

૨૧૫-૦ બળદઝોડની ઉપર ખર્ચ

૧૫૧-૦ દૂબળાનું ખર્ચ

૧૮૩-૮ મજૂરી (આમાં દૂબળો મજૂરી કરે તે નથી ગણી, અને ધરનાં માણસો કરે તે રોકડ મજૂરી ક્ષેત્રાં હોય એવી ગણતરી કરી.)

૧૬-૮ ખી

૮૧-૦ ખાતર

૨૪-૦ જેતીનાં ઓળરોની મરામત

૧૧૦-૧૨ બળદ અને જેતીનાં ઓળરો ઉપર ધસારો અને વ્યાજ

૭૮૧-૧૨

૬૬૮-૮

૧૧૩-૪ ખોટ

આમ ખેડૂતને ૧૧૩-૩પિયા ૪ આના ખોટ જાય, અને એ ઉપરાંત ધારો ભરવાનો તો ઊભો જ રહે. આ બધા ખર્ચના આંકડા કેવી રીતે ગણવામાં આવ્યા તેની વીગત પણ અહીં જ આપી દઉં છું :

સરભોણુ ગામમાં જણાવેલા એક હજે ૧૬ એકરની જેતીમાં થતા વાર્ષિક ખર્ચની વીગત :

૨૧૫) ૧. બળદઝોડનું આપ્યા વર્ષનું ખર્ચ

૧૨૦) ઘાસ ૧૨,૦૦૦ પૂળા, દા. રૂ. ૧૦)

૧૫) ચોમાસામાં ગોવાળિયાના ખર્ચના

૩૦) ગોતર મ. ૬૦, દા. રૂપિયાનું બે મણુ

૨૫) ગુવાર મ. ૧૧, દા. રૂ. ૨૧

૧૨૧ બોળ મ. ૫, દા. ૩૧. ૨૧

૩ મીડું મ. ૩, દા. ૩૧. ૧)

૪૧૧ તેલ મ. ૦૧-૫, દા. ૩૧. ૧૨)

૫) ગોળ, ધી, અજમો, કાંદા, વગેરે પરચૂરણ

૨૧૫)

ચોમાસામાં બળદને કચારીમાં કામ કરતાં બહુ જ મનૂરી પડે તેથી તેલ, ધી, ગોળ વગેરે ખવડાવવામાં આવે છે.

૧૫૧) ૨. દૂબળાનું ખર્ચ

૧૧૨૧ બોરાકીખર્ચ તથા તમાકુ, દસ, માસના રોજના ૦૮ પ્રમાણે

૧૩૧૧ બેડા તથા કપડાં

૨૫) વરસમાં દસ માસ કામે આવે તે સિવાયના દિવસોમાં બોરાકી માટે ઉપાડ કરે તથા બેરાંછોકરાંનાં કપડાં, મહેમાનનું ખર્ચ, માંદગીનું ખર્ચ વગેરે અંગે વરસમાં ઉપાડ કરે તેના

૧૫૧

૧૮૩૧ ૩. ખેતીની મનૂરીનું રોકડ ખર્ચ

૫૬) કપાસ એકર ૮ માં એકરે ૩૧. ૭) પ્રમાણે. તેની વીગત :

૧૧ દાહડો કોદાળવામાં ૫ માણસ, દા. ૦૧

૦૧૧૧ વલવામાં ૧૧ માણસ, દા. ૦૧

૫) નીંદવામાં ૨૦ માણસ, દા. ૦૧

૭)

૧૮૧૧ કપાસ વીણવાના મણુ ૫૦)ના, દા ૦૮ મણુના

૨૨૧૧ જીવાર એકર ૩માં એકરે ૩૧. ૭૧ પ્રમાણે, તેની વીગત :

૧૧ દાહડો કોદાળવામાં ૫ માણસ, દા. ૦૧

૦૧૧૧ વલવામાં ૧૧ માણસ, દા. ૦૧

૩) નીંદવામાં ૧૨ માણસ, દા. ૦૧

૨૧૧ ટોચાના (૫)ખીઓને ઉડાડનાર)

જા

કેળું

એતીનો નફો !

૪૨) ભાત (ડાંગર) તથા વાલમાં મનૂરી એ એકરની, એકરના.

૩૧. ૨૧) પ્રમાણ

૧) આંતા કરવામાં ૩ માણસ, દા. ૦૮

૫) રોપણીમાં ૧૬ માણસ, દા. ૦૮

૩) નીંદામણમાં ૧૦ માણસ, દા. ૦૮

૬૧ વાઢવા તથા બાંધવામાં ૨૦ માણસ, દા. ૦૮

૧) ઝૂડવામાં ૩ માણસ, દા. ૦૮

૧૧૧ વાલમાં નીંદામણ ૭ માણસ, દા. ૦૮

૧૧ વાલમાં વાઢવાના ૬ માણસ, દા. ૦૮

૧) વાલ ઝૂડવામાં ૩ માણસ, દા. ૦૮

૨૧)

૧૦) વાડના

૨૧ ૬ એકર ધાસિયા જમીનમાં છૂંપલાં ખાદવા તથા કાંટા

વીણવામાં એકરે ૧ માણસ, દા. ૦૮

૩૨) ધાસકટાઈ ૬,૪૦૦ પૂળાના, દા, ૩૧. ૫) હળરના

૧૮૨૧

૧૬૧ ૪. બીજું ખર્ચ

૪૧૧ કપાસિયા એકરે શેર ૧૬×૮=મણ ૩-૮, દા, ૧૧

૨) જુવાર તથા કઠોળ મણ ૧, ત્રણ એકરમાં

૬) ભાત મણ ૪ એકરે ૨ મણ, દા. ૧૧

૩) વાલ મણ ૩ એકરે ૧૧ મણ, દા. ૧)

૦૧૧ દિવેલા મણ ૦૧ એકરે શેર ૫), દા. ૩)

૧૬૧

૮૧) ૫. ખાતર

૪૮) કચારી ૨ એકરમાં ૪૮ ગાલ્લી, દા. ૧)

૩૩) જરાયતમાં દર વરસે સરેરાશ ૩ ગાલ્લી પ્રમાણે કલ

૩૩ ગાલ્લી, દા. ૧)

૮૧)

૨૪) ૬. ગાલ્લી તથા ઓળરોની સમરામણી

૧૦) સુતાર તથા હુહારને મનૂરી

- ૪) આંક નંબર ૨
૨) લોહું
૩ા નાડી, નામણ, જોતર
૪ા દિવેલ મણુ ૦ા

૨૪)

૧૧૦ાા ૭. બબ્બ, ગાલ્લી, દૂબળો, હળ, લાકડાં, વગેરેનો ઘસારો તથા બ્યાજ

૪૦) બબ્બનેડનો ઘસારો, એક જોડ ૭ વરસ કામ આપે તે હિસાબે

૧૩ા રા. ૩૦૦)નું કાપતું બ્યાજ

૧૦) ગાલ્લી રા. ૧૫૦)ની ૧૫ વરસ ચાલે

૬ાા રા. ૧૫૦)નું કાપતું બ્યાજ

૧૭) ઓળરોનો ઘસારો

૪ા રા. ૧૦૦)નું કાપતું બ્યાજ

૧૦) દૂબળાનો ઘસારો રા. ૨૦૦)ની કિંમતનો ૨૦ વરસ કામ આપે

૯) રા. ૨૦૦)નું કાપતું બ્યાજ

૧૧૦ાા

૭૮૧ાા

આ આંકડા, હું પહેલા પ્રકરણમાં બતાવી ગયો તેમ, પ્રથમ તો સાહેબોને ખોટા પાડવાની ઇચ્છા થઈ, અને તે ગરીબ ખેડૂતોની ઊલટતપાસથી ખોટા પાડવા એમ ધાર્યું, અને તે હેતુથી સરભોણ અને વડોલી ગામમાં તેમણે ખૂબ ઊલટતપાસ કરી. સરભોણના જે અનાવલા ખેડૂતની ઊલટતપાસ કરી તે તો સાહેબોએ રિપોર્ટમાં પણ ઉતારી છે અને તેની ઉપર ટીકા કરી છે એટલે તે અહીં આપવી આવશ્યક છે. વડોલીમાં તો એક દૂબળાને તપાસવામાં આવ્યો હતો—એટલા હેતુથી કે દૂબળાની ઉપર જે ખર્ચ બતાવવામાં આવે છે તે બરાબર છે કે નહિ. એ ઊલટતપાસ દૂબળા જેવી અમણ, અજ્ઞાન તથા ગરીબની પ્રજામાં પણ સત્યાગ્રહથી કેટલું તેજ આવ્યું હતું તે

ખતાવવા માટે પણ આપવાજેવી છે. અનેક ખેડૂતો સાહેબોની આગળ ખેડેલા હતા તેમાંથી મકનજીભાઈને પસંદ કરવામાં આવ્યા અને તેમની તપાસ શરૂ થઈ. દોઢેક કલાક સુધી એ તપાસ ચાલી.

૧૫ એકર ૧૦ ગુંઠા કપાસ, ૧૨ એકર ૨૫ ગુંઠા ધાસ, ૬ એકર જુવાર, ૨ એકર ૩૯ ગુંઠા ભાત, ૩૦ ગુંઠા ઘઉં, ભાતના જેટલા વાલદિવેલા, ૨ એકર ૨૩ ગુંઠા કઠોળ, એમ એમની જમીન લખાઈ.

‘તમારી પાસે હળ કેટલાં?’

‘એ.’

‘બળદ કેટલા?’

‘એ જોડ. આમાંથી ૧૬૯ની કિંમતે નાનાં ગોધાં આ વર્ષે વેચી દીધાં.’

‘ત્યારે આ વર્ષે બધી જમીન એક જોડે ખેડો છો?’

‘હા; પણ ૧૦ એકર ૧૯ ગુંઠાના ત્રણ નંબર મેં આ વર્ષે છોડી દીધા, અને ઓરણીની મોસમમાં મેં સોંઢલ કરી હતી.’

‘વારુ, ત્યારે તમને ભાત, કપાસ, જુવાર, કઝબ, ધાસ કેટલાં પાક્યાં?’

‘ભાત પંદર હારા; કપાસ ૪૫૫ હાર; જુવાર એ ગાદી; વાલ ૧૪ મણ; તૂવર ૩ મણ; મગ પોણા મણ; ચોળી ૧ મણ; ૨૫,૦૦૦ ધાસના પૂળા એકવડા; ૧,૨૦૦ પૂળા કઝબ; ૪૦ મણ ગોતર; ૩,૦૦૦ પૂળા ભાતના.’

‘કપાસ શા ભાવે વેચ્યો?’

‘૧૮૬ના ભાવે સોસાઘડી મારફતે.’

‘ધાસ કેમ વેચ્યું?’

‘ધાસ તો વેચાયું જ નહોતું.’

‘પણ કિંમત શી આવત?’

‘પાંચ રૂપિયા.’

‘એની કિંમત અગાઉ વધારે આવતી ખરી?’

‘ગયે વરસે ૬ હતી, તેને આગલે વર્ષે સાત હતી, પેલે વર્ષે ૭૫ હતી.’

‘વાલનો શો ભાવ ઊપજ્યો?’
 ‘વાલ તો ઘરમાં વપરાયા.’
 ‘તમારી પાસે ઢોર કેટલાં છે?’
 ‘૩ ભેંસ, ૧ પાડી, ૪ ગાય, ૩ વાછડી, ૪ બળદ.’
 ‘બળદને માટે તમારે બહારથી કેટલી વસ્તુ લાવવી પડી?’
 ‘ગુવાર, બોળ, તેલ, ઘી, મીઠું, હળદર, ગોળ વગેરે ચીજો.’
 ‘બળદને માટે જ તમે આવી સારી વાની રાખી છે કે ગાયભેસોને પણ ખવરાવો?’
 ‘બળદને માટે જ, સાહેબ.’
 ‘ગુવાર કેટલા?’
 ‘અઘો એક જોડીનો ખર્ચ ગણાવું છું. ૩૪ રૂપિયાના ગુવાર; ૨૫ રૂપિયાનો બોળ; ૧૦ રૂપિયા તેલઘીના; ૨૦ રૂપિયાનું મીઠું.’
 ‘મીઠું’ સાંભળીને સાહેબ ચોંક્યા. બળદ મીઠું ખાય?
 બળદને મીઠું એના ખોરાકમાં અનેક વસ્તુ સાથે ખવડાવવામાં આવે છે એ સમજાવવામાં આવ્યું.
 ‘બળદને માટે જુદું મીઠું લાવ્યા હતા?’
 ‘જુદું શા માટે? ૧૦ મણુ લાવ્યો હતો. તેમાં અર્ધું ઘરમાં ગયું અને અર્ધું ઢોરોને માટે વપરાયું.’
 ‘દૂબળા કેટલા હતા?’
 ‘ગયે વર્ષે ચાર દૂબળા હતા.’
 ‘દૂબળાનો ખર્ચ કેટલો આવે?’
 ‘વર્ષે ૧૫૦ રૂપિયા.’
 ‘એ કેવી રીતે?’
 ‘રોજના છઠ્ઠા આનાની ખોરાકી લેખે ૯ રૂપિયા.’ (પોતાને સુધારીને મહિને ૧૧૧ રૂપિયા કહ્યા.)
 ‘દૂબળાને કેટલું રોકડ અને કેટલું અનાજ આપો?’
 ‘ખાધાખાઈ આપીએ તે ઉપરાંત તે ૨૫ રૂપિયા સુધીનો ઉપાડ કરે, અને ૧૫ રૂપિયાનાં કપડાં અને જોડા.’

‘રપ રપિયા ઉપાડના તો તમે ધીરો ને? એ તો એને ખાતે લખાય ને?’

‘ખાતે લખાય, પણ પાછા વળે કયે દિવસે? કદાચ દૂબળો એયાર રપિયા કાપણી વખતે વાળે.

‘ખાતર કેટલું ખરીદેલું?’

‘૪૨ રપિયાનું ખાતર. કપે રપિયાનાં બકરાં એસાડેલાં અને ૪ રપિયાનું જાણું લીધેલું. આ ઉપરાંત ઘરનું ખાતર તો હતું જ.’

વડોલી ગામમાં સાહેબ એકાદા દૂબળાને પકડી તેની દૃષ્ટિએ કેસ સાંભળવો છે એમ કહેતા કહેતા આવ્યા હતા, એટલે એક દૂબળાને પકડી આણવામાં આવ્યો. સુખલો દૂબળો જાણે પોતાના ઘરમાં જ બિભો હોય તેમ સાહેબની સામે બિભો, અને પોતાના ધણિયામાની — બારડોલીમાં દૂબળાનો માલિક ધણિયામા નકેલવાય છે — સાથે વાત કરતો હોય તેમ વાત કરવા લાગ્યો. સત્યાગ્રહની ચળવળે દૂબળાઓમાં પણ કેટલું તેજ આણ્યું છે તેની સાક્ષી પૂરતો સુખલો સાહેબનાથી જરાયે અંનયા વિના ઉજળિયાતને લજજે એવી હિંમતથી જવાબ આપ્યે ગયો.

‘તારો ધણિયામાનું નામ શું?’

‘મણિ કહન.’

‘તારું ખાતું એને ઘેર કેટલું?’

‘મારી પાહે તણહે રપિયા માગે.’

‘કેટલાં વરસ થયાં તું રહ્યો છે?’

‘પાંચ, છ હાત વરસ થયાં એહે જ તો.’

‘તું તારા ધણિયામાને દર વરસે કેટલું વાળે?’

‘બઉ બઉ તો વરહે પાંચ રપિયા. પાંચેર રૂના એ પૈસા મલે અને એ જણા મળીને ૧૧ મણ કપાલ વણીએ. ઘાહના હો પૂજે પાવલી અને ધણિયામાને ઘેર તણ આના.’

‘તને તારો ધણિયામા શું આપે?’

‘રોજ બહેર બુવાર, એ વખત ખાવાનું, અને તણ વખત તમાકુ. આ પીવાની હો મલે જ તો.’

‘તારી બૈરીને પણ મળે કે?’

‘હા જ તો. મારી બૈરીને પણ બે વખત ખાવાનું, જુવાર અને તમાકુ મળે, કામ કરે તો.’

‘પણ તે પણ આવી રીતે કામ કરે છે?’

‘ના, રોજ હાની કામ કરે? ધરનું કામ ઓય ની!’

‘આ બશેર જુવાર તું વેચાતી લાવે તો તને શી કિંમત પડે?’

‘તણ આના વાણિયાને તાં પડે.’

‘આ જુવાર બશેર તને પૂરી ભરીને આપે ન્હો કે ઓછી મળે?’

‘મારા ગામમાં તો પૂરી જ મળે.’

‘તને બે વખત ખાવાનું મળે તેની શી કિંમત પડે?’

‘મને હું બબર પડે? હું તો બે વખત ખાઉં તે બાણું.’

‘પણ તારે ઘેર ખાય તો ખરચ થાય ને? તે પરથી ગણીને કહે ની?’

‘મારે ઘેર હું ખરચ થાય? ઘેરમાં તો અમે જુવારનું ભડકું ખીએ.’

‘બીજું શું મળે?’

‘બે પોતડી, બે બદન, એક પિછોડી, જોડો.’

‘જોડાની કિંમત?’

‘કિંમત કાણુ આપે? ધણિયામો જ આપે તો. પાંચ રૂપિયાના જોડા મળે. (એક અપશબ્દ બોલીને) મારો ભાઈ તો બે જોડ પણ ફાડે, મને એક જ જોડ જોઈએ.’

‘બાળકોનાં કપડાં માટે પૈસા જોઈએ તે ક્યાંથી લાવે?’

‘ધણિયામા પાહે જ તો.’

‘દૂબળો કેટલો ઉપાડ કરે?’

‘માણુહ ધરમાં ઓછાં ઓય તો વીહ રૂપિયા. મેં તો આ વરહમાં અતાર લગણમાં જ ૧૬ રૂપિયા ઉપાડેલા છે.’

‘આ બધા રૂપિયા તારે ખાતે મંડાય તે તું વાળશે કે?’

‘મરા તીઆરે જ તો ! અને મરું તીઆરે પણ દહ રૂપિયા ખાંધિયાને પીવાના મળે. પોયરું મરે તો હાત રૂપિયા, અને હું મરું તો દહ રૂપિયા.’

પણ આટલી ઊલટતપાસ કરીને બીજાં ગામોએ તેમણે ઊલટ-તપાસ કરવી બંધ કરી. એક ઠેકાણે તેઓ બોલ્યા : ‘આમ ખોટ જ બતાવ્યા કરો તો ખેડૂત જીવે શી રીતે ?’ મોતા ગામમાં જ્યાં આવા આંકડા પ્રહેલી જ વાર આપવામાં આવ્યા હતા ત્યાં આનો જવાબ આપવામાં આવ્યો હતો, છતાં અમલદારો એ આંકડા શંકાની જ નજરે જોવા લાગ્યા. એટલે કમાલછોડ ગામે અમે એક ખેડૂતના એક વર્ષના આવક અને ખર્ચના ગણતરીના નહિ, પણ ખરા આંકડા આપ્યા, અને તેને લેસના દૂધઘીથી થતી કમાણીના આંકડા આપીને અમે બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે ખેડૂત શી રીતે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે. એ આંકડા બંને અમલદારોએ પોતાના રિપોર્ટમાં આપીને અમારો કેસ નબળો છે એમ સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, એટલે એ આંકડા પણ અહીં આપું છું.

કમાલછોડના રણછોડ મોરારની ખેતીના અને દોરઢાંખરની એક વર્ષની આવક અને ખર્ચનો હિસાબ :

ખેતીની આવક અને ખર્ચ

આવક

રોકડ

રૂ. ૪૬૨-૦-૦ કપાસ (રૂ. ૭ ના ભાવે ૬૬ માણ કપાસ વેચ્યો)

દાણોદૂધણી

રૂ. ૯૧-૧૪-૦ જીવાર (પરાજી

મણ; ૧૧૧૧ રૂપિયે

મણ, બજારભાવ.)

૧૦૦-૦-૦ ભાત (૧૦ રૂપિયે

હારા બજારભાવ,

૧૦ હારા)

૫-૦-૦ વાલ (૫ મણ; રૂપિયા ભાવના)

૨૪-૦-૦ તુવર (બે રૂપિયે મણના

ભાવની; ૧૨ મણ)

૩૩-૦-૦ ચારે

૬-૦-૦ કડબ

૬-૦-૦ જુવારનાં ટોલાં

૧૦-૦-૦ પરાળનાં પૂળિયાં

૫-૦-૦ વાલનું ગોતર

૩૩-૦-૦

૧૦-૦-૦ બળદનું ખાતર

૨૬૩-૧૪-૦

અર્થ

શેકડ

દાણાફૂણી

૩૧ ૧૫૬-૪-૦ બળદનો અર્થ + ૫-૦-૦ બળદને વાલનું ગોતર
 ૧૦૦-૦-૦ ઘાસ ધરનું અવડાંયું
 ૫૬-૪ ૦ ગવાર,
 ધી, મીઠું

૩૦-૦-૦ દૂબળાનો પગાર + ૧૧૨-૮-૦ દુબળાના શેજના પાંચ
 આના લેખે ખાધાખાઈના

૧૨-૦-૦ દૂબળાના જોડા અને
 કપડાંના

૪૬-૧૨-૦ ૧૮૭ મજૂરને ચાર + ૨૩-૬-૦ મજૂરોને એકવાર ખાવાનું
 આનાને દરે શેકડી શેજના બે આના લેખે
 મજૂરી

૭-૮-૦ કપાસિયા (ખીના) + ૭-૮-૦ જુવાર, ભાત અને
 વાલનું ખી

૨૪-૦-૦ એનરની સમરામણી
 ખેતીનો સામાન વિ.

૨૭૬-૬-૦

૬૦-૦-૦ ખેતીમાં ખાતર ધરનું
 નાખ્યું

૨૩૪-૦-૦ *ધરનાં બે માણસોની
 ખાધાખાઈ

૫૪૨-૦-૦

* ધરનાં માણસોની ખાધાખાઈને માટે શેકડ લાવેલી વસ્તુનો આંકડો
 શેકડવાળા ખાનામાં નાંખી શકાય, પણ તેથી બહુ ચૂંચવણ થવાના ભયને
 લીધે ખાધાખાઈનો કુલ અર્થ નાંખ્યો છે.

ખિનખેતીની આવક અને ખર્ચ

આવક		અ-રોકડ	
રોકડ		રોકડ	
૨૫૫-૦-૦	ભેંસનું ધી ૬ મણુ	૪૨-૦-૦	ધી, ધરમાં વાપર્યું
	૩૧. ૪૨૧૧ ના ભાવે	૫૦-૦-૦	ભેંસનું ખાતર
	વેચ્યું		
		૯૨-૦-૦	
ખર્ચ		અ-રોકડ	
રોકડ		રોકડ	
૨૧૨-૮-૦	કપાસિયા ૭૫ મણુ	૨૮-૦-૦	જીવારની કડબ અને
	૧૧૧ રૂપિયે ભાવના,		પરાળના પુળીઆં ધરનાં
	ભેંસને ખવડાવ્યાં		ખવડાવ્યાં
૨૪-૧૨-૦	ગુવાર		
૮-૦-૦	મેથી		
૬-૦-૦	તલ		
૧૦-૦-૦	ભેંસ વિચાર્ધ તે વેળા		
	મસાલા વગેરેનું ખર્ચ		

૩૬૧-૪ ૦

કુલ આવક		કુલ ખર્ચ	
૪૬૨-૦-૦	રોકડ ખેતીની આવક	૨૭૬-૮-૦	રોકડ ખર્ચ
૨૬૩-૧૪-૦	દાણોદૂધી અને ખાતર	૫૪૨-૬-૦	ખર્ચ ધરના અનાજનું
૨૫૫-૦-૦	ધીની આવક	૧૬૧-૪-૦	ભેંસનું રોકડ ખર્ચ
૯૨-૦-૦	ધી દૂધ ધરમાં વપરાયું	૨૮-૦-૦	ધરની કડબ ભેંસને
	તેની કીમત		ખવડાવી તેની કીમત
		૫૮-૭-૦	સરકારધારે અને
			લોકલકંડ

૨૦૭૨-૧૪-૦

૧૦૬૬-૬-૦

૩-૫-૦ નફો

૧૦૭૨-૧૪-૦

આ પત્રકના ઉપર અમે એક નોંધ આપી હતી, જે નોંધ ખૂમરીલક કમિટીએ પોતાના રિપોર્ટમાં આપી નથી પણ જે જરૂરી છે :

રણછોડ મોરાર એક સારો પ્રામાણિક ખેડૂત છે, એની ૨૮૧ વીધાં જમીનની અને બે ભેંસની આવકનો આ હિસાબ છે. ૨૮૧ વીધાંમાં ૧૭ વીધાં કપાસ કર્યો હતો અને ૬ વીધાં જીવાર અને ૨૧ વીધાં ક્યારી હતી. કપાસ એનો સારામાં સારો હતો. ઘાસિયું નહોતું

એટલે તેને બળદ માટે ઘાસ વેચવું પડ્યું હતું. ૪૦૦ રૂપિયાની જોડ બળદ છે, ૧૩૫ રૂપિયાનો દૂબળો છે. એની કિંમત ઓછી પડી છે, કારણ એ પરણેલો નથી. આ દૂબળો ઘરમાં ખાઈપીને ૩૦ રૂપિયા પગાર લઈને રહે છે. ખેડૂતની સાથે તેની સ્ત્રી અને તેનો ૧૫ વર્ષની ડંભરનો છોકરો ખેતરમાં કામ કરે છે. આથી મજૂરીનો ખર્ચ ઘણો બચે છે. ખાધાખાઈ બે માણસની જ ગણી છે. કારણ સ્ત્રી અને છોકરો અર્ધો વખત કામ કરે છે.

ખર્ચ ગણવામાં ધસારો અમે ગણ્યો નથી.

ખેડૂતને ખેતીમાંથી તો રૂ. ૮૨૧-૧૪ ઓછા ૭૨૫-૧૪ એટલે રૂ. ૯૬ ની ખોટ ગઈ, પણ એની પાસે બે ભેંસો હોવાથી તેમાંથી રૂ. ૧૫૭-૧૨નો નફો થયો એટલે ખેડૂત ખેતીની ખોટ પૂરી શક્યો અને સરકારધારો ભરી શક્યો. ખેડૂતનાં બે માણસ અને દૂબળાને ખાધાખાઈ ઉપરાંત ૩ રૂપિયા ૫ આના નફો થયો. એમાંથી કપડાં વગેરેનો ખર્ચ શી રીતે નીકળે? ખેડૂતને કરજ નથી એનું કારણ એ છે કે એની પાસે કદાચ આગલાં વર્ષોમાંથી કાંઈ બચત હશે—ધર વેચેલું તેમાંથી કરજ વાળીને કંઈ બચ્યું હશે તે હશે—અથવા તો અમે એની જેટલી ખાધાખાઈ ગણી એના કરતાં એણે ઓછું ખાધું હશે.

ધસારો ગણ્યો નથી, પણ જ્યારે બળદ મરે કે નવાં ઓગર લેવાં પડે ત્યારે તો ખેડૂતને કરજ કર્યા વિના છૂટકો નથી. જ્યારે રૂના ભાવ સારા હતા ત્યારે એ ખેડૂતને નફો થતો હતો. ધારો કે ભારતો ભાવ ૨૪૦ રૂપિયા હોત તો ૬૬ મણના એને રૂ. ૬૬૦ મળત એટલે કે ગયે વર્ષે મળ્યા એના કરતાં રૂ. ૧૯૮ વધારે મળ્યા હોત, એટલે ૯૬ રૂપિયાની ખોટ જવાને બદલે એને ૧૦૨ રૂપિયા નફો થાત. એ ઉપરાંત ભેંસનો નફો તો હતો જ.

હવે ઉપરના બંને દાખલાઓ ઉપર તપાસઅમલદારોએ કરેલી ટીકા જોઈએ. સરભોણના મકનજીભાઈના જવાબ ઉપર રિપોર્ટમાં આ પ્રમાણે ટીકા કરવામાં આવી છે :

“આ માણસને રૂ. ૮૩૭ એના કપાસમાંથી મળ્યા. ઘાસમાંથી કશું ન મળ્યું, કારણ એ વેચી શક્યો નહોતો. આપણે આ માની લઈએ. એના

જ કહેવા પ્રમાણે એને રોકડું ખર્ચ ૩૧.૩૦૫ થયું (૩.૧૪૩ બે બળદ માટે, ૩.૪૨ ખાતર માટે, અને ૩૧.૧૨૦ ચાર દૂબળા માટે). આ ઉપરાંત એને ૧૪૫ રૂપિયા મહેસૂલ ભરવું પડ્યું હશે, અને ૨૦ એકર ૧૩ ગુંડા ગણોતે લીધેલી જમીનનું ગણોત—તે ૨૬૦ રૂપિયાથી ૩૦૦ રૂપિયા સુધી હોઈ શકે છે. ગણોતનો આંકડો એ માણસને પૂછવાનો રહી ગયો એ દિલગીરીની વાત છે. આ પ્રમાણે ભેંસમાંથી એને જે નફો થયો હશે તે ન ગણતાં પણ ૮૩૭ બાદ ૭૫૦ એટલે ૮૭ રૂપિયા રોકડા એની પાસે રહ્યા. અને આ ઉપરાંત એને રોજના ૧૦૧ શેર ચોખા અને ૬ શેર જુવાર પાકી. અને એક માણસનો રોજનો ખોરાક એક શેર ચોખા અને દોઢ શેર જુવાર મનાય છે. એટલે ચાર દૂબળા અને કુટુંબનાં માણસોને માટે વધારેપડતા ચોખા રહેશે, અને કંઈક ઓછી જુવાર રહે છે, પણ એનો તો કોક રીતે મેળ બેસાડી શકાય, અને બીજા ખોરાક પર રોકડું ખર્ચ તો બહુજનજ જ થાય. પણ હવે ધારો કે જે રીતે બીજા ખર્ચના આંકડા મૂકવામાં આવ્યા છે તે રીતે આ આંકડા મૂકવામાં આવ્યા હોત તો બળદનું ખર્ચ ૩૧.૨૦૦ મુકાત, ચાર દૂબળાનું ૩૧.૧૫૦ લેખે ૩૧.૬૦૦નું ખર્ચ મુકાત, ૩૧.૧૮૦નું ખાતર મુકાત, અને પરિણામે ખોટનો સુમાર ન રહ્યો હોત.”

આ ટીકાની ઉપર શી ટીકા કરીએ? એમાં કેટલીક સામાન્યમાં સામાન્ય બાબતનું પણ અજ્ઞાન છે, અને કેટલીક વસ્તુ ગણવામાં આવી જ નથી. ખેડૂતને ૧૦૫ મણુ ડાંગર પાકી તે ઉપરથી સાહેબોએ ત્રિરાશિ કરીને હિસાબ કાઢ્યો કે એને ત્યાં રોજના ૧૦૧ શેર ચોખા પાક્યા! ડાંગર અને ચોખાનો ભેદ અમલદારે શા સારું બાણે? ૧૦૧ શેર ચોખા નહિ, પણ ૧૦૧ શેર ડાંગર પાકી અને એમાંથી તો માંડ ૫ શેર ચોખા થાય. એટલે સાહેબોને હિસાબે જ એ માણસનું કુટુંબ અને ચાર દૂબળાને ખાવાના ચોખા વધારેપડતા નહિ પણ ખાવા જેટલા ન મળે, અને વધારે ચોખા લાવવામાં જ એની આખી રોકડ ખર્ચી જાય. આ હો એક વાત થઈ. બીજી વાત એ કે સાહેબો માને છે કે અનાવલાનું ખરચ અને દૂબળાનું ખરચ સરખું છે, અને અનાવલા ગૃહસ્થને શેર ચોખા અને દોઢશેર જુવાર મળી પછી ખાવાપીવાને માટે કશું ખરીદવાનું રહેતું જ નથી! આના જેવું બીજણ અજ્ઞાન બીજું કયું હોઈ શકે? સાહેબોએ એમના પટાવાળા અથવા ઘોડા-

આરડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

પ્રકરણ

વાળાને પણ પૂછ્યું હોત તોપણ તે કહેત કે શેર ચોખા અને દોઢશેર જીવારથી સામાન્ય માણસ જીવતો નથી. આ ઉપરાંત રોકડ ખર્ચમાં રોકડ મજૂરી મકનજીભાઈએ કેટલી આપી એ તો સાહેબે તેને પૂછવાની તસ્દી જ લીધી નહોતી ! સાહેબો માને છે કે દૂબળા અને ખેડૂત મળીને બધી ખેતી કરી નાંખી અને એને મજૂર બોલાવવાની જરૂર જ ન પડી.

પણ એ ખંડનાત્મક ટીકા કરવાનું દૂર રાખીને હવે એ જ આંકડામાંથી ખરી સ્થિતિ શી નિષ્પન્ન થાય છે એ તપાસીએ. સાહેબોએ જે આંકડા સ્વીકાર્યા છે તે જ આંકડા લઈને ખેડૂતોના આવકબંધનનો હિસાબ આ પ્રમાણે આવે છે :

૧૯ એકર ૩૨ ગુંઠા માલકીની, ૨૦ એકર ૧૨ ગુંઠા ગણાતની, કુલ ૪૦ એકર ૫ ગુંઠા જમીન.

આવક

રોકડ	દાણાદૂણી
રૂ. ૮૩૭-૦	૧૪૨-૮ ભાત
૧૦૮ મણ કપાસના,	૧૨૦-૦ જીવાર
૭૧૧ રૂપિયાના ભાવે.	૧૪-૦ વાલ
	૯-૮ દાળ
	૧૨૪-૦ ઘાસ
	૧૨-૦ કડબ
	૧૫-૦ કચરું
	૨૫-૦ ગોતર
	૪૬૩-૦

ખર્ચ

રોકડ

૧૪૩ બળદનું ખર્ચ
૪૨ ખાતર
૧૬૦ ચાર દૂબળાના

૩૪૫+૨૨૫ ગણાત
? મજૂરીનો આંકડો

આ ઉપરથી દેખાશે કે મજૂરીનો આંકડો ગણવામાં આવ્યો નથી છતાં એ ખેડૂતની પાસે રૂ. ૮૩૭ ઓછા રૂ. ૫૭૦ એટલે રૂ. ૨૬૭ રૂપિયા રોકડા રહ્યા. ઉપરાંત ભાત, જીવાર, વાલ, અને દાળ મળીને રૂ. ૨૮૬ રૂપિયાની કિંમતનો દાણો એના ઘરમાં રહ્યો, જેમાંથી એને ૪ દૂધળાનું અને પોતાના કુટુંબનું પોષણ કરવાનું અને ૧૪૫ રૂપિયા મહેસૂલ ભરવાનું, એટલે કે $૨૬૭ + ૨૮૬ - ૧૪૫ = ૩૦૮$ રૂપિયામાં એણે પોતાનું, પોતાના કુટુંબનું અને ચાર દૂધળાનું પોષણ કરવાનું! એ પોષણ એ કેમ કરતો હશે તે ભગવાન જાણે! ગાયભેંસમાંથી થતી અને બીજી સગવડાલાંના પગારની કમાણી વિના એ ખેડૂતની ખેતી અને તેનું જીવન અશક્ય થઈ પડે એ વિષે શંકા નથી.

કમાણીછોડના આવકખર્ચના આંકડા વિષે ટીકા કરતાં અમલદારો લખે છે :

“નફો માત્ર ૩ રૂપિયા ૫ આનાનો બતાવ્યો છે, પણ સરવાળે ખાટ જ છે એમ કહેવામાં આવે છે, કારણ કપડાંનો ખર્ચ અને ઘસારો તો ગણવામાં જ આવ્યો નથી. અમને આટલી બધી નિરાશાજનક સ્થિતિ કદાપી લેવાનું કારણ લાગતું નથી. અમને એક હેકાણે કહેવામાં આવ્યું હતું કે એક જોડ બળદ અને બે ભેંસ મળીને ૧૦૦ રૂપિયાનું ખાતર આપે. આ માણસને ૬૦ રૂપિયાનું જ ખાતર મળે છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે એ ઓછું લાગે છે, એમાં જ ૪૦ રૂપિયા ઓછા બતાવવામાં આવ્યા, જે ગણવામાં આવ્યા હોત તો રૂ. ૫૮-૭ મહેસૂલ ભરવાનું છે તેમાંથી તેટલા ઓછા થાતના! પણ સાચી વાત તો એ છે કે એ ખેડૂતને પોતાની જમીનમાંથી રોજના ૭ શેર ચોખા અને પાંચ શેર જીવાર પાકે છે, જેમાંથી એને બે માણસ, એક સ્ત્રી અને એક છોકરાને જ ખવડાવવાનું છે. આ બધા અનાજની કિંમત જમા બાજુએ રૂ. ૧૬૧-૧૪-૦ બતાવવામાં આવી છે. જ્યારે ઉધાર બાજુએ રૂ. ૧૧૨-૮ અને રૂ. ૨૩૪ મળીને રૂ. ૩૪૬-૮ ખાધાખાઈના બતાવવામાં આવ્યા છે. હવે એ માણસને ખાધાખાઈને માટે રોકડું તો જૂજ જ ખર્ચવાનું હોય, એટલે કે ૩૪૬-૮ બાદ રૂ. ૧૬૧-૧૪-૦ ના થોડા જ ટકા જેટલું ખર્ચવાનું હોય, એટલે એને કપડાંના અને ઘસારાના પૈસા સહેજે મળી રહે. આમ વિશેષી પક્ષ તરફથી આવતો, આવકખર્ચની બંને બાજુ મેળવવાની મુશ્કેલીનો, આ સરસ દાખલો છે.”

આમાં પણ પહેલાના દાખલા જેવું જ અજ્ઞાન છે. ખાતરના ૬૦ રૂપિયા ગણ્યા હતા કારણુ કમાલછોડમાં ખાતરનો ભાવ ગાડાનો ૧૫ રૂપિયો હતો, અને વરાડ ન્યાં પેલો ૧૦૦ રૂપિયાનો આંકડો આપવામાં આવ્યો હતો ત્યાં ૨ રૂપિયાનો ભાવ હતો. વળી અહીં પણ ચોખા અને ડાંગર ખંતેને એક જ માનવામાં આવ્યાં છે, અને અમલદારો માનતા લાગે છે કે ૩.૩૪૬-૮-૦ ચોછા ૯૬ રૂપિયાની ખોટ એટલે ૨૪૦ રૂપિયામાંથી દૂબળો, ખેડૂત અને એની સ્ત્રી, અને છોકરાનો ખર્ચ નીકળી શકે અને ૩.૫૮-૭ નો સરકારધારો ભરાઈ શકે.

બીજી ટીકા એ કરી છે કે આ ખેડૂતને લેંસના ઘીદૂધમાંથી રૂ. ૧૫૭-૧૨ નો નફો થાય છે તે ખેતીનો જ નફો છે, કારણુ ખેડૂત પોતાની પાસે જમીન હોય છે માટે જ લેંસો રાખી શકે છે! પણ જમીનમાંથી જે ધાસ થાય છે તે ધાસનેજ તો જમા બાબુએ અમે હિસાબ આપીએ છીએ. પણ બીજો જે રોકડ ખર્ચ થાય છે તેનું શું? પણ સાચી વાત જ એ છે કે ઘીદૂધની આવક એ ખેતીની આવક છે એ સિદ્ધાન્ત જ બેહૂદો છે અને ખેડૂતોને એ સિદ્ધાન્તની સામે લડી લીધે જ છૂટકો છે.

આમ નશતોટાના અમારા હિસાબને અમલદારો જરાય અડી શક્યા નથી એમ અમારું માનવું છે, અને એ ન અડી શક્યા એટલે જ એની વધારે ખણખોદ ન કરવાનો અને ગણુતની ઉપર જ આધાર રાખવાનો સહેલો માર્ગ એમણે સ્વીકાર્યો.

કમાલછોડના ખેડૂતનો હિસાબ જે દિવસે અમે રજૂ કર્યો તે દિવસે અમલદારોની સાથે થયેલી વાતચીત આખા પ્રશ્ન ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે. એ વાતચીત અહીં આપી દઉં :

સાહેબો : ‘એ ખેડૂતને ખોટ જાય છે એ ધારો કે માની લઈએ, પણ એટલી જ જમીન એ ગણુતે આપતો હોય તો તેને શાયદો થાય, એટલે મહેસૂલ તેની ઉપર શા માટે ન લેવું?’

અમે : ‘પણ સાચી વાત એ છે કે એમ ખેડૂતો પોતાની જમીન ગણુતે આપતા નથી, અને બધા ગણુતે આપે તો ગણુતે લે કેાણુ?’

‘પણ જે આપે તેને તો ફાયદો થાય જ છે ના?’

‘પણ એ કેટલા આપે છે એનો જ પ્રશ્ન છે. આપ જે અમને સિદ્ધ કરી આપો કે ૮૦ થી ૯૦ ટકા ખેડૂતો જમીન ગણોતે આપે છે, તો તમે ભલે તેમના ગણોત ઉપર કર લો.’

‘પણ ગણોત ઉપર મહેસૂલની ગણતરી કરવાનો અમને પણ ખોલ રહ્યો નથી. અમારું કહેવું તો એ છે કે આકારને માટે કંઈક આધાર તો જોઈએ જ ના? તમે નફાતોટાની ગણતરી કરો છો તે ગણતરી બરોબર કરવી અને તપાસવી એમાં તો કેટલાય દિવસો જાય અને એ કેટલી કડાફટનું કામ?’

‘એના કરતાં વધારે કડાફટનું કામ ગણોતો તપાસવાનું તમને નથી લાગતું? અને છતાં ગણોતો તો વિશ્વાસપાત્ર મળતાં નથી?’

‘પણ અમે કયાં ગણોતના આધારને વરેલા છીએ? અમે તો કહીએ છીએ કે આવી ગણતરી કરવામાં તો દરેક ગામડે બેત્રણ અઠવાડિયાં રહેવું જોઈએ.’

‘એ તો રહેવું જ પડે તો. સેટલમેન્ટ ૩૦ વર્ષને માટે કરવું એ કંઈ રમત વાત છે? એને માટે ગામેગામ અને ખેતરે ખેતરે તપાસ કરવી જોઈએ.’

‘એ વાત તો સાચી. પણ એને માટે કેટલા માણસ જોઈએ, સરકારને પગાર કેટલા આપવા પડે?’

‘એ તો આપ જાણો. આપની આગળ તો અમે હકીકત મૂકી. એના ઉપર આપ વધારે વિચાર કરજો.’

આ ઉપરથી જણાશે કે મહેસૂલ ગણોતને આધારે દરાવવાના સિદ્ધાન્તના મૂળમાં એ વાત ગ્રહણ કરી લેવામાં આવે છે કે બધી જ જમીન ગણોતે આપવામાં આવે તો તેનું અમુક ગણોત મળે, અને એ ગણોતના ૫૦ ટકા સુધી મહેસૂલ લેવું જોઈએ. પણ બધી જ જમીન ગણોતે આપવામાં આવે તો તે લે કાણ અને ગણોત મળે કયાંથી એ સવાલનો અમલદારો કે સરકાર જવાબ આપવાની દરકાર કરતી નથી.

ગૂંચઉકેલ ?

આમ અમારો નફાતોટાનો હિસાબ તો અમલદારે જ ખોટો ન પાડી શક્યા, પણ મૂંઝવાઈ રહ્યા. નાતાલની રજા સુધી એમની એ મૂંઝવણ ચાલુ રહી, છેલ્લી વાતચીત થઈ ત્યારે પણ તેમણે કહ્યું હતું કે ગણોતને અધારે મહેસૂલ ઠરાવવાના સિદ્ધાન્ત ઉપર અમને વિશ્વાસ નથી પણ એ સિદ્ધાન્ત ઉપર વિશ્વાસ ન હોય, અને અમારો હિસાબ એમને મૂંઝવનારો લાગતો હોય તો એ ગૂંચ ઉકેલવી શી રીતે? એ ગૂંચ એમણે પાછા ગણોતના માર્ગે જ ઉકેલી. એ ગૂંચ ઉકેલતાં એમને ઘણી વાતોનું દર્શન થયું અને એ વાતોની ઉપરનું વિવેચન એ અમલદારોનાં રિપોર્ટનો અમોલો લાગ છે. અમલદારોની નફા-તોટો શોધવાની દાનત નહોતી એમ નહિ, પણ એ શોધતાં તો તેમને આખું વરસ. કદાચ તાલુકામાં ગાળવું પડે અને અમારા આંકડાને ખૂબ છણવા પડે એટલે એ વાત જ એમણે પડતી મૂકી. માણસ પોતાની જમીન ખેડવાને બદલે અમુક રૂપિયે ગણોતે આપતો હોય તો તેટલી આવક એ એને જમીનમાંથી શુદ્ધ નફો થાય છે, અને તેને એટલો શુદ્ધ નફો થાય એટલે જ જમીન ખીજને ખેડવા ન આપતાં પોતે જા ખેડે છે તેને પણ એટલો નફો થતો હોવો જોઈએ એમ સ્વીકારી લીધે જ છૂટકો છે એમ અમલદારોને લાગ્યું. એ સિદ્ધાન્તની સાથે લડવાને માટે અમારી લડાઈ નહોતી, અમારે તો ચાલુ કાયદો અને ચાલુ રીતિ પ્રમાણે તપાસ કરવામાં આવે તોપણ બારડોલીને અન્યાય થયો છે એ બતાવવું હતું. તાલુકાની સામાન્ય સ્થિતિવાળા પ્રકરણમાં એ અન્યાય એક દષ્ટિએ સિદ્ધ થયેલો બતાવવામાં આવ્યો. હવે આ પ્રકરણમાં બીજી રીતે એ અન્યાય કેમ સિદ્ધ થયો એ જોશું, અને અમલદારોએ પોતાની ગૂંચ કેવી રીતે ઉકેલી તે જોશું.

પહેલા પ્રકરણમાં શ્રી. જયકરે ઉંટાંગ આંકડા કેવા બિભા-કીધા છે તેનો પહેલો દાખલો અમલદારોએ તપાસેલા પહેલા જ

ગામમાં તેમને મળ્યો એ આપણે જોઈ ગયા. ત્યારથી જ તેમને ફાળ પડી કે ખેડૂતોની ફરિયાદમાં કંઈ વળૂદ તો હોવું જોઈએ. જ્યાં સુધી શંકાની નજરથી જોતા હતા ત્યાં સુધી અમુક ગણોત એ સાચું ગણોત છે કે ગણોતિયાએ કરજે કાઢલી રકમનું વ્યાજ છે એ વિષે પણ ખૂબ તપાસ થતી, અને ખાતરી થતી સારે જ એ ગણોતને અમલદારો ગણત્રીમાંથી રદ કરતા. પણ તપાસના પાંચસાત દિવસમાંજ મોટી ભટલાવ ગામ એવું આવ્યું કે જેમાં પોણોસો ટકા ગણોત જ ખોટાં હતાં, એટલે કે વ્યાજનાં ગણોત હતાં અને તે દશતરથી જ સિદ્ધ થઈ શકે એમ હતું. લોકોની કરજ કરવાની પદ્ધતિ પણ વિચિત્ર. એક માણસ પોતાની જમીન ખીળને કરજ પેટે લખી આપે, ખીળે માણસ પેલાને ગણોતિયા નહિ બનાવે પણ ત્રીજા જ માણસનું નામ ગણોતિયા તરીકે લખે! આ બધું સાહેબને શી રીતે સમજાવવું? અમે આ ગામે આવા શરતી વેચાણના કબાલાઓની એક વીગતવાર નોંધ તૈયાર કરી અને અમલદારોને કહ્યું કે ‘આટલા બધા ગણોતપટ્ટા વ્યાજના પટ્ટા છે.’ આ પછી સાહેબોને અમારે વિષે વિશ્વાસ પડવા માંડ્યો અને અમારા ખુલાસા એ તેમને મદદ કરવા માટે આપવામાં આવતા હતા એમ ખાતરી થઈ. અને પરિણામે રિપોર્ટમાં અમારે વિષે આ પ્રમાણે નોંધ કરવી પડી :

“આ સજ્જનોએ પોતાની રીતે ઘણી ઉપયોગી માહિતી ભેગી કરીને અમને રજૂ કરી, તે ઉપરાંત એઓ ગણોત અને વેચાણના બધા દાખલા આગળથી નોંધી રાખતા, અને દરેક કિસ્સા વિષે એટલી વીગતવાર ખબર મેળવી રાખતા કે અમને ઘણીવાર તેમની મદદથી સાચી અને ચોકસ માહિતી મળી શકી, જે એમ ને એમ ન જ મળી શકી હોત. ખરા દિલથી અને નિષ્પક્ષ ભાવે આપવામાં આવેલી આ મદદ આ તપાસમાં અમને ખરી મૂલ્યવાન થઈ પડી એમ કબૂલ કરતાં અમને આનંદ થાય છે.”

ચીવટથી કરેલી આ તપાસને અને મદદને પરિણામે નીચેના પ્રકારનાં ગણોતો તો ગણત્રીમાંથી ખાતલ થયાં :

૧. વ્યાજનાં ગણોતો અને ગણોતિયા જેમાં જમીનના માલિકનો દેવાદાર હોય તેવાં ઘણાંખરાં ગણોતો.

૨. સગાવહાલાં વચ્ચેનાં ગણોતો. આ ગણોતો કેવળ ગામડાંના સ્વાર્થનો વિચાર કરીએ તો ગણત્રીમાં લેવામાં આવે એ અમને પોસાય એમ હતું, પણ ન્યાયને ખાતર અમે એવાં બધાં ગણોતો ખાતલ કરાવ્યાં. કારણ કેટલીકવાર ગણોતની અને મહેસૂલની રકમ બંને સરખી જ હોય, અને એ ગણત્રીમાં લેવાય તો મહેસૂલ અને ગણોતનું પ્રમાણ એણું નીકળે. એક દેકાણે તો ઘણી પોતાની સ્ત્રીને ગણોતિયો હતો! કુંભારિયા ગામમાં ભાઈભાઈએ ગણોતિયા હોવાના ઢગલાબંધ દાખલા હતા.

૩. ખીજી જમીનનો જેમાં સમાવેશ થતો હોય એવાં ગણોતો. નીચેનાં ગણોતો વિશેષ પ્રકારનાં તરીકે નોંધાયાં, એટલે કે તેની સામે નોંધ લખાઈ, કે જેથી કરીને ગણોતની રકમ વધારે હોય તો તેનો ખુલાસો મળે :

૧. ધાસિયાનાં ગણોતો. ધાસિયું ખેતર, માલિકની જમીનની પાસે હોય, વાડાવાળું હોય તો તેનું વધારે ગણોત ઠરાવવામાં આવ્યું હોય;

૨. જેમાં ધર અથવા ઝૂંપડાના ભાડાનો સમાવેશ થતો હોય;

૩. ઝાડના ભોગવટાવાળાં ગણોતો;

૪. જે જમીન ઉપર મૂળ માલિકે ખાતર નાંખવાનો, ખેતર સુધરાવવાનો, ખોદાવવાનો, વાડ ફરવાનો, અથવા સાફ કરાવવાનો અર્થ કર્યો હોય, અથવા ટ્રેક્ટરથી જમીન નવી ફડાવવાનો અર્થ કર્યો હોય;

૫. કપાસના ભાવ બહુ ચડી ગયેલા હતા તે દરમિયાન કરવામાં આવેલા ગણોતપટાઓ;

૬. ગણોતિયો તદ્દન તારાજ થઈ ગયો હોય, તેની સામે હુકમનામું થયું હોય, ગણોત બાકી રહ્યું હોય અથવા ન ભરાયાં હોય એવાં ગણોતો;

૭. કેટલીકવાર ગણોતમાં જમીનમહેસૂલનો સમાવેશ થતો હોય, અથવા ગણોત ઉપરાંત ગણોતિયાને જમીનમહેસૂલ પણ ભરવાનું હોય;

૮. જમીન ખેડૂતની જમીનની પાસે હોય માટે ગણોતે લીધી હોય; ઘણાં ખરાં સાચાં ગણોતો આરડોલીમાં તો આવી જમીનમાં જ હતાં.

૯. જ્યાં જમીનમાં અમુક પ્રકારનો ખાસ લાલ હોય તેટલા ખાતર જ ગણોત અપાતું હોય. દાખલા તરીકે અડાજળમાં ૨૭ ગુંઠા ક્ષેત્રફળનું અને ૧૦ રૂપિયા આકારનું એક ખેતર ૫૦ રૂપિયા ગણોતે અપાતું હતું. એનો ખુલાસો આપતાં પારસી ગણોતિયાએ કહ્યું કે મારી તાડીની વાડી એ ખેતર પાસે છે અને એ ખેતરમાં ઉત્તમ મીઠા પાણીનો કૂવો છે જે મારા મજૂરોને માટે બહુ સગવડ-કર્તા છે, અને એ પાણીને માટે જ ૫૦ રૂપિયા આપું છું.

૧૦. કેવળ બીજને બતાવવાની ખાતર ગણોતની રકમ ખોટી અથવા ભરાતી હોય તે કરતાં વધારે લખેલી હોય એવાં ગણોતો;

૧૧. ખાસ કબૂલતથી થયેલાં ગણોતો. ચોર્યાસી તાલુકાના ૩૬ ગામે ૪૦ એકરનું એક ખેતર એક કોળણે ગણોતે રાખેલું, એનું મહેસૂલ રૂ. ૬૮-૬, એનું ગણોત ૧૦૦૧ રૂપિયા! આ ગણોત બીજની સાથે ભેળવવામાં આવે તો ગણોતનો સરાસરી દર અતિશય વધી જાય. અમલદારો આગળ આવીને બાઈએ ખુલાસો કર્યો કે હજાર રૂપિયા મેં ધાસના ઊંચા લાવ વખતે કબૂલેલા, પણ હું આપુ છું રૂપિયા છસો, છેલ્લાં ત્રણચાર વરસથી તો મારા ઘરેણાં વેચીને ગણોત ભરું છું; વાણિયાએ મને કહેલું કે આ ગણોતપટો ચાલુ રાખીશ અને દર વર્ષે ગણોત બરોબર ભરીશ તો દશ વીધાં જમીન તને મફત કાઢી આપીશ, આ લાલચે મહેસૂલ ભર્યાં કરું છું!

અમલદારો પોતાની તપાસમાં જેમજેમ આગળ વધતા અથા તેમતેમ તેમણે જોયું કે ઉપર જણાવેલાં ગણુત્રીમાં ન લેવાનાં ગણોતો શ્રી. જયકરે બાદ કર્યા નહોતાં, એટલું જ નહિ પણ ઉપરના ૧૧ પ્રકારનાં ગણોતને માટે તો તેમણે કશો વિચાર કર્યો હોય એવો જરાય પુરાવો નહોતો. શ્રી. જયકરે તો પોતાના રિપોર્ટમાં લખ્યું કે ૧૯૦૧થી ૧૯૨૫નાં બધાં ગણોતો તેણે ચાળીને સાફ કરીને ઉતાર્યા છે. અમલદારો આ વચનની ધૃષ્ટતાથી આભા બન્યા. આ વસ્તુ જ અશક્ય છે એમ તેમણે જોયું. જેટલાં ગામો જોઈ શકાય તેટલાં જ ગામમાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષનાં ગણોતો વિષે માહિતી મેળવી શકાય — ૨૫ વર્ષની માહિતી

તો મેળવવી જ અશક્ય છે, એમ તેમણે અનુભવે જોયું, અને ચોડાં વર્ષની માહિતી મેળવતાં પણ કેટલો અઘો સમય જાય છે તે તેમણે ઘડિયાળ રાખીને જોયું. દાખલા તરીકે વાંકાનેર ગામમાં છેલ્લાં સાત વર્ષનાં ૩૧ ગણોતો તપાસતાં તેમને પાંચ કલાક લાગ્યા, કારણ કેટલાયે દાખલાઓમાં તો પક્ષકારો કાં તો મરી ફિટલા હતા, અથવા હાજર નહોતા, અને હાજર હોય તો તેમને હકીકતની માહિતી નહોતી. વાલોડમાં ૨૪ ગણોત તપાસતાં ૨ કલાક, ડીંડાલીમાં ૧૧ ગણોત તપાસતાં બે કલાક, સૂપામાં ૬ ગણોત તપાસતાં ૧૧ કલાક લાગ્યો હતો એમ તેઓ રિપોર્ટમાં જણાવે છે. આ બધું બતાવીને તેઓ કહે છે કે શ્રી. જયકરને માટે છેલ્લાં સાત વર્ષનાં ગણોતો પણ પૂરાં તપાસી જવાં અશક્ય હતાં, છતાં અગાઉના એકબે રિપોર્ટની ભાષા ચોરી લઈને તેના તે જ શબ્દોમાં તેમણે જણાવ્યું છે કે એ બધાં ગણોતો તપાસવામાં આવ્યાં છે. વળી લોકોએ જે કહ્યું તેને વધારેપડતું વજન ન આપવાની ઇચ્છા છતાં અમારે જણાવવું જોઈએ કે બે તાલુકાનાં ૭૦ ગામે અમે જોયાં તેમાં શ્રી. જયકરે ગણોતો તપાસી જોવાની તરદી પોતે જરાય લીધી હોય એમ અમને લાગ્યું નથી, એમ અમલદારો સ્પષ્ટ જણાવે છે.

પણ એ આંકડા બરાબર તપાસાયા છે એમ માનીને સેટલમેન્ટ કમિશનર મિ. એંડર્સને તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કર્યો, અને જ્યાં ગણોત મહેસૂલના કરતાં અનેકગણાં દીઠાં ત્યાં ગામોના વર્ગ ચડાવ્યા. એક રમૂજ દાખલો અમલદારોએ ટાંક્યો છે તે અહીં આપવા જેવો છે :

“ સમરોહ નામના ગામમાં ૧૯૧૮થી ૧૯૨૫માં ગણોતે અપાયેલી કુલ જમીન ૧૦૬ એકર ૩૫ ગુંઠા છે. તેનો આકાર ૩.૪૨૮-૫, અને ગણોત ૩. ૨૬૦૨-૧૨ છે. આ પ્રમાણે જોઈએ તો ગણોત મહેસૂલ કરતાં છગણું છે એમ થયું. હવે જયકરના રિપોર્ટમાં એ જ સાત વર્ષના ગણોતના આંકડા આ આપ્યા છે : જમીન ૫૩ એકર ૧૬ ગુંઠા, આકાર ૧૦૫ રૂપિયા, ગણોત ૧૧૮૬ રૂપિયા. ખૂબી એ છે કે ૧૯૧૮-૧૯ના એક જ વર્ષના આંકડા સાથે આ આંકડા લગભગ મળતા આવે છે, કારણ એ વર્ષમાં કુલ ગણોતે અપાયેલી જમીન પર એકર ૨૬ ગુંઠા છે, અને ગણોત ૩. ૧૨૨૧-૪

છે, પણ એ જ જમીનનો આકાર રૂ. ૨૧૮-૬ છે (એટલે કે શ્રી. જયકરે આપેલી રકમનું બમણું છે). એટલે આ આંકડામાં ક્યાંક ભયંકર ગોટાળો હોવો જોઈએ, એટલે શ્રી. જયકરે ગણોત મહેસૂલનું ૧૧.૨૬ ગણું છે એમ જણાવ્યું છે તેને માટે જરાય આધાર નથી. છતાં એ આંકડાને આધારે સેટલમેન્ટ કમિશનર એંડર્સને લખ્યું કે એ ગામને ત્રણ વર્ગ ચઢાવી પહેલા વર્ગમાં મુકાય છતાં એનો આકાર વધારેપડતો નથી એમ કહેવાય.”

હશે આ આંકડામાં વાચકને વધારે ઉતારવાની હું જરૂર જોતો નથી, જોકે રિપોર્ટમાં તો એ આંકડાના બેહૂદાપણા ઉપર અને મિ. એંડર્સને એના ઉપર આધાર રાખવાની જે ભૂલ કરી તે ઉપર પાનાનાં પાનાં ભર્યા છે:

બીજી એક શોધ અમલદારોએ એ કરી કે મિ. એંડર્સને તાલુકાની ત્રીજા ભાગની અથવા લગભગ અર્ધી જમીન ગણોતે અપાઈ છે એમ માનવામાં લીંતે ભૂલ્યા હતા : “શ્રી. જયકરનો સાત વર્ષનો ગણોતનો આંકડો ૪૨,૯૨૩ એકર લઈને મિ. એંડર્સને જમીનના કુલ આંકડા ૧,૨૬,૯૮૨ એકરની સાથે તેનું પ્રમાણ કાઢ્યું; જ્યારે ૪૨,૯૨૩ એકરનું પ્રમાણ તો એક વર્ષની કુલ જમીન સાથે ન નીકળે પણ ૧,૨૬,૯૮૨ એકરના સાત ગણા કરીને તેની જ સાથે નીકળી શકે. એટલે ગણોતે અપાતી જમીન લગભગ અર્ધી છે એમ કહેવામાં મિ. એંડર્સને ભારે થાપ ખાધી છે.” અમલદારોની પોતાની ગણતરી પ્રમાણે કુલ ગણોતે અપાતી જમીન સેંકડે ૯ ટકાથી ૧૧ ટકા જેટલી હોવી જોઈએ. અમે ૬ ટકાની અટકળ કરી હતી. અને એ અટકળ સાચી છે, કારણ એ કુલ ગણોતે અપાયેલીમાંથી કહેવાતી ગણોતે આપેલી બાદ જય તો શુદ્ધ ગણોતે અપાયેલી કદાચ ૬ ટકા જ રહે.

વેચાણના દાખલાઓની પણ તપાસ તો શેની જ હોય? એ પણ અમલદારોએ કેટલાંક ગામોની તપાસ ઉપરથી જોયું. અને પરિણામે એ નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે શ્રી. જયકર અને મિ. એંડર્સને ગણોતના આંકડાને આધારે ગામડાંના વર્ગોમાં જે ફેરફાર કર્યા છે તે આખા રદ કરવા જોઈએ.

ત્યારે અમલદારોએ પોતે શી રીતે ગૂંચ ઉકેલી? એ લોકો ખલા થયા હોત તો કહી શકતા હતા કે તાલુકાની સામાન્ય

સ્થિતિ ઉપર તો મહેસૂલમાં વધારો થઈ શકે એમ નથી, ગણોતોના આંકડા તો સાવ પાયા વિનાના અને ખોટા માલૂમ પડ્યા છે એટલે ગામડાંનું વર્ગીકરણ આખું રદ કરવું જોઈએ, અને એમ તો ૫૦ ગામ તપાસ્યાં છે એટલે આખો તાલુકો તપાસાય નહિ ત્યાં સુધી આખા તાલુકાના દર અમારાથી નક્કી થાય નહિ એટલે જૂના મહેસૂલના દર અને ગામડાંના જૂના વર્ગ કાયમ રહે એવી અમારી ભલામણ છે.

પણ અમલદારોને એ વાત ન સૂઝી. એમને લાગ્યું કે પોતે જેટલી સામગ્રી—ગણોતોની—શોધી છે તે ઉપરથી મહેસૂલના દર પણ નક્કી કરવા જોઈએ, અને એ નક્કી કરવા માટે એમણે પોતાના સિદ્ધાન્તો નવા ઘડ્યા. આ પ્રકરણના આગલા ભાગમાં ગણોતોના જે અગિયાર પ્રકાર આપ્યા છે, તે ગણોતમાંથી કેટલી કેટલી કિંમત હોવી જોઈએ એ તેમણે નક્કી કર્યું, અને દરેક ગામ વિષે એમણે ગણોતનાં નવાં કૌણક તૈયાર કર્યાં, જેમાં પાંચ વિભાગ પાડ્યા. મહેસૂલના બમણાથી ઓછાં, બમણાથી વધારે, ત્રમણાથી વધારે, ચારગણાથી વધારે, પાંચગણાથી વધારે ગણોતો. આમાં જે ગણોતો તેમને ન ગણવા જેવાં લાગ્યાં તે તેમણે આસાધારણ તરીકે બાદ રાખ્યાં, અને બીજાં ગણોતો ઉપલા ખાતામાં મૂક્યાં, અને તેમ કર્યા પછી એ ઉપરથી પોતાને સામાન્ય ગણોતનો દર કેટલો લાગે છે એ કાઢીને દરેક ગામમાં જૂનું મહેસૂલ ગણોતના કેટલા ટકા છે એ હિસાબ કાઢ્યો. અને એ ટકા ઉપર નવા દરોની ભલામણ કરી. મહેસૂલ ગણોતના ૫૦ ટકા હોવું જોઈએ કે ઓછા હોવું જોઈએ એ પ્રપંચમાં અમલદારો પડ્યા જ નહિ, જોકે સરકારે અત્યારસુધી એમ મનાવવાનો ડોળ કર્યો છે કે ચોખ્ખા નશાના વધારેમાં વધારે ૫૦ ટકા મહેસૂલ લેવાય છે, અને ટેક્સેશન ઇન્ચાર્જી કમિટીએ અને લેંડ રેવન્યુ એસેસમેંટ કમિટીએ ભલામણ કરી છે કે ચોખ્ખા નશાના વધારેમાં વધારે ૨૫ ટકા જેટલું મહેસૂલ હોવું જોઈએ. આનો નિર્ણય આપવાનું માથે ન લેતાં અમલદારોએ મનસ્વી રીતે અમુક મહેસૂલ આ તાલુકાએ આપવું જોઈએ એવો

ઠરાવ કરી દીધો, અને તાલુકાની ઉપર ૬ ટકાનો કુલ વધારો ઠરાવ્યો. રિપોર્ટનો ખંડનાત્મક ભાગ કેવો અમૂલ્ય છે તે આપણે જોઈ ગયા. રચનાત્મક ભાગ કેવો નબળો અને પાયા વિનાનો છે તે આટલી એક વસ્તુ ઉપરથી જ જણાશે. પણ છ ટકા વધારવામાં પણ ગામોને કેટલો અન્યાય થયો છે તે જરા વીગતમાં ભિતરવાથી જણાશે.

કમિટીએ જે આંકડા તપાસ્યા તેમાં તાલુકાનો જૂજ ભાગ આવે છે એમ તેમણે કબૂલ કર્યું છે. એ જૂજ ભાગ એટલે કેટલો તે જોઈએ. કમિટીએ ખારડોલીનાં ૧૩૭ ગામમાંથી ૪૯ ગામ તપાસ્યાં; આ ૪૯ માંથી ૪૦ ગામમાં જ ગણોતના આંકડા મળ્યા અથવા તપાસી શકાયા; અને આ ૪૦ ગામના આંકડામાં પણ ૧૭ ગામના આંકડા એટલા જૂજ હતા કે ત્યાં એકરે સામાન્ય રીતે કેટલું ગણોત ભિખે છે તે વિષે અનુમાન કરવું અશક્ય છે એમ કમિટી કબૂલ કરે છે, એટલે બધું ૧૩૭ ગામોનું મંડાણ ૨૩ ગામના આંકડા ઉપર રચાયેલું છે! ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ ગણુતરી કરીએ તો તાલુકાના ૧,૨૦,૦૦૦ એકરમાંથી ૮ થી ૧૨ મા ભાગ જેટલી જમીન ગણોતે અપાય, અને તેમાંથી માત્ર ૧,૬૧૦ એકરના આંકડા તપાસ્યા! એટલે કુલ ક્ષેત્રફળના એક ટકા જેટલા હિસ્સાના આંકડા, અને ગણોતે આપેલી જમીનના ૮ થી ૧૦ ટકા જમીનના આંકડા. આ એક વાત. બીજી વાત એ કે આ આંકડા ભેગા કરવામાં અને એના ઉપર આધાર રાખવામાં તો પાર વિનાની કાળજી લેવી જોઈએ છતાં (એ બધી કાળજી કમિટીએ લીધી છે એ તેનો દાવો છે ખરો), અને કેટલાંક ગામોમાં કશું અનુમાન ન ખેંચી શકાય એ છતાં કમિટી માને છે : “જેટલા આંકડા ભેગા થયા તેટલામાંથી ઉત્તમ પરિણામ આવ્યાં છે, અને એ આંકડા ઉપર જ અમે બીજી કોઈ વસ્તુ કરતાં વધારે આધાર રાખ્યો છે.”

ખેડૂતો ખાધેપીધે સુખી છે એમ કમિટીના અમલદારોએ માની લીધું એમ આપણે અગાઉનાં પ્રકરણમાં જોઈ ગયા, એટલે ‘મધ્યમસર’નો વધારો સૂચવવાની અમલદારોને ફરજ લાગી,

આરોહી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

પ્રકરણ

અને તે આટલા જૂજ આંકડાને આધારે સૂચવ્યો. આરોહીમાં મૂળ શા દર હતા, વચગાળે સરકારે શા દર ઠેકેલા, અને કમિટીએ શા દર ઠરાવ્યા એ નીચેના કોષ્ટક ઉપરથી સમજશે:

ગામનો વર્ગ	બંદના દર	સત્યાગ્રહ પહેલાં સરકારે ઠરાવેલા દર	જરાયત કચારી શા. આ. રા. આ.	જરાયત કચારી શા. આ. રા. આ.	જરાયત કેટલા ટકા	કચારી વધારો કે ઘટાડો	કેટલા ટકા	શેરો
૧	૬ ૦	૧૨ ૦	૭ ૪	૧૫ ૦	૨ ૮ + ૮.૩	૧૨ ૦	૪૦ ગામમાંથી ૬ ગામ	
							ખીજમાં હતાર્યો.	
૨	૫ ૦	૧૦ ૮	૬ ૦	૧૩ ૨	૫ ૮ + ૧૦.૦	૧૦ ૦ - ૪.૮	૩૨ ગામમાંથી ૫ ગામ	
							ત્રીજામાં હતાર્યો.	
૩	૪ ૦	૯ ૦	૪ ૧૨	૧૧ ૪	૪ ૧૨ + ૧૮.૮	૮ ૮ - ૫.૫	૩૫ ગામમાંથી ૧૨ ગામ	
							ચોથામાં હતાર્યો.	
૪	૩ ૦	૭ ૮	૩ ૧૦	૬ ૬	૪ ૦ + ૩૩.૩	૭ ૮	૩૦ ગામમાંથી ૨૭ ગામ	
							પાંચમાંમાં હતાર્યો.	
૫					૩ ૪ + ૮.૩	૬ ૮ - ૧૩.૩	૨૭ ગામનો નવો વર્ગ.	

હવે આ દર વધારવાધટાડવામાં એમનાં કારણ તપાસીએ. જરાયત જમીનમાં બધા જ વર્ગોમાં વધારો સૂચવ્યો છે એ જોવા-જેવું છે. પાંચમો વર્ગ જે ગરીબ રાનીપરજ ગામેને માટે ખાસ અનાવવામાં આવ્યો છે ત્યાં પણ જૂના ચોથા વર્ગના ૩ રૂપિયાને બદલે રૂ. ૩-૪-૦ ઠરાવવાનું તેમને યોગ્ય લાગ્યું !

પહેલા વર્ગમાં ૪૦ ગામ હતાં. એમાં સાહેબોએ માત્ર આઠ ગામ તપાસ્યાં. આ આઠમાંથી ત્રણ ગામમાં તો આંકડા જ એવા ન મળ્યા કે જેમાંથી કશું અનુમાન ખેંચી શકાય. બાકીનાં પાંચમાં બે ગામમાં તો દર દેખીતો જ વધારો લાગ્યો અને એક ગામ કમિટીને ઘણું ગરીબ લાગ્યું. એટલે એ ત્રણને નીચે ઉતારવાની પણ તેમને જરૂર જણાઈ. માત્ર એક જ ગામ સરભોણમાંથી તેમને ‘ઉત્તમ પુરાવો’ મળ્યો — અને તે એવું બતાવનારો કે ‘મહેસૂલ બહુ વધારેપડતું લેવાતું નથી.’ ‘બહુ ઓછું’ લેવાય છે એવો તો નહિ જ ! વારુ, અને એ પુરાવો પણ ૧૯૨૭-૨૮ની એક જ સાલના આંકડાનો અને બે હજાર એકર જેટલી જમીનમાંથી ૪૩ એકર ૨૬ ગુંદાનો ! આ એક સરભોણના પુરાવાથી અમલદારોને લાગ્યું કે આ વર્ગમાં ૬ રૂપિયાને બદલે ૬૧૧ રૂપિયાનો દર કરવો જોઈએ ! જો સરભોણનો પુરાવો ‘ઉત્તમ’ હતો તો તે કચારી સારું કેમ નહિ ? કચારીની જમીન ઉપર આ તપાસેલા વર્ષના આંકડા પ્રમાણે પણ જૂનું મહેસૂલ ગણોતના ૪૨ ટકા જેટલું હતું. તે ઓછું શા માટે ન કરવામાં આવ્યું તે કમિટી જાણે.

બીજા વર્ગનાં ગામોમાં ૩૨ ગામમાંથી ૧૧ તપાસાયાં, જેમાંનાં ૪ ગામમાં આંકડા બહુ નજીવા હતા. બાકીનાં ગામોમાં બે ગામમાં જ ગણોત ભારે હતાં, અને તેમાંના એક ગામમાં તો ભારે ગણોતનું કારણ લોકો જમીન ખાતરીને આપતા હતા તે હતું. વળી આ ગામનાં ગણોતો વધારે છે તેનું કારણ ‘ધાસિયા અને રૂના ભાવ’ છે પણ કમિટી જણાવે છે તેમ ‘થોડો વધારો તો થઈ શકે’ એમ તેમનો અભિપ્રાય થયો, અને ‘થોડો’ એટલે સેંકડે ૧૦ ટકા !

ત્રીજા વર્ગમાં ૩૫ ગામમાંથી ૧૧ તપાસાયાં, ચારમાં આંકડા નજીવા હતા. બાકીનાં સાતમાંથી એકમાં જ ગણોત્ વધારે અને મહેસૂલ ઓછું દેખાતું હતું. ઉંચા ગામમાં તો જૂનું મહેસૂલ જ ગણોતના ૩૫ ટકા જેટલું છે. છતાં ઉંચા અને ખીજાં કેટલાંક ગામોમાં ‘જરાયત જમીન ઉપર થોડો વધારો થઈ શકે’ એમ કમિટીને લાગ્યું. ‘થોડો’ એટલે સેંકડે ૧૮ ટકા! આમાંનાં કેટલાંક ગામો ચોથા વર્ગમાં ઉતારવામાં આવ્યાં, પણ બિતરીને દર તેમનો હતો તેટલો ને તેટલો જ રહ્યો.

ચોથા વર્ગના ગામોમાં ૩૦માંથી ૧૦ તપાસાયાં. ચારમાં આંકડા નજીવા હતા. બાકીનાં છમાંથી એક જ ગામમાં ગણોત્ વધારે છે, અને બે ગામમાં તો ‘શાહુકારોને લીધે જ ગણોતનો દર વધારે દેખાય છે’ એમ કમિટી કબૂલ કરે છે. છતાં, ‘આખા વર્ગના આંકડા લઈએ તો દર બહુ ભારે નથી દેખાતા.’ માટે, તે ભારે દેખાય એવા કરવા જોઈએ? ૩૦માંથી ૨૭ ગામને માટે તો પાંચમો વર્ગ બનાવવો જોઈએ એમ કમિટીને લાગ્યું, કારણ ‘એમાંનાં કેટલાંક તો આખા તાલુકા અને મહાલમાં ગરીબમાં ગરીબ છે’ (આ કમિટીના જ શબ્દો છે). છતાં નવા વર્ગમાં બિતર્યાથી પણ તેમનો જૂનો દર ૩ રૂપિયા હતો તેનો ૩ રૂપિયા થયો! અને જે ત્રણ ગામ જૂના ચોથા વર્ગમાં રહ્યાં તે ત્રણ ગામને તો ૩ રૂપિયાને બદલે ૩૫૫ ભરવાના હયાં, એટલે ૨૫ ટકા વધારો થયો. જ્યારે અને એન્ડર્સનના સપાટામાં પણ આ ગરીબ ગામોને આવો ફટકો નહોતો લાગ્યો! અને આ ગામો તે ક્યાં? દેગામા, અંબાચ અને વેડછી — ત્રણેમાં રાનીપરજની જ મોટે ભાગે વસ્તી, અને છેલ્લાં બે ગામમાં તો ‘આશ્રમના લોકો જે પ્રગતિનું કામ કરી રહ્યા છે તેમાંથી લાભ થવાનો ચોખ્ખો સંભવ દેખાય છે’ એમ કમિટી કહે છે. લાભ થવાનો સંભવ દેખાય છે માટે જ કદાચ એમને ૩૩ ટકાનો દંડ દીધો હશે!

ક્યારીની જમીનનાં ગણોત તો બધે જ વધારે હતાં, એટલે ત્યાં મહેસૂલ વધારવાની તો વાત જ બોલી શકાય એમ ન મળે.

ગણોતના આંકડા જ સારી પેઠે ઘટાડો સૂચવનારા હતા એટલે નહૂટકે તેમણે બીજા વર્ગમાં જૂજૂજૂઝ ઘટાડો અને છેલ્લા વર્ગમાં ૧૩ ટકા ઘટાડો સૂચવ્યો. કમિટી કહે છે : “જરાયત અને ક્યારીની જમીન ઉપર પડતા દરમાં બરોબર પ્રમાણ જળવાતું નથી એટલે ક્યારી ઉપરનો બોજો થોડો જરાયત ઉપર નાંખીએ તો યોગ્ય થશે.” આ બોજો ઉતારવા સારુ જરાયત ઉપર નાંખવો જોઈએ એનું શું કારણ ? પણ એ બોજો કેવી રીતે બિતર્યો તે આ આંકડા બતાવશે : ક્યારીની જમીન ઉપર કુલ રૂ. ૩,૮૩૪ મહેસૂલ ઓછું કરીને કમિટીએ જરાયત જમીન ઉપર રૂ. ૩૪,૮૫૩ વધાર્યું છે !

પણ વધારે નહિ તો શું કરે ? સિવિલ સર્વિસના અમલદારોનો એક સિદ્ધાંત એવો લાગે છે કે મહેસૂલ બહુ ઓછું કરીએ તો કરજનઉપણું વધે છે ! ફર્નાન્ડીઝ નામનો અગાઉનો એક સેટલમેન્ટ ઓફિસર એવા જ ઉદ્દગાર કાઢી ગયો છે. તે ઉદ્દગારો આ અમલદારો ટાંકે છે, અને કહે છે કે દરના અમુક ધોરણથી બિતરીએ તો લોકોના કરજનો બોજો બિતરવાનો નથી એ વિષે શંકા નથી. તો શા સારુ લેતા આવ્યા તે ન લેવું, અથવા ચાર આના વધારે ન લેવું ?

૫

ફળ

આ આખા ઉત્તરાર્ધને ‘ફળ’નું નામ આપ્યું છે. પૂર્વાર્ધને ‘કલેશ’ કહ્યો હતો. ‘કલેશ’ એટલે તપશ્ચર્યા. શુદ્ધ સાત્ત્વિક તપશ્ચર્યા જેને કહે છે તેવી તપશ્ચર્યા બારડોલીના લોકોએ કદાચ ન કરી હોય, તોપણ તેમણે કદી ન ભોગવેલાં એવાં કષ્ટ ભોગવ્યાં એ તેમને માટે તપશ્ચર્યા જ હતી, અને એ ‘કલેશ’નું બ્યારે લોકોને ‘ફળ’ મળ્યું, ત્યારે જેમ શિવજીને માટે તપશ્ચર્યા કરતી ઉમાને પોતાના ‘કલેશ’નું ‘ફળ’ શિવજી મળ્યા અને તેનો થાક ઊતરી ગયો તેમ લોકોનો પણ થાક ઊતરી ગયો. તેમનો સત્યાગ્રહ સ્વીકારાયો અને સરકારે તપાસકમિટી નીમી એ જ એક ફળ તો હતું, પણ તપાસકમિટીએ તેમની ફરિયાદ સાચી નહિ પાડી હોત તો એ ફળ અધૂરું રહી જાત. આ ફળ પણ એવડું હતું. એક તો સત્યાગ્રહનું સીધું આર્થિક પરિણામ જે આવ્યું તે.

આર્થિક પરિણામ: બારડોલી અને ચોર્યાસી તાલુકામાં સરકારે ૧,૮૭,૪૯૨ રૂપિયાનો મહેસૂલવધારો ઠાકી બેસાડ્યો હતો તે ઓછો કરી તપાસઅમલદારોએ ૪૮,૬૪૮નો વધારો કરાવ્યો, એટલે બંને તાલુકા મળીને લોકોને દર વર્ષે લગભગ એક લાખ ચાળીસ હજારનો લાભ થયો, એટલે ૩૦ વર્ષને માટે ૪૫ લાખ અથવા વ્યાજની ગણતરી કરીએ તો કરોડ રૂપિયાને લાભ થયો.

આ ઉપરાંત તાલુકાનાં ધણાં ગામોમાં

૧. ન વપરાતા કૂવા માટે સરકાર કર લે છે તે તપાસ દરમ્યાન બહાર આવ્યું અને તે રદ થવાની ભલામણ થઈ;

૨. ક્યારીના ઉપયોગને માટે ન આવતી જમીન જરાયત તરીકે દાખલ કરવામાં આવે એવી ભલામણ થઈ, એટલે એ જમીન જે ધણાં વર્ષ થયાં બેવડો સરકારધારો ભરતી હતી તે અન્યાય દૂર થાય એવી ભલામણ થઈ;

૩. કેટલાંક ગામોમાં 'ભાઠાં' ની જમીન તરીકે ચાલતી અને 'બાગાયત' તરીકે ચાલતી જમીન ઉપર બાવળ અને ઘાસ ઉગેલાં હતાં. તેની જમીન 'ભાઠાં' અને 'બાગાયત' તરીકે ન ગણવામાં આવે એવી ભલામણ થઈ.

નૈતિક પરિણામ: લોકોએ કરેલી બધી ફરિયાદ સાચી પડી અને લોકોના તેમજ તેમના પ્રતિનિધિઓની પ્રામણિકતા જગત્ આગળ સિદ્ધ થઈ. તપાસને પરિણામે કેટલીક વાતો સ્પષ્ટ રીતે બહાર આવી:

૧. સરકારના જવ.બદાર અમલદાર જેને સરકારે પોતાના વહીવટમાંની સાથેના પત્રવ્યવહારમાં 'રેવન્યુ ખાતાના અનુભવી અમલદાર' તરીકે વર્ણવ્યા હતા તે અમલદારે તપાસ નહોતી કરી, એટલું જ નહિ પણ જે ૭૦ ગામ કમિટીએ તપાસ્યાં તેમાંના એકે ગામમાં ગણોતો તપાસ્યાં નહોતાં, છતાં એ તપાસ્યાં છે એવું જાણીને એણે રિપોર્ટમાં જાહેર કર્યું, એ જાણીથી સેટલમેન્ટ કમિશનરને અવગણે રસ્તે દોરવ્યા, અને સરકારને ભલે પાટે ચડાવી મનાવ્યું કે આવા ઠાવકા દેખાતા આંકડા ઉપર સેટલમેન્ટનો આધાર રાખી શકાય. (રિપોર્ટ પૃષ્ઠ ૪૩.)

૨. મિ. ઍંડર્સને પણ જાણીને નહિ ચલાવ્યું તો ભયંકર બેદરકારી બતાવી. જે ગામોએ જઈને અમુક ગણોતો તપાસ્યાં એમ એ કહે છે તે ગણોત પણ એણે તપાસ્યાં નહોતાં. અડાજણનું જે ગણોત ગયા પ્રકરણમાં નોંધવામાં આવ્યું છે, અને જેમાં ૨૭ ગુંઠાની જમીનના ટુકડાના ૫૦ રૂપિયા ગણોત આવતું હતું તે ગણોત મિ. ઍંડર્સને પોતાના રિપોર્ટમાં નોંધ્યું છે, પણ તેને માટે જે ખુલાસો હતો તેની નોંધ નથી લીધી, એટલે કરી તપાસ નહોતી જ કરી. ખરડ, છિત્રા અને કુવાડિયા ગામે સાહેબ ગયા હતા છતાં

ત્યાં પણ તેમણે નોંધેલાં ગણોતો કમિટીને જોવાનાં ન મળ્યાં! એટલે મિ. એન્ડર્સને પણ શ્રી. જયકરના કરતાં ઓછી ખેદરકારી નથી બતાવી.

(રિપોર્ટ પૃષ્ઠ ૩૬.)

૩. મહાલકરી અને અવલકારકુને અમલદારો આગળ પુરાવો આપ્યો તેથી પણ સિદ્ધ થયું કે સેટલમેન્ટ અમલદારે કશી દેખરેખ રાખી નહોતી કે તપાસ કરી નહોતી; ગણોતનાં પત્રકો બધાં જ તલાટીઓએ તાલુકાકચેરીમાં એમાં એમાં કીધાં હતાં, અને તેના ઉપર અવલકારકુને પોતે પણ જુજ જ દેખરેખ રાખી હતી (રિપોર્ટ પૃષ્ઠ ૪૨). સામાન્ય રીતે સરકારમાં કેવું અધેર ચાલે છે એ આમ સ્વતંત્ર તપાસથી જ જણાયું, એટલું નહિ પણ સરકારી અમલદારોની જુબાની ઉપરથી પણ જણાયું. (રિપોર્ટ પૃષ્ઠ ૪૧.)

૪. ગણોત નોંધવાની હાલ જે પ્રથા છે તે તદ્દન નકામી છે, તેમાંથી ગણોતની કશી વીગત નથી મળતી. પહાણીપત્રકોમાં ભારેભાર ભૂલો હોય છે અને એ જરાય વિશ્વાસપાત્ર પત્રક નથી. (રિપોર્ટ પૃષ્ઠ ૩૮.)

૫. ગણોતના આંકડાનો ઉપયોગ કરવાની ચાલ રીત પણ ખોટી છે, અને એની ઉપરથી અનુમાન બાંધવાની રીત ખોટી છે. (રિપોર્ટ, પાનાં ૩૫-૪૨.)

સરકારનું આટલું બધું પોકળ બહાર પડશે એવી આશા તો અમને પણ નહોતી, કારણ અમારી આગળ લોકોની થોડી ફરિયાદ ઉપરાંત કશું નહોતું, અને સરકારનાં દફતર તો સામાન્ય રીતે કોઈને જોવાનાં મળતાં જ નથી. આ તપાસને પરિણામે એ દફતર પણ કેવાં ખોટાં હોય છે તે બહાર આવ્યું, અને એવી જ રીતે આખા પ્રાંતમાં થતું હોય તો નવાઈ નહિ એવી પ્રબળ શંકા ઉત્પન્ન થવાને માટે વાજબી કારણ મળ્યું. એટલે ખારડોલીને પરિણામે આખા પ્રાંતનો સવાલ ઊભો થયો, અને આખા પ્રાંતમાં ચાલતી કુપ્રથા સુધારવા વિષે સરકારની આંખ ઊઘડી. સરકારમાં જો શરમની જરાય લાગણી હોત તો રિપોર્ટમાં જૂઠાણું ચલાવવા માટે, અને ખારડોલી તાલુકાની સાથે ન્યાયી નહિ પણ ઉદાર વર્તન કરવામાં આવ્યું છે એમ ગવર્નર જેવા અમલદાર પાસે એક નહિ પણ અનેક વખત કહેવડાવવા માટે, એ અમલદારની અને સેટલમેન્ટ કમિશનરની બંનેની જાહેર રીતે નિંદા કરત અને શ્રી. જયકરને ખરતરફ કરત. પણ સાચી વાત એ છે કે આ પાપના આખી સરકારને છાંટા લાગ્યા હતા, એટલે કોણ કોને દોષ દે? પણ

બારડોલી તાલુકાને પરિણામે આખા પ્રાંતનો સવાલ ઊભો થયો એ બારડોલીના સત્યાગ્રહનું મોટામાં મોટું ફળ છે.

પરોક્ષ પરિણામ તો દેશના પ્રાંતપ્રાંતમાં બારડોલીની અસર થઈ, સરકારને અન્યાય કરતાં કંઈક સંકોચ થવા લાગ્યો, પંજાબ જેવા પ્રાંતમાં લાખોનું મહેસૂલ માફ થયું, અને બીજા પ્રાંતમાં મોડું રહ્યું.

નૈતિક પરિણામની ઉપર તો અહીં ઉપર બતાવ્યું છે તેના કરતાં વધારે વિવેચન કરવું અસ્થાને છે. અને એ પરિણામ કેટલું આબરૂં તે કહેવાનો આજે પ્રસંગ પણ નથી. એ પરિણામે આખો પ્રાંત નિઃશ્વર થાય, બીજા કોઈ તાલુકામાં નહિ તો બારડોલી તાલુકામાં આત્મશ્રદ્ધા આવે, અને એ સ્વરાજની મોટી લડત માટે લાયક થાય, તો સત્યાગ્રહનું ઉત્તમોત્તમ ફળ એ આબરૂં કહેવાશે. પણ એની આજથી શી વાત કરવી? એ તો અવિષ્યને ખોળે છે, ઈશ્વરને હાથ છે.

પરિશિષ્ટ ૧ લડત કેમ મંડાઈ?

સત્યાગ્રહ કરવાની બારડોલી તાલુકાના ખેડૂતોને સલાહ આપતા પહેલાં શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલે સરકારને એક વિષ્ણુનો પત્ર લખ્યો હતો, તેની પ્રથમ શિરસ્તા મુજબની પહેાંચ આવી. શ્રી. વલ્લભભાઈએ સાત દિવસની મુદત આપી તે વીતી ગઈ, તોપણ સરકારને તાર કે પત્ર દ્વારા કશું જણાવવાની જરૂર ન લાગી. પણ સત્યાગ્રહ ગાંધેર થયા પછી ચાર દિવસે ચોર શાહુકારને દેડે તેમ સરકારે લાંબો પત્ર લખી વલ્લભભાઈને જણાવ્યું કે લડત નહોતી માંડવી એમ કહેતા હતા, છતાં લડત માંડવાની ઉતાવળ તો તમે કરી. પત્રમાં મહેસૂલવધારાનો બચાવ પણ કર્યો, અને આખરે ધમકી આપી કે તમારા જેવા ‘બહારનાઓ’ બારડોલીને હલાવે તેની સરકારને કશી પરવા નથી. શ્રી. વલ્લભભાઈએ આ તોછડી ધમકીનો સચોટ ઉત્તર આપ્યો, અને તેનો વળી સરકાર તરફથી જવાબ આવ્યો. આ બધા પત્રવ્યવહારનું ભાષાન્તર અહીં આપીએ છીએ.

શ્રી. વલ્લભભાઈએ સરકારના છેલ્લા કાગળનો નીચે પ્રમાણે દૂંક જવાબ છાપાઓમાં આપ્યો હતો :

કેાણ અવળું ?

૨. પહેલ પ્રથમ તો સરકારે મારી સામે જે મોટામાં મોટો આરોપ મૂક્યો છે તેને જ પતાવી લઉં. સરકારના છેલ્લા પત્રના બે ફકરામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સરકારના હેતુઓ અને કાર્યોનો અવળો અંતર્થ

બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

કરનારાઓનો શિરોમણિ હું છું. આ આરોપને મારા કરતાં એ આરોપ કરનારા જ વધારે પાત્ર છે એમ મારે જણાવવું જોઈએ. સરકારના હેતુઓ અને કાર્યોના અર્થ અને અનર્થ કરવાની જરૂર જ શા સારુ હોય? તે હેતુઓ અને કાર્યો પોતે જ ઘાંટો પાડીને પોતાની જાત પોકારે છે. સરકારની મહેસૂલનીતિ કેવી ભક્ષક અને રક્તશોષક છે એ બતાવવાને માટે અનેક સેટલમેંટ કમિશનરોના રિપોર્ટોમાંથી જોઈએ તેટલા ઉતારાઓ હું આપી શકું એમ છું. માત્ર માતર તાલુકાના સેટલમેંટ રિપોર્ટોમાંથી એક ઉતારો હું આપીશ. માતર તાલુકાની દારેદ્રી સ્થિતિ છતાં ત્યાંના કલેક્ટર મિ. ઘોસલે દરમાં વધારો સૂચવ્યો હતો. એની ઉપર ટીકા કરતાં સેટલમેંટ કમિશનરને લાગ્યું કે કલેક્ટરે જે ભાષા વાપરી છે તે લોર્ડ સોલ્સબરીનું પ્રસિદ્ધ વાક્ય (‘હિંદુસ્તાનનું લોહી એટલું સુસાર્થ ગયું છે કે તે હવે ઘોળા પૂર્ણ જેવું થઈ ગયું છે’) યાદ કરાવે છે. આ રહ્યા સેટલમેંટ કમિશનરના શબ્દો : ‘ઓછા કરેલા દરમાં મિ. ઘોસલ જે વધારો સૂચવે છે તે હું સ્વીકારી નથી શકતો. હું તો આસિસ્ટન્ટ સેટલમેંટ કમિશનર સૂચવે છે તેના કરતાં પણ વધારે ઘટાડો સૂચવું. દરદીને બંધક દવાઓ આપી તેથી ફાયદો નથી જણાયો. હવે રેચક આપી જોવી જોઈએ. પછી ૩૦ વર્ષે જો તે ખૂબ માટેલો દેખાય તો પછી આપણે ૧૯૪૭માં વધારે પ્રામાણિકતાથી મહેસૂલ વધારી શકીએ છીએ.’ બારડોલીમાં તો થોડો વસ્તીનો વધારો થયો છે, એટલે સરકારની નજરે તે તાલુકો એટલો બધો માતી ગયો છે કે એનું લોહી થોડું ચૂસવું જ જોઈએ. એટલે પોતાના છેલ્લા કાગળમાં સરકાર ઠંડે પેટે લખે છે : ‘બારડોલીના લોકોએ દેવાળું તો નથી કાઢ્યું કે દેવાળું કાઢવાની અણિએ પણ નથી પહોંચ્યા એ ચોક્કસ છે.’ સરકારના પોતાના અમલદારોએ તૈયાર કરેલા આંકડાઓ અને તેમનાં વચનો સરકારને અનુકૂળ ન પડે એટલે તે સંબંધ વિનાનાં ગણાય, અથવા ન સ્વીકારવાજેવાં ગણાય! સરકારના પહેલા પત્રમાં કશા કારણ કે આધાર વિના જણાવવામાં આવ્યું હતું : ‘ગુજરાત પ્રાંતને સરકારની જમીનમહેસૂલનીતિથી બહુ ખમવું પડ્યું છે એ તમારું વચન ગવર્નર અને તેની કાઉન્સિલ સ્વીકારવાને તૈયાર નથી.’ એના જવાબમાં આખા પ્રાંતની સ્થિતિ દર્શાવનારા આંકડાઓ સરકારનાં જ ચોપડાંમાંથી મેં ટાંક્યા. આનો જવાબ સરકાર એ આપે છે કે આખા પ્રાંતમાં સૂઝે તે સ્થિતિ હોય, બારડોલી અને ખેડાની વચ્ચે શો સંબંધ છે? અગાઉના સેટલમેંટ કમિશનરે બારડોલી તાલુકાના કરજનો આંકડો આપેલો તે ટાંકી મેં કહ્યું કે ૩૦ વર્ષ ઉપર પણ તાલુકો હીકીક કરજદાર દશમાં હતો, તો સરકાર

લડત કેમ મંડાઈ?

કહે છે: ‘કરજનો એ આંકડો અને આજનો આંકડો ગવર્નર અને તેની કાઉન્સિલ સ્વીકારી શકતાં નથી.’ આના કરતાં વધારે મોટી અવગાઈ કોઈ કદખી શકાય?

નિષ્પક્ષ તપાસ જોઈએ

૩. બારડોલી તાલુકામાં ગણોત્તના ૩૫ ટકાથી વધારે મહેસૂલ લેવાનું નથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ આંકડાના બહુ વિષે બે શબ્દ મારે કહેવા જોઈએ. સરકાર ભૂલી જાય છે કે જે ગણોત્ત અને વેચાણના દાખલાઓ સેટલમેન્ટ કમિશનરે લીધા છે તે તદ્દન અવિશ્વાસપાત્ર છે એ મારી ફરિયાદ છે, કારણ વેચાણના અને ગણોત્તના દેખીતા દાખલાઓ તેમણે રદ નથી કર્યા, પણ બધા ગણતરીમાં લીધા છે. જે સાચાં ગણોત્તના દાખલાઓ કાઢવામાં આવ્યા હોત તો મહેસૂલ કદાચ ગણોત્તના ૫૦ ટકાથીયે વધવા જાત, પણ સરકારી કાગળમાં વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે: ‘સરકારનાં પહાણીપત્રકમાંથી લીધેલા દાખલાઓ અનિશ્ચિત કેમ ગણવામાં આવે છે એનું કારણ તો આપવામાં આવતું નથી.’ આ બાબતમાં મારો વિસ્તારથી આપેલો જવાબ કોઈ પણ શંકાનું કારણ રહેવા દે છે એથી મને આશ્ચર્ય થાય છે. સરકારના પત્રકમાં ગણોત્ત કે વેચાણનો દસ્તાવેજ નોંધ્યો હોય, પણ ક્યા સંજોગોમાં એ ગણોત્તની અથવા વેચાણની રકમ ઠરાવવામાં આવી એ નોંધેલું નથી હોતું. એ તો કોઈ પ્રામાણિક અમલદાર તપાસ કરીને ખોળી કાઢે ત્યારે ખબર પડે, ત્યાં સુધી ખબર ન પડે; અને તો જ તે સાચા અને ખોટા વેચાણ અને ગણોત્તના વ્યવહાર છૂટા પાડી શકે. સરકારી અમલદારોએ આપેલી જુખાનીમાંથી મેં જે મહત્ત્વના ઉતારાઓ મારા કાગળમાં આપ્યા છે તેમાં જ સ્પષ્ટ રીતે બતાવવામાં આવ્યું છે કે સરકારનાં પત્રકો ઉપર કેમ વિશ્વાસ રાખી ન શકાય. એટલે એ વિષે મારે વધારે વિવેચન કરવું ન જોઈએ. અહીં એટલું જ જણાવવાની રત્ન લઈ છું કે એ પત્રકો આજે નવાં નથી ઉત્પન્ન થયાં પણ કેટલાંયે સાલથી છે એમ એ અમલદારો જાણતા છતાં, તેમના અનુભવે તેમની પાસે ચેતવણી અપાવી છે કે એ પત્રકોમાંથી મળતી માહિતી ઉપર વિશ્વાસ રાખી ન શકાય. સેટલમેન્ટ અમલદારે પોતાનું કામ બરોબર રીતે કર્યું એ સરકારના વચનનો હું હજી પણ ઇનકાર કરું છું, અને સરકારને તપાસ કરવાનું આજ્ઞાન આપું છું. હું તો આગળ જઈને એ પણ કહું છું કે સરકારી પત્રકોમાંથી વેચાણદસ્તાવેજો બધા લેવામાં સેટલમેન્ટ અમલદાર લેંડ રેવન્યુ કોડની કલમ ૧૦૭માં આપેલી શરતને પણ પી ગયા છે. એ કલમમાં ઠરાવ્યું છે કે જમીનની કિંમતમાં અથવા તે

બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

ખેડવામાંથી થતા ફાયદામાં વધારો ખેડૂતની પોતાની મહેનતે અથવા પોતાને ખર્ચ થયેલા હોય તો તે વધારો નવી આંકણી કરતી વખતે ગણતરીમાં ન લેવો.

૪. સરકારી કાગળના ૭મા પેરેગ્રાફમાં મારે એટલું જ કહેવું જોઈએ કે છાપાં અથવા ભાષણો દ્વારા મને ટેકો આપનાર મિત્રો અને હું ટાળી બાંધીને બેઠા નથી. પણ મારે તેમના તરફથી જણાવવું જોઈએ કે નાની નાની સરકારી બહેરખબરો અને નિયમો અને કાનૂનોના અભ્યાસી હોવાની તેમની પાસે કોઈ આશા ન રાખે. તેઓ આવી હિલચાલને ટેકો આપે કારણ કે તેમને સામાન્ય રીતે સત્ય કોની બાબતે છે તે સમજી જાય છે, અને સરકારની સત્ત્વાઈને વિષે તેમનો વિશ્વાસ બીજો ગયો છે. છતાં અહીં પણ મારે કહેવું જોઈએ કે સરકારી બહેરનામાં અને નિયમો અને કાનૂનોની ભૂલભૂલામણીમાં ઊતરવાની જે મહેનત લે છે તેને તેની મહેનતનું ભાગ્યે જ કશું ફળ મળે છે. કારણ સરકારની પાસે તો દરેક વખતે કંઈક નહિ તો કંઈક જવાબ હોય છે જ. તમારા આ નિયમનો તમે ભંગ કર્યો છે એમ કહીએ તો સરકાર જવાબ દે છે: ‘આ પ્રથાને બદલે અમે હવે આ પ્રથા શરૂ કરી છે,’ ‘અમલી ખાતાના હુકમો સરકારને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે બદલવાનો હક છે!’

૫. મને એને મારા સાથીઓને ‘બહારનાઓ’ કહીને જે અપમાન પહેલા કાગળમાં કરવામાં આવ્યું હતું, અને જેની સામે મેં વાંધો લીધો હતો, તે અપમાન સરકારના છેલ્લા કાગળના આઠમા પેરેગ્રાફમાં ગવર્નર અને તેની કાઉન્સિલની છાપ સાથે પાછું મારા માથામાં મારવામાં આવ્યું છે. એનો અર્થ એટલો જ છે કે પરબળ ઉપર આધાર રાખનારી જે રાજ્યપ્રથાને જ્યારેત્યારે પોતાનું ઉદ્ધત જોર બતાવવાની ટેવ પડી છે, તે પ્રથાને આ દેશમાંથી કાઢવે જ જોઈએ છે.

૬. પણ બારડોલી સત્યાગ્રહનો એ હેતુ નથી. એનો હેતુ તો પરિમિત છે, જે બાબત વિવાદાસ્પદ છે એમ આ પત્રવ્યવહારથી પ્રગટ થાય છે, તે બાબતમાં એક નિષ્પક્ષ પંચ માગવાનો જ સત્યાગ્રહીઓનો હેતુ છે. લોકો તો કહે છે કે બારડોલી તાલુકામાં મહેસૂલ વધારવાને માટે કશું જ કારણ નથી. પણ એ આગ્રહ રાખવાને બદલે મેં તો નિષ્પક્ષ પંચની જ લોકોની ના ન પડાય એવી માગણી ઉપર આગ્રહ રાખ્યો છે. સેટલમેંટ ઓફિસરના રિપોર્ટની ચોગ્યતાનો મેં ઇનકાર કર્યો છે, સેટલમેંટ કમિશનર જે ધોરણે કામ લીધું છે તે ધોરણની ચોગ્યતાનો પણ મેં ઇનકાર કર્યો છે. સરકારની ઇચ્છા હોય તો એની તપાસ કરીને મને ખોટો ઠરાવે.

લડત કેમ મંડાઈ?

સત્યાગ્રહપ્રતિજ્ઞાથી પણ ખેડૂતો બે શરતે બંધાય છે—એક તો એ કે સરકાર જીતું મહેસૂલ લઈને પૂરી પહોંચી આપે, અથવા તો નિષ્પક્ષ પંચ નીમે, તો તેઓ તુરત મહેસૂલ ભરી દે. આ બેમાંથી એક રસ્તો કોઈ પણ આબરૂદાર સરકારને લેવો મુશ્કેલ ન હોવો જોઈએ.

લિ. આપનો,

૧ લી માર્ચ, ૧૯૨૮.

વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ

વિદિનો પત્ર

(નામદાર ગવર્નરને શ્રી. વલ્લભભાઈનો પત્ર)

અમદાવાદ, ૨૬-૨-૧૯૨૮.

સાહેબ,

આપ નામદારને હું જે બાબત લખવાની રજા લઉં છું તેમાં ગુજરાતના એક લાખ ખેડૂતોના હિતનો પ્રશ્ન સમાયેલો છે. આ કાગળ હું આપને બારે સંકોચ સાથે અને મારી જવાબદારીનો ચોક્કસ ખ્યાલ રાખીને લખું છું. વળી હું સીધા આપ નામદારને જ લખવાની છૂટ લઉં છું, કારણ એ બાબત અતિશય જરૂરી છે તથા લોકોને માટે અને કદાચ સરકારને માટે પણ બહુ મહત્વની છે.

સૂરત જિલ્લાના બારડોલી તાલુકાના જમીનમહેસૂલની નવી આકારણીમાં ૨૨ ટકાનો વધારો કરવામાં આવ્યો છે, અને મહેસૂલી ખાતાના તા. ૧૬ મી જુલાઈ ૧૯૨૭ના સરકારી ઠરાવ નં. ૭૨૫૯/૨૪ની રૂએ તેનો અમલ ચાલુ સાલથી થવાનો છે. આથી લોકોનાં દિલ બહુ ઉશ્કેરાયાં છે, અને પોતાને બારે અન્યાય થયો છે એમ તેઓ માને છે. રાહત મેળવવાના અધા સામાન્ય ઇલાજો અજમાવી લીધા પછી તેમની એક પરિષદ બારડોલી મુકામે ખેડૂતોને એકતરફી, અન્યાયી અને જીલમી લાગતી આ નવી આકારણીનો વિરોધ કરવાનો વિચાર કરવા મળી. એ પરિષદનું પ્રમુખપદ લેવા તેમણે મને નિમંત્રણ કર્યું. જેણે પખવાડિયામાં આ બાબત આ તાલુકાનાં અનેક ગામોની અરજીઓ મારી પાસે આવી હતી. પરિષદનું કામ શરૂ થતાં પહેલાં ૭૫ થી પણ વધારે ગામોના પ્રતિનિધિઓને હું મળ્યો. કોઈ પણ ગામનો એક પણ પ્રતિનિધિ એવો નહોતો જે આ આકારણીને અન્યાયી ન માનતો હોય. પાંચ ગામોના પ્રતિનિધિઓએ મહેસૂલમાં થયેલો વધારો જ ફક્ત ન ભરવાની ઇચ્છા દર્શાવી. તેટલાં ગામો અપવાદરૂપે બાદ કરતાં બાકીનાં ૭૦ કરતાં વધારે ગામોએ જ્યાં સુધી દાદ ન મળે ત્યાં સુધી આખું નવું મહેસૂલ ભરવા ના પાડવાનો ચોતાનો નિર્ણય એકેઅવાજે બહાર કર્યો. આમ બહુ ગામોનો મત જોઈ

આરડોલી સત્યાચરનો ઇતિહાસ

પેલાં થોડાં ગામોએ પણ પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો. તેમના આ ઠરાવને કેવાં ગંભીર પરિણામ આવે તે મેં લોકોને સમજાવ્યું. આવી લડત લાંબાકાળ પણ ખરી. તેમાં અનેક સંકટો પડે અને જમીન પણ ખોલી પડે, એ વિષે પણ મેં વિવેચન કર્યું. પણ લોકો પોતાના નિર્ણયમાં મને મક્કમ લાગ્યા. પરંતુ વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં સરકાર સાથે ભારે ઝગડો બનતાં લગી ટાળવાને હું ઇતેભર હોવાથી લોકોને પોતાનો નિર્ણય બરાબર તોળી જોવાની મેં સલાહ આપી, અને છેવટેનો ઠરાવ કરતાં પહેલાં હું આપનામદારને લખી જોઈ એવી મેં માગણી કરી. તેમણે મારી સલાહ માની, અને એક અઠવાડિયું રાહ જોવાનું તથા આ વસ્તુનો ફરી વિચાર કરી લેવાનું કમ્પલ કર્યું, અને ૧૨મી તારીખે ફરી મળવાનું ઠરાવ્યું. લોકોને પાકો વિચાર કરી નિર્ણય ઉપર આવવાને આથી વધુ વખત મળત તો મને બહુ ગમત, પણ તેમ કરવું શક્ય નહોતું, કારણ હમાની પંદર દિવસની મુદત તા. ૨૦મીએ પૂરી થાય છે.

સરકારની જમીનમહેસૂલની નીતિને લીધે કમનસીબ ગુજરાતને બહુ વેઠકું પડ્યું છે. તેનાં પરિણામો અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાના કેટલાક તાલુકાઓમાં તો સ્પષ્ટ દેખાય છે. સૂરતની દશા પણ કંઈ વધુ સારી ન હોત. પણ ત્યાંના આરડોલી તથા ખીબ કેટલાક તાલુકાઓમાં મુખ્ય પાક રૂનો છે, અને છેલ્લા મહાયુદ્ધને પરિણામે રૂનો ભાવમાં થોડાં વરસો અસાધારણ ઉછળાનાં આવી ગયાં. ખેડા જિલ્લાનો એક વખત માતબર ગણાતો માતર તાલુકો આજે ફરી ન ઊડી શકે એવી પાયમાલીમાં આવી ગયો છે. એ જ જિલ્લાના મહેમદાવાદ અને ખીબ કેટલાક તાલુકાઓની એવી દશા થવા ખેડી છે, અમદાવાદના ધોળકા અને ધંધુકા તાલુકાનાં ભવિષ્ય પણ સારાં વરતાતાં નથી. આ બધું સરકારની મહેસૂલનીતિને પરિણામે થવા પાડ્યું છે એ સહેજે સાબિત કરી શકાય એમ છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી જ્યારે મેં તા. ૧૯મી જુલાઈ ૧૯૨૭ ના મહેસૂલી ખાતાના સરકારી ઠરાવ નં. ૭૫૪૪/૨૪ નું નીચે જણાવેલ છેલ્લું વાક્ય વાંચ્યું ત્યારે મને દુઃખ સાથે આશ્ચર્ય થયું:

“ ભલદું, ગવર્નર અને તેની કાઉન્સિલને તો શંકા જ નથી કે હમણું મહેસૂલમાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે તે જતાં આવતાં ત્રીસ વરસમાં તાલુકાનો ઇતિહાસ વધતી જતી આબાહીનો જ હશે.”

મારે એટલું ઉમેરવાની જરૂર છે ખરી કે ગુજરાતના ખીબ ભાગે વિષેની આવી આગાહીઓ હમેશાં ખોટી પડી છે ?

સરકારના સદરહુ ઠરાવનો ૧૧ મો પેરેગ્રાફ વાંચતાં-પણ દિલગીરી બપોળે છે સરકારને લોકોએ કરેલી ચરણોમાં જે જે વાંધાઓ દર્શાવવામાં આવેલા છે તે બધા તેમાં એકીકલમે ઉડાડી દેવામાં આવ્યા છે. એ વાંધાઓ બહુ મહત્વના અને ગંભીર પરિણામવાળા હોવા છતાં જે રીતે એ ઉડાડી દેવામાં આવ્યા છે તે બતાવે છે કે સરકારે તો કોઈ પણ હિસાબે વધારે લેવાનો ઠરાવ જ કરી નાંખ્યો છે.

મહેસૂલની આકારણી જેવી ભારે મહત્વની બાબતમાં જે લોકોને તે ભરતું પડવાનું છે તેમને એ વસ્તુની જાણ કરવાની, અને દરેક ગામના પ્રતિનિધિઓ સાથે પૂરતી મસલત કર્યા સિવાય તથા તેમના અભિપ્રાયોને પૂરું વજન આપ્યા સિવાય કોઈ પણ જાતની ભલામણો નહિ કરવાની પોતાના અમલદારોને સૂચના આપવાની સરકારની સ્પષ્ટ ફરજ હતી. પણ અમલદારોએ આતું કશું ક્યું જણાવું નથી. તેમણે તો ‘ગણોત્પટ્ટા અન્ને સાંચના આંકડાઓ’ ઉપર જ બધી ઇમારત ચાલી છે. સાથે સાથે અહીં ભારે જણાવતું જોઈએ કે જમીનમહેસૂલના ઇતિહાસમાં મહેસૂલ નક્કી કરવાનું આ ધોરણ સરકારે પહેલી જ વાર આ તાલુકામાં અખત્યાર ક્યું છે. આકારણીઅમલદારે લોકોની વાત સાંભળી નહિ, અને તેને વજન ન આપ્યું, એ હકીકત બાબતે રાખીએ તોપણ જમીનમહેસૂલ નક્કી કરવાનું આ ધોરણ જ બહુ વાંધાભર્યું અને સામાન્ય રીતે ખાતેદારોના હિતને બહુ નુકસાન પહોંચાડનારું છે.

વળી આ ધોરણ વાજબી છે એમ માની લઈએ તોપણ સરકારે પોતે જ જાહેર કરેલી વાતની, દાખલા તરીકે ૧૯૨૭ના માર્ચમાં ધારાસભાની મેઠક દરમ્યાન મહેસૂલી ખાતાના મંત્રીએ જે વસ્તુ કહી હતી તેની, સરકાર બહુ જ ભારે કારણ સિવાય અવગણના કરી શકે નહિ. મહેસૂલી ખાતાના મંત્રીના કથનથી બિલગ્યા ચાલીને, આખી આકારણી, અસાધારણ વરસો દરમ્યાન જમીન અને પાકના વધી ગયેલા ભાવો અને તેને પરિણામે વધેલી સાંચ, તે ઉપર થયેલી છે.

વળી, ખીજાં કેટલાંક કારણોથી પણ આખી આકારણી દૂષિત ઠરે છે. તે તરફ સંક્ષેપમાં આપ નામદારનું હું ધ્યાન ખેંચીશ. આકારણીઅમલદારે પોતાનું નિવેદન આકારણીની પ્રચલિત પ્રથા, જેમાં સાંચને ગોણુ સ્થાન આપવામાં આવે છે તે ઉપર ઘડયું-એટલે લોકોએ પોતાના વાંધાઓ રબૂ કરતી વખતે તેને બહુ મહત્વ આપ્યું નહિ. ત્યારબાદ આકારણીકમિશનરે આકારણીનું એક નવું જ ધોરણ સ્વીકાર્યું, એટલું જ નહિ પણ આકારણી-અમલદારે ગામોના જે વર્ગો પાડ્યા હતા તેમાં પણ ફેરફાર કરીને નવા જ

આરોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

ધોરણ ઉપર ગામોનું નવું વર્ગીકરણ કર્યું. એવી ભલામણો મંબૂર રાખીને આકારણીના વિષયમાં સરકારે એક તફાવત નવું જ તત્ત્વ દાખલ કર્યું છે. નવા વર્ગીકરણમાં કેટલાંક ગામો ઉપરના વર્ગમાં ચડાવવામાં આવ્યાં છે. એટલે એ ગામોને માથે તો ઉપરના વર્ગોનો ભરો દર અને મધ્યરેલું મહેસૂલ મળીને ૫૦ થી ૬૦ ટકાનો વધારો પડ્યો છે. છેવટના હુકમ કાઢતાં પહેલાં આ બાબતની લોકોને ખબર આપવામાં આવેલી નથી. સરકારે તો સેલ્સમેન્ટ કમિશનરનું નવું વર્ગીકરણ સ્વીકાર્યું અને ૧૯૨૭ની ૧૬મી જુલાઈએ છેવટના હુકમ કાઢ્યા. ચાલુ વર્ષમાં નવી આકારણીનો અમલ કરવો હોય તો તે પહેલી ઓગસ્ટ પહેલાં જાહેર થઈ જવી જોઈએ.

આથીયે વિશેષ નિયમબહાર તો એ બન્યું છે કે ૩૧ ગામોએ જુલાઈ માસના છેલ્લા અઠવાડિયામાં નોટિસો ચોડવામાં આવી કે જેમને વાંધાઓ રજૂ કરવા હોય તે બે મહિનાની અંદર પોતાના વાંધાઓ રજૂ કરે. એક રીતે તો ૧૯૨૭ની ૧૭મી જુલાઈનો સરકારી કરાવ નં. ૭૨૫૯/૨૪, જેની રૂએ જમીનમહેસૂલમાં વધારો થયો તે સરકારનો છેલ્લો હુકમ હતો. પરંતુ પેલી નોટિસો ચોડાઈ એટલે એ હુકમ છેવટનો રહી શકતો નથી, અને છેવટનો હુકમ કાઢતાં પહેલાં વાંધાઓનો વિચાર કરી લેવાને સરકાર અધાય છે. વળી છ મહિનાની અગાઉથી નોટિસ આપ્યા સિવાય ચાલુ વરસમાં નવા વધારો અમલમાં મૂકી શકાય નહિ.

પરંતુ તાલુકાને જે ઉધાડો અન્યાય થયો છે તે બાબત હું કંબાણ કરવા માગતો નથી. મારી વિનંતિ એટલી જ છે કે લોકોને ન્યાય આપવા ખાતર સરકાર ઓછામાં ઓછું એટલું કરે કે નવી આકારણી પ્રમાણે મહેસૂલ વસૂલ કરવાનું હમણાં સરકાર મુલતવી રાખે અને આખો કેસ નવેસરથી તપાસી જાય. એ તપાસમાં લોકોને પોતાની હકીકત રજૂ કરવાની તક મળે, અને તેમની રજૂઆતને પૂરતું વજન આપવાની ખાતરી આપવામાં આવે.

અતિશય નમ્રતાપૂર્વક આપ નામદારને જણાવવાની હું રજા લઉં છું કે આ લડત જે બહુ તીવ્ર સ્વરૂપ પકડે એવો સંભવ છે તે અટકાવવી આપના હાથમાં છે, અને તેથી આપને માન સાથે આગ્રહ કરું છું કે લોકોને પોતાનો કેસ પૂરતી સત્તાવાળા નિષ્પક્ષ પંચ સમક્ષ રજૂ કરવાની તક આપો.

આપ નામદારને એમ લાગે કે આ બાબતમાં રૂબરૂ મળવાજેવું છે તો બોલાવો ત્યારે આપને મળવા આવવા હું તૈયાર છું.

આપનો નમ્ર સેવક,

વલ્લભભાઈ જી. પટેલ

નામદાર સર લેસલી વિક્સન જી

લડત કેમ મંડાઈ?

ઉપરના પત્રની પહોંચ

(ગવર્નરના ખાનગી મંત્રીનો જવાબ)

ગવર્નમેન્ટ હાઉસ,
મુંબઈ, ૮-૨-૧૯૨૮

શ્રીયુત પટેલ,

બારડોલી તાલુકામાં થયેલી નવી આકારણી બાબતનો તમારો તા. ૬ ફીનેા કાગળ નામદાર ગવર્નર સાહેબ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે, અને તે ઉપર વિચાર કરવા તથા તેનો નિકાલ કરવા મહેસૂલખાતા તરફ તે રવાના કરવામાં આવ્યો છે.

આપનો,

જે. કેર

પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી

સરકારનો લૂલો બચાવ

નં. ૭૨૫૯-બી/૨૪-૩૧૮૬

મહેસૂલખાતું

મુંબઈ કિલ્લો, ૧૬-૨-૧૯૨૮

જે. ડબલ્યુ. રિમથ આઈ. સી. એસ.

મંત્રી, મુંબઈ સરકાર મહેસૂલખાતું, તરફથી

શ્રી. વલ્લભભાઈ જ. પટેલ જોગ,

બાબત: બારડોલી તાલુકાની નવી આકારણી

સાહેબ,

સૂરત જિલ્લાના બારડોલી તાલુકાની થયેલી નવી આકારણીના સંબંધમાં નામદાર ગવર્નરને તા. ૬-૨-૧૯૨૮ના રોજ તમે જે પત્ર લખ્યો તેનો નીચે પ્રમાણે જવાબ આપવાની ગવર્નર અને તેની કાઉન્સિલ તરફથી મને સૂચના થઈ છે.

ચોર શાહુકારને દંડે

૨. કાગળની શરૂઆતમાં તમે જણાવો છો કે સરકાર સાથે બનતાં લગી મોટા ઝગડો ટાળવા તમે ઇતેબર છો, અને તેથી નામદાર ગવર્નરને તમે લખી જુઓ ત્યાં સુધી તા. ૪ થીના રોજ મળેલી તેમની સલામાં કોઈ પણ નિર્ણય ઉપર આવવાનું મુલતવી રાખવાની તમે સલાહ આપી, અને તમારી સલાહ માનીને એક અઠવાડિયું રાહ જોવા તેમણે કબૂલ કર્યું. જો ૧૩ મીના 'દાર્દ્રમ્સ ઓફ ઇંડિયા'માં પ્રગટ થયેલી હકીકત ખરી હોય તો તમે તા. ૧૨ મીના રોજ બારડોલી મુકામે મળેલી પરિષદમાં તમારા ભાષણમાં

બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

જણાવ્યું છે કે તમારો કાગળ મહેસૂલખાતા ઉપર નિકાલ માટે મોકલવામાં આવ્યો છે એવો જવાબ તમને મળ્યો છે. વર્તમાનપત્રના અહેવાલમાં આગળ છે કે ‘શ્રી. પટેલે આ જવાબનો અર્થ એવો કર્યો કે નવી આકારણી બાબત પોતાના ઠરાવ ઉપર ફરી વિચાર કરવા સરકાર ના પાડે છે, અને તેથી મહેસૂલ નહિ ભરવાની લડત ચલાવવા ખેડૂતોને તેમણે સલાહ આપી.’ હું તમારા ધ્યાન ઉપર લાવવા માગું છું કે નામદાર ગવર્નર ઉપરનો તમારો કાગળ નિકાલ માટે મહેસૂલખાતા તરફ રવાના કરવામાં આવ્યો તે સરકારી વહીવટને અનુસરીને જ થયું છે, અને તેથી તે ઉપરથી તમે જે અનુમાન કાઢ્યું છે તે વાજબી ન ગણાય. આ સંલેખોમાં, ઉપર ટીકેલું તમારું વાક્ય મારા અનુયાયીઓને હું અંકુશમાં રાખી રહ્યો છું એવી મતલબના તમારા સૂચન સાથે બંધ મેસાડવું ગવર્નર અને તેની કાઉન્સિલને મુશ્કેલ જણાય છે. જે વર્તમાનપત્રના અહેવાલો ખરા હોય તો તો ધારાસભાના કેટલાક ગુજરાતી સભ્યો, જેમણે સભામાં સૂચવાયેલું પણ લેતાં લોકોને ચેતવ્યા, — જોકે એ સભ્યોનો પણ આકારણીની તો વિરુદ્ધ જ હોવાનું જણવામાં છે, — તેમના કરતાં તમારું વલણ જુદું જણાય છે.

૩. તમે લખો છો કે સરકારી મહેસૂલી નીતિને લઈ ગુજરાતને ધણું ખમવું પડ્યું છે એ વસ્તુ ગવર્નર-ઈન-કાઉન્સિલ કોઈ પણ રીતે સ્વીકારી શકતા નથી, અને તેઓ નામદાર તો આ આકારણીને મંદૂરી આપતા સરકારી ઠરાવમાં જે કહેલું છે કે ખીજ આકારણી સુધીનાં વર્ષોમાં આ તાલુકાનો ઇતિહાસ સતત વધતી જતી આબાદીનો હશે એ કથનને ફરી ભારપૂર્વક વળગી રહે છે. છેલ્લાં ત્રીસ વરસોનો બારડોલી તથા ચોર્યાસી તાલુકાનો ઇતિહાસ આ આગાહીનું પૂરતું સમર્થન કરે છે.

૪. તમે જણાવો છો કે આકારણી નક્કી કરવામાં સરકારની સ્પષ્ટ ફરજ હતી કે જે લોકોને મહેસૂલ ભરવું પડવાનું છે તેમને સરકારે બધી બાબતોની જાણ કરવી જોઈતી હતી, અને સરકારી અમલદારોને સૂચના આપવી જોઈતી હતી કે ગામના પ્રતિનિધિઓ સાથે ખૂબ મસલત કર્યા વિના અને તેમના અભિપ્રાયોને યોગ્ય વળન આપ્યા વિના તેઓ કોઈ પણ જાતની ભલામણો ન કરે. તમે ઉમેરો છો કે સરકારી અમલદારોએ આવું કશું કર્યું નથી. તમને એટલી તો ખબર હશે જ કે સૂરત જિલ્લાના જે પ્રાન્તમાં બારડોલી તાલુકો આવેલો છે, તે પ્રાન્ત રેવન્યુ ખાતાના અનુભવી અમલદાર મિ. એમ. એસ. જયકરના હવાલામાં હતો અને તેમણે આ આકારણી તૈયાર કરેલી છે. દસ મહિના સુધી તેઓ તાલુકામાં ફર્યા છે અને દરેક ગામની તેમણે ખરાબર તપાસ કરી છે. તેમણે ગામેગામ

હાલત કેમ મંડાઈ?

એટલે ઉપર જઈ એક્ટો સાથે વાતચીત કરી છે તથા તેમની સાથે મસલત કરી છે. આ ઇલાકામાં આકારણીનું કામ કરવાની જે પ્રથા હમિશની ચાલી આવી છે તે મુજબ જ તેમણે આમ કરેલું છે. અને આ બાબતમાં કાયમના હુકમો છે તેના અમલમાં કરી ફેરફાર તેમણે કર્યો નથી, એટલે લોકોને પોતાની ફરિયાદો સંભળાવાની તક મળી નહોતી એમ કહેવું ખરું નથી.

૫. તમે આગળ કહ્યો છો કે ‘સરકારી અમલદારોએ ગણોતપટા અને સાંથના આંકડાઓ ઉપર આધાર રાખ્યો છે, જે ધોરણ આ ઇલાકાના જમીનમહેસૂલના ઇતિહાસમાં આ વખતે સરકારે પહેલી જ વખત સ્વીકાર્યું.’ આ કથન તમે કયા આધારે કહ્યો છો તે ગવર્નર અને તેની કાઉન્સિલ નક્કી કરી શકતા નથી. લેંડ રેવન્યુ ડાઉની ૧૦૭મી કલમ કહે છે કે જમીનમહેસૂલની આકારણી કરતી વખતે જમીનની કિંમત ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે. વળી સેટલમેન્ટ મેન્યુઅલ જે ૪૫ વર્ષથી અમલમાં છે તેમાં આકારણીઅમલદારને સૂચના આપેલી જ છે કે બીજા પાણુ કેટલીક બાબતો તેણે ધ્યાનમાં રાખવાની છે. આમાંની એક ગણોતપટા, વેચાણ તથા ગીરના આંકડા વિષેની પાણુ છે. તમે કહ્યો છો કે આકારણીઅમલદારે પ્રથમ પોતાનો રિપોર્ટ આકારણીની પ્રચલિત પ્રથા, જેમાં સાંથને ગોણુ બાબત ગણવામાં આવી છે તે ઉપર આધાર રાખીને કર્યો. અને તમે ઉમેરો છો કે આકારણીકમિશનરે આકારણીનું નવું ધોરણ સ્વીકાર્યું, એટલું જ નહિ પાણુ આકારણીઅમલદારે ગામોનું કરેલું વર્ગીકરણ રદ કરી તદ્દન નવા જ ધોરણ ઉપર ફરીથી વર્ગીકરણ કર્યું છે. અને એ આકારણીકમિશનરની ભલામણો મંજૂર રાખીને સરકારે તદ્દન નવું જ ધોરણ દાખલ કર્યું છે. એટલી વાત તદ્દન સાચી છે કે આકારણીકમિશનર, જેમને આ જિલ્લાના પહેલાંના કલેક્ટર તરીકે તાલુકાનો ખૂબ પરિચય છે તેમણે વર્ગીકરણમાં કેટલાક ફેરફારો કર્યા, અને ગણોતપટા તથા સાંથના આંકડાઓ ઉપર આકારણીઅમલદારના કરતાં વિશેષ ભાર મૂક્યો; પરંતું હું એટલો નિર્દેશ કરવા ઇચ્છું છું કે તેમના આ કાર્યથી લોકોના હિતમાં નુકસાન થવાને બદલે હકીકતમાં ફાયદો જ થયો છે. આકારણીઅમલદારની ભલામણોને પરિણામે ચાલુ મહેસૂલમાં ૩૦.૫૬ ટકાનો વધારો સૂચવાયો હતો; ત્યારે આકારણી-કમિશનરની ભલામણોને પરિણામે ૨૬.૦૩ ટકાનો વધારો થાય છે. ત્યારબાદ નામદાર રેવન્યુ મેમ્બરે ધારાસભાની ૧૯૨૭ના માર્ચની એકકમાં પોતાના ભાષણમાં, જેનો ઉલ્લેખ તમે કર્યો છે તેમાં, બહેર કર્યા અનુસાર પોતાને મળેલા આંકડાઓ અને હકીકતો ફરી તપાસી, અને એવું, લડાઈ દરમિયાન અતિશય વધી ગયેલા ભાવોનું કારણ સંપૂર્ણ

આરડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

રીતે કાઢી નાંખવાના તથા અન્યાય થવાનો સંભવ પૂરેપૂરો ટાળવાના હેતુથી આકારણીઅમલદારે સૂચવેલા અને આકારણીકમિશનરે ફેરફાર કરી નક્કી કરેલા દરોમાં ખૂબ ઘટાડો કરી નાંખ્યો, જેને પરિણામે આકારણીઅમલદારના ૩૦.૫૯ ટકા તથા આકારણીકમિશનરના ૨૯.૦૩ વધારાને બદલે ચોખ્ખો વધારો ૨૧.૯૭ ટકા નક્કી કરવામાં આવ્યો. તમે કહો છો કે જે રીતે બધા વાંધાઓ ઉડાડી દેવામાં આવ્યા તે બતાવે છે કે વાંધાઓ ગમે તેટલા મહત્વના હોય અને પરિણામો ગમે તેટલાં ગંભીર હોય છતાં આગ્રહપૂર્વક વધારો કરવાનો સરકારનો નિશ્ચય જ હતો. ગવર્નર અને તેની કાઉન્સિલ આશા રાખે છે કે ઉપર આપેલા આંકડાઓ બેચા પછી તમારી ખાતરી થશે કે તમારી વાતને હકીકતનો ટેકો મળતો નથી. સારાંશ, તમારી જે દલીલ છે કે ખેડૂતોની સ્થિતિ ધ્યાનમાં લીધા વગર અને તપાસ માટે જેટલાં સાધનો મળી શકે તે બધાં સાધનોનો સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા વિના આ આકારણી દાખલ કરવામાં આવી છે તેનો ગવર્નર અને તેની કાઉન્સિલ ભાર દઈને ઇનકાર કરે છે.

૬. તમે એવું સૂચવો છો કે જે ૩૧ ગામોમાં ૧૯મી જુલાઈ ૧૯૨૭ના સરકારી ઠરાવ નં. ૭૨૫૯/૨૪, જે જમીનમહેસૂલના વધારાની બાબતમાં છેવટનો હુકમ હતો તેની સામે જે મહિનાની અંદર વાંધાઓ દર્શાવવાની નોટિસો જુલાઈના છેલ્લા અઠવાડિયામાં ચોડાઈ તેમાં નિયમનો ભાર ભંગ થયેલો છે. તેનો ખુલાસો એ છે કે આ ભતની નોટિસો તે જ ગામોમાં ચોડવામાં આવે છે જ્યાં આકારણીઅમલદારે સૂચવેલા દરો કરતાં પણ વધારે દરો નક્કી કરવામાં આવ્યા હોય. આવી નોટિસો કાઢવી જ નેઈએ એવું કાયદાનું બંધન નથી, પરંતુ એ કાઢવાની વહીવટી પ્રથા એટલા ઉદ્દેશથી પડી ગયેલી છે કે આકારણીઅમલદારના સૂચવાયેલા દરોમાં સરકારને ફેરફાર કરવો જરૂરી જણાયો છે તેની લોકોને ખબર પડે. એ વસ્તુ તો એક પ્રકારની રાહત છે, તેમાં ગંભીર નિયમભંગ શી રીતે થઈ બય છે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. તમે કહો છો કે આવી નોટિસોથી ઠરાવ છેવટના હુકમરૂપ છે એ વસ્તુ નીકળી બય છે. હું કહું છું કે આ ઠરાવ છેવટના હુકમરૂપ એટલા જ અર્થમાં નથી હોતા કે જે જે મહિનાની અંદર જે અરજીઓ આવે તે ઉપરથી સરકારને પોતાના ઠરાવમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર જણાય તો સરકાર દરમાં ફેરફાર કરે, અને ઠરાવેલા દરો ગેરવાજબી છે એવી સરકારને ખાતરી ન થાય તો તે છેવટના રહે. તમે લખો છો કે આવી નોટિસોથી છેવટનો હુકમ બહાર પાડતા પહેલાં બધા વાંધાઓનો નિકાલ કરવાની સરકારની ફરજ થઈ પડે છે, અને છેવટના

લડત કેમ મંડાઈ ?

હુકમની છ મહિનાની નોટિસ મળ્યા વિના ચાલુ વર્ષમાં વધારેલા દરોનો અમલ કરી શકાય નહિ. આવી છ મહિનાની નોટિસની બાબતમાં કોઈ ભતનો કાયદો કે વહીવટી હુકમ હોવાનું ગવર્નર અને તેની કાઉન્સિલ બંધુતા નથી, અને તમે શેનો ઉલ્લેખ કરો છો તે તેઓ સમજી શકતા નથી.

‘ બહારનાઓ ’

૭. છેવટમાં હું એટલું જણાવું છું કે પોતાના અમલદારોએ સૂચવેલા દરો કરતાં ઓછા દરો સરકારે ઠરાવ્યા છે, ખેડૂતો ઉપર કોઈ ભતની હાડમારી ન પડે તેની ખાસ કાળજી રાખીને જ તે પ્રમાણે સરકારે કરેલું છે, અને હવે નવી આકારણી પ્રમાણે વસૂલ લેવાનું મુલતવી રાખવા, અથવા આકારણીનો ફરી વિચાર કરવા, અથવા બીજી કોઈ પણ ભતની શહત આપવા સરકાર તૈયાર નથી. આ પ્રમાણે બહેર કરવા છતાં ખારડોલીના લોકો પોતાની જ ખુદ્દિએ ચાલીને અથવા બહારનાઓની શિખવણીને વશ થઈને, મહેસૂલ ભરવામાં કસૂર કરશે તો લેંડ રેવન્યુ કોડ અનુસાર જે પગલાં લેવાં જોઈશે તે લેતાં ગવર્નર અને તેની કાઉન્સિલને જરા પણ સંકોચ નહિ થાય, અને તેને પરિણામે નહિ ભરનારાઓને ખસૂસ જે નુકસાનમાં ઊતરવું પડશે તેને માટે પોતે જવાબદાર નહિ રહે.

તમારો સેવક,

જે. ડબલ્યુ. રિમથ

મંત્રી, મુંબઈ સરકાર જમીનમહેસૂલખાતું

વલ્લભભાઈનો રદિયો

શ્રી. વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ તરફથી

જે. ડબલ્યુ. રિમથ એસ્કવાયર, આઈ. સી. એસ.

મુંબઈ સરકારના રેવન્યુ ખાતાના મંત્રી જોગ

અમદાવાદ તા. ૨૧-૨-૧૯૨૮

સાહેબ,

મારા તા. ૬ ફી બનેવારીના કાગળના જવાબમાં તમારો તા. ૧૬ મીનો લખેલો લખાણ વીગતભર્યો કાગળ મળ્યો. તે માટે હું તમારો આભારી છું. તમે ઉઠાવેલા જુદાજુદા મુદ્દાઓનો હું ક્રમવાર જવાબ આપીશ.

૨. ગઈ ૧૨ મી તારીખે ખારડોલી તાલુકાના લોકોને જમીનમહેસૂલ ભરવા ના પાડવાની સલાહ આપવામાં મેં જે વલ્લભ અખત્યાર કીધું તેનો તમે કાઢેલો અર્થ જોઈ હું વિરમય પામ્યો છું. તા ૪ થીએ જ લોકો

બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

સત્યાગ્રહ કરવાનો ઠરાવ કરવાની તૈયારી કરીને આવેલા અને ભારી સૂચનાને માન આપીને જ તેઓ ૧૨મી તારીખ સુધી પોતાનો નિર્ણય મુલતવી રાખવા કબૂલ થયેલા એ બીના તમારા ધ્યાનખંડાર રહી જણાય છે. મેં આ હકીકત મારા કાગળમાં સ્પષ્ટપણે જણાવી હતી. જવાબમાં મારા આટલી અગત્યના કાગળને રેવન્યુ ખાતા તરફ મોકલવામાં આવ્યો છે એમ જણાવતાં મામુલી પહોંચના કાગળ ઉપરાંત મજદૂર તારીખ સુધી બ્યારે કર્યો વધુ જવાબ મને ન મળ્યો ત્યારે મારે એવું અનુમાન કાઢવું જ રહ્યું હતું કે ખાતાએ મારા કાગળ પર ધ્યાન આપવાની જરૂર નથી જોઈ. જો તેમ નહોતું તો મારા કાગળનો વીગતવાર જવાબ તમે આપવાના છો એવી ખબર મને તા. ૧૨મી પહેલાં તારથી અગર બીજી રીતે કરવાનો રસ્તો તમારે માટે ખુલ્લો હતો.

તા. ૧૬મી જાન્યુઆરીના 'ચંગ ઇડિયા'માં બારડોલી પરિષદનો જે સત્તાવાર અહેવાલ છપાયો છે તે પરથી તમે જોશો કે મારા લાખણમાં મેં કહેલું કે જો સરકારે આપણી વધિ ચાલે ત્યાં સુધી મહેસૂલવસૂલી મુલતવી રાખવાના હુકમો કાઢ્યા હોત તો હું પણ રાહ જોવા આનાકાની ન કરત. ધારાસભાના સભ્યોની બાબતમાં તો મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે પહેલી જ સભા વખતે તેમણે સ્પષ્ટ કયું હતું કે તેઓ પોતાને સૂચ્યા તે બધા ઉપાયો અજમાવી ચૂક્યા છે, અને છેવટે ખેડૂતોને ભારી પાસે જવાની સલાહ આપવા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ તેમને જડ્યો નથી. વળી ખેડૂતોને તેઓ જે પગલું લેવા માગતા હતા તેનાં પરિણામોને લગતી મેં આપેલી ચેતવણી મજદૂર સદ્ગૃહસ્થોએ આપેલી ચેતવણી કરતાં કદાચ વધુ જ આકરી હતી.

ગુજરાત કેટલું ખમ્મે છે ?

૩. તમારા કાગળના પૈરા ૩ માં તમે જે કહ્યું છે તેનો જવાબ આપવામાં હું તમે ધારણ કરેલા ઘોઠાપથી સૂરની હરીફાઈ નહિ કરું. હું બીજી બાબતોમાંથી થોડીક આગળ તરી આવતી બાબતો પર જ નામદાર ગવર્નરસાહેબનું ધ્યાન ખેંચીશ. તે એ કે :

(ક) ગુજરાત એ આખા ઇલાકામાં સૌથી આકરામાં આકરાં જમીનમહેસૂલ ભરનારો પ્રાંત છે. આ સર્વ પક્ષે કબૂલ રાખેલી બીના છે.

(ખ) ખેડા જિલ્લાના કેટલાયે તાલુકાઓમાં હાલની પૂરી થયેલી મહેસૂલઆકારણીના ગાળા દરમ્યાન મજદૂર આકારણીને પરિણામે જે સ્થિતિ બની થઈ તે સરકારને પોતાને પણ એટલી આકરી લાગેલી કે તેમને મજદૂર ગાળામાં સંખ્યાબંધ ગામડાંને અવારનવાર ૧૬ ટકા છૂટની

લડત કેમ મંડાઈ?

સાહેબો આપવાની ફરજ પડેલી, અને અતે એટલેથી પણ ન અટકતાં પાછળથી જ્યારે સ્થિતિ છેક કથળી ગઈ ત્યારે જે તાલુકાઓમાં તે ફેર-આકારણી પણ કરવી પડેલી.

(ગ) ઇલાકાના સારામાં સારા જિલ્લાઓના લોકવસ્તીના તેમજ પશુધનના આંકડા જોતાં મજકૂર જિલ્લાઓની આબાદી ઘટતી જઈ દિન પ્રતિદિન તેમનાં હીર ચુસાતાં જાય છે એમ જ માલૂમ પડે છે. નીચલા આંકડા સરકારી વસ્તીગણતરી તેમજ ખેતીવાડીના અહેવાલોમાંથી ટાંકું છું :

જિલ્લો	વસ્તી		ખેતીઉપયોગી ઢોર	
	૧૮૯૧ માં	૧૯૨૧ માં	૧૮૮૫-૮૬ માં	૧૯૨૪-૨૫ માં
અમદાવાદ	૯,૨૧,૫૦૭	૮,૯૦,૯૧૧	૧,૫૯,૩૯૦	૧,૧૭,૬૨૫
ભરૂચ	૩,૪૧,૪૯૦	૩,૦૭,૭૪૫	૬૭,૬૩૧	૫૬,૯૯૫
ખેડા	૮,૭૧,૭૯૪	૭,૧૦,૪૮૨	૧,૫૭,૭૪૪	૧,૦૪,૧૬૩
સુરત	૬,૪૯,૯૮૯	૬,૭૪,૩૫૭	૧,૪૬,૫૨૦	૧,૧૨,૬૦૩

સુરત જિલ્લાની વસ્તીમાં સહેજ વધારો દેખાય છે એ હું કબૂલ કરું છું. પણ એ આંકડો વાંચનારના મનમાં સાથે સાથે એ સવાલ પણ ઊઠી જાય છે કે વગર નથી રહેતો કે શું આ જિલ્લાને પણ ખીન કસલીન જિલ્લાઓની હારમાં ખેસાડવાનો ધરાદો તો નવા મહેસૂલવધારાના મૂળમાં નહિ હોય ?

(ધ) ખેડૂતોની વધતી જતી કરજદારીની દષ્ટિએ લેવામાં આવેલા વાંધાને સરકારી ઠરાવમાં અવગણનાપૂર્વક ઉડાડી દેવામાં આવ્યો છે. ખિનસરકારી તપાસમાંથી એવું જણાયું છે કે આગલી આકારણી વખતે આરડોલી તાલુકાની વસ્તી ઉપર ૩૨ લાખ રૂપિયા ભેરું કરજ હતું, જ્યારે આજની કરજદારીનો આંકડો એક કરોડ રૂપિયાની આસપાસ થવા જાય છે.

૪. તમે જણાવો છો કે સેટલમેન્ટ ઓફિસરે પોતાની તપાસ 'આ ઇલાકાના મહેસૂલતપાસના કામની પરંપરાને ચુસ્તપણે વળગી રહીને' કરેલી. આ બાબતમાં ખેડૂતોના પ્રત્યક્ષ પ્રસંગમાં આવીને ખારીક તપાસ કર્યા પછી હું કહી શકું છું કે મજકૂર તપાસણીઅમલદારે નામ લેવા જેવી કશી જ પૂછતપાસ કરી નહોતી, માત્ર પટેલતલાટીઓ પાસેના દાખલાઓ ઉપર જ આધાર રાખીને પોતાનો રિપોર્ટ ઘડેલો, અને પરિણામે જે ભતનાં કહેવાતાં જમીનવેચાણો તેમજ ગણાતપટાઓને પોતે પોતાની ગણતરીમાંથી બાદ રાખ્યાનો તેણે પોતાના રિપોર્ટમાં દાવો કર્યો છે તેવાં વેચાણો તેમજ પટાઓ તેણે ગણેલાં છે. હું તેના મજકૂર દાવાનો ભારપૂર્વક ઇનકાર

ખારડોલી સત્યાચરણે ઇતિહાસ

કરું છું, અને આ હકીકતોના આંકડાઓને લગતા તેના રિપોર્ટમાંના ‘જ’ તેમજ ‘એચ’ બેઉ પત્રકો પુરવાર કરી આપવા સારું તપાસનું આજ્ઞાન કરું છું. એના રિપોર્ટમાં લોકોની નેડે ભજ્યાહજ્યાની ગંધ નથી, માત્ર ‘રેકૉર્ડ’ એન્ડ ‘રાઈટ્સ’ (પહાણીપત્રકો, હકપત્રકો)માંથી મેળવેલી અનિશ્ચિત હકીકતો પર તેમજ અસાધારણ ઉછાળાનાં વરસોના ભાવો ઉપર ધડેલો છે.

તમારા જ અમલદારો શું કહે છે ?

૫. તમારા કાગળના પાંચમા પેરામાંની તમારી વિસ્તૃત દલીલનો મારે પણ કંઈક વિસ્તારથી જ જવાબ આપવો પડશે. તમે કહો છો કે નયાં પટાઓ અને ગણોત્તના દરોના આંકડાઓ ઉપરથી જ મહેસૂલઆકારણી કરવાનો સિદ્ધાંત આ ઇલાકામાં સરકાર આ પહેલી જ વાર અપત્યાર કરવા બેઠી છે એ મારું કથન મેં ‘શા આધારે કયું’ છે તે સરકાર ગોતી શકી નથી.’ જવાબમાં હું તમને નામદાર ગવર્નરસાહેબ આગળ સરકાર તરફથી બહાર પાડવામાં આવેલ ‘જમીનમહેસૂલઆકારણી કમિટી, મુંબઈ, એ કાઢેલા પ્રશ્નપત્રના જવાબો’ એ નામનું પુસ્તક મૂકવા વિનંતિ કરું છું. મજૂર પુસ્તકમાંથી અહમદનગર જિલ્લાના ત્યારના કલેક્ટર અને હાલ ઉત્તર વિભાગના કમિશનર મિ. ડબલ્યુ. ડબલ્યુ. સ્માર્ટે મોકલેલ એક અનુભવી રેવન્યુ અમલદાર તરફથી આવેલ નીચલો જવાબ તેઓ નામદારને વાંચી સંભળાવજો :

“ સવાલનું વલણ એકલા ગણોત્તના દરોને જ મહેસૂલઆકારણી ઠરાવવાના આધાર તરીકે નક્કી કરવાની દિશામાં હોય એમ મને લાગે છે. જો મારું એ અનુમાન સાચું હોય તો મારો જવાબ નકારમાં છે. એટલું હું સ્વીકારું છું કે આકારણીઅમલદારે વધુમાં વધુ વધારાની પોતાની ભલામણ કરવામાં નેટલી બાબતો ગણાવવાની છે તેમાંની એક બાબત તરીકે આ ગણોત્તના દરોની વાતને ગણવી નેઈએ. પણ હું ધારું છું, આજ સુધી કોઈ દિવસ કેવળ ગણોત્તને આકારણીના ગજ તરીકે ગણવામાં નથી આવી.”

ઉપરાંત ભરૂચ જિલ્લાના ત્યારના એકિટંગ કલેક્ટર શ્રી. મર્દેકર જેમને જમીનઆકારણીના કામનો બહોળો અનુભવ હતો તેમનો જવાબ જુઓ :

“ જમીનમહેસૂલની આકારણી અગાઉ કદી નયાં ગણોત્તને આધારે નક્કી કરવામાં આવી નથી.”

હવે આમાં સમાતા સિદ્ધાંતની બાબતમાં તો હું મુંબઈ ઇલાકાના રેવન્યુ અમલદારોમાંથી ચારના જ અભિપ્રાયો ટાંકીશ. પહેલો ટાંકેલો જવાબ આપનારા અમલદાર ગણોત્તના પટાઓને જમીનઆકારણી નક્કી

કરવાની ધ્યાનમાં લેવાની બાબતોમાંની એક વસ્તુ તરીકે સ્વીકારવા એ પશુ કેટલું બધું અસંતોષકારક છે એનાં કારણો આપતાં જણાવે છે :

“આવા ગણેતની આવક ઉપર રહેનારા જમીનવાળાઓનો વર્ગ જલેતી કરનાર ખેડૂતવર્ગના પ્રમાણમાં ઘણો જ નાનો હોય છે. ૧૯૨૧ની વસ્તીગણતરી જ જુએને. તરત જ ખાતરી થશે કે ગણેતે જમીન ખેડાવનારા આવા લોક સામાન્ય ખેડૂતોની કુલ વસ્તીના ૮ ટકાથી પણ ઓછા છે. આ તાલુકાનાં પહાણીપત્રકો તપાસતાં તેમાં તેનાં કારણો તપાસવાની મને જિજ્ઞાસા થઈ. આ તપાસ કરતાં મને માલમ પડ્યું કે શિરપુર કરવાની આસપાસ આવેલાં ગામડાંની ઘણી જમીનો શિરપુરના શાહુકારોના હાથમાં ગયેલી છે. મજદૂર જમીન તેઓ જલેતે ખેડતા નથી, પણ મૂળ જેમની જમીનો હોય છે તેમને જ તે ગણેતે ખેડવા પાછી આવે છે. આ મૂળ ખેડૂતો પોતાની મૂળની જમીનો ખેડવા ખાતર પણ પોતાના જ હાથમાં રહે અને બીજા ખેડનારાના હાથમાં ન જાય એ બાબતમાં ભારે આગ્રહી હોય છે. અને એમની એ લાગણીનો લાભ લઈને શાહુકારો દર નવો ગણેતપટો કરતી વેળાએ ગણેતની રકમ વધારે જ જાય છે.”

મિ. સ્માટે પોતે નીચે મુજબ કહ્યું છે :

“રૈયતવારી પ્રાંતમાં બહુ ઓછા ટકા જમીન ગણેતે ખેડાય છે, અને તેટલી ઓછીમાંથી પણ ઓછામાં ઓછી અરધી જમીન ખરી ઊપજને દરે અપાતી નથી. ઘણા ગણેતપટા કહેવાતા વેચનારને જ ખરીદનાર તરફથી કરી આપવામાં આવે છે, અને ગણેત તે બધું ગણેત નહિ પણ માત્ર ‘વ્યાજ’ હોય છે. આ પ્રમાણે ગણેત એ મહેસૂલઆકારણીનો કાંટો બનાવી શકાય એટલું ઓફસ સાધન નથી.”

શ્રી. મહેંકર પોતાના ઉપર ટાંકેલા જવાબમાં કહે છે :

“ખરાં ગણેત શોધી કાઢવાં સહેલ નથી. રોકડ ગણેત બહુ જ બ્લજ લેવાયદેવાય છે, અને ભાગબટાઈનાં ગણેત સહેલાઈથી રોકડમાં બદલી શકાતાં નથી. વળી સર્વે ખાતાએ જમીનોના વર્ગીકરણને આધારે જ નંબરો પાડેલા હોય છે, તે મુજબ ગામેગામનાં તેમજ ખેતરખેતરનાં ગણેતોમાં ફેર પડી જાય છે. જમીનની કિંમત આંકવામાં ગણેતના દર ભોમિયાની ગરજ સારે છે ખરા. પણ એને જ મહેસૂલની આંકણીનો એકમાત્ર આધાર બનાવવા એ આ ઇલાકાને માટે સલાહકારક નથી. જમીનની માગ ખૂબ હોય અને વસ્તીની લીડ હોય ત્યાં ગણેત મોંમાગ્યાં થઈ જાય છે. માગ નથી હોતી ત્યાં દર નીચા હોય છે. જો ગણેતના દરને મહેસૂલ-આકારણીના એકમાત્ર આધાર તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તો ખેડૂતો

ખારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

અવશ્ય દુઃખીદુઃખી થઈ નંચ, કારણ તેઓ ખીન્ને ધંધો કરી ન શકે. તેથી મારો અભિપ્રાય એવો છે કે ગણોત્તને દિશાસૂચક તરીકે ગણવાં, આકારણીના કુલ આધાર તરીકે નહિ. આ જ સિદ્ધાંતને અનુસરીને આજ સુધીની બધી નવેસર મહેસૂલઆકારણીઓ થઈ છે, અને એમાં ફેરફાર કરી નવો ચીલો શા સારુ પાડવો એને સારુ હું કશું કારણ જોઈ શકતોં નથી. આકારણીઅમલદારને તેનું કામ કરવાને જે નિયમો ધરી આપવામાં આવેલા છે તે જ ચાલુ રહેવા જોઈએ.”

હવે એક જ વધુ ઉતારો હું ટાંકીશ, અને તે તમારો પોતાનો. તમે ખેડા જિલ્લાના કલેક્ટર તરીકે અભિપ્રાય આપેલો :

“જમીનોનાં ગણોત્ત એ મહેસૂલઆકારણી કરાવવાના કામને સારુ પૂરતો આધાર નથી. ઓછામાં ઓછું હિંદુસ્તાનના આ ભાગમાં તો નયાં આર્થિક કારણોને આધારે ગણોત્ત નક્કી થતાં નથી. વસ્તી ગીચ હોય ત્યાં જમીન માટે હરીફાઈ ચાલે છે. એવી હરીફાઈમાં ઘણીવાર ખેડૂતો કિંમત કરતાં વધુ આપે છે. જો એમ પૂછતા હો કે તો પછી એ લોકો ગુજરા કેમ કરતા હશે, તો એનો જવાબ એ છે કે મોસમ વીત્યે નવરાશના દિવસોમાં એ લોકો દારીદ્રપાટી કરે છે, બળદ અને ગાડાની મદદથી ભાડાં કરે છે, દોર રાખી ધીરૂધ વેચે છે વગેરે. જમીનમાં ખાતર નંખાયું હોય, મહેનત કરી સુધારી હોય, ફત્તો હોય, ઇત્યાદિ કારણોથી જમીનજમીનની કિંમતમાં ફેર પડે છે. ઘણી જગ્યાઓએ ખેડૂતો ચોકસ ભાવના અગર લાગણીઓને વશ વર્તીને પણ પોતાની જમીનોને વળગી રહે છે, અને આર્થિક દષ્ટિએ તેના તે પગલાનો કોઈ રીતે બચાવ થઈ શકે તેવું હોતું નથી. તેથી એમ સૂચવું છું કે ગણોત્ત સિવાય ખીન્ને જ કંઈક આધાર શોધવો એ વધુ વાંજળી છે.”

આ બધાં કથનો સરકારને દફતરે પડેલાં છતાં ભવિષ્યમાં મહેસૂલ-આકારણીના એકમાત્ર આધાર તરીકે ગણોત્તના દરોને સરકાર સ્વીકારશે એવી અપેક્ષાથી સેટલમેન્ટ કમિશનરે ગ્રહણ કરેલી આ અવનવી રીત વિષે તમે સાવ અજ્ઞાન બતાવો છો એ જોઈ હું બારે નવાઈ પામું છું. મારું નિવેદન છે કે ખારડોલી તાલુકાના ગણોત્તપટ્ટાઓ, જેમના ઉપર સેટલમેન્ટ કમિશનરે પોતાની ગણતરીઓ ખાંધી છે તેમાંના ઘણા મોટા ભાગ ઉપર ટંકેલા ઉતારાઓમાં વર્ણવ્યા છે તેવા એટલે આધાર માટે ગણતરીમાં ન લઈ શકાય તેવા પ્રકારના છે.

૬. સેટલમેન્ટ અમલદારની તેમજ સેટલમેન્ટ કમિશનરની ભલામણોને સરકારે જે હળવી કરી છે તેમાં પણ સરકાર ખેડૂતોને ન્યાય આપવાની

ચિંતા પ્રગટ નથી થતી, પણ ગોટાળિયા અને વાંધાભર્યા આધાર પર, કૃત્રિમ ભાવો ઉપર અને ગણેતના દરોના અન્યાયી સિદ્ધાંતના નેર ઉપર કરવામાં આવેલી મહેસૂલવધારાની ભલામણમાં રહેલા હડહડતા અન્યાયની કચવાતે મને કરેલી કબૂલાત જ વ્યક્ત થાય છે. સરકારે સૂચવેલા ૨૨ ટકાનો ચોખ્ખો વધારો એવી માંડવાળ છે જેની હસ્તીને માટે આધાર કે દલીલ છે જ નહિ. એમાંથી એટલું જ ફલિત થાય છે કે હરખહાને ખેડૂતો ઉપર વધારાનો કર નાંખવાને સારુ સરકાર કૃતનિશ્ચય હતી.

૭. મારું નમ્ર નિવેદન છે કે આ દર નક્કો કરવાની બાબત માંડવાળની હતી જ નહિ. કાં તો સેટલમેંટ અમલદારોના રિપોર્ટ સાવ ગ્રાહ્ય છે, નહિ તો સાવ અગ્રાહ્ય છે; તે ગ્રાહ્ય નથી, કારણ એક તો તે અનિશ્ચિત અને પાંગળા પાયા ઉપર રચાયેલા છે, અને બીજું તેમની ભલામણો એવા સિદ્ધાંત ઉપર રચાયેલી છે, જે સિદ્ધાંતને સરકારના જ સંખ્યાબંધ અમલદારોએ વાંધાભર્યા અને ખેડૂતોના હિતવિરુદ્ધનો ગણી તે વિરુદ્ધ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પોકાર કર્યો છે. આ સ્થિતિમાં અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક અને તેટલી જ ધગશપૂર્વક જણાવવાની રત્ન લઈ છું કે આ આખા મામલાની તપાસ ચલાવવા એક નિષ્પક્ષ પંચ નીચા વગર સરકારને છૂટકો નથી. આ તાલુકામાં જે સંખ્યાબંધ ગામડાંને ઉપલા વર્ગમાં ચડાવી દેવામાં આવ્યાં છે તેમની દશા તેમનાથી ઓછી આકારણીવાળાં ગામડાંના કરતાં પણ ખૂરી છતાં, આ ફેરફારથી ૬૬ ટકા સુધી મહેસૂલવધારો ચોંટ્યો છે એ બીના નેડે તમને કશી નિંસબત નથી જણાતી. સાથે સાથે એ પણ જણાવી દઉં કે વાલોડ પેટામાં આવેલાં આ ગામોની પડોશમાં જ આવેલાં ગાયકવાડી સરહદનાં ગામોનું જમીનમહેસૂલ આ ગામોના ૩૦ ટકા જેટલું છે.

૮. મેં સૂચવેલી નોટિસ ‘સર્વે એંડ સેટલમેંટ મેન્યુઅલ’ના પૃષ્ઠ ૩૯૯માં ઉપર ટાંકેલા સરકારી કરાવની રૂએ ફરજિયાત હોય એમ જણાય છે. એ વાક્ય આમ છે: ‘સેટલમેંટ અમલદારે કરેલી દરખાસ્તોમાં જે સરકાર ફેરફાર કરે તો નવેસર નોટિસ કાઢવી નેઈએ.’ અમલની શરૂઆતની તારીખની બાબતમાં હુકમ આમ છે: ‘રેવન્યુ આકારણી હમેશાં ૧ લી ઓગસ્ટ અને મહેસૂલના પહેલા હપ્તાની વચ્ચે દાખલ કરવી નેઈએ. (પૃષ્ઠ ૪૦૨.) વસૂલીની બાબતમાં લેંડ રેવન્યુ કોડની ૧૦૪ થી કલમ ચોખ્ખું જણાવે છે: ‘નવી આકારણી મુજબનું મહેસૂલ પછીના વરસથી જ લેવાયું નેઈએ.’ આ દાખલામાં સરકારે નવી આકારણી જુલાઈમાં દાખલ કરી. ગામલોકોનાં વાંધાઓ માગ્યા, અને તે ઉપર છેવટના હુકમો

આરડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

કદી કાઢ્યા જ નહિ. આમ જીલ્લાઈમાં જ નવી આકારણી દાખલ થવામાં સેક્રેટરીમેન્ટના મહત્વના કાંચદાનું ઉદ્દેશન થયું છે, અને જે ગામોના વાંધાઓ માગવામાં આવ્યા તેમની ઉપર ચાલુ વરસે નવા વધારાની આકારણી એ પણ ગેરકાયદે છે.

૯. તમારા કાગળના ઉમા પેરામાં તમે જે કંઈ કહ્યું છે તેને માટે હું તમારો આભારી છું. દિલગીરી એટલી જ કે તેમ કરવામાં તમે જે ભાષા વાપરી છે તે સરકારના એક જવાબદાર અમલદારને શોભતી નથી. તમે મને તેમજ મારા સાથીઓને ‘બહારના લોક’ લેખતા જણાવ્યો છો. હું મારા પોતીકા લોકોને મદદ કરી રહ્યો છું એના રોષમાં તમે એ વાત ભૂલી જાવો છો કે જે સરકારની વતી તમે બોલો છો તેના તંત્રમાં મુખ્યપદે બધા ‘બહારના લોક’ જ બદલે છે. હું તો તમને કહી જ દઉં કે જોકે હું મને પોતાને હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ ભાગ જેટલો જ આરડોલીનો પણ રહીશ સમજું છું, છતાં ત્યાંના દુઃખી રહેવાસીઓને બોલાવ્યો જ હું ત્યાં ગયો છું અને કોઈ પણ ક્ષણે મને રજા આપવી એ એમના હાથમાં છે, હું ઇચ્છું છું કે તેમના હીરને અહોરાત્ર ચૂસનાર, બહારથી આવેલા ને તોંપ-બંદૂકને જોરે લદાયેલા આ રાજ્યતંત્રને પણ તેટલી જ સહેલાઈપૂર્વક રજા આપવાનું એમના હાથમાં હોત.

૧૦. અંતમાં એક નિષ્પક્ષ પંચ નીમવાની મારી સૂચનાનો ફરી એકવાર હું ઉચ્ચાર કરું છું, અને જે નામદાર ગવર્નરસાહેબ મારી સૂચના સ્વીકારવા ખુશી હોય તો હું તાલુકાના લોકોને નૂતન મહેસૂલ તાબડતોબ ભરી દેવા સલાહ આપીશ.

૧૧. નામદાર ગવર્નરસાહેબની સંમતિ હોય તો આ પત્રવહેવાર હું પ્રગટ કરવા માગું છું.

તમારો વિશ્વાસુ,

હું છું,

વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ

સરકારનો છેલ્લો જવાબ

જે. ડબલ્યુ. રિમથ, આઈ. સી. એસ.

મુંબઈ સરકારના રેવન્યુ ખાતાના સેક્રેટરી તરફથી શ્રીયુત વલ્લભભાઈ ઝ. પટેલ જોગ

મુંબઈ, તા. ૨૭ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૮ સાહેબ,

તમારા ૨૧મી તારીખના કાગળની પહોંચ સ્વીકારવાનું ગવર્નર અને તેની કાઉન્સિલ તરફથી મને ફરમાવવામાં આવ્યું છે.

લડત કેમ મંડાઈ?

૨. તમારા કાગળના ત્રીજા ફકરામાં તમે નામદાર ગવર્નર સાહેબનું કેટલીક બાબતો પર ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. પ્રથમ તો તમે એવો દાવો કર્યો છે કે આખા મુંબઈ ઇલાકામાં ગુજરાત પ્રાંતમાં સૌથી વધારેમાં વધારે જમીનમહેસૂલ આકારવામાં આવ્યું છે. આ સર્વસામાન્ય કથન સત્ય હો કે ન હો, પણ બારડોલી તાલુકામાં હાલ જમીનમહેસૂલ વધારેપડતું છે એમ સરકાર કોઈ પણ રીતે સ્વીકારવા તૈયાર નથી.

નાશિક જિલ્લાના બાગલાણ તાલુકામાં લગભગ આ જ દર, અને કેટલાક બીજા તાલુકામાં આના કરતાં પણ વિશેષ દર, વસૂલ કરવામાં આવે છે. આ તો ગણીત અને મહેસૂલના પ્રમાણને હિસાબે ગણતરી થઈ. પણ જો વીધે અમુક રૂપિયાનો હિસાબ ગણીએ તો બારડોલીનો વીધે આકાર ચોર્યાસી અને બીજા કેટલાક તાલુકા કરતાં વધારે આવે છે.

તમે ખેડા જિલ્લાની આકારણી વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ખેડા જિલ્લાના સંલગ્ન અને પરિસ્થિતિ અને ખેડા જિલ્લાથી દૂર અને તદ્દન વિનાશળા જ જિલ્લામાં આવેલા બારડોલી તાલુકાના સંલગ્ન અને પરિસ્થિતિ વચ્ચે શો સંબંધ છે એ સરકાર સમજી શકતી નથી.

‘બારડોલીએ દેવાળું’ નથી કાઢ્યું’

તમાર ત્રીજા મુદ્દામાં તમે પોતે કબૂલ કરો છો કે સૂરત જિલ્લાની વસ્તી વધી છે. અને બારડોલી તાલુકામાં તો માત્ર જનસંખ્યામાં જ નહિ, પણ ઠોરસંખ્યામાં પણ છેલ્લાં ત્રીસ વરસમાં ઠીકઠીક વધારો થયો છે એમ સેટલમેન્ટ રિપોર્ટ પરથી સાબિત થાય છે. તેથી સરખામણી કરવા માટે ગુજરાતના બીજા જિલ્લાઓના આંકડાઓના ઉતારાઓ કરવામાં તમારો શો ઉદ્દેશ હશે એ સરકાર કળી શકતી નથી. કદાચ એમ કરવામાં સરકાર પર નીચેનો કટાક્ષ સહેજે થઈ શકે એ જ તમારો હેતુ હશે : ‘શું આ જિલ્લાને પણ બીજા કસહીન જિલ્લાઓની હારમાં ખેસાડવાનો ઇરાદો તો નવા મહેસૂલવધારાના મૂળમાં ન હોય ?’

સરકારના હેતુ અને કાર્યનો આવો અવળો અનર્થ કોઈ પણ જાહેર પુરુષે કદી પણ કર્યો હોય એવો એક પણ દાખલો ગવર્નર અને તેની કાઉન્સિલને યાદ નથી આવી શકતો.

ખેડૂતો પર દહાડેદહાડે વધતા જતાં દેવાનો પ્રશ્ન તમે ચોથા મુદ્દામાં ઊઠાવેલ છે. પણ આ બાબતમાં સરકાર નૂતના કે નવા આંકડા સ્વીકારવા જ તૈયાર નથી. દીવા જેટલું એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે બારડોલીની પ્રશ્નએ દેવાળું કાઢ્યું નથી, તેમજ તે દેવાળા કાઢવાની અણિ પર પણ આવેલી

ખારોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

નથી. તાલુકાની વસ્તી વધી છે અને હજુ પણ વધતી જાય છે, અને દેવાળાનું એક પણ ચિર્ણ્ન નજરે દેખાતું નથી.

૩. સેટલમેન્ટ અમલદારે પોતાનું કાર્ય ખરાબર કર્યું છે એ સરકારના દાવાનો તમે તમારા કાગળના ચોંથા ફકરામાં ઇનકાર કરો છો, અને વિશેષમાં એમ જણાવો છો કે તેનો રિપોર્ટ 'રેકૉર્ડ ઓફ રાઈટ્સ'માંથી મળતી અચોક્કસ ખબરો પર, અને અસાધારણ વરસોમાં ચાલતા ભાવ પર જ મુખ્ય આધાર રાખી ઘડવામાં આવ્યો છે. જે 'રેકૉર્ડ ઓફ રાઈટ્સ'માં ખાતેદારો વચ્ચે થતા નહેર વ્યવહારની નોંધ રહે છે તે 'રેકૉર્ડ ઓફ રાઈટ્સ'ની હકીકત અને આંકડા અચોક્કસ છે એમ તમે કયા કારણોસર માનો છો, એ તમે જણાવ્યું નથી. એ આંકડા અચોક્કસ છે એમ સરકાર તો માનતી જ નથી. રિપોર્ટના આંકડા અસાધારણ વરસોમાં ચાલતા ભાવ પરથી ઠરાવવામાં આવેલા છે, એનો રદિયો ચોર્યાસી તાલુકાનું મહેસૂલ મંબૂર કરતી વખતે સરકારે પોતાના ઠરાવમાં પૂરેપૂરો આધાર દીધો છે. સેટલમેન્ટના વિરોધ કરનારાઓ એમ પ્રતિપાદન કરવા માગે છે કે ઓગસ્ટ ૧૯૧૪ પછી સમસ્ત દુનિયામાં જે પરિસ્થિતિ ચાલી રહેલી છે તે અસાધારણ અને ક્ષણિક છે. અને ૧૯૧૪ના ઓગસ્ટ પહેલાં દુનિયાનો જે રંગદંગ હતો તેવો જ રંગદંગ વહેલામાં વહેલો થઈ જશે. પણ જે મહાયુદ્ધને સમાપ્ત થયે દશ વરસ વીતી ગયાં છે, છતાં પણ જેની કાયમી અસર હજુ પણ ટકી રહેલ છે તે વસ્તુને લક્ષમાં રાખ્યા સિવાય રબૂ કરવામાં આવતું દષ્ટિબંધ સરકાર માન્ય રાખી શકતી નથી.

અમલદારોના અભિપ્રાયો સાથે સરકારને શું લાગેવળે ?

૪. તમે ગણિત અને સાંયનો પ્રશ્ન ઉઠાવી, સરકારના જ કેમ નહોત સત્તાવાર નિર્ણય હોય તેવી રીતે કેટલાક અમલદારોના અભિપ્રાયો ટાંક્યા છે. ચોક્કસાઈનો દાવો કરી શકાય એવા આંકડાઓ અને પુરાવાઓ હાલ કેટલોક સમય થયાં જ મળતા થયા છે. એ અગત્યના મુદ્દાનું મહત્ત્વ ઉપરના અમલદારો ખરાબર આંકી શક્યા હોય એમ લાગતું નથી. આવા આંકડાઓ 'રેકૉર્ડ ઓફ રાઈટ્સ'માંથી હવે મળવા લાગ્યા છે. અને તેનો ઉપયોગ થોડાંક વરસો થયાં થઈ રહેલ છે એ સરકાર તરફથી તાજેતરમાં મંબૂર થયેલ આંકણીઓને લગતા તમારો ખારીકાઈથી જોવાથી સ્પષ્ટ થશે. સરકારે કઈ પદ્ધતિ સ્વીકારેલ છે તે જાણવા માટે તમારે ૧૯૨૭ની ૧૭મી માર્ચના રોજ ધારાસભામાં નામદાર રેવન્યુ મેમ્બરે પોતાના ભાષણમાં જે ધોરણ સત્તાવાર રીતે નહેર કરેલ છે તે જોવું જોઈએ, કારણ કે એ

ભાષણમાં જે ધોરણ જાહેર કરેલ છે તેને જ અક્ષરશઃ ગવર્નર અને તેની કાઉન્સિલ હાલ પણ વળગી રહેલ છે.

૫. સરકારને ભલામણ કરવામાં આવી હતી તે મુજબના દરેકમાં ફેરફાર કરવામાં જે હેતુ સરકારે રાખ્યો હતો તેનો તમે ઘણો જ અવગેજો અર્થ તમારા કાગળના છઠ્ઠા ફકરામાં કર્યો છે. ઉપરના એક ફકરામાં સરકારના હેતુઓનો અવગેજો અર્થ કરવાનો જે આશય તમારા ઉપર મુકવામાં આવ્યો છે તેવા જ આશયને તમે આ બાબતમાં પણ પાત્ર થાઓ છો.

૬. તમારા કાગળના ૮મા ફકરામાં ‘સર્વે’ અને સેટલમેન્ટ મેન્યુઅલ ની જે નકલ પરથી તમે ઉતારો કર્યો છે, તે નકલમાં આજ સુધી થયેલા સુધારાઓ આવી જતા નથી જણાતા. તમે જે કલમ ટાંકો છો તેમાં થોડો સુધારો થયો છે, અને તે ઉપરથી તમે જોશો કે મેં ૧૬ મી ફેબ્રુઆરીના ૭૨૫૯-ખી/૨૪-૩૧૮૮ નંબરવાળા કાગળમાં જે ગામડાંના દરેક વધારવામાં આવ્યા છે તેનો ખુલાસો આપ્યો હતો તે બરાબર છે. વળી તમે ૧૯૦૧ની ૨૭મી ફેબ્રુઆરીના ૧૦૪૭ નંબરના સરકારી ઠરાવનો વટહુકમ ટાંકી જણાવો છો કે નવી મહેસૂલપદ્ધતિ ૧લી એપ્રિલ અને જમીનમહેસૂલના પહેલા હપ્તાની તારીખ વચ્ચેના દિવસોમાં અમલમાં મુકાવી નેઈએ. આ સંબંધી એટલું જ જણાવું છું કે અસલની પદ્ધતિ બદલીને વધારે વ્યવહારુ અને વાજબી પદ્ધતિ હવે શ્રેષ્ઠ કરવામાં આવી છે. અને નવી પદ્ધતિ અનુસાર, જે વરસે નવી પદ્ધતિનો અમલ કરવાનો હોય છે તે વરસના બધા હપ્તા ભરાઈ જાય તે બાદ જ નવી પદ્ધતિનો અમલ કરાય છે. આ બાબતના ફેરફારો કાયદાની કલમોની હદમાં રહીને અમલી ખાતાના હુકમોની રૂએ થાય છે, અને તે હુકમોમાં સરકારને ચાહે તે ફેરફારો કરવાની છૂટ હોય છે—એટલે નવી આંકણી દાખલ કરવામાં કશી અનિયમિતતા થઈ હોય એમ નથી.

૭. તમારા કાગળોમાં નહિ પણ ૧૯૨૮ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૩ તારીખના ‘જોએ કોનિકલ’માં ઉઠાવેલ મુદ્દા વિષે તમારું ક્યાન ખેંચવા માગું છું. મુદ્દાની મતલબ એ છે કે સરકાર ‘ઇગતપુરી કન્સેશન’ નામે જાણીતી થયેલી રાહતો લોકોને આપી પ્રબળ પોતાના પક્ષમાં લેવા કદાચ પ્રયત્ન કરશે!

આ લેખમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ‘ઇગતપુરી કન્સેશન’ આપવાની માગણી થઈ ત્યારે સરકારે તેની ધસીને ના પાડી, પણ હવે બારડોલીના ખેડૂતો લડી લેવા માગે છે એમ ખબર પડી છે એટલે સરકાર ‘ઇગતપુરી

ખારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

કન્સેશન' આપવા તૈયાર થઈ છે. આ લેખકને ખબર લાગતી નથી કે ઇગતપુરી નામે ઓળખાતી રાહતનો અમલ ૧૮૮૫ની સાલથી થવા લાગ્યો છે. આ રાહત દક્ષિણ, ગુજરાત અને દક્ષિણ મરાઠા જિલ્લામાં અપાય છે, અને તે નિયમાનુસાર આપોઆપ અપાયા જ કરે છે. જ્યારે કોઈ પણ નવી આંકણી ચાલુ કરવામાં આવે છે, ત્યારે સરકારને આ રાહત આપવી કે ન આપવી તેનો વિચાર કરવાનો રહેતો નથી. એ રાહતના ઠરાવમાં સૂચવેલી શરતોનું પાલન થતું હોય તો તરત જ આ સહતો આપવામાં આવે છે જ.

સરકારે ખારડોલી તાલુકામાં પ્રથમ 'ઇગતપુરી રાહત' આપવાની સૂચનાની ધરીને ના પાડી હતી, અને પછી લોકોના દબાણને વશ થઈ રાહત આપવાનું ઠરાવ્યું છે એમ કહેવું એ બિલકુલ વાજબી નથી. આ તાલુકામાં તેમજ બીજા કોઈ પણ તાલુકામાં જ્યાં શરતોનું પાલન થતું હશે ત્યાં હમેશાં 'ઇગતપુરી રાહતો' આપવામાં જ આવશે. સરકારે આશો રાખે છે કે તમે તમને ટેકા આપનારાઓને આ બાબત વિષે સાચી સમજ પાડશો.

૮. ૧૯૨૮ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૬મી તારીખના ૭૨૫૯-ખીના ૨૪-૩૧૮૮ નંબરવાળા કાગળ પર મેં સહી કરેલી હોવાથી એમાં દર્શાવેલ વિચારો માત્ર સરકારના એક સેક્રેટરીના છે, અથવા તો તેણે તે પોતાની જ અંગત જવાબદારી ઉપરથી જ લખેલા છે એમ તમે માનતા હો. એમ તમારા કાગળના નવમા ફકરા ઉપરથી સૂચન થાય છે. પણ આ કાગળથી હું સ્પષ્ટ કરું છું કે આ કાગળની માફક, પેલા કાગળમાં પણ નામદાર ગવર્નર અને તેની કાઉન્સિલના જ પાકા વિચારો મૂકવામાં આવ્યા હતા, અને છે એમ જ તમે સમજશો.

છેવટે હું તમને જણાવી દઉં છું કે ગવર્નર અને તેની કાઉન્સિલ તમારા કાગળના દશમા ફકરામાં દર્શાવેલી સૂચના સ્વીકારવા તૈયાર નથી. વળી એ પણ જણાવી દઉં છું કે આપણી વચ્ચે થયેલ તમામ પત્રવ્યવહાર મર્તમાનપત્રોમાં બહેર થાય તો સરકારને લેશમાત્ર વાંધો નથી. સરકારે જે નીતિ ગ્રહણ કરી છે તે તમારી સમક્ષ સંપૂર્ણપણે છેવટની મૂકી દીધી છે. અને હજી પણ આ સંબંધી વિશેષ પત્રવ્યવહાર કરવાની તમને જરૂર લાગે તો જિલ્લાના કલેક્ટર મારફત પત્રવ્યવહાર કરવાની વિનંતિ કરું છું.

તમારો નમ્ર સેવક,

જે. વી. રિમથ

સેક્રેટરી, મુંબઈ સરકાર, રેવન્યુ ડિપાર્ટમેન્ટ

ખારડોલી પ્રકરણ અને પછી

[ખારડોલી રિપોર્ટમાં ખારડોલીનાં અને ચોર્પાસી ગામોમાં અમૂર્ષીલક કમિટીએ ઠરાવેલા દરમાં ધણાં ગામોને અન્યાય થતો હતો, ધણાં ગામોમાં કરેલા વધારાને માટે કમિટી પાસે કશો આધાર નહોતો, તે વિષે શ્રી. વલ્લભભાઈ સરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવી રહ્યા હતા, તે હવે પૂરો થયો છે. એ પત્રવ્યવહારને સાર લોકોની જાણને માટે અહીં આપવામાં આવે છે.]

રિપોર્ટથી થયેલો અન્યાય

તા. ૨૪ મી જૂને શ્રી. વલ્લભભાઈએ સર જે. એલ. રૂને પહેલો પત્ર લખ્યો તેનો સાર નીચે આપવામાં આવે છે :

ખારડોલી રિપોર્ટમાં બંને અમલદારોએ રૈયતની ફરિયાદ વાજબી હતી એમ ઠરાવ્યું એથી ખેડૂતોને આનંદ થયો છે, પણ એ રિપોર્ટ મુજબ જે દરો ઠરાવવામાં આવ્યા છે તેથી તેમને ભારે અન્યાય થયો છે. એ દરો ઠરાવવાને માટે તેમની પાસે કશો જ પુરાવો નહોતો. મારે આપને યાદ આપવું જોઈ એ કે ગયા ઓક્ટોબરમાં મેં આપને જણાવ્યું હતું કે પુરાવાથી સિદ્ધ ન થઈ શકે એવી ભલામણ થશે તો રૈયત પાસે ફરી સત્યાગ્રહ કરાવવાનો મને અધિકાર રહેશે. સંજોગો તો એવા જ છે, પણ અમલદારોએ જાણીબૂજીને અન્યાય કર્યો નથી એટલે સત્યાગ્રહ જેવું આકતું પગલું હું નથી લેવા ધારતો. માત્ર સરકારને અરજ કરી સદરજુ અન્યાય સરકારી હુકમ કરીને રદ કરશો એવી આશા રાખું છું.

ગણોતને આધારે સરકારદારો ઠરાવવાની સિદ્ધાન્તની સામેના મારા વાંધા દૂર રાખીને મારે જણાવવું જોઈ એ કે ગણોતનો આધાર એકબીરે કબૂલ રાખીએ તોપણ ઠરાવવામાં આવેલા દર વાજબી નથી, જેનાં અર્નેક કારણો છે :

૧. તાલુકામાં ગણોતે આપેલી જમીન સેક્ટ ૮ થી ૧૧ ટકા જેટલી હશે એમ અમલદારોએ કબૂલ કર્યું છે છતાં કેવળ ગણોત ઉપર જ એ દરો ઠરાવવામાં આવ્યા છે. સેક્ટર્મેન્ટ મેન્યુઅલ સાફ કહે છે કે ગણોતનું પ્રમાણ થઈ મોટું હોય તો જ ગણોતનો આધાર લેવો.

૨. જે દર ઠરાવ્યા છે તે પણ એ જાણજાણ ગણોતના આંકડાને આધારે નથી, પણ માત્ર ૪૦ ગામમાં જે આંકડા મળ્યા તેને આધારે છે. એમાંના ૧૭ ગામમાં તો અમલદારો પોતે જ કબૂલ કરે છે કે કશા જ આધારપાત્ર આંકડા નહોતા.

ખારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

૩. જરાયતના દર વધારવાનાં કારણો સમજવાં જ મુશ્કેલ છે. જ્યારે કારણ આપવામાં આવ્યાં છે ત્યાં કેવળ છુટ્કા કારણો છે. અને એ કારણો વિચિત્ર ભાષામાં વર્ણવવામાં આવ્યાં છે : ‘અમુક વર્ગનો હાલનો દર વધારાપડતો ન કહેવાય;’ ‘અમુક વર્ગમાં કંઈક વધારો તો થઈ શકે એમ છે.’ પહેલા વર્ગનાં ૪૦ ગામોનો દર ૧૨ ટકા વધાર્યો છે, તે કેવળ સરભાણુ ગામનાં ૧૯૨૭-૨૮ નાં ગણોત્તને આધારે વધાર્યો છે. બીજા વર્ગમાં તો જે ભેચાર ગામમાં ગણોત્ત વધારે દેખાય છે ત્યાં શુદ્ધ ગણોત્તો નથી એમ કમિટી જ કબૂલ કરે છે. ત્રીજા વર્ગમાં ૧૧ ગામ તપાસ્યાં હતાં, તેમાંનાં ૫ ગામોમાં તો કરોડ ગણોત્તનો આધાર નથી છતાં તે સૌમાં ૧૮ ટકા વધારવામાં આવ્યા છે. ઉવા ગામમાં ભૂતું મહેસૂલ જ ગણોત્તના ૩૭ ટકા જેટલું છે, છતાં ત્યાં પણ ૧૮ ટકાનો વધારો સૂચવાયો છે ! ચોથા વર્ગનાં ગામોમાંનાં ધણુંખરાં પાંચમામાં ઉતારવામાં આવ્યાં છે—એ કારણે કે ત્યાં દર બહુ વધારી શકાય એમ નથી, અને ધણેક તો તાલુકામાં ગરીબમાં ગરીબ છે : છતાં એ પાંચમા વર્ગનો દર ભૂત ચોથા વર્ગનાં દર કરતાં ૮ ટકા વધારે છે !

૪. ગણોત્તનો આધાર લેવો હતો તો બધાં જ ગામોના આંકડા તપાસવા ભેઈંતા હતા. અથવા તો શ્રી. જયકરના આંકડા તફાત ખોટા લાગ્યા તો દર હતા તેના તે જ કાયમ રાખવા ભેઈંતા હતા.

૫. દરેક વર્ગની જરાયત જમીનનો આકાર વધારવામાં આવ્યો છે, છતાં એ જમીનના ૩૫,૬૧૧ એકર તો ધાસની જમીન છે, જે ધાસ લોકો દોરેને માટે જ વાપરે છે, અને કમિટી કબૂલ કરે છે કે એ બહાર મોકલવામાં આવતું નથી. એ ધાસિયાંના દર શા સારું વધારવામાં આવે ? આ તો સામાન્ય ટીકા થઈ. કેટલાંક ખાસ ગામોને હડહડતો અન્યાય થયો છે :

૧. અંબાય, દેગામા અને વેડછી ગામો તો ‘શાહકારથી ચુસાયેલાં’ ગામો તરીકે વર્ણવાયાં છે. એ ગરીબ ગામોમાંના વેડછી ને અંબાય અમારી રાનીપરજી ખાદીપ્રવૃત્તિનાં કેંદ્ર છે. નાણે એ ખાદીપ્રવૃત્તિને લીધે જ એમને ૨૫ ટકા વધારાની સજા કરવામાં આવી હોય એમ લાગે છે.

૨. બીજા વર્ગનાં આઠ ગામ—આફવા, અકોટી, કંઠાળી, ખોજ, પલસોદ, પારડીકંડોદ, ઉવા, સમશાણુ એ ગામો જરાયત માટે બીજા વર્ગમાં છે. આરે કચારી માટે પહેલા વર્ગમાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. તાલુકાનાં ૧૩૭ ગામોમાંનાં ૧૨૬ ગામોમાં જરાયત અને કચારી બંનેની જમીન એક જ વર્ગમાં છે, ત્યારે આ આઠ ગામોને કચારી માટે ખાસ લીધા વર્ગમાં સા

સારુ મૂકવામાં આવ્યાં હશે? ભાત તે લોકો ખાવાને માટે જ પકવે છે, અને ભાત વેચાય છે ત્યાં પણ તેના ભાવ ૧૬૧૪ના જેટલા જ છે. આફવા ગામમાં તો કચારીની જમીન સાથે તળાવની જમીન ઉપર એટલો જ દર ચડે છે, નોકે એ જમીન માત્ર પાણીને માટે જ સખવામાં આવે છે.

૩. દેલવાડા, કમાલછોડ, ચોરગામ, સેજવાડ અને સિંગોદ ગામમાં ગણોતનો કરો આધાર જ નથી છતાં, અને ઉવામાં આને જ સરકારધારે મણોતનાં ૩૭ ટકા છે છતાં, વધારે થયો છે તે અન્યાય છે.

૪. પાંચમા વર્ગનાં બધાં જ ગામો.

ચોર્યાસીની પણ એ જ કથા છે. એ વિષે રા. બ. ભીમભાઈ જુદો કાગળ લખશે. ખરી વાત એ છે કે જરાયતમાં કરો જ વધારે કરવાનો આધાર નથી અને કચારીના દરમાં જે ઘટાડો થયો છે તેથી વધારે ઘટાડો થવો જોઈતો હતો. પણ એ ન થાય તો સરકાર જુદા દર કાયમ રાખે. કારણ બધાં જ રિવિઝન ફરી તપાસવાં પડવાનાં અને નવો કાયદો થશે એટલે તે બધા જ તાલુકાઓને લાગુ પાડવો પડશે. પણ એ થાય કે ન થાય, જે ગામોને હડહડતો અન્યાય થયો છે તે તો દૂર થવો જ જોઈએ.

તમે ઇચ્છો કે આપણે મળવું જોઈએ તો હું મળવા તૈયાર છું.

નવો કાયદો બારડોલીચોર્યાસીને કેમ લાગુ ન પડે?

ઉપરના કાગળનો તા. ૧૬મી સુધી જવાબ ન આવ્યો એટલે શ્રી. વલ્લભભાઈએ યાદ દેવડાવવા ખીજે પત્ર લખ્યો તેમાં ઉમેર્યું :

સરકારે શ્રી. શ્રોફને પત્ર લખ્યો છે તેમાં સુધરેલી મહેસૂલનીતિનો જે નિશ્ચય કર્યો છે તે માટે હું સરકારને ધન્યવાદ આપું છું. પણ નવો કાયદો બારડોલી અને ચોર્યાસીને કેમ લાગુ ન પડે તે હું સમજી શકતો નથી. જો એનો અર્થ એ હોય કે ગમે તે કાયદો થાય તોપણ બારડોલીચોર્યાસીમાં જે દર નક્કી થયા છે તેમાં વધારો તો થઈ જ ન શકે તો તો હું સરકારનો ઠરાવ સમજી શકું છું. પણ જો સરકારનો એવો આશય હોય કે નવો કાયદો થયા પછી જે રિવિઝનો થાય તેથી બારડોલીચોર્યાસીને કાયદો થતો હોય તોપણ ન મળે તો તો મારે જણાવવું જોઈએ કે એ તાલુકાના લોકો ભારે અન્યાય થશે. આવું થાય એમ હું માનતો નથી, પણ સરકારની ભાષાનો આ અર્થ પણ થઈ શકે છે એ મારે જણાવવું જોઈએ. હું તો મારા ૨૪મી જૂનના પત્રમાં જણાવી ચૂક્યો છું : 'નવા દરોમાં જ અન્યાય સ્હેલો છે.' લોકો હવે અધીરા થયા છે. કૃપા કરીને તુરત જવાબ આપો અને મેં શંકા કરી છે તે દૂર કરો.

ધાર્મિક અને અન્ય ગ્રંથોનો ઇતિહાસ

મેરી બી ચૂપ, તેરી બી ચૂપ

આ બંને પત્રનો જવાબ સર જે. એલ. રૂએ ૨૧ મી જુલાઈના પોતાના પત્રથી આપ્યો, તેનો સાર નીચે પ્રમાણે :

૧. તમે જે અન્યાયના આરોપ મૂક્યા તેની તપાસ કરવામાં વખત ગયો એટલે જવાબ આપવામાં ઢીલ થઈ છે તે ખાતર દિલગીર છું.

૨. હું એ તપાસ પછી તમારા મત સાથે મળતો નથી થઈ શકતો, તમે જે ગામોને હડહડતો અન્યાય થયાની વાત કરી છે તે તે ગામોના ખેડૂતોને અન્યાય નથી થયો એમ કમિટીના રિપોર્ટમાં જણાવેલી હકીકતથી જણાય છે.

૩. કમિટીએ કેવળ ગણિત ઉપર દર ક્યાં નક્કી કર્યા છે? રિપોર્ટનો મોટો ભાગ તો ગણિતના આંકડા એકલા કેમ ન વાપરી શકાય એ બતાવવા માટે લખાયેલો છે.

૪. તમને વધારાનાં કારણો અધૂરા લાગે છે; મને લાગે છે કે પુરવણીમાં આપેલા આંકડા અને કારણો એ વધારો ઠરાવવાને માટે પૂરતાં છે. એટલાથી તમને સંતોષ ન થાય તો બીજાં કારણો બતાવવાનું હું પ્રયોજન નથી બેતો.

૫. ધાસ બહાર નથી મોકલવામાં આવતું તેથી ધાસની કિંમત નથી. એમ તો ન જ કહેવાય. ધાસની કિંમત તો ધાસિયાનાં ગણોતોમાં જ રહેલી છે.

૬. છેવટે મારે એ વાત તમને જણાવવી જોઈએ કે કમિટીએ સરકારે મૂળ ઠરાવેલા દરમાં ઘણો મોટો ઘટાડો સૂચવ્યો છતાં સરકારે જરાયે સંકોચ વિના, અને ઘટાડાનાં કારણો બરાબર છે કે નહિ તે વિષે કશું જણાવ્યા વિના, તે ઘટાડા પૂરેપૂરા સ્વીકાર્યાં. તો ખેડૂતો પણ કમિટીએ કરેલી ભલામણ સ્વીકારે એમ સરકાર આશા ન રાખે? અને એમ સરકારને આખી તપાસ નવેસરથી કરવાનું શી રીતે પાલવે? જે ખેડૂતની દૃષ્ટિથી એ તપાસ નવેસરથી કરવામાં આવે તો તો સરકારની દૃષ્ટિથી પણ એ નવેસરથી કરવી જોઈએ.

સરકાર તો સત્યાગ્રહને જ સમજે

આનો જવાબ શ્રી. વલ્લભભાઈએ તા. ૨૭ ઓગસ્ટના પોતાના પત્રમાં આપ્યો :

મારે નવેસરથી તપાસ કરવી નથી. નવેસરથી તપાસ કરો તો રૈયતને કશો ગેરફાયદો થાય એમ તો નથી જ, પણ આ બાબતમાં એમ ફરીફરી તપાસ ન થઈ શકે એ સમજીું છું. મેં જે ભગણી કરી હતી એ તો જે

લક્ષ્મી કેમ પડશે?

લવાદ્વચના નિવેડા વિષે પણ હમેશાં થાય છે તેની જ કરી હતી. નિવેડામાં પણ લવાદથી ચોખ્ખી ભૂલો થઈ હોય તો તે પાછળથી સુધારવામાં આવે છે. મારી નમ્ર માન્યતા છે કે મિ. બ્રૂમફીલ્ડ અને મિ. મેક્સવેલે અતિશય મહેનતથી તૈયાર કરેલો રિપોર્ટ ખીજ રીતે સ્તુતિપાત્ર છે. છતાં તેમાં સ્પષ્ટ ભૂલો રહી ગયેલી છે, અને એવી ભૂલો વિષે મેં સરકારનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. પણ દુઃખની વાત એ છે કે ન્યારે અરજીઓ દ્વારા દેખીતા અન્યાય વિષે સરકારનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે ત્યારે સરકાર કશી દાદ દેતી નથી. દેખીતા અન્યાય અને સંકટના દાખલાઓમાં પણ સત્યાગ્રહ કરીને જ સરકારની આંખ ઉઘાડી શકાય એ શુભ ચિહ્ન નથી. મારે રૈયતને હવે વધારે સંકટ સહન કરાવવું નથી, એટલે મારા ધારવા પ્રમાણે જે દેખીતા અન્યાય છે તે પણ સાંખી લેવા રહ્યો.

તમારા કાગળમાં પેલી ખીજ વાત વિષે તો કશો ઉલ્લેખ જ નથી— બજારી જોઈને તો ન હોય? બારડોલી અને ચોર્યાસીને નવા કાયદોનો લાભ મળશે જ એમ માની લઉં?

આજથી કશું વચન ન અપાય

આ કાગળનો જવાબ સર જે. એલ. રૂએ ૮ મી ઓગસ્ટના પોતાના પત્રથી આપ્યો:

તમે તો સ્પષ્ટ અન્યાયની વાત કરો છો, પણ એ અન્યાય થયો છે એમ તો સિદ્ધ કર્યું નથી. અને વળી ભૂલો થાય તે બધી રૈયતના જ અહિતમાં હોય એમ પણ તમે કેમ માની લીધું? સરકારના અહિતમાં પણ એ ભૂલો થતી હોય.

તમારા ખીજ પ્રશ્નના જવાબમાં જણાવવાનું કે નામદાર ગવર્નરના ભાષણ ઉપરથી અને શ્રી. પાટસ્કરના ઠરાવ ઉપર મેં કરેલા ભાષણ ઉપરથી તમે જોયું હશે કે ભવિષ્યમાં જે નવો કાયદો થશે તે મુજબ બારડોલી અને ચોર્યાસીમાં થયેલી નવી જમાબંધી ફરી તપાસવામાં આવશે એવી કબૂલાત સરકાર આપી શકતી નથી.

સત્યાગ્રહ કરવાની ફરજ પાડશે!

ઉપરના કાગળનો શ્રી. વલ્લભભાઈએ નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો, જે આ પત્રવ્યવહારમાં છેવટનો કાગળ છે:

બ્રૂમફીલ્ડ કમિટીના ખીજ રીતે સરસ રિપોર્ટમાં દેખીતી ભૂલો વિષે હવે તમારી સાથે હું દલીલ ન કરું. મેં તો સમાધાનીવેળા સરકારને કહ્યું હતું કે કમિટીની ભલામણો બંને પક્ષ અક્ષરશઃ સ્વીકારે એવી સમાધાનીમાં

બોરોડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

એક કલમ મૂકી, પણ તે સરકારે જ નહોતી સ્વીકારી. છતાં આ ભૂલોની ખાતર હું સરકારની સાથે સત્યાગ્રહ કરવા નથી ઇચ્છતો. જે એક અલ્પ સિદ્ધાન્ત છે તેને ખારાથી એમ સરતો નહિ કરી મૂકી શકાય.

બીજી બાબતમાં સરકારે જે વૃત્તિ ધારણ કરી છે તેથી મને અફસોસ થાય છે. એ બાબતમાં મને તો મારી ફરજ સ્પષ્ટ લાગે છે, અને હું સરકારને નોટિસ આપું છું કે જો નવા કાયદાને પરિણામ જે નવાં રિવિઝન થાય તેથી બોરોડોલી ચોર્યાસીને લાલ થતો હોય તો મારે એ તાલુકાના ગરીબ ખેડૂતોને માટે એ કાયદાના અમલના લાભ માટે આગ્રહ ધરવો પડશે, અને તેમ કરવા ખાતર સત્યાગ્રહ કરવાનું જોખમ ખેડૂં પડશે તો તે મણુ હું કરીશ.

પરિશિષ્ટ ૨ સરકારની જમડીઓ

૧

૩૧મી મેનું સરકારી બહારનામું

વેચાચેલી જમીન પાછી ન મળે

બારડોલી તાલુકાના અને વાલોડ મહાલનાં ખેડૂતોએ બહારના લોકોની મદદથી ગયા ફેબ્રુઆરીથી નવી જમાબંધી મુજબનો સરકારધારે ભરવાનો એક્સામટો ઇનકાર કર્યો છે. સેટલમેન્ટ ઓફિસરે ૩૦ ટકાનો વધારો સૂચવ્યો હતો, સેટલમેન્ટ કમિશનરે ૨૯ ટકાની ભલામણ કરી હતી, સરકારે ખૂબ કાળજીપૂર્વક તપાસ કર્યા બાદ અને ખેડૂતો તેમજ ધોરણસભામાં કેટલાક સભ્યો તરફથી ઉઠાવવામાં આવેલા વાંધાઓનો પૂરેપૂરો વિચાર કરીને છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી ચાલતા આવેલા જૂના મહેસૂલ હપ્ત ૨૦ ટકાનો વધારો કરાવ્યો હતો. એપ્રિલની અધવચ મુધી તો મહેસૂલી અધિકારીઓએ ફક્ત ચોથાઈ નોટિસો જ કાઢી હતી, અને જપ્તીના પ્રયત્નો માત્ર જ કર્યા હતા. પણ વ્યવસ્થિત રીતે અખાડા થવાથી, ધરોને તાળાં લગાડેલાં હોવાથી તેમજ ગામના પટેલોને અને વેઠિયાઓને અડિધકાર તથા નાતબહારની ડરામણી દેવાયાથી જપ્તીની ગોઠવણ તૂટી પડી હતી.

સરકારે એ પછી નાખુશી સાથે જમીન તથા ભેંસ અને જંગમ મિલકત જપ્ત કરવાનું વ્યવસ્થિત રીતે શરૂ કર્યું. જપ્તીના કામ માટે તથા જપ્ત કરેલાં ઢોરોની સંભાળ રાખવા માટે મામલતદાર અને મહાલકરીઓની મદદમાં ૨૫ પઠાણો મેળવવામાં આવ્યા હતા. આ

બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

પકાણુની સામે બિનપાયાદાર આક્ષેપો મૂકવામાં આવ્યા છે. સરકારને ખાતરી છે કે એમની ચાલચલગત દરેક રીતે નમૂનેદાર છે. જમીનમાં હેવાયેલી ભેંસોની સંભાળ રાખવા માટે મોટાં થાણાં ઉપર, અને મામલતદાર તથા ચાર મહાલકરીઓની દેખરેખ નીચે જમી કરવા માટે પાંચપાંચની ટુકડીમાં તેમને શેકવામાં આવ્યા છે. સરકારના એક જવાબદાર અમલદારની દેખરેખ નીચે પાંચપાંચની પાંચ ટુકડીઓમાં કામ કરતા પકાણુ, કેટલાંક છાપાંમાં આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે તેમ ૬૦,૦૦૦ વસ્તીને, ત્રાસ પમાડી શકે એ ખ્યાલ માત્ર પણ માનવા જેવો નથી. આમ છતાં, અસહકારી આગેવાનો વેઠિયાઓને દમદારી આપતા બંધ પડશે અને તેમને તેમનું કાયદેસરનું કામકાજ કરવા દેશે, એટલે પકાણુને રાખવાની જરૂરત રહેશે નહિ અને તેમને પાછા મોકલી દેવામાં આવશે.

મહેસૂલ નહિ ભરવું, બિનપાયાદાર આક્ષેપોની નોટિસો આપવામાં આવી છે, અને સાથે ચેતવણી પણ આપવામાં આવી છે કે તેમને આપવામાં આવેલી નોટિસોની મુદત પૂરી થતાં તેમની જમીનો પડતર તરીકે, સરકારમાં નોંધવામાં આવશે તેમજ વખત આવ્યે એના માગનારને વેચી દેવામાં આવશે; અને આવી રીતે વેચી દેવામાં આવી જમીનો ફરીથી તેમને પાછી આપવામાં નહિ આવે.

આજ તારીખ સુધીમાં આવી ૧,૪૦૦ એકર જમીનનો નિકાલ કરી દેવામાં આવ્યો છે, અને બીજી ૫,૦૦૦ એકર જેટલી જમીન તેના ઉપરની મહેસૂલ બાકી જલદીથી ભરવામાં નહિ આવશે તો સમય થયે વેચી નાંખવામાં આવશે.

આ બધી જમીન ખરીદવા માટે હિંદુ, મુસલમાન અને પારસી અરજી આપે છે, અને અરજી આપનારા ઉમેદવારોમાંના ઘણા તો સૂરત જિલ્લાના જ રહેવાવાળા છે. આ ઉપરથી ખુલ્લું છે કે આ ઉમેદવારોને મહેસૂલ ભારે છે અને તેઓ તે ભરી શકશે નહિ એવો કશો જ ભય નથી. મોટી જમીન ધરાવનારા ખાતેદારોની જમીનનો નાનો ટુકડો એવી જ રીતે પ્રતાવી દેવામાં આવ્યો છે.

બીજા ખેડૂતોની હોશ એવી જમીનોને જમ્મ કરવા વિધેની નોટિસો કાઢવામાં આવી છે અને કેટલાક દાખલાઓમાં વેચાણની જાહેરાત પ્રજા કરવામાં આવી છે. આવી રીતે જમીનો નિકાલ કરવામાં આવ્યો છે એવી જમીનોનું ક્ષેત્રફળ સારું જેવું છે.

સરકાર બારડોલી અને વાલોડના ખેડૂતોનું આ સત્ય હકીકત તરફ ધ્યાન દોરવા ઇચ્છે છે. અસહકારી આગેવાનો કહેતા હતા કે સરકારને

સરકારની ધમકીઓ

જમીનનો એક પણ ટુકડો જપ્ત કરતાં ડર લાગશે, અને જપ્ત કરે તોપણ કોઈ તેનો કબજો લેવા આગળ આવી શકશે નહિ. વળી તેઓ કહેતા હતા કે જમીનમાં લીધેલી ભેંસોને કોઈ પણ જણ ખરીદ કરવાની હિમત ધરી શકશે નહિ. આ બધું કહેતું સાવ ખોટું કથું છે. તેઓ આગળ ઉપર વળી કહેતા હતા કે કશું પણ મહેસૂલ ભરાશે નહિ. આ કથન પણ આગળ જેવું જ ખોટું છે. અત્યારસુધીમાં તાલુકા અને મહાલના મહેસૂલની વસૂલાત પેટે સરકારને લાખ રૂપિયા મળી ગયા છે. એટલે કે કલ જમીનમહેસૂલના છઠ્ઠા ભાગ જેટલું ભરાઈ ગયું છે. આ પણ નોંધવા જેવું છે કે પડોરાના ચોર્યાસી તાલુકામાં, ખારડોલી કરતાં નવી જમાબંધી વધુ હોવા છતાં તેમજ આ જ વર્ષે તે દાખલ કરવામાં આવી હોવા છતાં મહેસૂલનો નવદશાંશ કરતાં યે વધુ ભરાઈ ગયો છે.

બધી નાતબંધના જમીન ધરાવનારો તરફથી ખારડોલી અને વલોડમાં મહેસૂલ આવી ગયું છે. પરંતુ નાતબંધારના સામાજિક બહિષ્કાર અને દંડથી અસહકારી આગેવાનો સરકારને તેમનું કાયદેસરનું દેણ ભરનાર લોકોને દમદાટી આપે છે—તેમને પજવવામાં નહિ આવે એ હેતુથી સરકારી અમલદારોએ તેમનાં નામો ગુપ્ત રાખ્યાં છે.

સરકાર માને છે કે બીજા ઘણા ભરવાને આતુર છે, અને સરકાર તેમને પૂરતી તક આપવા તેમજ તેમ કરીને તેમને જમીન ખાવામાંથી બચાવવા ઇચ્છે છે. તેથી તેમને જણાવવામાં આવે છે કે (૧) મહેસૂલ નહિ ભરનારાઓને ચોથાઈ દંડમાંથી મુક્ત રાખવાની કલેક્ટરને સત્તા છે તથા તેઓ ૧૬ મી જૂન કે તે પહેલાં મહેસૂલ ભરી દેશે તેમને જ તે આવી રાહત આપી શકશે, અને (૨) મહેસૂલભરણુ ગમે તે સરકારી અમલદાર દ્વારા કે તાલુકા, મહાલ અથવા હજૂર તિબેરીમાં થઈ શકશે.

૨

ફરી તપાસ માગીને પસ્તાશો

જમીનમહેસૂલની ફરી આકારણી થઈ તે કેવી રીતે થઈ તેને અજ્ઞાસ કરવાથી કોઈ પણ ન્યાયયુક્તિવાળા માણસની ખાતરી થશે કે સરકાર વાજબી કરતાં વધારે સારી રીતે અને ઉદારતાથી વર્તી છે. . . . લોકોની તકરાર પછી પાછી તપાસ પણ થઈ ચૂકી છે, કારણ રેવન્યુ મેગ્સ્ટ્રેટ મિ. રંજ ઉપર ગયા ત્યારે મિ. હેય નામના અતિશય અનુભવી રેવન્યુ અમલદારે તેમની જગ્યા લીધી. મિ. હેય નિષ્પક્ષ યુક્તિ બધા કાગળો તપાસી ગયા છે, અને તેમની ખાતરી થઈ છે કે ગણેતો

ખારડોલી સત્યાચલનો ઇતિહાસ

કૌંઈ ખાદ્ર કરીએ તોપણ (કરિણુ ગણિતોની સામે વધી લેવામાં આવ્યો છે) માલના ભાવ, વેચાણ વગેરે ધ્યાનમાં લેતાં સરકારે જે વધારો સૂચવ્યો છે તે જોઈતા હોતે તેનાં કરતાં ઓછો છે, અને જો ફરી તપાસ કરવામાં આવે તો મહેસૂલ કમું ઓછું થવાને બદલે બિલકુલ વધારે વધવાનું પરિણામ આવશે. હું તમને ખાતરી આપું છું કે સરકારનો એક પણ સભ્ય એવો નથી કે જેની ખાતરી ન થઈ હોય કે સરકારે વધારેહું મહેસૂલ ન્યાયી જ નહિ પણ ઉદારતાભર્યું હવું. (નામદાર ગવર્નરનો શ્રી. મુનશીને પત્ર તા. ૨૬ મે, ૧૯૨૮.)

૩

ગવર્નરનું આદિત્તેદમ

(૨૩મી જુલાઈએ ધારાસભા આગળ કરેલા ભાષણમાંથી ઉતારો)

ગયા યુધ્ધવારે હું સરત જઈ આવ્યો છું. છતાં કમું સમાધાન આવી શક્યું નથી, અને સરકારને પોતાના આખરી નિશ્ચયો બહાર પાડવામાં વિલંબ કરવો હવે ચાલી શકે એમ નથી. સરકાર માને છે, અને મને ખાતરી છે કે તમે સહુ માનવંતા સભાસદો પણ તેમાં સંમત થશે કે આવી અગત્યની બાબત વિષે ઈલાકાના લોકોના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ આગળ કોઈ પણ બહેરાત કરવી ઘટે; ખાસ કરીને છેલ્લા કેટલાક મહિનાઓના બતાવોને લીધે અને અંદાજપત્રની બેઠક વખત આ ઉપર લેવાયેલા મતને લીધે આ માર્ગ ચોગ્ય છે, એટલું જ નહિ પણ એ બંધારણપુરઃસર છે; અને મારા ઓછા દરમ્યાન મેં બંધારણસર જ ચાલવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આથી અત્યારની પરિસ્થિતિ વિષેના સરકારના અભિપ્રાયો અને હિંદી સરકારે બહાલ રાખેલા સરકારના ચોક્કસ અને વિચારપૂર્ણ નિર્ણયો આ માનવંત સભા આગળ હું રજૂ કરવાની તક લઉં છું.

હું ઈશદાપૂર્વક કહું છું કે આ નિર્ણયોને હિંદી સરકારે બહાલી આપી છે, કારણ કે ખારડોલીમાં બિલા થયેલા મુદ્દાઓમાં વ્યાપક તત્ત્વ સમાયેલું છે અને ખરેખર એ સવાલે આખા હિંદુસ્તાનનો હોવાનું સ્વરૂપ લીધું છે. છેલ્લાં અઠવાડિયામાં આ વિષય ઉપર બહાર પુરુષો અને બીજાઓએ એટલાં તો વિવેચનો કર્યાં છે કે વિચારોનો કોઈ ગૂંચવાડો થાય તેમાં કશી નવાઈ નથી. મારી સરકારે તેમના ઉપર હમેશાં ઠસાવ્યું છે કે મુદ્દાનો સવાલ સ્પષ્ટ છે—ખારડોલી તાલુકાના જમીનદારોની મહેસૂલ-આકારણી વાજબી છે કે ગેરવાજબી. પણ જે હમણાં અપાતાં અને લખાતાં ભાષણો અને કાગળો ઉપર તેમજ જિલ્લાના કરોબારમાં હાથ નાંખનારાં લેવાયેલાં અને હજી લેનારાં પગલાં ઉપર સરકારે જે મુદ્દાનો નિકાલ

ખાંધવાનો હોય તો તો સવાલ વિશાળ સ્વરૂપ છે એમ છે—ખરી રીતે એક વાક્યમાં તે આમ મૂકી શકાય : નામદાર શહેનશાહના ફરમાનને અમલ ચાલે કે કેટલીક બિનસરકારી વ્યક્તિઓનું રાજ ચાલે છે ? એ સવાલને, અને એ જ સવાલ હોય તો તેને, સરકાર પોતાની પાસે છે તે સર્વ સામગ્રીશક્તિથી પહોંચી વળવા તૈયાર છે; અને તપાસ સ્વીકારવાનું વચન આપવામાં આવે તે પહેલાં તે માટે સરકારે શુકેલી જરૂરી શરતો જિલ્લાના પ્રતિનિધિઓ સ્વીકારે છે, કે નકારે છે તે ઉપરથી સરકાર અને ઇલાકાની મળ તેમજ હિંદી સરકાર આગળ મુદ્દાનો કયો સવાલ ઊભો છે તે સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવશે.

જો નવા મહેસૂલના ન્યાયી કે અન્યાયી પણાનો જ સવાલ હોય તો તે, આખું મહેસૂલમાગણું ભરાઈ જાય તે પછી અને અત્યારની હિલચાલ સદંતર બંધ કરવામાં આવે તે પછી સરકાર, સરકારી ચાલીમાં જણાવવામાં આવેલી સંપૂર્ણ, ખુલ્લી અને સ્વતંત્ર તપાસકમિટીને આજો સવાલ સોંપવા તૈયાર છે. આ દરખાસ્તો મૂકવામાં સરકારને સૌથી વિશેષ એ ઇન્ટેન્ડરી રહી છે કે ખારડોલી તાલુકાના ખેડૂતો આજે મહેસૂલ નહિ ભરવાની હિલચાલને પરિણામે, —જે હિલચાલના ન્યાયીપણા વિષે આ સભાના કેટલાક સભ્યોને શંકા છે, —જે કમનસીબ પરિસ્થિતિમાં પડકાર્ય છે તેમાંથી તેમને જેમ અને તેમ તેમ જલદી ક્યારી લેવા. આથી, ખારડોલી તાલુકાના ખેડૂતોના પ્રતિનિધિઓ તરીકે મને સૂચ્યું આવે છે. આવેલાઓ આગળ એ સરકાર વતી જે દરખાસ્તો રજૂ કરી હતી તે જ અત્યંત સહાસદો આગળ હું મૂકું છું. એ દરખાસ્તો છાપામાં આવી ગઈ છે એટલે તે ફરીથી કહી જવાની જરૂર નથી, પણ આટલું તો મારે સ્પષ્ટ કરવું પડશે કે એ દરખાસ્તો કંઈ સમાધાનના માર્ગ તરીકે નહિ પરંતુ સરકારના ઓક્સ અને હેવટના નિર્ણયરૂપે જ છે. એ દરખાસ્તો વાજબી છે, અને ગમે તે વિનીત માણસને તે માન્ય રહે એવી છે. તે દરખાસ્તોમાં ફેરતપાસ માટે આવશ્યક એવી કેટલીક શરતો જણાવવામાં આવી છે, અને તેમાં કશો ફેરફાર કરી શકાય નહિ. આ દરખાસ્તોમાંને હું એક જ મુદ્દો લઈશ, અને તે નવી આંકણી મુજબનું સરકારી મહેસૂલ ભરપાઈ કરવા વિષેનો. આ શરત મૂળમુદ્દાની છે, અને તે કાયદેસર તેમજ સંધારણસૂત્રની માંગણી છે. એનો ઇનકાર કરવો એ બિનકાયદેસર અને સાંધારણ વિરુદ્ધ છે. સૂચ્યું આવે મને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે આ નવું મહેસૂલ ભરવા વિષેની શરત સ્વીકારી શકાય એમ નથી, અને

બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

પરિણામે સમાધાની થઈ શકે નહિ. આમ છતાં, માનવતા સલાસદોને હું આદ દેવા ઈચ્છું છું કે તેમનો, અને ખાસ કરીને બારડોલી તાલુકામાં રહેતા લોકોના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિરૂપ સભ્યોનો, તેમના મતદારોની વતી અને તેમના હિતમાં બાલવાનો બંધારણપુરઃસરનો અધિકાર છે. તે સભ્યોનાં અને આ સલાના માનવતા સલાસદોનાં મનમાં ખેડૂતોના કલ્યાણનો જ વિચાર આગળપડતો હશે એ વિષે મને ખાતરી છે, અને હું ખરા દિલથી વિશ્વાસ રાખું છું કે માનવતા સલાસદો આ વિષય વિષે આ જ વિચારોથી પ્રેરાશે. નિઃસંશય, આ વસ્તુસ્થિતિને વધુ ચાલવા દઈ શકાય જ નહિ, અને આખરી નિર્ણય જેમ અને તેમ જલદી થવો જ જોઈએ. સરકાર આથી લાગતાવળગતા સભ્યોને જણાવે છે કે ફેરતપાસને માટે અવશ્ય પળાવી જોઈએ એવી શરતો તેઓ તેમના મતદારોની વતી સ્વીકારે છે કે નહિ તે તેમણે આજથી ચૌદ દિવસમાં નામદાર મહેસૂલખાતાના સભ્યને લખી જણાવવું.

હું નથી માની શકતો કે આ શરતોના ઇનકારથી આવતાં પરિણામો જેવાં કે ખેડૂત ઉપર પડતી જબરી હાડમારી, ઊભી થતી કડવાશની લાગણી અને સરકાર તેમજ લોકો વચ્ચે આવી લડતનું આવવું એકસ પરિણામ — જોતાં આ શરતો ફેંકી દેવામાં આવે, છતાં પણ, હું સાફ કહેવાની ફરજ સમજું છું કે આ શરતો સ્વીકારવામાં નહિ આવે, અને પરિણામે સમાધાની સધાય નહિ, તો સરકાર કાયદાની પૂર્ણ સત્તા જાળવવા માટે જરૂરી અને વાજબી લાગે એવાં પગલાં લેશે, અને સરકારની કાયદેસરની સત્તા હરરસ્તે પળાય એટલા સારુ પોતાની સર્વ શક્તિઓનો તે ઉપયોગ કરશે. ખાનગી વ્યક્તિઓ કાયદાથી ઉપરવટ રહેવાનો પ્રયત્ન કરે કે બીજાઓને તેમ કરવાને પ્રેરે એવાં બંધારણોમાં ભાગ લે તે ન તો મુંબઈ સરકાર કે ન તો કોઈ પણ બીજી સરકાર સાંખી શકે. આણું ચાલવા દેવું એટલે સરકારનો મૂળમૂલ્યો છેદ ઉશડી દેવો; અને સરકાર નામને લાયક એવી કોઈ પણ સરકાર, કોઈ પણ દેશમાં, આવાં કામને અટકાવવા કે દબાવવા પોતાની સર્વસત્તા ન અજમાવે એ કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે — પછી ભલે તે આનાં પરિણામો ગમે તે આવે.

મેં આ ઉદ્ધારો કાઢ્યા છે તે કોઈ પણ રીતે ખમકી તરીકે લેખવાના નથી. મારા મનમાં એકું કશું જ નથી. એ વસ્તુસ્થિતિની માત્ર અનુભૂતિ છે. છતાં મારી સ્પષ્ટ ફરજ છે કે સરકારની સ્થિતિ વિષે ફરીવાર ગોરસમજ કે ખોટી રનુઆત થાય નહિ એટલા ખાતર મારે એ આ માનવતા સલાને અને બારડોલી તાલુકાની રૈયતને ખુલ્લું કહેવું જોઈએ.

સરકારની ધમકીઓ

અત્યારે બારડોલી તાલુકામાં સવિનય કાનૂનભંગની હિલચાલ ચાલી રહી છે એની તો ખરેખર કોઈ માનવંત સભાસદ ના પાડી શકે એમ નથી, અને સવિનય કાનૂનભંગ એક અંધાધૂંધી જ છે એ વિષે માનવંતા સભાસદોને યાદ આપવાની મારે લાગ્યે જ જરૂર હોય. ભલે ને આમાં સામેલ રહેનારાઓને પાકે પાચે ખાતરી હોય કે તેમનો દાવો ન્યાયપુરઃસરનો છે, પરંતુ અંધાધૂંધી તે અંધાધૂંધી જ છે — ભલે ને તે અંધાધૂંધી પેદા કરાવનારા કે તેમાં સામેલ રહેનારાઓ પોતાના વિચારમાં મુકમ હોય, અથવા તો ભલે ને એ અંધાધૂંધીથી કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષોમાં ખીન્ન સારાં કાર્યો નિર્ધારિત થાય એવા ગુણો આવે. વળી, કોઈ પણ રાજદ્રોહી અંધારણે કાયદાની અવગણના કરવાથી આવનારાં અનિવાર્ય પરિણામોની જાહેર પ્રજ્ઞમતને સ્પષ્ટ સમજ હોવી જોઈએ. એક વખત માણસોને ખાતરી થઈ જાય કે કાયદેસર રીતે સ્થપાયેલી કાશીબારી સત્તાને બાંધી પાડવી એ વાજબી છે, તો તો ઘણા ધારો બનાવવાનું કાર્ય કરતી ધોસંસદોને પંડકારી નાંખવા કે કાયદાની અર્થવ્યાપ્તિ આપતા ન્યાયખાતાને પક્ષપાતનો આરોપ ઓઢાડતાં તેમને કશી બાર લાગવાની નથી. આમ સામાજિક જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં કાયદા મોટું માન એ તલસ્પર્શી મુદ્દો છે, અને કોઈ શહેરી કે શહેરીઓના તરંગથી તેને ઉથલાવી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરવો એનો અર્થ સીધી અરાજકતા જ છે.”

પરિશિષ્ટ ૩ સમાધાનીનો પત્રવ્યવહાર

પૂના તા. ૬ ફી એગસ્ટ, ૧૯૨૮

ના. મહેસૂલખાતાના સભ્ય લેગ,

સાહેબ,

અમને કહેવાને આનંદ થાય છે કે અમે સરકારને ખબર આપવાની સ્થિતિમાં છીએ કે નામદાર ગવર્નરે તેમના ૨૩ મી જુલાઈના ભાષણમાં કહેલી શરતો પૂરી કરવામાં આવશે.

લિ. સ્નેહાધીન,

(સહી) એ. એમ. કે. દેહલવી

(„) ભાસાહેબ (કેરવાડાના ઠાકોર)

(„) દાઉદખાન સાલેભાઈ તૈયબખા

(„) જે. બી. દેસાઈ

(„) બી. આર. નાયક

(„) એચ. બી. શિવદાસાની

(„) એમ. કે. દીક્ષિત

૨

સરકારે નીચે પ્રમાણે તપાસકમિટી બહેર કરી હતી :

એક મહેસૂલી અધિકારી અને બીજા ન્યાયખાતાના અધિકારી એમને તપાસ સંપાદનામાં આવશે, જે વચ્ચે મતભેદના પ્રસંગે ન્યાયખાતાના અધિકારીનો મત નિર્ણયાત્મક ગણાશે; તપાસની શરતો નીચે પ્રમાણે રહેશે :

સદરહુ અમલદારોએ ખારડોલી તાલુકાના અને વાલોડ મહાલના તથા ચોર્યાસી તાલુકાના લોકોની નીચેની ફરિયાદની તપાસ કરી રિપોર્ટ કરવો

(ક) એ તાલુકાઓમાં કરવામાં આવેલો મહેસૂલવધારો લેંડ રેવન્યુ કોડ પ્રમાણે વાજબી નથી,

(ખ) સદરહુ તાલુકાઓ વિષે જે રિપોર્ટો બહાર પડેલા છે તેમાં સદરહુ વધારાને વાજબી ઠરાવવા પૂરતી હકીકત નથી, અને કેટલીક હકીકત ખોટી છે;

સમાધાનીનો પત્રવ્યવહાર

અને જો એ અમલદારોને સદરહુ ફરિયાદ વાળખી માલૂમ પડે તો જૂના મહેસૂલમાં કેટલો વધારો અથવા ઘટાડો થવો જોઈએ તે જણાવવું.

તપાસ સંપૂર્ણ, ખુલ્લી અને સ્વતંત્ર થનાર હોવાથી લોકોને તેમના પ્રતિનિધિઓની, કાયદાના સલાહકારો સુધ્ધાની મદદથી જીખાનીઓ આપવાની ને તપાસવાની છૂટ રહેશે.

૩

ધારાસભાના સભ્યોએ મહેસૂલખાતાના સભ્યને નીચેનો પત્ર લખ્યો હતો :

પૂના, ઓગસ્ટ ૭, ૧૯૨૮

ના. મહેસૂલખાતાના સભ્ય જોગ,

સાહેબ,

બારડોલીના સવાલ વિષેના મુખ્ય મુદ્દાનો નિકાલ સંતોષકારક આવ્યો હોવાથી અમારો અભાર અને વિશ્વાસ છે કે સરકાર.

(ક) બધા સત્યાગ્રહી કેદીઓને છોડી મૂકશે,

(ખ) જમ કરેલી બધી જમીનો પાછી સોંપશે,

(ગ) રાજનામાં આપનાર બધા પટેલતલાટીઓને ફરી તેમની જગ્યાએ લેશે.

લિ. સ્નેહાધીન,

(સહી) એ. એમ. કે. દેહલવી

„ દાઉદખાન સાલેભાઈ તૈયબજી

„ ભા. સાહેબ (કેરવાડાના ઠાકોર)

„ ભીમભાઈ આર. નાયક

„ એચ. બી. શિવદાસાની

„ જે. બી. દેસાઈ

„ એમ. કે. દીક્ષિત

૪

મહેસૂલખાતાના સભ્યે ઉપલા સભ્યોને નીચેનો ઉત્તર આપ્યો હતો :
સાહેબ,

તમારા તા. ૭ મીના કાગળના સંબંધમાં જણાવવાનું કે સરકાર તેના ખાસ અધિકારની રૂએ બધા સત્યાગ્રહી કેદીઓને છૂટા કરશે અને ખુશીથી તમારી બીજી વિનંતિ મંજૂર રાખનારા હુકમો કાઢશે. તલાટીઓ અને પટેલો ઘટતી રીતે અરજી કરશે તો તેમને માફી આપવામાં આવશે.

લિ. સ્નેહાધીન,

જે. એલ. રૂ

પરિશિષ્ટ ૪

મુનશી સમિતિના નિર્ણયોનો સારાંશ

૧. કેટલાક દાખલાઓમાં ખાલસા નોટિસો કાયદા પ્રમાણે તૈયાર કરવામાં અને ચોડવામાં આવી નહોતી, કેટલાક દાખલામાં નોટિસો ખોટા ઠેકાણે ચોડાઈ હતી, અને કેટલીક નોટિસો તેમાં જણાવવામાં આવેલી મુદત વીત્યા બાદ હાંબા વખત પછી ચોટાડવામાં આવી હતી. અમારી આગળ રજૂ કરવામાં આવેલી નિયમબાહ્ય નોટિસોની સંખ્યા સારી જેટલી છે, અને તે તાલુકાના જુદાજુદા ભાગોમાંથી આવી છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે આ નિયમબાહ્યતા તાલુકાની અમુક નાની મર્યાદામાં જ નહોતી.

૨. બારડોલીની ધણીખરી જમીન વિષે ખાતેદારો સામે ૬૦૦૦થી વધુ નોટિસો કાઢવામાં આવી હતી. તે તે જમીનોમાંથી લેવાના મહેસૂલ સાથે આ જમીનોની કિંમત મુદ્દલ પ્રમાણસર નહોતી કારણ કે સરકારી અહેવાલો પ્રમાણે બારડોલીની જમીનની સરાસરી કિંમત એ ઉપરના સરકારી ધારા કરતાં ૫૦-૧૦૦ ગણી વધારે છે. આ પ્રમાણે ખાલસા કરવું એનો નૈતિક દૃષ્ટિએ કે રાજકારોબારની દૃષ્ટિએ ખર્ચાવ થઈ જ ન શકે.

૩. જમીન વેચી નાંખવાના સંબંધમાં કરોબારી ખાતા પાસે રહેલી આકરી સત્તાની રૂએ રૂ. ૩,૦૦,૦૦૦, ની કિંમતની જમીનો રૂ. ૧૧,૦૦૦માં વેચી કાઢવામાં આવી. આમ, લેવાના મહેસૂલના પ્રમાણમાં અનેકગણી કિંમતની જમીનો વેચી નાંખવામાં આવે એ અન્યાય છે, પછી ભલે તે શિરસ્તાની રૂએ હોય.

૪. ધણા કિસ્સાઓમાં જપ્તી માટે લેવાયેલાં પગલાં અને જંગમ મિલકતનાં વેચાણો ગેરકાયદે કે નિયમબાહ્ય હતાં.

અનશી સમિતિના નિષ્ક્રિયાનો સારાંશ

૫. જીદાંજીદાં ગામેએ રહેવાનાં ઘરનાં બારણાં ઉઘાડી નાંખ્યાનાં અનેક દાખલાઓ બન્યા છે, એ બતાવી આપે છે કે આમ બારણાં ઉઘાડી નાંખવાનું કાંઈ કોઈ એકાદ જપ્તીઅમલદારે જ કયું નહોતું, પરંતુ એ તો એક વ્યવસ્થિત ત્રીતિના અંગરૂપ જ હતું. બારણાં ઉઘાડી નાંખ્યાં તેમાં ખોલવા ધારેલું અથવા ખોલેલું ઘર ખાતેદારનું છે કે નહિ તેની કશી પણ તપાસ કરવામાં નહોતી આવી.

૬. ઘણા દાખલાઓમાં સૂર્યોદય પહેલાં અને સૂર્યાસ્ત પછી જપ્તી કરવામાં આવી હતી. આને પરિણામે લોકોને ખૂબ વેઠવું પડ્યું હતું.

૭. રાંધવાનાં વાસણો, ખાટલાપથારી, બિયાં, ગાડાં, બળદ, વગેરે જેવી ચીજો જપ્તીમાં ન જ લઈ શકાય. આમ આ ચીજો ન જ લઈ શકાય છતાં તે જપ્તીમાં ઝડપવામાં આવી હતી.

૮. અસંખ્ય દાખલાઓમાં જપ્તીઅમલદારોએ જપ્તી કરતી વખતે તપાસ પણ કરી નહોતી કે તેઓ જપ્તીમાં લે છે તે મિલકત મહેસૂલ બાકી રાખનાર ખાતેદારની છે કે કોઈ બીજાની. ઘણા કિસ્સાઓમાં તેમણે એવા માણસોની મિલકત જપ્ત કરી હતી જેમને કશું જમીનમહેસૂલ ભરવાનું જ નહોતું; અને જપ્તીમાં લીધેલી મિલકત ખાતેદારની નહોતી એ સાબિત કરવાનો બોલો, અવશ્ય કરીને, જેમની મિલકત ખોટી રીતે જપ્ત કરવામાં આવી હતી એવા બિનખાતેદારો ઉપર જ નાંખવામાં આવતો. કેટલાક દાખલામાં તો આવી રીતે જપ્તીમાં લીધેલી મિલકત વેચી નાંખતી વખતે એ મિલકત કોની હતી એની તપાસ કરવા જેટલી પણ તસ્દી લેવાઈ નહોતી.

૯. અનેક દાખલાઓમાં જપ્ત કરેલો માલ તે તે ચીજની કિંમત કરતાં ઘણા ઓછા ભાવે વેચી નાંખવામાં આવ્યો હોય, અને પેલીસો તથા રેવન્યુ પટાવાળાઓને આ લિલામ વખતે માલ માટે ખીડ મૂકવા દેવામાં તથા તે ખરીદવા દેવામાં આવ્યા હતા.

૧૦. જપ્તીમાં લીધેલાં ઢોરોને ઘણા દાખલાઓમાં સખત મારવામાં આવ્યાં હતાં. થાણાંમાં તેમની જોઈતી કાળજી રાખવામાં આવી નહોતી, એટલે કે તેમને પૂરતું ખાવાનું કે પીવાનું આપવામાં આવ્યું નહોતું.

૧૧. શાંત લોકોમાં જપ્તીના કામ માટે પકાણોને રોકવામાં આવ્યા એ બિનજરૂરી અને ગેરવાજબી હતું. પુરસો મળી આવે છે કે આ રોકવામાં આવેલા પકાણોની વર્તણૂક અસહ્ય અને અયોગ્ય હતી, અને એક દાખલામાં તો સ્ત્રીની છેડ કરવા સુધી તેઓ ગયા હતા. કેટલાક દાખલામાં પકાણોએ નાની નાની ચોરીઓ કરી હતી. ઢોરો પ્રત્યે તેઓ નકોર રીતે વર્ત્યા હતા.

બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

૧૨. સત્યાગ્રહી કાર્યકર્તાઓને સજ્જ કરવા તથા લોકોની ચળવળ તોડી પાડવા સરકારે ફોજદારી કાયદાનો આશરો લીધો હતો. ધણા દાખલાઓમાં ફોજદારી કાયદાનો ઉપયોગ ગેરવાળખી અને ઝેરીયો હતો.

૧૩. એક ઊતરતી પાયરીના મહેસૂલી અધિકારીને માંડવામાં આવેલા દાવાઓનો નિકાલ કરવા માટે મેંજિસ્ટ્રેટ તરીકે નીમવામાં અને બારડોલીના ઉત્તેજિત વાતાવરણમાં એક અદાલત ઊલ્લી કરવામાં સરકારે વાળખી નહોતું કર્યું.

૧૪. ફરિયાદ પક્ષ તરીકે સરકારે ઘટતા પુરાવાઓ રબૂ કર્યા નહોતા, અને ઓળખાવવાની રીત બિનભરસાદાર હતી. જે પુરાવાઓના આધારે આરોપીઓને ગુનેગાર ઠરાવવામાં આવ્યા હતા તે એકપક્ષી હતા અને ભરસાપાત્ર નહોતા. ધણાખરા ગુનાઓ તો, બહુ બહુ તો, નામ માત્રના જ હતા. ધણા દાખલાઓમાં તે તે જગ્યાએ હાજર હતા એવા માણસોને સાક્ષીમાં બોલાવવામાં આવ્યા નહોતા.

૧૫. મેંજિસ્ટ્રેટ વધારે સારા પુરાવા માટે આગ્રહ ન ધરવામાં મૂલ્ય કરી હતી, અને કટલાક દાખલાઓમાં એમણે કાયદાનો ખોટો જ અર્થ કર્યો હતો. નામના ગુનાઓ માટે પણ સરકારે ખો હુલાવી નાંખે એવી સંજ્ઞાની માગણી કરી હતી. અને ધણા દાખલાઓમાં મેંજિસ્ટ્રેટ આ સાથે સંમત થયા હતા, અને ગુનાના પ્રમાણમાં બેહદ સંજ્ઞા એમણે આપી હતી.

૧૬. જમીનમહેસૂલના કાયદામાં અપાયેલી સત્તાઓને એકસાથે અને કડક રીતે અમલમાં મૂકવી, અને પરિણામે એકસામટી જમીનો ખાલસા કરવી, ઓછી કિંમતે ચીજવસ્તો વેચી નાંખવી, ખાલસા, જમીની, અને વેચાણમાં કાયદાની રીતોની અવગણના કરવી, પડાણો રોકવા, ઢોરો ઉપર જીવમ વર્તાવેલા અને તેમને ખાટકીને વેચવાં, ખાતેદારોનાં ઘર આગળ કલાકો સુધી પડાણો અને પોલીસોનો ખડો પહેરો રાખવો, માલ જમીનમાં લેવો, ફોજદારી કાયદાનો ઉપયોગ કરવો અને આવું આવું બીજું કરવું, એ બધું પુરવાર કરી આપે છે કે સરકારે આકરાં પગલાં લીધાં હતાં.

૧૭ બારડોલી તાલુકા પાસે ખાસ કરીને સત્યાગ્રહની લડત પડતી મુકાવવા માટે જ લશ્કર સિવાય બીજું બની શકે તેટલું આકારામાં આકરું દેખાણુ લાવવા સરકારે આવાં કડક પગલાં લીધાં હતાં. શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ અને તેમના સત્યાગ્રહીઓ એક સ્થાનિક આર્થિક પ્રશ્ન માટે જ લડતા હતા એ ન માનવામાં સરકારી અધિકારીઓએ ગેરવાળખી કર્યું હતું. આમ મુખ્યત્વે સરકારે લડતના હેતુઓને અવગણી લડતના દેખાતા સ્વરૂપને જ અનુલક્ષી પોતાનાં પગલાં લીધાં. આ પગલાં મહેસૂલવસૂલાતની સીધી

સુનશી સમિતિના નિર્ણયોનો સારાંશ

જરૂરિયાત કરતાં વધારે આકરાં અને જીલમી હતાં. તેમાં કાયદાની શાસ્ત્રીયતાને આદર ન આપતાં અવગણવામાં આવી હતી; ઘણી વખત તેમની બળવણીમાં એમનો ભોગ થઈ પડતા વર્ગના સામાન્ય હિતની પરવા કરવામાં આવી નહોતી; અને સરકારે જેમને વિષે માની લીધું કે તેઓ તેની સત્તા પચાવી પડ્યા હતા તેમને સજા કરવા તેમજ એ સત્તા પડાવી લેનારાઓની આગેવાની સ્વીકારનારાઓમાં ધાક બેસાડવા એ પગલાં લેવામાં આવ્યાં હતાં. આથી અમે આ જ નિર્ણય ઉપર આવીએ છીએ કે સરકારે આ પગલાં લઈ દંડ દેવાનો તેમજ વેર વાળવાનો ધરાદો રાખ્યો હતો, અને તેમાં સરકારધારો વસૂલ લેવાનો હેતુ એ એકલો જ નહોતો એટલે એ પગલાં ઝેરીલાં હતાં.

૧૮. બંધાનાં પગલાંને પરિણામે બારડોલી તાલુકો સંગઠિત થયો અને સરકારની પ્રવૃત્તિઓને તોડી પાડવા એ કાર્યબદ્ધ થયો. સરકારે લીધેલાં પગલાંને લઈને પટેલતલાડીએ રાજનામાં આપ્યાં, અને ગામલોકો કે ગ્રામ્ય અધિકારીઓને સમજવવાના કે ધમકી આપવાના પ્રયત્નોને પરિણામે લોકોએ ઢીલાપોચાનો સામાજિક બહિષ્કાર કર્યો. સરકારી પ્રવૃત્તિના કારણે તાલુકાના રોજના સામાન્ય કામધંધા અટકી ગયા.

૧૯. સરકારી પ્રવૃત્તિઓને પરિણામે ઢોરેશી તંદુરસ્તી અત્યંત બગડી હતી એ નીચલા કોઠા ઉપરથી જણાશે :

તાલુકાનાં ૭૬ ગામોમાંથી મળતા આંકડા

કુલ ભેંસ	૧૬,૬૧૧
માંદ્રી ભેંસ	૩,૮૦૧
કુલ બળદ	૧૩,૦૯૧
માંદા બળદ	૪૨૪
ચામડીનો સોજો ને ચામડી ભતરી જવી	૯૬૦
પાઠાં	૯૨
ચાંદાં અને જીવાત	૨,૧૫૫
પરચૂરણ ખીમારી	૧,૦૧૮
કુલ મરણ	૯૩

૨૦. લોકોનું આરોગ્ય પણ બગડ્યું હતું. સરકારી ખાતાંએ તેમનાં પગલાંથી લોકોની તંદુરસ્તીને નોખમ ન આવે એ જોવાની પૂરતી કાળજી રાખી નહોતી. લોકોએ સ્વેચ્છાથી જ પોતા ઉપર દુઃખ નોતર્યો હતાં એટલે કંઈ લોકોની સુખાકારી જોવાની જવાબદારીથી સરકાર મુક્ત ન જ થઈ શકે.

